

Передмова

Частина 1
Передісторія вексельних операцій

- 1.1 Теорії походження векселя
- 1.2 Походження прототипів векселя в Стародавньому Світі
 - 1.2. *Виникнення прототипів векселя*
1
 - 1.2. *Прототипи векселя у Вавілонії*
2
- 1.3. Прототипи вексельних операцій в античних Греції та Римі
 - 1 *Боргові зобов'язання в Стародавній Греції*
3.1
 - 1.3. *Кредитні операції в Стародавньому Римі*
2.
- 1.4 Виникнення подібних до векселя фінансових інструментів у Китаї
- 1.5 Аналоги векселя в ісламських країнах Сходу

Частина 2
Історія вексельних операцій у Західній Європі

- 2.1 Соціально-економічні передумови розвитку вексельного обігу в Італії у XII-XIII ст.
- 2.2 Вексель початкового типу в Італії XII-XV ст.
- 2.3 Проведення ярмарків та операції з векселями
- 2.4 Виникнення індосаменту
- 2.5 Розвиток вексельних операцій у Франції. Поширення індосаменту
- 2.6 Вексельний обіг у Німеччині

- 2.7 Еволюція вексельних операцій у Північній Європі (Антверпен і Амстердам)
- 2.8 Походження й розвиток дисконтування векселів
- 2.9 Розвиток вексельних операцій в Англії
- 2.10 Уніфікація вексельного законодавства
- 2.11 Вексельний обіг наприкінці ХХ вст.

Частина 3

ІСТОРІЯ ВЕКСЕЛЯ У Східній Європі

(Росія, Україна, Польща)

- 3.1 Київська Русь і Новгород. Соціально-економічні передумови поширення кредитно-розрахункових операцій
- 3.2. Передумови виникнення боргових зобов'язань у Московській державі та Росії ХV-ХVІІ ст.
- 3.3 Соціально-економічні передумови поширення кредитних і вексельних операцій у Південній Русі ХІІІ-ХV ст. і Україні ХVІ-ХVІІ ст. Мамрани.
- 3.4 Боргові зобов'язання в Гетьманщині. Обліги.
- 3.5 Становлення вексельного обігу в Російській імперії ХVІІІ ст.
- 3.5. *Передумови поширення вексельних операцій на*
 - 1. *початку ХVІІІ ст.*
- 3.5. *Вексельний статут 1729 р. та стан вексельного обігу*
 - 2. *в Російській імперії ХVІІІ ст.*
- 3.6 Вексельні операції в першій половині ХІХ ст. (до 1861 р.)
- 3.7 Вексельні операції в другій половині ХІХ ст. (1861–

1914 рр.)

- 3.8 Розвиток вексельного законодавства в Російській імперії (1861–1917)
- 3.9 Розвиток кредитних і вексельних операцій у Західній Україні XIX–XX ст.
- 3.10 Вексель у період нової економічної політики
- 3.11 Вексельний обіг в Україні кінця XX ст.

С.
555.

Післямова

ЛІТЕРАТУРА

ПЕРЕДМОВА

Вексель як правовий інститут та універсальний фінансовий інструмент з усталеними економічними функціями формувався протягом тривалої історії. Очевидно, що без ґрунтовного дослідження історії векселя й вексельних операцій неможливо правильно зрозуміти їхню економіко-правову сутність. Вивчення історії векселя та вексельних операцій потребує звернення до численних джерел з історії економіки та історії права. Тому хотілося б підкреслити міждисциплінарний характер даного дослідження, оскільки праці з історії векселя, написані в суто юридичному контексті, часто не враховують соціально-економічних процесів, без чого неможливо повноцінно проаналізувати особливості еволюції такого інтегрованого інструменту, як вексель. Саме тому в цій праці розглянуто не тільки еволюцію векселя як правового інституту, а й усю історію вексельних операцій, невіддільну від історії комерційного кредиту та розрахункових операцій у цілому.

Хоча є достатня кількість джерел, присвячених вексельним операціям і різним аспектах їхньої історії, монографій з історії векселя та вексельних операцій небагато. Починаючи роботу над цією книгою, автор спирався на припущення, що хоча вексель західноєвропейського типу (тобто вексель в його класичному розумінні) виник в Італії у XII–XIII ст.,

письмові боргові зобов'язання, подібні до векселя, існували в усі часи й у всіх країнах, де товарно-грошові відносини й торгівля досягли певного рівня розвитку. Це пояснюється тим, що потреби в безпечному переказі коштів з одного місця в інше та в комерційному кредиті були невіддільні від розвитку торговельних операцій у цілому.

Тому чітко розмежовується власне вексель європейського типу, прототипи векселя та його аналоги. Прототипами векселя можна вважати всі найдавніші форми письмових боргових зобов'язань, що мали певну подібність з векселем, але їхня форма ще не була чітко визначена, й вони не мали його суттєвих ознак. Тому в першій частині книги розглянуто зародження перших форм вексельних операцій, які можна бачити ще в Стародавньому Вавілоні, оскільки є всі підстави вважати боргові зобов'язання того часу віддаленими прототипами векселя.

Крім прототипів векселя проаналізовано історію аналогів векселя в неєвропейських культурах. Це повністю сформовані інститути письмового боргового зобов'язання в Китаї та Арабському халіфаті. Хоча ці аналоги векселя були більш детально розроблені, ніж прототипи векселя в Стародавньому Світі, їх з часом витіснив вексель західноєвропейського типу.

Другу частину книги присвячено історії західноєвропейського векселя від його зародження в Італії в XII ст. до кінця XX ст. У третій частині

розглядається становлення прототипів векселя в Давній Русі та країнах, що виникли пізніше на цій території – Україні та Росії. Тут можна бачити такий самий, як в інших регіонах світу, невіддільний від розвитку товарно-грошових відносин процес виникнення перших прототипів боргових зобов'язань (написи на дерев'яних дощечках у Новгороді й Пскові). Ці зобов'язання поступово ускладнювалися, і в період татаро-монгольського панування виник досить детально розроблений правовий інститут боргової кабали. В Україні в цей час набули поширення інші форми боргових зобов'язань – мамрани та обліги (обліки).

Щодо методологічних позицій даного дослідження, то авторові імпонує підхід Фернана Броделя, а також інших французьких істориків, що об'єдналися свого часу довкола журналу «Аннали», з їхнім девізом «назад до першоджерел», що передбачає залучення до аналізу історичних процесів широкого контексту різноманітних матеріалів і фактів з економічної історії.

Прагнення дотримуватися такого стилю наукового дослідження зумовило звернення до значної кількості праць з історії права, економіки, грошового обігу й комерційного кредиту. Значна частина цих джерел є рідкісними й важкодоступними виданнями, в пошуку яких суттєву допомогу подали співробітники Бібліотеки Конгресу США (Вашингтон), зокрема

Bonnie Coles з відділу копіювання (photoduplication@loc.gov) якій автор висловлює вдячність за пошук і копіювання багатьох матеріалів, використаних для написання даної праці. Крім того хотілося б подякувати заступникові директора Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК) Л. Я. Демченко та науковому співробітникові Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Т. Л. Кузик, а також колективу працівників Державної історичної бібліотеки України.

Частина 1

Передісторія вексельних операцій

1. 1. Теорії походження векселя

Перші твори, присвячені векселю, зокрема його походженню, з'явилися ще у XVI–XVII ст. У працях так званих камбістів – Бенвенутті Стракка (вперше видано в 1558 р.), Сигізмунда Скаччіа (1619 р.), Рафаеля де Туррі (1641 р.)¹ було висловлено думку, що *вексель не можна розглядати, як винахід окремого народу чи особи. Він існував усюди, де були торговельні операції* (хоча в інших формах і під іншими назвами), оскільки торгівля, якою б простою вона не була, завжди мала потребу у використанні певного прототипу векселя². Рафаель де Туррі порівнював виникнення векселя з тим, як безліч струмків, що не мають назв, зливаються воедино й утворюють ріку³. На наш погляд, думка камбістів особливо цікава, оскільки вони хронологічно перебували ближче до часів поширення векселя в Італії у XII ст., ніж автори більш пізніх часів⁴.

¹ *Straccha B.* Tractatus de mercatura decisiones et tractatus varii qui de mercatura, cambijs, sponsionibus. – Amsterdami: Expensis Petri Landry, 1608; *Scaccia S.* Tractatus de commerciis et cambio. – Romae: Andrea Brugiotti, 1619; *Turri, Raphael de.* Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641.

² *Scaccia S.* Tractatus de commerciis et cambio. – 1618; *Барац С. М.* Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 658.

³ *Turri, Raphael de.* Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641. – Disp. 1. – Q. 3, 4.

⁴ З поглядами камбістів співзвучні ідеї Ф. Броделя: «Будь-яка економіка, яка переживає труднощі з обігом металевих грошей <...> неминуче сама по собі приходила досить швидко до знарядь кредиту...»; «...з часу, коли люди навчилися писати, їм випало оперувати дзвінкою монетою, вони замінювали її листами, цидулками, зобов'язаннями, платіжними ордерами» (*Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 1. – К.: Основи, 1997. – С. 406).

Наприкінці XVII ст. у книзі Дупіуса де ля Серра «Мистецтво векселя»⁵, вперше опублікованої в 1698 р. і пізніше включеної в одне з видань відомої праці Жака Саварі (1622–1690 рр.) «Досконалий негоціант», з'явилася *легенда про винайдення векселя євреями*, що вважалися в середньовічній Європі народом комерсантів, як фінікійці у Стародавньому Світі. Поширенню цієї легенди сприяла підтримка Ж. Саварі, який писав, що векселі не були відомі давньоримській юриспруденції, а згідно з «загальною думкою» були винаходом євреїв, яких неодноразово виселяли з Франції за правління Дагоберта I (640 р.), Філіпа Августа (1181 р.), Філіпа Довгого (1316 р.). Оселившись у Ломбардії, євреї знайшли спосіб переказувати свої капітали за допомогою спеціальних таємних листів, що були складені у коротких, точних виразах і передавалися через іноземних купців. Завдяки вигнаним євреям векселі поширилися з 1291 р. навіть у Туреччині⁶.

Вернер Зомбарт (1863–1941 рр.) у праці «Євреї і капіталізм» (1911 р.) висловив думку, що саме євреї створили основу для підпорядкування господарського життя торговельним операціям (а це В. Зомбарт вважає однією з основних рис розвинутого капіталізму); до того ж євреї створили вексель і біржу⁷.

⁵ Dupius de la Serra. L'art des lettres de change // Savary J. Le parfait negociant ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce de marchandises de France et des pays etrangers: 2 t. T 1. – Geneve, 1752. – S. 431–478.

⁶ Nougier L. Des lettres de change et des effets de commerce en general. Seconde edition. – Bruxelles, 1840. – S. 7.

⁷ Sombart, W. Die Juden und das Wirtschaftsleben. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1911.

Причиною використання векселя євреями В. Зомбарт вважає потребу збереження таємниці та анонімності фінансових операцій євреїв, яких часто переслідували в середньовічній Європі. А векселі, інші цінні папери й біржа надають фінансовим операціям анонімного характеру. І якщо раніше боргове зобов'язання завжди передбачало особисті стосунки двох осіб, то після втілення у формі векселя воно звільняється від цих стосунків. А зі створенням біржі й ринку цінних паперів цей процес йде ще далі, поступово підпорядковуючи цій анонімності все господарське життя і в національному, і в міжнародному масштабі. Далі В. Зомбарт відзначав, що коли євреїв виганяли з Іспанії й Португалії, їм було заборонено брати з собою золото й гроші, проте незважаючи на це єврейські біженці з Піренейського півострова скоро стали основними фінансистами Європи. На думку В. Зомбарта, перший вексель видав у 1207 р. Симон Рубен, а в багатьох італійських містах (зокрема у Венеції XVI ст.) вексельну справу повністю контролювали євреї.

Згідно з іншою думкою, *вексель створили вигнані з Італії гібеліни* (політичні дисиденти переважно дворянського походження, гібеліни були прихильниками політики німецьких імператорів, які намагалися поширити свою владу на Італію) або *гвельфи* – противники цієї політики, що походили переважно з торговельних верств суспільства. Коли

гвельфи вигнали з Італії гібелінів, ті оселилися в Амстердамі, а щоб одержати свої капітали, залишені в Італії, вони використали той самий спосіб, що і євреї. На думку Ж. Саварі, яку потім повторив Ш. Монтеск'є в праці «Про дух законів» та інші автори, саме завдяки цьому векселі почали використовувати *амстердамські купці*, які потім поширили його по всій Європі, зокрема у Франції через купців Ліона, що мали комерційні контакти з Амстердамом⁸. Цю легенду важко назвати теорією походження векселя, оскільки нам не відомі конкретні історичні факти та свідчення, які б її підтверджували. Незважаючи на це, в працях XVII ст., в часи Саварі і Монтеск'є, цей погляд на виникнення векселя був досить поширеним.

Ще одна легендарна версія походження векселя пов'язана з *хрестовими походами*. Згідно з нею вексель виник внаслідок потреби пересилання до папської скарбниці величезних цінностей, захоплених хрестоносцями⁹, а також у зв'язку з діяльністю *ордену тамплієрів*, що виник внаслідок хрестових походів. Початковою метою ордену була охорона торговельних караванів, що прямували з Європи в Палестину. Територіально сферу впливу тамплієрів було поділено на провінції – «командорії», в кожній з яких були свої торговельні контори. Якщо спочатку фінансову діяльність ордену було спрямовано на те, щоб

⁸ Savary J. Lettre de Change // Savary J. Dictionnaire universel du Code de Commerce. – S. 67-68; Montesquieu Ch. De l'Esprit des lois: 2 t. T. 2. – S. 310; Biener F. Wechselrechtliche Abhandlungen. – 1859. – ch. 1.

⁹ Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения: В 2 т. Т. 1. Деньги в феодальном хозяйстве. – Л., 1948. – С. 91.

матеріально підтримувати прочан у Палестині, то пізніше, у XII ст., в ордені з'явився звичай давати гроші в борг мандрівникам (перший відомий нам випадок датовано 1135 р.). Обсяги кредитної діяльності розширювалися – фінансовими послугами тамплієрів користувалися король Людовік VII під час хрестового походу й папа Александр III, вигнаний з Рима¹⁰. За обсягом кредитних операцій орден тамплієрів займав, безперечно, перше місце серед інших орденів (тевтонського, францисканського, іоаннітського), а з кінця XII ст. був найбільшою банківською установою Європи з двома центральними конторами (т. зв. *templum*) у Парижі й Лондоні та з численними відділеннями у французьких містах і середземноморських країнах. У цей час французькі та англійські королі, а також барони й багаті монастирі депонували в тамплієрів свої капітали, направляючи їм надходження від податків, а також доручали сплату за векселями й переказ грошей, отримуючи від них грошові позики або гарантії у сплаті позичених сум¹¹. Завдяки цим операціям орден тамплієрів накопичив величезні кошти (через це в XIV ст. за французького короля Філіпа Красивого його було ліквідовано) і виникла потреба в передачі грошей з однієї командорії в іншу, що й спричинило використання тамплієрами

¹⁰ Мельвиль М. История ордену Тамплиеров. – СПб: «Евразия», 2003. – С. 81–82.

¹¹ Фінансовим операціям ордену тамплієрів присвячено ґрунтовну працю Жюля Піке, який розглядав різні типи фінансових операцій ордену – грошові позики, ведення поточних рахунків клієнтів, грошові перекази й використання цінних паперів (*Piquet, J. Les Templiers: etude de leurs operations financieres.* – Paris: Hachette, 1939. – 278 p.).

векселів. Проте, оскільки дані про вексельні операції тамплієрів обмежені, ми не знаємо, використали вони досвід італійських обмінювачів грошей (*кампсорів*), чи запозичили цей кредитний інструмент у Палестині в мусульманських або єврейських банкірів.

У цілому ж можна погодитися з думкою В. Ендемана, що спроби пов'язати походження векселя з окремим народом, подіями чи особами викривлюють історичні факти й не мають наукової цінності, оскільки насправді походження векселя зумовлене сукупністю об'єктивних соціально-економічних причин¹².

Проте перша наукова теорія Франца-Августа Бінера (1787–1861 рр.) про походження векселя, що виникла на початку XIX ст., полягала в тому, що *саме італійці перші почали використовувати вексель і тому їх слід вважати його винахідниками*¹³. Підтвердженням цього автор теорії вважав той факт, що перші відомі на той час вексельні документи походили з Італії. На думку Ф.-А. Бінера, це було пов'язано насамперед із тим, що італійці першими стали вести значну за обсягом торгівлю з іншими країнами. Крім того, саме в Італії було винайдено бухгалтерський облік, і перші автори, що писали про вексельні операції (так звані камбісти) також були італійцями. Нарешті, вся вексельна термінологія (акцепт, індосамент, жиро,

¹² *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 76.

¹³ *Biener F.* Historische Erörterungen über den Ursprung und den Begriff des Wechsels // *Biener F.* Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte. – Leipzig, 1846; *Biener F.* Wechselrechtliche Abhandlungen. – 1859. – S. 68.

аваль, трасант і трасат, римеса, авізо) походить з італійської мови.

Аргументом проти цієї думки можна вважати той факт, що майже одночасно з італійськими купцями (й не менш активно) значні за обсягом торговельно-комерційні операції здійснювали німецькі купці Ганзейського союзу. Основним прихильником цієї точки зору був Макс Нейман. На підставі знахідки декількох старовинних німецьких боргових документів, які він вважав вексями, М. Нейман висловив думку, що вексель вперше винайшли саме німецькі купці Ганзейського союзу, які через великий обсяг торгівлі з багатьма країнами мали потребу у вексельних угодах¹⁴. Такої ж думки дотримувався Отто Штоббе, проте В. Ендеман критично ставився до даної концепції, відкидаючи можливість виникнення векся в Німеччині та існування там окремої традиції вексельних операцій¹⁵. Далі ми розглянемо цю теорію детально в окремому розділі, присвяченому виникненню вексельного обігу в Німеччині.

У працях німецьких авторів Карла Ейнерта та Фрідріха Лібе можна бачити зародження теорії, згідно з якою вексель і вексельну угоду *створили в середньовічні часи купці й обмінювачі грошей майже одночасно в різних країнах* для використання спочатку серед обмеженого кола цих осіб. Ці купці нічого не

¹⁴ Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863.

¹⁵ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 115.

знали про грецьких трапезитів, давньоримських аргентаріїв та римське право, а хотіли за допомогою використання векселів уникнути будь-яких правових обмежень своїх комерційних інтересів. Дані обмеження були зумовлені тим, що на відміну від античних часів, коли комерційна діяльність вважалася більш привабливою, ніж проста праця, середньовічне християнство пропагувало думку, що будь-який спосіб збагачення, крім особистої праці, є гріховним. Особливо це стосувалося кредиту під відсотки, оскільки така лихварська діяльність викликала до себе негативне ставлення ще в античному світі, а в середньовічній Італії обмінювачів грошей (*campsores*) називали за їхнє лихварство *cani lombardi* – «ломбардські собаки»¹⁶.

Ці обставини змусили середньовічних купців у різних країнах шукати спосіб зробити свої прибутки й комерційну діяльність безпечними й непідвладними нормам тогочасного права. Таким зручним способом виявився вексель, який дав змогу перевозити на великі відстані не гроші, а лише документ з текстом боргового зобов'язання. Скоро виявилися очевидні переваги векселів і це зумовило його поширення, так само як і поступове вироблення норм вексельного права.

Вперше таку думку висловили німецький юрист Карл Ейнерт у своїй праці «Вексельне право й

¹⁶ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 654-656.

вексельна справа в ХІХ сторіччі» та Фрідріх Лібе у праці «Проект вексельного статуту для герцогства Брауншвайг»¹⁷. Пізніше цю теорію підтримав Макс Нейман, який не стільки прагнув довести, що вексель *виник саме у Німеччині*, скільки на основі досліджень текстів кредитних угод купців Ганзейського союзу відстоював думку, що вексель з'явився одночасно у різних країнах (в Італії, Німеччині і, можливо, Швеції) незалежно від іноземного впливу через об'єктивні економічні причини¹⁸.

Ще дві теорії походження векселя, що заявилися в ХІХ ст. належать Густаву Ластігу й Карлу Френдту. Перший вважав, що *походження векселя пов'язано з наказами про переказ боргу* (спочатку усними, а потім і письмовими) обмінювачеві або банкірові, в якого вкладник мав свій рахунок¹⁹. На наш погляд, насправді ця операція була причиною виникнення не векселя, а чека – простого платіжного розпорядження, яке не можна ототожнювати з векселем.

К. Френдт вважав, що *вексель походить з платіжних розпоряджень, або мандатів про оплату*, які монархи та інші представники влади видавали своїм скарбникам. Прихильником цієї теорії був Жюль Валері, який вважав, що такі платіжні доручення

¹⁷ Einert C. Das Wechselrecht nach dem Bedürfniss des Wechselgeschäftes im XIX Jahrhundert. – Leipzig, 1839. – S. 2-3; Liebe F. Entwurf einer Wechselordnung für das Herzogthum Braunschweig sammt Motiven. – Braunschweig, 1843.

¹⁸ Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 189-190.

¹⁹ Lastig G. Entwicklungswege und Quellen des Handelsrechts. – 1877; Lastig G. Beiträge zur Geschichte des Handelsrecht // Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht. – 1878. – T. 23. – S. 138-178.

відомі в середньовічній Європі ще в XIII ст., а виникли вони скоріше за все в часи хрестових походів, коли часто виникла потреба в переказі великих сум грошей на значні відстані. Лаконічний і директивний стиль цих документів можна, на думку Ж. Валері, порівнювати з текстом векселів класичного типу. Проте, як зазначав В. Холдсворт, критикуючи позицію Ж. Валері у своїй праці, присвяченій історії англійського права, економічна функція векселів і платіжних розпоряджень мандатного типу була різною. Основною функцією переказного векселя був передусім переказ грошей в інтересах кредитора, а функцією мандатних листів і платіжних доручень – сплата боргу в місці, зручному для боржника²⁰.

На наш погляд, такі мандати не мали жодної з ознак векселя, який не тільки засвідчує боргове зобов'язання й визначає порядок сплати, але є інструментом, в основі якого лежить операція кредиту і обміну (це передбачає існування певного рівня розвитку ринку). У тій чи іншій формі розпорядження про сплату грошей були завжди в усіх державах, але це ще не означало існування там вексельних операцій. Очевидно, причиною виникнення цієї теорії потрібно вважати подібність деяких мандатів до векселів, зокрема мандатів, випущених в обіг Святим Луї під час сьомого хрестового походу²¹.

²⁰ *Freundt C.* Das Veschelrecht der Postglossatoren. – Leipzig, 1899–1900. – Т. 1–2. *Holdsworth W.* A history of English law. – Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 134.

²¹ *Sayous A.* Les mandats de saint Louis sur son Tresor et le mouvement international des capitaux pendant la septieme croisade // *Rev. historique.* –

Теорія античного походження векселя зародилася ще в XIX ст., коли виникла тенденція пошуків найбільш давніх прототипів векселя в античні часи. В кінці XIX – на початку XX ст. цю теорію все частіше згадують в своїх працях російські автори, а її сутність полягає в припущенні, що вексель як засіб переказу грошей був відомий ще в стародавніх Греції та Римі, де торговельна діяльність досягла високого рівня розвитку. Вже тоді виникали ситуації, коли в одному й тому самому місті могли бути і кредитори, і боржники купця, який перебував у цей час в іншому місці. Щоб уникнути пересилання грошей, купець міг повернути борги своїм кредиторам, що жили в іншому місті за допомогою сум, які він мав одержати в цьому місті від своїх боржників.

Не зупиняючись на аналізі кредитно-грошових операцій античних часів (ми детально розглянемо їхній розвиток в окремому розділі), зазначимо, що не зважаючи на цінність античної теорії виникнення векселя, яка ввела в науковий обіг нові факти та дані, на наш погляд, *в античні часи виникли лише прототипи векселя, тоді як сам вексель – фінансовий інструмент з чітко визначеними характерними ознаками – з'явився значно пізніше.* Зовнішня подібність фінансових інструментів античних часів (зокрема, різних платіжних доручень) до векселів є оманливою і лише детальне порівняльне дослідження правової природи давньоримських платіжних доручень

1931. – Т. 167. – Р. 254-304.

і вексельного зобов'язання дає змогу виявити, що вексельна угода передбачає інші правовідносини.

Теорія арабського походження векселя ґрунтується на припущенні, що вже з X-XI ст. в країнах Сходу використовували кредитні документи, подібні до векселя. Як відзначав Ф. Бродель, «усі знаряддя кредиту – вексель, платіжне розпорядження, позиковий лист, банківський білет, чек – були знайомі купцям мусульманських країн, мусульманам і не мусульманам <...> починаючи з X ст. н. е.», що підтверджують численні документи з генізи старовинної синагоги Каїра. Під впливом купців з мусульманських країн у XIII ст. «Захід наново відкрив переказний вексель <...> який з успіхом хрестових походів поширився вздовж усього Середземного моря»²².

Згідно з іншою теорією *подібні до векселя фінансові інструменти виникли в Китаї у VIII ст. завдяки винаходу паперу. За династії Тан (VIII ст.) для грошових переказів широко використовували так звані фейцянь («літаючі гроші»), а в період династії Сун (XI ст.) вони перетворюються на платіжний засіб, що називався бінцянь («зручні гроші»). Ця думка досить поширена в працях китайських дослідників²³, а з сучасних західних авторів її дотримується, зокрема,*

²² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 1. – К.: Основи, 1997. – С. 406-407.

²³ Очерки истории Китая (с древности до «опиумных войн») / Под ред. Шан Юэ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – С. 233.

Вільям Баумоль, який вважає, що вексель, як і паперові гроші, було винайдено в Китаї²⁴.

Ці дві теорії ми розглянемо детальніше в окремих розділах, присвячених виникненню подібних до векселя фінансових інструментів у країнах Сходу. А зараз зауважимо, що, звертаючись до історії неєвропейських боргових зобов'язань, потрібно врахувати, що сучасна економічна наука виробила певний категоріальний апарат, який використовується для аналізу особливостей грошового обігу в різних економічних системах та використання специфічних фінансових інструментів кредитування (зокрема й таких, як векселі). Вивчаючи неєвропейські фінансові інструменти Стародавнього Світу, Китаю та інших країн Сходу, потрібно враховувати, що в економічній історії Європи, зокрема в історії цінних паперів, не було прямих аналогів таких інструментів кредиту. Це не тільки не дає підстав для повного ототожнення цих інструментів з векселями, але й потребує збереження автентичних понять, які не можуть бути адекватно перекладені європейськими мовами. Тому об'єктом аналізу стають саме первинні поняття, зміст яких не викривлюється зайвими асоціаціями й паралелями з економічною історією європейських країн²⁵.

²⁴ *Baumol W. J.* Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive // *Journal of Political Economy*. – 1990. – Vol. 98. – № 5. – P. 903.

²⁵ Як зазначає Ю. М. Лотман, коли західна цивілізація вступає в контакт з цивілізацією східною як з партнером, включеним в єдине ціле, що має назву «світова культура», вона починає переказувати незвичні для неї тексти за допомогою метамов своєї власної філософії чи науки. Оскільки деякі поняття східної культури адекватно не можуть бути перенесені в цю систему, вони набувають певної ірраціональності, і так формується традиційний стереотип раціонального Заходу та ірраціонального Сходу. Внаслідок цього, на основі

Як відомо, протягом тривалого часу в історико-економічних дослідженнях існувала тенденція, згідно з якою становлення нових форм економіки, зокрема товарно-грошового обігу і кредиту, пов'язано лише з європейською культурою. Внаслідок такої позиції об'єктивні історичні свідчення й факти про економічний розвиток інших культур і цивілізацій відкидали й не брали до уваги.

Так постає питання про співвідношення між предметом і об'єктом нашого дослідження. Предметом є *історія становлення векселя в рамках традиції європейської економіки*. Об'єкт дослідження, згідно з загальноприйнятою науковою логікою, ширший – це *історія кредитних документів різних часів і культур, подібних до векселя у своїх економічних функціях*. Складність дослідження даної проблематики спричинена обмеженням кола вибірки цих кредитних документів. Проте в Стародавньому Світі і в країнах Сходу існували такі документи і не враховувати їх немає підстав. У XIX–XX ст. поширення набув лише один з видів таких документів – західноєвропейський вексель, класична форма якого виникла в XII–XIII ст. в Італії. Вексель став ключовим інструментом європейського капіталізму, а його ознаки чітко визначаються нормами вексельного права.

Таке розмежування векселя західноєвропейського типу та його аналогів в інших культурах потрібне для

змішування тенденцій двох різних культур, виникають гетерогенні тексти, що утворюють новий культурний континуум (Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПб, 2001. – С. 588).

того, щоб дотримуватися визначених нами меж предмета даного дослідження. Тому, незважаючи на введення в науковий обіг важливих даних про *прототипи* векселя в Стародавньому Світі та його *аналоги* в мусульманських країнах у Х ст., ми не розглядаємо цих документів як власне *вексель* західноєвропейського типу (так само як не можна вважати векселем боргові кабали на Русі та обліки в Україні).

Саме тому ми виділяємо в нашому дослідженні *прототипи векселя* – кредитні документи часів Стародавнього Світу, і його *аналоги* – кредитні документи інших культур (ісламський Схід, Індія, країни басейну Індійського океану, Китай), які існували в Х–XVII ст. і були частково синхронними з векселем західноєвропейського типу.

Економічні причини виникнення векселя (а також сам трикутний механізм векселя) такі ж давні, як товарно-грошовий обіг між віддаленими містами й країнами, оскільки бажання уникнути перевезення готівки виникало з причин безпеки й зручності²⁶. Таким же давнім за походженням був кредит – як відзначав М. Вебер, скрізь, де виникала потреба в коштах, відразу ж з'являлися особи, які виявляли бажання позичити гроші. Це було в Вавілоні, Греції, Римі й Китаї. Кредитори фінансували війни, морський розбій та захоплення колоній; вони ж були

²⁶ Juglar B., Ippolito B., Dupichot J. Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – P.: Montchrestien, 1996. – P. 2.

спекулянтами, які отримували зиск в грошових операціях²⁷.

Розглядаючи основні підходи до проблеми виникнення векселя, можна підійти до відтворення цілісної картини цього процесу. Ще В. Ендеман відзначав, що для одержання вірогідної картини походження векселя треба передусім відмовитися від спроб модернізації й побачити сукупність історичних передумов поширення вексельних операцій такими, якими вони були насправді²⁸.

На наш погляд, *поширення векселя у XII-XIII ст. в Італії потрібно розглядати як наслідок органічного синтезу сукупності історико-економічних чинників, які поєдналися саме в італійських містах в XI-XII ст.* Серед цих чинників можна назвати і наявність традицій римського права, і вплив мусульманської культури, і розвиток торговельно-економічної діяльності на півночі Італії, і поширення подвійного запису в бухгалтерському обліку, і розвиток писемності в Європі, що зробило можливим виникнення перших боргових документів.

Незважаючи на те, що прототипи векселя можна знайти в багатьох країнах і в різні часи, всі історичні факти, зокрема з історії вексельного права (як і торговельного права в цілому), свідчать про те, що вексель західноєвропейського типу як фінансовий інструмент зі своїми характерними ознаками виник в

²⁷ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 50.

²⁸ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 77-78.

Італії, оскільки саме там сформувалася сукупність тих причин, які призвели до поширення векселів серед обмінювачів грошей і банкірів – спочатку в Італії, а потім по всій Європі²⁹.

Отже, виникнення векселя не можна пов'язувати з окремою країною чи часом, а потрібно розглядати як закономірний наслідок розвитку соціально-економічних чинників. Оскільки поєднання цих чинників відбулося в Італії XII–XIII ст., можна вважати, що саме середньовічна Італія мала основний вплив на поширення векселя й поступове формування норм вексельного права. До того ж, у Італії оплата готівкою вже була кредитною угодою, оскільки в обороті знаходилося багато різних видів монет, а єдина суверенна держава, що могла б гарантувати реальну цінність грошей, була відсутня. Поширенню кредитних операцій сприяло й те, що в Італії скорочення розриву між сільськими підприємцями і купцями давало можливість одержувати вигоду від вкладення невеликих сум грошей³⁰.

--

Розглянувши в загальних рисах основні теорії походження векселя, потрібно зупинитися на *проблемі періодизації історії векселя*. Зауважимо, що всі

²⁹ Цитович П. П. К истории векселя. – К.: Типография университета св. Владимира, 1893. – С. 4.

³⁰ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – М.: МГУ, 1994. – С. 330–331.

способи такої періодизації є відносними, так само як і логічні моделі, спрямовані на реконструкцію реальних історичних процесів. Хоча будь-яка періодизація історії буде умовною, логіка наукового дослідження потребує виокремити певні етапи в розвитку вексельних операцій – це потрібне для того, щоб виклад матеріалу набув певного внутрішнього ритму. Але при цьому не можна забувати слова Маргерит Юрсенар, що історики, які тлумачать минуле, пропонують його картину у вигляді надто вже завершених систем, вибудовуючи для цього зв'язки причин і наслідків, які надто очевидні й зрозумілі, щоб бути істинними³¹.

Переважає більшість російських дослідників XIX ст. погоджувалися в тому, що в історії вексельного обігу можна виділяти такі періоди: 1) італійський, 2) французький, 3) німецький. В основу такої класифікації було покладено територіальний, географічний, принцип, властивий науці XIX ст., але мало пов'язаний з економічною сутністю етапів розвитку вексельних операцій.

В. Ендеман запропонував інший підхід, виділивши три періоди в історії векселя: 1) до початку XIV ст. (перші вексельні документи; відсутність юридичного обґрунтування вексельної операції); 2) середина XIV – початок XVI ст. (поява праць юристів-теологів; дискусії про правомірність вексельних операцій); 3) початок XVI – середина XVII ст. (період ярмарків; поява

³¹ Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – С. 26.

операції *resambium*; канонічне та юридичне обґрунтування вексельних операцій)³².

Незадовільність географічного принципу періодизації історії векселя стала очевидна вже в кінці XIX – на початку XX ст. Насамперед це стосувалося так званого італійського періоду, який охоплював і явища в історії вексельних операцій з XII ст. до появи індосаменту, і «початковий» тип векселя (що складався з двох документів – нотаріально завіреної квитанції, яка мала основне значення, й допоміжного «платіжного листа»), і вексель часу великих ярмарків, коли він значною мірою наблизився до сучасної форми. Тому нову, детальнішу класифікацію історії вексельних операцій намагалися створити і А. Ф. Федоров, і Г. Ф. Шершеневич, які розмежовували так званий початковий тип векселя та ярмарковий вексель.

Ще один варіант класифікації історії вексельних операцій запропонував Т. Гуль (1880–1957 рр.) у праці «Швейцарське зобов'язальне право» (перше видання – 1933 р.). Він виділяв такі періоди в розвитку векселя й вексельного права: 1) XII – середина XV ст. (епоха простого векселя, коли в обігу були подібні до векселя боргові документи); 2) середина XV – середина XVII ст. (період виникнення переказного векселя); 3) середина XVII – кінець XVIII ст. (виникнення комерційного векселя з передавальним написом – індосаменту); 4)

³² *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 1-2.

XIX – XX ст. (епоха національного вексельного права, яку Т. Гуль пов'язує переважно зі становленням німецького вексельного права)³³.

Щодо трьох традиційних періодів розвитку векселя – італійського, французького й німецького – ми поділяємо думку В. А. Белова про те, що доцільно вести мову не про періоди, а про історичні *типи векселів*. У кожний період історії панівним був певний тип векселя, разом з якими співіснували (хоча, можливо, й були менш поширеними) векселі іншого типу. Італійський тип векселя втратив значення, коли перестали вживати боргові документи, що складалися з кількох частин. Натомість виник ярмарковий тип векселя, що мав нові специфічні якості. Це був загальноєвропейський тип векселя, оскільки ярмарки на той час відбувалися в усій Європі. Після цього із загальноєвропейського ярмаркового векселя майже одночасно виникають французький, німецький та англійський типи векселя. Вони співіснували паралельно, хоча спочатку панівним типом векселя був французький, а з середини XIX ст. – німецький, який з початку XX ст. поділяє сферу впливу з векселем англійського типу³⁴.

Для створення адекватної періодизації історії вексельних операцій потрібно звернутися до аналізу першоджерел – текстів боргових зобов'язань і нотаріальних записів. Репрезентативна вибірка

³³ *Guhl T.* Das Schweizerische Obligationenrecht. – Zurich: Polygraphischer Verlag, 1956. – S. 594–599.

³⁴ *Белов В. А.* Очерки по вексельному праву. – М.: «ЮрИнфоР», 2000. – С. 34.

документів XII–XIV ст. дає підстави для обґрунтованого виділення першого періоду в історії вексельних операцій, коли прообразом векселя був нотаріально завірений акт, а платіжний лист мав лише допоміжне значення.

На основі вивчення цих документів Р. де Рувер запропонував виділяти в історії векселя чотири (а, можливо, й п'ять) періодів. У *перший період* (1275–1350 рр.) виник новий вид контракту, невідомий римському праву – контракт вексельного обміну. В *другий період* (1350 – кінець XVI ст.) нотаріальний акт замінюється простим діловим листом, який негоціант адресував своєму кореспондентові, що перебував в іншому місці. *Третій період* (кінець XVI ст. – кінець XIX ст.) пов'язаний з поширенням індосаменту, наслідком чого стала повна трансформація характеру векселя, який поступово втратив зв'язок з початковою операцією обміну грошей. Нарешті, в *четвертий період* (з кінця XIX ст.) вексель став кредитним інструментом, який набув здатності адаптуватися до різноманітних умов, а в *п'ятий період* у другій половині XX ст. відбувалася уніфікація вексельних операцій³⁵.

Враховуючи викладені вище погляди багатьох авторів на проблеми періодизації історії вексельних операцій, оптимальною є така періодизація, покладена в основу даного дослідження:

³⁵ *Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 18.* Алессандро Латес у своїй праці, опублікованій в 1915 р., розглядає лише три періоди в історії векселя, не згадуючи першого періоду і, відповідно, періоду XX ст. (*Lattes, A. Genova bella storia del diritto cambiario italiano // Rivista del diritto commerciale, 15, fasc. 1. – 1915. – P. 185*).

1) виникнення *прототипів векселя* в Стародавньому Світі;

2) поява *аналогів векселя* в країнах Сходу – Китаї, Індії, мусульманських країнах (VIII–XI ст.);

3) *період початкового типу векселя* в Італії XII–XIII ст. (цей вексель складався з двох документів; основного – нотаріально завіреного акту, і допоміжного – платіжного листа);

4) *період ярмарків*, коли вексель набуває свої суттєвих ознак (акцепт, протест, вексельна строгість) і форми сучасного векселя;

5) *період індосаменту* (вексель вийшов з рук італійських обмінювачів грошей – кампсорів, і набув поширення в багатьох країнах Європи);

6) *період формалізації вексельного зобов'язання* (правове обґрунтування вексельної операції в німецькому вексельному праві);

7) *період уніфікації вексельного обігу* у світовому масштабі (з початку XX ст. й до нинішнього часу).

Потрібно зазначити, що зі спробами періодизації історії розвитку вексельних операцій пов'язано більшість узагальнень, висловлених у працях багатьох дослідників. Найчастіше ці узагальнення виявляються в намаганні представити розвиток кредитних і вексельних операцій як неперервний процес. Проте, як зазначалося вище, насправді будь-яка періодизація є умовною і потрібна лише для послідовного викладу історії вексельних операцій.

1. 2. Походження прототипів векселя в Стародавньому Світі

1. 2. 1. Виникнення прототипів векселя

Більшість дослідників історії векселя вважає, що зародження вексельних операцій відбулося лише в XII–XIII ст. у торговельних італійських містах. Проте існує досить обґрунтована думка, що такий складний інструмент, як вексель, мав більш давню передісторію. Оскільки вексельні операції є породженням тривалої практики товарно-грошового обігу, логічно припустити, що вони стали наслідком тривалих пошуків купців багатьох країн, а перші їхні прототипи можна шукати всюди, де розвиток торгівлі й товарно-грошових відносин досягав достатнього рівня. Ці прототипи вексельних зобов'язань виникли так само давно, як і взагалі письмові боргові зобов'язання, що використовувалися в комерційних операціях. На думку М. Козинського, розквіт вексельного обігу в італійських містах став вершиною в тривалому процесі розвитку боргових зобов'язань, перші з яких можна бачити ще в античні часи, в давньогрецькому й римському праві³⁶, коли розвиток ремесел і торгівлі сприяв становленню високого рівня кредитних відносин. Але перш, ніж детальніше розглянути прототипи вексельних операцій у Стародавньому Світі, зупинимось на підходах до вивчення античної

³⁶ Kozinski, M. Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihalski M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000. – S. 313.

економіки в цілому.

Економічну історію Стародавнього Світу почали активно досліджувати з другої половини XIX ст. Основним предметом цих досліджень була економіка античних Греції та Риму (через збереженість великої кількості письмових джерел), хоча при цьому розглядалася еволюція економіки в Стародавньому Світі в цілому. На кінець XIX – початок XX ст. сформувалося два основних підходи – К. Бюхера та Е. Мейера. Згідно з першим, антична економіка не вийшла за рамки архаїчного, так званого ойкосного, типу. У другому підході простежується тенденція до модернізації економіки й соціальної структури в Стародавньому Світі³⁷.

Підхід К. Бюхера, який применшує значення товарно-грошового обігу в Стародавньому Світі, навряд чи можна вважати правильним. Проте протилежна позиція Е. Мейера, який перебільшував значення торгівлі в Стародавній Греції, вважаючи, що архаїчне, «ойкосне», господарство було повністю витіснено грошовим, також неприйнятно. Зокрема, Е. Мейер вважав, що економічне життя Афін V–IV ст. до н. е. мало такий самий капіталістичний характер, як економічне життя Англії XVIII ст. та Німеччини – XIX ст., а VI й VII ст. відповідали в розвитку нового часу XIV й XV ст. Такі паралелі є безумовною модернізацією, адже насправді торговельні міста Стародавнього Світу,

³⁷ Will E. Trois quarts de siecle de recherches sur l'economie grecque antique // Annales. Economies. Societe. Civilisation. – 1954. – № 9. – P. 7-19.

насамперед Стародавньої Греції, були в історії цілком своєрідним явищем, порівнювати яке з економікою Європи XV-XVI, а тим більше XVII-XVIII ст. немає підстав.

Згодом обидва підходи було повністю відкинуто як методологічно хибні. Сьогодні в дослідженнях переважає інший підхід, заснований на ідеї М. Вебера про специфічний характер суспільств і економічних систем Стародавнього Світу і недоцільність пошуку аналогій в економічних системах інших культур та епох. Найавторитетніший представник цього підходу М. Фінлі підкреслює, що античну економіку в принципі не можна зрозуміти на основі сучасних економічних категорій. Вадю такого підходу є заниження реального рівня розвитку товарно-грошових відносин в античному суспільстві, що суперечить очевидним фактам. І хоча було б методологічно неправильно порівнювати економіку Стародавнього Світу з європейською моделлю економіки, це не означає, що рівень розвитку товарно-грошового обігу та кредитних операцій у Вавілоні, Стародавній Греції та Римі був низький. Усі ці загальні зауваження стосуються й розвитку кредитних відносин у Стародавньому Світі та виникнення перших прототипів вексельних операцій.

З німецьких авторів прихильником теорії античного походження векселя був С. Грюнхут, який вважав, що письмові боргові зобов'язання – *синграфи* й *хірографи* – виникли ще в давньогрецькому праві (й

розвинулися в V ст. до н. е.), а звідти перейшли в римське право. Підставою для сплати боргу був сам текст синграфу (а пізніше – хірографу, що прийшов на зміну синграфу). Тому С. Грюнхут робить висновок, що вже в античні часи вексельний лист використовували для потреб грошового обігу (зокрема в операціях обмінювачів грошей – трапезитів у Греції і аргентаріїв у Римі), і називає синграфи й хірографи «першими формами векселя»³⁸. На його думку, хірографи настільки глибоко проникли в економічне життя Римської імперії, що не зникли після її розпаду й перейшли до франків та германців у формі *cautio* або *cautum praestationis* – документа, який підтверджував укладення боргового зобов'язання. Такий документ можна було погасити або передати третій особі, а для сплати боргу потрібно було пред'явити цей документ, в якому зазначалися умови боргової угоди. При цьому переказ грошей не завжди був основною метою таких боргових зобов'язань – вони часто мали кредитну функцію. Ці середньовічні документи за своєю формою збігалися з хірографами, які в античні часи виконували функцію вексельного листа³⁹.

Серед російських авторів XIX – початку XX ст. теорії античного походження векселя дотримувався А. Ф. Федоров і А. А. Гольденвейзер, а у 20-ті рр. XX ст. про неї коротко згадували В. А. Селиванкін і Б. Ф. Мовчановський. А. Ф. Федоров відзначав, що

³⁸ Grunhut C. S. Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 22–23.

³⁹ Grunhut C. S. Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 24–25.

векселями, очевидно, користувалися ще в античності, тож немає підстав вважати, що вексель виник лише у XII ст. в Італії⁴⁰. В. А. Селиванкін також вважав, що перші форми векселів існували вже в античні часи⁴¹, але не аргументував своєї думки. Б. Ф. Мовчановський писав, що, хоча батьківщиною векселя вважають середньовічну Італію, вексель був відомий у Греції, Месопотамії, Іудеї та в інших державах, а найбільш явні ознаки вексельного обігу дослідники відзначають у Греції. Маючи на увазі трапезитів, Б. Ф. Мовчановський зазначав, що вони не обмежувалися простим розміном грошей, а брали на себе зобов'язання, одержавши певну суму грошей, сплатити купцю рівноцінну суму в іншій монеті в іншому місці. Така діяльність трапезитів мала ознаки майбутніх вексельних операцій⁴². З сучасних дослідників аналогічної думки дотримується І. Н. Шапкін⁴³. На думку Б. Юровського, перші ознаки вексельного обігу можна знайти ще в Стародавньому Світі – в особливостях грошового обігу стародавніх Месопотамії, Єгипту, Греції та Риму⁴⁴.

Проте П. П. Цитович, Г. Ф. Шершеневич і С. М. Барац не розглядали можливості виникнення

⁴⁰ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 3

⁴¹ Селиванкин В. А. Вексель. – Л., 1925. – С. 3.

⁴² Мовчановский Б. Ф. Вексель. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 3.

⁴³ Шапкин И. Н. Вексель: возникновение и становление // Вексель и вексельное обращение в России. Практическая энциклопедия. – М.: Банкоцентр, 1996. – С. 7.

⁴⁴ Юровский Б. Возникновение и развитие вексельного обращения и вексельного права // Экспресс. – 2002. – № 12 (326). – С. 17.

прототипів векселя в античні часи, а І. Г. Табашников писав, що вексель взагалі не був відомий стародавнім народам, зокрема грекам і римлянам, оскільки якби такий фінансовий документ був в обігу, то римські юристи не тільки згадали б про нього, але й детально його розглянули б.

Подібної думки дотримується В. Ендеман, який писав, що вексель не є правовою формою, що прийшла до нас з давніх часів, і хоча якийсь час існувала тенденція вважати римське право джерелом усіх правових інститутів і понять, щодо векселя такий підхід не можна вважати переконливим. Античне походження векселя заперечували ще С. Скаччіа та Р. де Туррі, оскільки приклад листа Цицерона з проханням про переказ грошей непереконливий, адже документи, пов'язані з переказом грошей, завжди схожі на вексель, проте потрібна сукупність причин (вони виникли набагато пізніше), щоб з них розвинувся вексель⁴⁵.

Можна погодитися з Ф. Броделем, який писав: «За двадцять століть до нашої ери у Вавілоні серед міських купців та банкірів використовувалися записки й чеки; але, захоплюючись винахідливістю цих купців, не слід перебільшувати їхню сучасність»⁴⁶. Такі самі документи існували в Греції та в елліністичному

⁴⁵ *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 75–76.

⁴⁶ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст: У 3 т. Т. 1. – К.: Основи, 1997. – С. 406.

Єгипті, де Александрія стала центром міжнародного транзиту, який найчастіше відвідували іноземні купці.

Таким чином, дискусійної проблеми зародження вексельних операцій в Стародавньому Світі не можна не брати до уваги і вона потребує більш детального розгляду. Тому ми зупинимося на особливостях грошового обігу й кредитних операцій у країнах Стародавнього Світу з метою виявити, що саме стало підставою для поширення в працях деяких дослідників думки про виникнення векселя в цю епоху.

Тексти боргових зобов'язань, які дійшли до нас, дають можливість припускати, що перші прототипи вексельних операцій, справді, можна бачити не тільки в античну епоху в діяльності трапезитів та аргентаріїв, коли завдяки загальному економічному розвитку об'єктом торгівлі стають гроші, а і в значно давніший час у Месопотамії й Вавілоні.

1. 2. 2. Прототипи векселя у Вавілонії

Перші фінансові інструменти комерційного кредиту почали виникати в стародавніх народів – фінікійців, карфагенян, єгиптян і вавілонців – після повного усталення осілого способу життя та з появою грошового обігу. Для розуміння розвитку інструментів комерційного кредиту в Стародавньому Світі потрібно розглянути найдавніший період в історії цих

інструментів, пов'язаний з Вавилоном – містом, яке ще в біблійних текстах було символом комерції та влади грошей.

Відомо, що в стародавній Месопотамії давно виникла й набула поширення практика зберігання рухомого майна в спеціальних храмах, які добре охоронялися, а порядність їхніх служителів не викликала сумнівів. Збираючи великі багатства, храми були не тільки релігійними центрами й архівами, але й першими осередками кредитної діяльності та комерційних операцій. Храми надавали за певну винагороду частину накопичених багатств тим, хто потребував кредиту у формі товару або грошей. Така практика існувала ще в храмах Шумеру за 2500 р. до н. е., а перші відомі свідчення про те, що храми позичали зерно й золото, датуються III династією Уру (2112–2004 рр. до н. е.). Особливо велику комерційну діяльність здійснювали храми в Месопотамії й Вавілонії, чому сприяли релігійні традиції.

Кредиторами, як правило, були купці. Позики затверджувалися за допомогою спеціального контракту, що укладався в присутності свідків за умови майнових або особистих гарантій певних осіб. Функцію документів виконували записи на глиняних табличках. Така форма писемності в Месопотамії й Вавілоні виникла давно, була добре розвинена й саме завдяки добрій збереженості цих табличок до нас дійшли зразки перших письмових боргових зобов'язань, укладених 4000 років тому.

Подібним чином торгівля й комерційний кредит розвивалися в Угариті торговельному місті-державі на північно-східному узбережжі Середземного моря. В середині і другій половині II тисячоліття до н. е. Угарит був одним з найбільших центрів міжнародної торгівлі: там сходилися морські шляхи, що вели в Єгипет, Малу Азію і в країни Егейського моря, а також наземні шляхи, що з'єднували Єгипет з Месопотамією. В

численних документах з Угариту неодноразово згадуються *тамкари* – комерційні агенти, що були службовцями в адміністрації царя. Очевидно, тамкари діяли не самостійно, а одержували від царя субсидії, потрібні для комерційних операцій, хоча висловлювалися думки, що тамкари були незалежними купцями, які сплачували цареві певну частину своїх прибутків⁴⁷.

Свідченням поширеності практики кредитних операцій є те, що поняття «*тамкар*», яке вживалося для позначення купця чи особи, що вела будь-яку іншу підприємницьку діяльність, почали використовувати для всіх осіб, що надавали товарні або грошові кредити⁴⁸. Проте, розглядаючи зародження кредитних операцій у Месопотамії, потрібно пам'ятати, що не варто переоцінювати значення храмів як депозитаріїв коштовностей та грошей і порівнювати їх з банками пізнішого часу, оскільки кредитну діяльність цих храмів постійно контролювала державна влада⁴⁹.

Документи з Халдеї, датовані XXIII ст. до н. е. свідчать про існування торговельно-комерційних об'єднань, що мали назву *birinī*⁵⁰. Крім того, в XIX ст. до н. е. асирійські купці з Месопотамії створили свої комерційні колонії в Кападокії (Мала Азія). Торгівля між Ашшуром та кападокійськими колоніями здійснювалася з використанням кредитних операцій, оскільки караванні подорожі іноді тривали декілька років.

⁴⁷ Шифман И. III. Угаритское общество (XIV-XIII вв. до н. э.). – М.: Наука, 1982. – С. 125, 136.

⁴⁸ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 15.

⁴⁹ Jastrow M. Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria. – New York, 1911. – P. 277.

⁵⁰ Revillout E. Les obligations en droit egyptien compare aux autres droits de l'antiquite. – Paris, 1886. – 2 т. Т. 2. – P. 374.

Коли асирійський купець з Анатолії давав учасникові каравану певну суму грошей на закупівлю товарів в Ашшурі, це підтверджувалося борговою розпискою на глиняній табличці. Якщо ж у кредитора виникала потреба у вкладених ним коштах (або за інших непередбачених обставин), він мав можливість передати свій борг іншому *тамкарові*, який міг купити його за номінальну вартість або за меншу суму⁵¹.

Такі боргові написи на глиняних табличках мали усталену форму: «*Він (ім'я) має сплатити власникові цієї таблички*», що давало можливість одержати платіж будь-якому власникові цієї таблички. Пізніше приватні особи почали використовувати подібну формулу в контрактах, і борговий документ на глиняній дощечці давав можливість стягнути борг; при цьому ім'я початкового кредитора іноді опускалося. Очевидно, саме тамкари – асирійські комерційні агенти – вперше в історії використали *договірні боргові документи* на глиняних табличках, що були в обігу лише серед обмеженого кола тамкарів, котрі їх визнавали й приймали. Документи з Угариту свідчать про те, що там існували угоди, які передбачали взаємні розрахунки й кредитні операції, коли одна особа віддавала певну кількість срібла іншій для наступної передачі третій особі⁵².

Подальший розвиток кредитної діяльності

⁵¹ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 18-19.

⁵² Шифман И. III. Угаритское общество (XIV-XIII вв. до н. э.). – М.: Наука, 1982. – С. 150.

відбувався у Вавілоні, який з XIX ст. до н. е. став столицею Вавілонської держави.

Кредитна діяльність у Вавілоні була пов'язана із храмом Шамаша, бога сонця і правосуддя. Цей храм, на думку Б. Бромберга, можна називати прототипом першої у світі кредитної установи, і значна частина знайдених записів фінансового характеру з цього храму досить давня (XIX ст. до н. е.) й належить до часу правління Сабіума (1884–1831 до н. е.), третього царя з Першої династії Вавілону⁵³. Основним джерелом накопичення багатств у перших кредитних установах був 10%-й податок, який сплачували не тільки окремі особи, а й цілі міста та навіть члени царської сім'ї. Наведемо зразок ведення записів під час збирання цього податку в храмі Шамаша.

Десятивідсотковий податок зерном до скарбниці сонячного бога в храмі Ебаббара – від Нідинта, сина Белібні за місяць Ійяр [квітень-травень] першого року правління царя Дарія... 10 гур зерна від міста Паллуката... 10 гур від міста Нікка, 10 гур від міста Раббі-ілі, 10 гур від міста Курраса...»⁵⁴

Спочатку цей податок до скарбниці храму сплачували зерном та худобою і, коли накопичувалася значна кількість зерна чи худоби, храми продавали їх, примножуючи свої скарби в золоті й сріблі. Поступово з'являються записи, присвячені платежам у дорогоцінних металах (їх здійснювали переважно члени царської сім'ї й царські чиновники).

Цар посилає десятину – шість мін золота – до великих воріт храму Ебаббара. 26 день Сивана [червня] першого року правління Набоніда, царя Вавілонії»⁵⁵.

⁵³ Bromberg B. The origin of banking. Religious finance in Babylonia // The Journal of Economic History. – 1942. – № 2. – P. 77.

⁵⁴ Pinches T. G. A fragment of Babylonian Tith-list // The Babylonian and Oriental Records. – 1887. – № 1. – P. 77.

⁵⁵ Dougherty R. P. Nabonidus and Belshazaar. – New Haven, 1929. – P. 87.

Більшість збережених приватноправових документів (у вигляді написів на глиняних дощечках) датуються т. зв. староВавілонською епохою, часом правління царів Першої династії, найвідомішим серед яких був Хаммурапі. Діловим документам староВавілонської епохи був властивий суворий формалізм, який поєднувався з лаконізмом та юридичною точністю формулювань. Все це свідчить про достатньо розвинутий уже на той час правовий інститут боргового зобов'язання. Його типова структура передбачала такі пункти: 1) об'єкт договору (срібло або натуральні продукти); 2) імена контрагентів; 3) правова діяльність контрагентів; 4) імена свідків та писця; 5) дата. Для договору позики властивою була така форма: 1) об'єкт позики; 2) величина відсотку або безвідсотковість позики; 3) «боржник» (ім'я) взяв у борг у «кредитора» (ім'я); 4) час, місце та спосіб погашення позики; 5) свідки і дата⁵⁶.

У цих документах можна бачити достатньо сформовану систему термінів. Загальною назвою документів було поняття *duppum*; письмовий договір мав назву *riksatum*; документ з печаткою – *kunukkom*. Безвідсоткова позика мала назву *kiptum* (на півдні Вавілонії) або *hubutatum* (на півночі); прибуток від обміну монет – *tappitatum* (на півдні) або *niplatatum* (на півночі). Документ про позику під відсотки називався

⁵⁶ Рифтин А. П. Старовавилонские документы в собраниях СССР. – М.: Academia, 1934. – С. 20, 36.

kunuk hu-bu-li, документ про безвідсоткову позику *kunuk hu-bu-ta-ti*⁵⁷.

Такі боргові зобов'язання М. М. Марголін у статті про історію банків називає «гуду» (*hudu*)⁵⁸. А. Бімман також згадує про «*hudu*», вважаючи їх «банківськими білетами», що були в обігу⁵⁹. Можливо, це інша форма транскрипції згаданих вище понять *hubutatum*, *hu-bu-ta-ti*, *hu-bu-li* з коренем *hubu* – письмове боргове зобов'язання. Ми дотримуємося транскрипції, наведеної в праці А. П. Рифтіна⁶⁰.

М. Вебер також вважав, що у Вавілонії виникли перші банківські білети (хоча це не були, звичайно, банкноти в сучасному розумінні, які передбачають можливість їхнього вільного обігу незалежно від вкладу окремого вкладника). Такі прототипи банківських білетів були лише засобом швидкого й надійного переказу платежів серед клієнтів стародавніх «банкiрів». Очевидно, треба обережно ставитися до спроб модернізації цих операцій, оскільки вавілонські прототипи «банківських білетів» використовувалися тільки в місцевому обігу й були розраховані на обмежене коло купців⁶¹.

⁵⁷ Там само. – С. 11–13, 20. Крім того, розвитку кредитно-грошових операцій у Вавілоні присвячено праці: *Kohler J. Aus dem babylonischen reschleben.* – Berlin, 1890; *Kohler J. Juristischer Excurs zu Peiser's Babylonische Verträge.* – Berlin, 1890; *Meissner K. Aus dem altbabylischen Rescht.* – Berlin, 1905.

⁵⁸ *Марголин М. М. Исторический очерк развития банковских учреждений // Новый энциклопедический словарь.* – СПб: Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, 1911. – Т. 5. – Стб. 53–93.

⁵⁹ *Бимман А. Б. История банков.* – СПб.: Типография Г. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1917. – С. 9.

⁶⁰ *Рифтин А. П. Старовавилонские документы в собраниях СССР.* – М.: Academia, 1934. – С. 6.

⁶¹ *Вебер М. История хозяйства. Город.* – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 239.

За правління Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) поширеність практики подібних комерційних операцій знайшла відображення в такій відомій пам'ятці як Закони Хаммурапі, що є свідченням не тільки існування боргових документів, а й спроб законодавчого регулювання кредитних відносин. Зокрема, згідно з законами Хаммурапі, передача грошей без розписки вважалася недійсною⁶². Очевидно, саме надлишок продукції, а пізніше й надлишок коштів (втілених у дорогоцінних металах, накопичених завдяки продажу надлишків продукції) став основною причиною розвитку кредитних операцій у храмах Вавілона.

Згаданий вище храм Ебаббара не тільки проводив кредитні й торговельні операції, а й вкладав гроші у виробництво тканин, а такж був великим землевласником, якому належали поля й будинки. Великі приватні комерційні операції здійснювали верховні жриці храму Шамаша, які володіли значним багатством⁶³.

Серед написів на глиняних табличках відомі численні зразки боргових зобов'язань, в яких зазначено норму прибутку від кредиту.

Мінутум позичив у храмі Шамаша 10 гур зерна з винагородою 1/5 гур за один гур і поверне борг у час збирання врожаю.

⁶² Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби – М., 1914. – С. 30–31.

⁶³ Bromberg B. The origin of banking. Religious finance in Babylonia // The Journal of Economic History. – 1942. – № 2. – P. 79.

Підписи трьох свідків. (Без дати)⁶⁴.

Цей запис цікавий тим, що свідчить про 20% винагороди від позики ще до ухвалення законів Хаммурапі, в яких було визначено максимальний відсоток на позику – 33,3% (1/3). Аналогічна форма боргових записів зберігалася і в класичний, і в новоВавілонський період, коли кредитний відсоток знову зменшився до 20%⁶⁵.

Торгівля грошми була добре відома у Вавілоні так само давно, як і торгівля товарами. Після того, як законами Хаммурапі боргове рабство було скасовано, діяльність вавілонських лихварів стала більш цивілізованою, проте лихварство сильно впливало на ментальність вавілонців, проникнувши в усі форми ділового життя.

Досить поширеними є записи боргових зобов'язань цього часу, предметом яких є гроші (точніше, певна кількість золота і срібла, оскільки у Вавілоні не було монетної системи). Наведемо зразок такого запису з таблички часів правління царя Абі-Есуха (1711–1684 рр. до н. е.)

Ідін-Самас позичив у храмі Шамаша п'ять з половиною шекелів срібла і в час збирання урожаю поверне борг разом з відсотком.

⁶⁴ *Hammurabi Gesetz* / Ed. by J. Kohler: 4 t. T. 1 – Leipzig, 1909 – S. 127.

⁶⁵ *Bromberg B.* The origin of banking. Religious finance in Babylonia // *The Journal of Economic History*. – 1942. – № 2. – P. 80–81.

Підписи 2 свідків. *26 день місяця Себіт* [січень]⁶⁶.

Хоча в даному записі не вказано розміру відсотка, що використовувався в храмі Шамаша, в інших подібних документах про розмір відсотка сказано «*як прийнято в храмі Шамаша*». У наведеному вище борговому зобов'язанні відсоток можна обчислити завдяки іншій борговій угоді, укладеній жрицею храму Шамаша – він виявляється значно нижчим від загальноприйнятих 20% і становить лише 6%. У цей час лихварський прибуток у вигляді відсотка становив від 10 до 33,3 річних, а найпоширенішим у разі грошових операцій був 20-відсотковий прибуток. Цей відсоток у Вавілоні був звичайною нормою прибутку, і прибутковість нижча від 20% на рік вважалася нерентабельною.

Якщо платоспроможність боржника викликала сумнів, позика забезпечувалася заставою землі, будинку або іншого майна. Одержати борг у Вавілоні було не завжди легко, оскільки кредитор не мав прав на особу боржника і міг забрати лише заставу. Проте це було не прийнято – лихварство в чистому, неприхованому вигляді засуджувалося. Тому досить часто позики надавалися через підставних осіб і, коли потрібно було забрати заставу, це робили не самі кредитори, а треті особи.

Кожна угода обов'язково мала фіксуватися в письмовій формі, і боржник не міг відмовитися від сплати боргу, оскільки в такому разі він позбавлявся можливості одержати наступний кредит, що для більшості мешканців Вавілону означало повне розорення. Причина цього була в тому, що кредитні відносини мали значне поширення і тому образ

⁶⁶ Bromberg B. The origin of banking. Religious finance in Babylonia // The Journal of Economic History. – 1942. – № 2. – P. 83.

Вавілону став символом безжалісного лихварства й корисливості, а на багатьох іноземців Вавілонське суспільство справляло неприємне враження.

У той час у Вавілоні добре уявляли собі, що капітал (це поняття з'являється в Шумері в III тисячолітті до н. е., де капітал називали *sag-du*; у Вавілоні – *qaqqadu*) є грошима, які завдяки кредитним операціям можуть давати прибуток⁶⁷.

Наведемо зразок письмового боргового зобов'язання, виданого під час одержання позики для комерційної діяльності.

Партнерський капітал 20 мін срібла, а також 6 мін срібла для вільного розпорядження – всього 26 мін срібла – Зубапум і Сін-есмеанні позичили у Шамаша і Сін-есмеанні. Після завершення торговельної подорожі вони повернуть срібло і належний відсоток.

Підписи шістьох свідків.

14-й день місяця Тишрі [вересень], 37-й рік правління царя⁶⁸.

З тексту цієї боргової угоди видно, що дві особи уклади між собою партнерський контракт. Сін-есмеанні, один з учасників партнерського контракту, служив у храмі Шамаша, і він (разом із богом Шамашем) виступав у ролі позикодавця, а по суті був посередником у видачі позики храмом Шамаша.

Поширеними були і боргові зобов'язання, в яких взагалі не зазначали відсотка. Наведену нижче боргову угоду про надання позики було укладено з торговельним агентом храму Ебаббара для здійснення комерційних операцій в інших країнах.

Півтора шекеля і 15 зерен срібла (міра ваги Шамаша) Сін-бел-абліні, син Ліпіт-Іштар, позичив у храмі Шамаша. Після завершення торговельної поїздки він поверне срібло в храм

⁶⁷ *Белявский В. А.* Вавилон легендарный и Вавилон исторический. – М.: Мысль, 1971. – С. 145-147.

⁶⁸ *Hammurabi Gezet.* Ed. by J. Kohler: 4 t. T. 1 – Leipzig, 1909. – S. 551.

Шамаша.

Підписи двох свідки. 12-й день місяця Марчесвана, 5-й рік правління царя⁶⁹.

Найцікавішим є наступний зразок боргового зобов'язання часів царя Хаммурапі.

П'ять шекелів чистого срібла (по ціні Шамаша) Ідін-Рамман та його дружина Хумтані позичили в Шамаша та Ідін-йатуна. Коли вони побачать напис на базарній стіні (з розпорядженням про повернення боргу), вони мають повернути срібло і відповідний відсотковий прибуток пред'явникові цього документа.

Підписи трьох свідків

Дата: місяць Елул [серпень-вересень], 35-й рік правління царя⁷⁰.

У цьому борговому зобов'язанні можна бачити прототип документа на пред'явника (з умовою, що визначає строк сплати боргу). Цей документ має деяку подібність до вексельного зобов'язання.

Наведені зразки боргових угод свідчать про поступову еволюцію боргового зобов'язання у Вавілоні від найпростіших його форм до ускладнених, як в останньому прикладі.

Особливого розквіту фінансово-кредитна справа у Вавілоні досягла в наступні століття, в так званий нововавілонський період (VII–V ст. до н. е.), коли фінансово-кредитні операції починають усе частіше

⁶⁹ *Hammurabi Gezet.* Ed. by J. Kohler: 4 t. T. 1 – Leipzig, 1909. – S. 130.

⁷⁰ *Hammurabi Gezet.* Ed. by J. Kohler: 4 t. T. 1 – Leipzig, 1909. – S. 919.

проводити не храми, а приватні особи. Для економіки країни цього часу характерним було панування великих банкірських домів. Зокрема, існують свідчення про існування в VI ст. до н. е. банкірських домів Егібі й Мурашу, які приймали грошові вклади⁷¹.

Основними функціями банкірського дому Егібі були видача позик під відсотки і зберігання вкладів. Під керівництвом дому Егібі діяло декілька лихварів, проте лише глава дому мав право видавати кредит і зберігати вклади⁷². Збереглися документи, завдяки яким можна простежити кредитні операції банкіра Шу та його сина Наї.

У 577 р. до н. е. Наї дав у позику Набу-етиру, синові Амурру-націра 2 міни срібла, 1 талант вовни (= 12 сиклям срібла) та один глечик олії. Через деякий час зобов'язання боржника було передано Ремуту (кредиторові Наї) в рахунок погашення боргу ячменем на суму 1 міна 27 сиклів. При цьому Набу-етир зобов'язався сплатити частину боргу Ремуту, а іншу частину мав одержати Наї. В разі несплати Наї мав розрахуватися зі своїм кредитором сам⁷³.

У цей час вавілонські «банкіри» приймали вклади під відсотки і здійснювали платежі за рахунок третіх

⁷¹ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите: В 2 ч. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 278; Гольденвейзер А. А. Зачатки банкового дела. Древний мир // Банковская энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 2. Биржи. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1917. – С. 24.

⁷² Мартиросян А. А. Деловой дом Эгиби. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. – С. 68.

⁷³ Мартиросян А. А. Деловой дом Эгиби. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. – С. 71.

осіб, а також видавали позики під заставу рухомого й нерухомого майна, виконуючи роль посередників під час купівлі-продажу товарів. Крім того, вони брали на себе функцію посередників під час укладання договорів.

Відомий випадок використання письмових прототипів векселя за правління царя Навуходоносора, коли у Вавілоні мешкав багатій на ім'я Набу-аплу-іддін, який одержав велику спадщину, але швидко розтратив її і був змушений користуватися послугами лихварів. Набу-аплу-іддін був популярною особою, і лихварі вірили виданим ним борговим документам й надавали йому позики протягом 15 років. У 561 р., коли борг зріс до величезного розміру, Набу-аплу-іддін оголосив себе банкрутом, а все його майно придбав Набу-аххе-іддін, який узяв на себе розрахунки з кредиторами. Тим з них, хто мав у заставі майно банкрута, він заплатив повністю, а тим, хто мав на руках лише боргові зобов'язання (В. А. Белявський називає їх «векселями») він сплатив половину суми «векселя» або взагалі нічого. Набу-аххе-іддін настільки збагатився на цьому, що відкрив пізніше відомий банк Егібі⁷⁴.

Ми не знаємо, які саме боргові зобов'язання В. А. Белявський називає «векселями», хоча на основі наведених вище зразків Вавілонських письмових боргових зобов'язань можна одержати уявлення про

⁷⁴ Белявский В. А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. – М.: Мысль, 1971. – С. 149-150.

можливу форму цих документів. Можна погодитися з думкою А. Біммана, що хоча вексельних операцій давні банкіри і не проводили, існували «кредитні листи» зі зверненням по платежі до банкіра⁷⁵. Називати вексями такі «кредитні листи» або, інакше кажучи, письмові боргові зобов'язання, не тільки некоректно, а й методологічно неправильно, проте їх можна розглядати як віддалені прототипи векселів.

Ще один цікавий зразок боргового зобов'язання нововавілонського часу датовано 533 р. до н. е. Боржник зобов'язався повернути срібло в Екбатанах (вимога боргу в іншому місці може пояснюватися обережністю купців та їхнім небажанням подорожувати з великою кількістю готівки).

Того дня, коли приїде Небокім, згідно з договором, який він уклав з Ардубелем, він вимагатиме в Ардубеля свій борг. Цей борг і відсоток за ним замість Ардубеля йому поверне Небоітапсі⁷⁶

Детальніше операцію передачі боргового зобов'язання можна простежити за таким прикладом:

Ітті-Мардук-балату сплатив замість Набу-тултабши-лишира його борг розміром 1,5 міни срібла, викупивши із застави двох його рабів Шапі-калбі та Бен-бенанні за дорученням Іддін-Мардука Нур-Сина. В документі

⁷⁵ Бімман А. Б. История банков. – СПб.: Типография Г. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1917. – С. 10.

⁷⁶ Revillout E. Les obligations en droit egyptien compare aux autres droits de l'antiquite. – Paris, 1886. – 2 t. T. 2. – P. 379.

зазначено, що кредитор справді повернув боргове зобов'язання Ітті-Мардук-балату. Наступного дня Ітті-Мардук-балату сплатив за борговим зобов'язанням того ж самого боржника знову за дорученням Іддин-Мардука 35 сиклів, заставою яких була рабиня; через 4 дні Іддин-Мардук купує через Ітті-Мардук-балату зазначених вище двох рабів і рабиню за 2,5 міни срібла, з яких 2 міни вже було сплачено кредиторам продавця.

У 523 р. до н. е. банкір Імб прийняв на зберігання від Іна-Есагіла-рабат-Набая боргові зобов'язання боржників сім'ї Нур-Сін (ці боргові зобов'язання А. А. Мартиросян називає «векселями») з метою вимоги сплати боргів⁷⁷.

Відомі свідчення цього ж часу про організацію комерційних товариств, що називалися *harranu*; ці записи нагадують банківське фінансування. Контракти про організацію таких торговельно-комерційних об'єднань можна розділити на два типи. По-перше. це односторонній вклад капіталу, оформлений як абстрактна боргова розписка (*u'iltu*), яка містить застереження, що вклад срібла призначений для торгівлі. По-друге – двосторонній (багатосторонній) вклад капіталу, який передбачав рівність компаньйонів.

Крім того, серед письмових боргових зобов'язань згадуються й «базарні боргові розписки», що

⁷⁷ Мартиросян А. А. Деловой дом Эгиби. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. – С. 100–101.

видавалися, якщо товар купували в кредит. Після погашення боргу погашалося і абстрактне боргове зобов'язання (*u'ilty*) – написи на табличках стирали або таблички розбивали⁷⁸.

Наведені факти свідчать про те, що стародавній Вавілон можна вважати батьківщиною лихварської й кредитної справ. За рівнем її розвитку з Вавілоном можна порівняти лише Єгипет, а також деякі міста Фінікії й Сирії; в Греції та Римі такого рівня розвитку кредитна діяльність досягла значно пізніше. Проте, не варто переоцінювати рівень розвитку грошового обігу у Вавілоні, де суспільні відносини зберігали специфіку економіки країн Стародавнього Світу і кредитна діяльність ще не стала окремою сферою професійної діяльності, а була нерозривно пов'язана з торгівлею, лихварством і рабовласництвом.

⁷⁸ *Мартиросян А. А.* Деловой дом Эгиби. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. С. 103–105, 115.

1. 3. Прототипи вексельних операцій в античних

Греції та Римі

1. 3. 1. Боргові зобов'язання в Стародавній Греції

У IV ст. до н. е. економічні відносини в грецьких містах-держав (полісах) набули досить високого рівня розвитку, особливо в Афінах, де почалася спеціалізація торгівлі. Про це свідчать праці Аристофана, в яких згадується багато торговельних професій, в тому числі обмінювачі грошей – трапезити. Поступово формується особливий торговельний клас (*kapeloi*), який вів професійну комерційну діяльність. Аристотель в IV ст. до н. е. чітко розрізняв торгівлю (*emporion*) і кредитні операції (*tokismos*).

Забезпечення грошового обігу між грецькими містами потребувало перевезення коштів у формі монет, що було ризиковано для учасників грошових операцій. Крім того, в Греції існувала значна кількість міст-держав (полісів) і в обігу були різні типи монет, які використовувалися лише в місці випуску. Це спонукало шукати інші способи переміщення грошових сум та обміну монет. Одним з таких способів стала *морська позика (foenus nauticum)*, яка, очевидно, виникла саме в Греції, оскільки грецькі поліс» були розташовані на різних островах Егейського моря і давньогрецька торгівля здійснювалася переважно

морським шляхом, досить небезпечним в той час. Основною умовою повернення позики і отримання відсотків була доставка товару (або грошей) за місцем призначення. Позикодавець одержував великий відсоток – майже 30%, але в разі загибелі корабля ризикував усією сумою, оскільки втрачав право вимагати і позичену суму, і відсотки на неї. Морську позика широко використовували в Стародавньому Світі (подробиці про морські позики зустрічаються в промовах давньогрецьких судових ораторів, у тому числі Демосфена) поки римський імператор Юстиніан не заборонив її, вважаючи лихварством. Не зважаючи на це, практика морських позик збереглася й перейшла з античного в середньовічний світ⁷⁹.

Досить типовий приклад таких позик наводить Демосфен у одній з промов:

Купці, що проживають в Афінах – Хрисіпп з братом і Форміон – збираються відправити корабель для закупівлі товару. Для цього Хрисіпп з братом позичають Форміону суму в розмірі 20 мін. Корабель належить Діону, а його капітаном є Лампіс, колишній раб Діона. Умови позики такі: Форміон сплачує відсотки в розмірі 6 мін (33,3%) за весь строк подорожі, а для забезпечення позики він зобов'язаний завантажити корабель в Афінах товарами, цінність яких має бути у два рази більша від обсягу отриманої позики (ці товари є заставою). В разі невиконання він має сплатити Хрисіппу неустойку в розмірі 5 мін.

⁷⁹ Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 194–195.

Передбачено два варіанти сплати боргу: 1) Форміон, продавши товар у Босфорі, знову навантажує судно, повертається до Афін і повертає борг Хрисіппу; 2) Якщо Форміон побажає, він може не брати нового вантажу, але тоді він має сплатити в Босфорі капітал з відсотками капітану корабля Лампісу, щоб той передав гроші Хрисіппу. Весь ризик, пов'язаний з плаванням, несуть кредитори (Хрисіпп і його брат), і в разі загибелі корабля вони втрачають гроші.

Угоду складено у двох примірниках, один з яких передано на зберігання трапезитові Кіттосу⁸⁰.

У Стародавній Греції морська позика виконувала декілька функцій – була способом переказу грошей, можливістю користуватися кредитом і, нарешті, способом страхування від непередбачених обставин морської подорожі (даючи право боржникові отримувати позичені гроші як компенсацію за товари, втрачені через загибель корабля). Морська позика була не тільки поширена в Стародавній Греції, але і зберегла свою популярність у Римській імперії, де її називали *foenus nauticum*, а позичену суму – *resunia traectitia*⁸¹.

Щоб не було порушень умов договору, кредиторів потрібно було мати зв'язки з особами, які проживали там, куди направлявся корабель і мали можливість контролювати діяльність боржників, зокрема передавати їм листи. Проте ці листи

⁸⁰ Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. – Л.: Сеятель, 1925. – С. 217.

⁸¹ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 5–6.

передавалися через капітана того ж самого корабля, який міг (навмисно або ненавмисно) не вручити листа адресатові. Це часто змушувало кредиторів самих вирушати в подорож, посилати свого довіреного раба або наймати спеціального агента.

Морська позика передбачала переміщення грошей в інше місце і їхню сплату в іншій валюті, але чи можна вважати цю форму позики прототипом вексельних операцій? На наш погляд, порівнювати морську позичку з прототипами вексельних операцій можна лише умовно – деяка подібність до вексельних операцій простежується лише в разі переміщення грошей з одного місця в інше.

Ще одна форма кредиту, використовувана в Стародавній Греції, полягала в наданні певній особі суми грошей, якої вона потребувала, із зобов'язанням цієї особи сплатити цю суму в іншому місці і в тій монеті, яка там використовувалася. Існування доручення про здійснення платежів в іншому місці (а також видача кредитних документів мандрівникам, як засобу сплати у віддаленому місці) очевидно, і стало підставою для висновку, зробленого М. Вебером, що в Стародавній Греції використовувалися векселі (хоча і не в сучасній формі), а також інші платіжні засоби, що нагадували сучасний чек⁸².

Проте найбільш поширеним був простий кредит, метою якого було: 1) власне позика, коли при поверненні сума грошей була більшою за позичену

⁸² Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 239.

(відсотки за користування капіталом); 2) обмін одних монет на інші, коли при поверненні сума була меншою, ніж позичена (відсоток залишався посередникові).

Відмінність морської позики від простої боргової позики виявляється у формулюваннях боргових документів. Для морської позики обов'язковою була умова, за якою боргове зобов'язання мало чинність лише тоді, коли корабель досягав місця призначення (у документах римського часу це мало назву *ad risicum maris, sana eunta navi, salva navi*). Для простої боргової позики ця умова не ставилася, а сплата передбачалася за будь-яких обставин (*salvum in terra*)⁸³.

Кредитні операції в Стародавній Греції вели *трапезити*, які часто згадуються в промовах, приписуваних Демосфену. Термін «трапезит» походить від грецького слово «трапеза», що означало невеликий столик чи спеціальну дошку, на якій трапезит на ринку здійснював свої фінансові операції. Спочатку трапезити лише обмінювали монети, а потім почали приймати вклади та видавати позики під відсотки, отримуючи таким чином прибуток, який іноді досягав 100%.

Перші трапезити з'явилися в V-IV ст. до н. е. (відомо ім'я трапезита Філостефана, якому Фемістокл передав у м. Коринфі на зберігання суму в 70

⁸³ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 7.

талантів)⁸⁴, а найбільш поширеною діяльністю обмінювачів грошей була в Афінах, де через вигідне географічне положення для здійснення товарообміну зустрічалися представники багатьох грецьких міст.

Діяльність трапезитів, так само як і торгівля в цілому, в Стародавній Греції не шанували, і тому трапезитами ставали переважно іноземці – колишні раби, відпущені на волю. Типовим є приклад відомого трапезита Пасіона, який був рабом Архестрата і працював у його банкірській конторі. Завдяки добросовісній праці Пасіон здобув довіру хазяїна, і той відпустив Пасіона на свободу.

Інші давньогрецькі трапезити також, як правило, не були громадянами полісів. З відомих 28 афінських трапезитів IV ст. лише двоє, можливо, були афінянами, 14 – родом не з Афін, з них 11 – відпущені на волю раби, і ще один – син відпущеного на волю⁸⁵. Згадуваний Пасіон завдяки кредитним послугам афінській державі не тільки накопичив значний капітал, який досягав 50 талантів (питання про розміри капіталу Пасіона дискусійне, і різні автори оцінюють його від 40 до 70 талантів, а Р. Богарт вважає, що з урахуванням нерухомості він становив 74 таланти⁸⁶), а й мав необмежений кредит у всіх торговельних містах Стародавньої Греції. Пасіон здобув права афінського громадянина і помер в 370 р. не тільки багатою, а й шанованою людиною⁸⁷.

Історія Пасіона, про яку ми дізнаємося з промов, приписуваних Демосфену, показує нам розвиток давньогрецької банкірської контори протягом трьох

⁸⁴ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите: В 2 ч. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 279.

⁸⁵ Bogaert R. Banques et banquiers dans les cites grecques – Leiden: A. W. Sijthoff, 1968. – P. 331–375.

⁸⁶ Bogaert, R. La banque a Athens au IV siecle avant J. C. Etat de la question // Museum Helveticum. – 1986. – Marz. – Vol. 43. – № . 1. – P. 42.

⁸⁷ Тюменев А. Очерки экономической и социальной истории Древней Греции: В 2 т. Т. 1. Революция. – Петербург: Государственное издательство, 1920. – С. 135.

поколінь, а також типи кредитних операцій, здійснюваних на той час в Афінах. Проте з промов Демосфена стає також зрозумілим, що банкірська контора Пасіона була в Греції винятковим явищем і не слід вважати, що масштаб діяльності інших афінських трапезитів (Соклес, Сократ, Кіттос, Гераклід, Пілад, Демомел, Теокл та ін.) був таким самим, як і Пасіона. Очевидно, ці трапезити насамперед обмінювали гроші, а кредитні угоди укладали лише епізодично.

Невідомо, чи сплачували трапезити відсотки на вклади, але більшість дослідників (посилаючись на діяльність римських обмінювачів грошей) вважає, що сплачували. Розмір відсотків не був визначений законами і тому міг змінюватися: найнижчим був прибуток 10%, а найвищим – 36%. Р. Богарт досить переконливо довів, що вклади в давньогрецькі «банки», зокрема у «банк» Пасіона були інвестиційними вкладками з метою одержання відсотків.

Аналізуючи характер банківського кредиту в Стародавній Греції, Р. Богарт дійшов висновку, що цей кредит був споживацьким, а не виробничим (в цьому питанні він не погоджувався з думкою В. Томпсона, який вважав, що виробничі кредити переважали в Греції над споживацькими)⁸⁸. Позики під відсоток надавалися під заставу рухомого й нерухомого майна, землі, будинків, рабів, товарів і кораблів.

⁸⁸ *Bogaert, R.* La banque a Athens au IV siecle avant J. C. Etat de la question // *Museum Helveticum*. – 1986. – Marz. – Vol. 43. – № 1. – P. 24.

Відомо, що трапезити вели торговельні книги (вони називалися *hypomnemata*, *ephemerides* або *grammata*) і цілком ймовірно, що за допомогою цих книг борги переписувалися з рахунку на рахунок, внаслідок чого з'явилося поняття «*diagraphein*» – переписувати борги. Що ж до іпотечних позик, то, як правило, багаті афіняни брали кредит не для того, щоб укласти гроші у вигідну справу і примножити своє багатство, а щоб задовольнити свої грошові потреби невиробничого характеру або сплатити податки⁸⁹. Проте традиційно більшість громадян античного полісу прагнули за кошти, отримані від ремесел або торгівлі, купувати землю (хоча земля давала значно менший прибуток ніж торгівля), оскільки землеволодіння було показником соціального престижу. Така традиція гальмувала розвиток комерційного кредиту і обмежувала діяльність осіб, які не були громадянами полісів у сфері кредитно-грошових відносин: вони не могли позичати гроші під заставу нерухомого майна. Сама структура грецького полісу не сприяла розвитку економіки в цілому і кредитних відносин зокрема, тому немає нічого дивного, що (як ми вже згадували) більшість афінських трапезитів, які вели кредитні операції, не були громадяни Афін.

Незважаючи на ці обмеження, не варто

⁸⁹ Прикладом відсоткової позики були морські позики, за рахунок яких фінансувалася значна частина морської торгівлі (*Bogaert, R. La banque a Athens au IV siecle avant J. C. Etat de la question // Museum Helveticum. – 1986. – Marz. – Vol. 43. – № 1. – P. 27*).

недооцінювати загальний розвиток кредитних операцій в Афінах IV ст., що підтверджується численними згадками про трапезитів та про відсоткові позики, які були джерелом багатства заможних афінян. Хоча більша частина позик справді мала невиробничу мету (викуп з полону, придане для доньки тощо), зустрічаються згадки про їхнє використання для виробничої діяльності, наприклад, розробки Лавріонських срібних копалень.

Чи існували в діяльності трапезитів фінансові інструменти, які можна було б порівняти з векселем і чи мав підстави Ш. Летурно, щоб стверджувати: «Вексель був вже відомий в Греції так само, як в Месопотамії та Іудеї», а «в Афінах строкові білети, видані трапезитами, перебували в обігу так само як і векселі»⁹⁰?

Розглянемо приклад історії Стратокла, описаної Ісократом.

Пасіон взяв на себе поручництво за іноземця, який звернувся з проханням до Стратокла (що вирушав до Боспорського царства в Причорномор'ї) позичити певну суму грошей, пропонуючи Стратоклу одержати цю суму в намісника Боспора – батька свого боржника. Для цього Стратоклу було передано лист із проханням батькові сплатити йому цю суму. Ризик у цій ситуації полягав у тому, що батько боржника міг не погодитися сплатити гроші, а за цей час іноземець, який позичив гроші, міг поїхати з Афін, внаслідок чого стане

⁹⁰ *Летурно Ш.* Эволюция торговли. СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1899. – С. 295.

неможливим одержати назад гроші. Тому Пасіон, будучи поручником, зобов'язується сплатити зазначену суму разом з відсотками. Згода Пасіона в даному випадку зумовлена тим, що цей іноземець, привізши до Афін зерно, віддав свої гроші на зберігання Пасіону без свідків, оскільки під час укладання договорів з трапезитами свідки не потрібні. Коли пізніше цей іноземець виступив із звинуваченнями проти Пасіона, він не пред'являв ніяких документів. Це свідчить про те, що ніякі боргові документи не видавалися, а про вкладені гроші робився запис в бухгалтерські книги трапезита⁹¹.

Очевидно, немає підстав однозначно розглядати цей звичайний лист з проханням батькові сплатити гроші як переказний вексель, оскільки такі документи, на наш погляд, мають більше спільних рис з акредитивом. Як слушно зауважував в кінці XIX ст. Л. Голдшмідт, у часи Демосфена не існувало ні сплати за наказом, ні паперів на пред'явника. Отже, можна говорити про наявність у Стародавній Греції IV ст. фінансових інструментів, які лише віддалено нагадували середньовічний європейський вексель⁹². І навряд чи можна погодитися з твердженням Г. Маклеода, який вважав, що «афінські банкіри були

⁹¹ Див.: Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. – Л.: Сеятель, 1925. – С. 227.

⁹² Goldschmidt, L. Inhaber-Order-und executorische Urkunden im klass. Altertum. Zeitschrift der Savigny – Stift. fur Rechtgesch., Roman. Abt. B. X., 1889. – P. 363, 374.

першими, хто винайшов метод дисконту, що означав отримання прибутку за надану позику»⁹³

--

Наприкінці III – на початку II ст. до н. е. кредитні операції ускладнюються. В написах, знайдених у м. Орхоменосі (Беотія), що датуються 223–170 рр. до н. е. зберігся такий документ на пред'явника такого змісту:

Нікарета з Феспії була кредитором міста Орхоменоса. Скарбник міста переказує трапезитові Пістоклу у Феспії гроші на ім'я Нікарети. В борговому документі зазначено, що його може пред'явити інша особа, тобто це борговий документ на пред'явника. Проте Нікарета не змогла відразу одержати суми, які переказувало їй місто Орхоменос, і процес тягнувся майже три роки. Нікарета в присутності свідків заявила протест щодо простроченості платежів. Але лише після п'яти протестів було укладено нову угоду, згідно з якою за сплату боргу мали солідарно відповідати три птолемархи (керівники міста), скарбник міста і десять громадян у присутності семи свідків – жителів Феспії. Після того як і це зобов'язання не було виконано в строк, Нікарета сама прибула в Орхоменос і пред'явила протест боржникам. Оскільки серед останніх були птолемархи, вони ухвалили протягом місяця скликати народні збори й задовольнити вимогу Нікарети, використавши для цього всі прибутки міста. Проте і цей строк було пропущено, і лише після цього скарбник Поллукрітіос у присутності птолемарха

⁹³ *Macleod H. D. The theory and practice of banking: 2 Vols. – Vol. 1. – London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866. – P. 287–288.*

Афанадора переказав Нікареті гроші через банкіра Пістокла⁹⁴.

Серед документів з міста Арексіни на острові Аморгос, датованих II ст. до н. е., знайдено боргове зобов'язання, видане цим містом Праксісу з м. Наксоса.

З Праксісом було укладено позику на суму 3 таланти. В зобов'язанні зазначено, що кредитор має право вимагати свої гроші через посередництво третьої особи і що сплата здійснюється в Наксосі кредитором або тій особі, якій він накаже⁹⁵.

В аморгоських документах можна бачити накази і зобов'язання сплати пред'явникові. Оскільки в разі стягнення боргу і сплати грошей міг діяти не тільки сам кредитор, а й третя особа, існувала можливість передачі боргових зобов'язань цій третій особі. Така передача боргового зобов'язання є принципово новою ідеєю, в якій можна простежити перший вияв сутності сучасного векселя, хоча подальших кроків у цьому напрямку в античній Греції так і не було зроблено. До того ж у нас немає підстав стверджувати, що така практика була поширеною в античній Греції, оскільки на той час не було довіри до таких письмових розпоряджень, про що свідчать слова Демосфена: «Чи знайдеться такий дурень, який зробив би платіж іншій

⁹⁴ Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. – Л.: Сеятель, 1925. – С. 235.

⁹⁵ Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. – Л.: Сеятель, 1925. – С. 235.

особі, окрім кредитора, на основі якогось листа, та ще й на вказану в цьому листі суму грошей?»⁹⁶.

Таким чином, хоча в Стародавній Греції використовувалися кредитні листи зі зверненням по платіж до банкіра, це не дає підстав вважати, що там існували векселі. Отже, кредитні операції трапезитів потрібно розглядати тільки як прототип вексельних операцій західноєвропейського типу. Очевидно, саме в цей час виникли такі фінансові інструменти, як *хірографи* та *синграфи* (які ми розглянемо детальніше далі), запозичені з Греції римським правом⁹⁷.

--

Практика комерційного кредиту набула розвитку в елліністичному Єгипті в III ст. до н. е., коли ця країна входила до складу імперії, створеної Олександром Македонським. Це можна пояснити поєднанням давніх місцевих традицій з прийомами давньогрецьких трапезитів. Зокрема відомо, що в елліністичному Єгипті крім приватних банкірів існували прототипи державних фінансових установ, і кожна провінція (ном) мала свою установу (*trapesa basiliki*), якою керував царський чиновник, зобов'язаний здійснювати виплати згідно з контрактами⁹⁸.

⁹⁶ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 32.

⁹⁷ Kozinski M. Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihalski M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000. – S. 314.

⁹⁸ Летурно III. Эволюция торговли. СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1899. – С. 294.

Важливими новаціями в здійсненні платежів стали *письмове платіжне доручення* та *чековий платіж*, про що свідчить велика кількість банківських документів на папірусі. В I ст. до н. е. чекові платежі набули значного поширення і в цей час починають вживатися грецькі терміни «*діаграф*» (повідомлення одержувачеві коштів про наявність у банку грошей) та «*гіпограф*» (чек, або письмове доручення банкірові сплатити гроші).

У 1973 р. бібліотека Державного університету штату Флорида (США) придбала 24 банківські документи, написані на папірусі приблизно між 87 та 84 рр. до н. е. Вони стосуються платіжних доручень банку гераклеопольського відділення та мають однакову форму:

Птолемей, син Хестієя, вітає банкіра Протарка.

Будь ласка, заплатіть Епітеуксу 500 (п'ятсот) драхм міддю.

26 Фармоута 31 року⁹⁹.

Діаграф був документом, що видавався банком і засвідчував, що певна особа дійсно сплатила від імені одного зі своїх клієнтів на користь третьої особи. Особливістю *діаграфа* було те, що він укладався не лише як доказ сплати, і як контракт, тому прирівнювався до нотаріального акта.

Оскільки сучасні чеки спочатку називалися *позиковими записками*, до яких додавали квитанцію

⁹⁹ *Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 34.*

(саме вона називалася «чек»), *гіпографи* також можна розглядати як квитанції, що надсилалися до банку й виконували функцію позикової записки. Поширення таких письмових доручень в Єгипті I ст. до н. е. було зумовлено тим, що там грошовий обіг здійснювався за допомогою мідних зливків. Тому великі суми грошей мали значну вагу, що потребувало пошуку сурогату грошей. Ним став гіпограф – позикова записка на папірусі. У цілому ж можна зазначити, що в Єгипті епохи грецької династії Птолемеїв відзначається найвищий рівень розвитку фінансово-кредитних операцій, незважаючи на контроль і певні обмеження цієї діяльності з боку держави.

Отже, можна бачити поступовий розвиток кредитних операцій давньогрецьких трапезитів, що давали позики під відсотки, вели облікові книги і, можливо, за допомогою цих книг переписували борги з одного рахунку на інший. Окремі трапезити (Пасіон) накопичили значні капітали і тому їх вважають давньогрецькими банкірами. Крім діяльності трапезитів, комерційний кредит був пов'язаний з інститутом морської позики, яка виконувала функцію переказу грошей з одного місця в інше. В цьому контексті її можна розглядати як віддалений прототип вексельних операцій. Більш складні форми письмових боргових зобов'язань зустрічаються серед грецьких написів епохи еллінізму (документи на пред'явника, накази про сплату тощо), а також серед документів на

папірусі в елліністичному Єгипті, коли виникають уніфіковані за формою діаграфи та гіпографи.

1. 3. 2. Кредитні операції в Стародавньому Римі

З Греції та грецьких колоній прийоми кредитних операцій запозичила Римська імперія, де перші свідчення про існування фінансових інституцій належать до IV–III ст. до н. е. І хоча фінансово-кредитну діяльність в Римі і провінціях вели переважно греки, в Римській державі товарно-грошовий обіг і, відповідно, фінансові інструменти кредиту були розвинуті значно більше, ніж у Греції.

Однією з причин цього було те, що Римська імперія об'єднала в собі величезну територію. Повна безпека мореплавства, забезпечена римським флотом; велика кількість високоякісних доріг, створених для військових цілей; безпека подорожей купців по цих дорогах; відмова римської держави від втручання у приватні торговельні угоди і, нарешті, величезні ринки збуту у контрольованих римлянами Галлії, Іспанії і Дунайських провінціях – все це створювало сприятливі умови для піднесення товарно-грошового обігу.

Щоправда, висловлювалися думки, що не варто перебільшувати розвиток римської торгівлі. Наявність високоякісних доріг, які існували в Римській імперії для пересування війська, ще не означало розвитку внутрішньої торгівлі, особливо якщо врахувати величезні відстані. До того ж, основний обсяг торговельних операцій в Римі був пов'язаний з предметами розкоші (прянощі, шовк та інші товари,

імпортовані переважно зі Сходу) і споживачами цих товарів була невелика верства римської аристократії. М. Вебер взагалі висловлював думку, що в Стародавньому Світі внутрішні торговельні відносини були ще менш розвинуті, ніж у середні віки¹⁰⁰.

Незважаючи на ці обставини, в Римі була велика кількість справді багатих громадян, особливо в II ст. н. е., які (на відміну від часів ранньої імперії) були не просто землевласниками, а впливовими особами і брали активну участь у політичному житті не тільки своїх міст, а й провінцій. Оскільки влада Риму сприяла розвитку торгівлі в провінціях, захоплених римлянами, там також підвищився рівень товарно-грошового обігу¹⁰¹.

У Римській імперії в обігу перебували монети, які належали до різних грошових систем, а постійний брак готівкових грошей сприяв пошуку безготівкових форм розрахунків і зрештою вів до зростання значення кредитних операцій. У Стародавньому Римі кредитні угоди укладалися найчастіше на місяць не більше ніж під 1% місячних. Проте згодом, завдяки великому обсягу пропозицій, цей відсоток знизився до 4% річних.

Як правило, позики брали аристократія й багата молодь, а значна кількість багатих римлян часто і охоче давала гроші під відсотки через підставних осіб.

¹⁰⁰ Кулишер И. М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. Т. 1. Период до восемнадцатого века. – СПб.: Типолитография А. Г. Розена, 1906. – С. 118.

¹⁰¹ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. Т. 1. – СПб: Наука, 2000. – С. 148–149, 155, 162.

Відомо, що це робили і Брут, і Сенека в Британії. Для того, щоб оминути закон про заборону лихварства, боргове зобов'язання писали, як правило, на суму вищу, ніж отриману насправді.

Кредитні операції в Римській імперії на професійній основі здійснювали *аргентарії*. Крім аргентаріїв у Стародавньому Римі існували інші категорії осіб, які проводили фінансові операції, зокрема, *нумуларії* (*nummularia*). Вони з'являються пізніше, ніж аргентарії, і основною функцією нумуларіїв було випробовування монет для встановлення їхньої справжності (*probatio nummorum*), що й пояснює походження назви (від лат. *nummus* – срібна монета)¹⁰².

Потрібно згадати і про *менсаріїв* (*mensarii*) (від лат. *mensa* – стіл). Щодо функцій менсаріїв, погляди авторів розділилися: одні називають їх обмінювачами монет (подібно до грецьких трапезитів), інші – державними службовцями, які мали врегульовувати відносини між боржниками й кредиторами. Відомо, що менсарії видавали кредити з державних коштів тим особам, які потрапляли в скрутне становище через надто великі відсотки на позики¹⁰³.

В часи республіки ведення лихварських операцій могло призвести до втрати популярності і проти них застерігав Цицерон. Тому особа, яка хотіла

¹⁰² Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – С. 52–53.

¹⁰³ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите: В 2 ч. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 280–281.

збагатитися завдяки лихварству, зазвичай доручала ці операції аргентарію або нумуларію.

Аргентарії, перші згадки про яких з'являються в IV–III ст. до н. е. (хоча К. М. Смирнов вважає, що появу аргентаріїв можна датувати лише початком V ст. до н. е.)¹⁰⁴, були в першу чергу обмінювачами грошей. Вони мали на ринках свої контори – *tabernae argentariae*, де обмінювали монети, а також приймали вклади й давали позики під відсотки. Власне кредитні операції здійснювали *coactor argentarius* – різновид аргентаріїв¹⁰⁵.

Діяльність аргентаріїв підлягала урядовому контролю, і вони мали вести три облікові книги, перша з яких була основною книгою, друга відображала вклади, а третя нагадувала журнал реєстрації. Лаконічні згадки про діяльність аргентарії у промовах Цицерона і комедіях Плавта дають підстави для висновку, що аргентарії практикували безготівкові платежі за допомогою перенесення записів в облікових книгах, а також застосовували платіжні документи, подібні до чеків¹⁰⁶.

Щодо кредитних фінансових інструментів, використовуваних в Стародавньому Римі, то ними переважно були письмові платіжні доручення, а також прості боргові розписки (*cautio*) – письмові документи,

¹⁰⁴ Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – С. 27.

¹⁰⁵ Andreau J. La vie financiere dans le monde romain. Les metier de manieurs d'argents. – Roma: Ecole francaise de Rome, 1987.

¹⁰⁶ Macleod H. D. The theory and practice of banking: 2 v. – Vol. 1. – London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866. – P. 286–287.

в яких певна особа визнає свій борг іншій особі і зобов'язується його сплатити. Іноді в боргових розписках вказували обставину виникнення боргу¹⁰⁷. Проте потрібно врахувати, що для раннього римського права властивими були усні боргові зобов'язання, коли письмових документів взагалі не укладали¹⁰⁸.

Починаючи з VII ст. до н. е. приватні справи римських громадян розширюються, зокрема стало можливим укладення угод та сплата за цими угодами і в час фактичної відсутності особи. Так зароджувався римський інститут представництва. Багаті римляни прагнули вести свої справи через аргентаріїв, у яких вони не тільки зберігали гроші, а й доручали їм здійснення платежів. Замість того, щоб самому видавати боржникові суму, кредитор доручав це аргентарієві. Так само через аргентарія боржник сплачував свій борг. До того ж, крім територіального поширення сфери приватних грошових операцій, потрібно врахувати й таку обставину, як прагнення спростити взаємні розрахунки.

Значного поширення в Стародавньому Римі набула *стипуляція*. Майбутній кредитор в присутності свідків ставив боржникові запитання про його наміри повернути борг, а боржник мав називати суму боргу. Під час стипуляції причини виникнення боргу не вказували і свідки могли не знати, за що саме

¹⁰⁷ Барон Ю. Система римского гражданского права. – СПб.: Изд. книжного магазина К. К. Мартынова, 1910. – С. 62-63.

¹⁰⁸ Usher P. The early history of deposit banking in Mediterranean Europe. Vol. 1. – New York: Russel and Russel. – P. 29.

сплачувано суму боргу. Це спричиняло зловживання з боку недобросовісних кредиторів. Пізніше, за Гая та Ульпіана, з'являється письмова форма стипуляції, що поступово набула уніфікованості. Проте ці документи мали деяку зовнішню подібність до векселя, принциповою відмінністю між ними була потреба доказу боргового зобов'язання, передбачена римським правом¹⁰⁹.

Письмові боргові зобов'язання в Римі не набули поширення, хоча відомо, що для фіксації факту передачі певної суми кредитором боржникові в III-II ст. до н. е. використовувалися так звані *літеральні контракти* (лат. *litterae* – письмо) – письмові боргові договори, які вносили в прибутково-видаткову книгу. Запису в книзі кредитора певної суми, виплаченої боржникові, відповідав запис у книзі боржника цієї самої суми, одержаної від кредитора. Хоча порядок ведення цих записів нам невідомий, можна припускати, що кредитор робив запис на сторінці «Видатки», а боржник – на сторінці «Прибутки». Проте і літеральні контракти не були поширені, оскільки письменною була лише незначна частина населення римської держави¹¹⁰.

Пізніше прибутково-видаткові книги втрачають значення, оскільки літеральний договір у формі запису в них не виключав можливість зловживань з боку

¹⁰⁹ Usher P. The early history of deposit banking in Mediterranean Europe. Vol. 1. – New York: Russel and Russel. – P. 38.

¹¹⁰ Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 379.

кредитора. Внаслідок цього поступово набувають поширення більш прості форми літерального контракту, зокрема запозичені з Греції *синграфи* (*syngrapha* – письмовий документ) – боргові документи складені в третій особі: «Така-то особа (ім'я) винна такій-то особі (ім'я) таку-то суму...».

Синграф був документом, що фіксував факт передачі в борг певної суми грошей. Таке письмове боргове зобов'язання використовували у позиках під відсотки. Документ складали у двох примірниках за участю свідків, що підписували його після боржника. Незручності використання синграфів полягали в тому, що процедура їхнього укладення була надто формалізованою – зокрема вимагалася не тільки присутність свідків, але й повідомлення їм змісту договору, що іноді було небажано.

Тому через деякий час на зміну синграфам прийшли *хірографи*, які складалися від першої особи («Я, такий-то (ім'я боржника) винен такому-то (ім'я кредитора) таку-то суму») і потребували підпису тільки самого боржника без участі свідків. Юридична чинність цього документа визначалася саме підписом боржника. На думку С. А. Муромцева, хірографи було запозичено з Єгипту і вони набули поширення в Римі в епоху Цицерона¹¹¹. Крім того, відомий різновид

¹¹¹ Макаrchук В. С. Основи римського приватного права. – К.: Атіка, 2003. – С. 195–196.

боргової розписки (або квитанції), що мав назву *алоха* (*apocha*)¹¹².

Поняття хірограф поступово змінювало свій зміст, проте власноручно написаний документ все ще залишався законною підставою для визнання боргового зобов'язання. Високий рівень довіри до власноручно написаного документа визнавав імператор Костянтин у 321 та 327 рр., проте в нас немає доказів, що такі документи використовували для переказу грошей¹¹³.

Але під час використання такої форми літеральних контрактів, як синграф і хірограф, добросовісність кредиторів не можна було гарантувати і досить часто договори укладалися без фактичної передачі грошей боржникові. При цьому письмове зобов'язання вже було укладено і мало відповідні наслідки: боржник мусив сплатити фіктивний борг. Тому поступово на зміну літеральним контрактам приходять реальні контракти, які набували чинності лише в момент фактичної передачі грошей або інших речей, без чого договір взагалі не виникав. До реальних контрактів належав і *договір позики* (*mutuum*), за яким позикодавець передавав боржникові певну суму грошей або речі у власність, а боржник мав повернути таку саму суму грошей (або кількість речей). У цілому ж використання письмових

¹¹² Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. – М.: Статут, 2003. – С. 292.

¹¹³ Usher P. The early history of deposit banking in Mediterranean Europe. Vol. 1. – New York: Russel and Russel. – P. 44.

зобов'язань було скоріше властиве Греції, а в Римі воно повільно входило в практику через те, що класичне римське право приділяло незначну увагу письмовій формі юридичних зобов'язань¹¹⁴.

Особливим видом позики під відсотки був той, коли кредитор давав відстрочку зворотній вимозі з огляду на майбутні невідомі події, а як винагороду за підвищений рівень ризику він виторговував для себе вищі відсотки. Зокрема, в разі «морської» позики кредитор давав гроші за корабель з товаром, що збирався вирушати в плавання, і мав право одержати назад свої гроші за умови, що корабель без перешкод прийде до місця призначення¹¹⁵.

У практиці використання синграфів та хірографів можна бачити певну подібність до вексельних операцій. Скажімо, формула «або тому, кому він може наказати» нагадує відому вексельну формулу про наказ; ця формула з'являється в договорах оренди ще в II ст. (Катон Старший згадує про цю формулу в трактаті про сільське господарство). Нам невідомі вірогідні випадки використання цієї формули в письмових боргових зобов'язаннях, хоча К. Френдт у своїй теорії походження векселів від платіжних розпоряджень намагався провести такі паралелі.

Більше підстав є для того, щоб вважати прототипом вексельних операцій інститут *receptum argentarii* – спеціальний вид договору з банкіром,

¹¹⁴ Kozinski M. Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihalski M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000. – S. 314.

¹¹⁵ Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву. – СПб., 1875 – С. 295.

згідно з яким клієнт банку доручав банкірові сплатити за його рахунок певну суму третій особі. За допомогою цього виду зобов'язання клієнт міг сплатити свій борг в іншому місці, не перебуваючи там фактично, а використовуючи інститут представництва. Класичне римське право передбачало, що цей вид зобов'язання міг бути поширеним не тільки на грошові, а й на всі інші речові зобов'язання.

Аргентарій, який прийняв таку пропозицію (*recipit*), ставав безпосереднім боржником третьої особи, а його зобов'язання мало цілковито абстрактний характер (нагадуючи цим абстрактність вексельного зобов'язання) і не було обумовлене наявністю в банкіра грошей клієнта та іншими обставинами. Для стягнення за договором *receptum argentarii* було передбачено особливий позов – *actio recepticia*¹¹⁶. Якщо ж гроші не було отримано, третя особа могла подати позов проти клієнта банку, а клієнт мав право регресного позову проти банкіра, який порушив умови угоди.

Крім *receptum argentarii*, в Стародавньому Римі існував інститут *permutatio pecuniae* – переказ грошей через аргентаріїв, який А. А. Гольденвейзер порівнює з переказним векселем¹¹⁷. Цей вид операцій був пов'язаний переважно з передачею грошей з одного місця в інше без перевезення готівки, його також

¹¹⁶ Гольденвейзер А. А. Зачатки банкового дела. Древний мир // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 2. Биржи. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1917. – С. 27.

¹¹⁷ Там само. – С. 27.

використовували посадові особи, що збирали податки в провінціях і мали передавати гроші до Рима. Оскільки сенат виділяв адміністрації провінцій кошти на утримання війська, ці гроші потрібно було переказувати в зворотному напрямку – з Рима до провінцій. Саме завдяки інституту *permutatio pecuniae* можна було уникати фактичного перевезення готівки у вигляді монет. Проте пізніше, на початку періоду імперії, цю операцію перестали вживати, а взаємні платежі між Римом і провінціями знову стали здійснювати в традиційний спосіб, з перевезенням монет.

Як приклад переказу грошей досить часто згадують випадок, коли Цицерон в одному зі своїх листів в Аттику запитує, чи може він переслати гроші в Афіни своєму синові через *permutatio pecuniae*¹¹⁸. Цей приклад не переконливий, оскільки якби була налагоджена система переказу грошей з одного міста в інше, то в самому такому запитанні не було б потреби.

Чи мав цей інститут щось спільне з вексельними операціями? В. Ендеман, критично ставлячись до тенденції вважати римське право джерелом усіх пізніших понять (серед них і векселя), підкреслював, що векселі і документи про переказ грошей завжди мали певну подібність, але ця зовнішня подібність ще не є підставою для їхньої тотожності. І хоча згадати

¹¹⁸ Марголин М. М. Исторический очерк развития банковских учреждений // Новый энциклопедический словарь. – СПб: Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, 1911. – Т. 5. – С. 55

згадані давньоримські документи справді мали щось спільне з векселем, потрібні були зовсім інші історичні обставини для появи векселя класичного типу¹¹⁹.

Як зазначає Д. І. Мейєр, сам по собі переказ грошей ще не є вексельною операцією. І хоча можна припустити, що римляни справді переказували гроші, оскільки часто переїздили з одного міста імперії в інше, наявні пам'ятки давньоримської літератури не містять прямих свідчень на користь того, що запитання в листі Цицерона можна розглядати як приклад *типової й широко поширеної* операції переказу¹²⁰.

Ми згодні з думкою С. М. Бараца, що, хоча в Римській імперії існував переказ грошей, він «не мав нічого спільного з векселем». В. Холдсворт також вважав, що в римському праві не було нічого, що хоча б віддалено нагадувало переказний вексель¹²¹. Причину того, що в Римській державі, не зважаючи на детальну розробленість правової регламентації суспільного життя, не було вексельного інституту, С. М. Барац вбачав у тому, що римляни не були «торговою нацією» і вважали торгівлю і грошові операції принизливою справою для вільного римського громадянина¹²².

¹¹⁹ *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 75–76.

¹²⁰ *Мейєр Д. И.* Очерк русского вексельного права // Мейєр Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР». 2003. – С. 303.

¹²¹ *Holdsworth W.* A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 132.

¹²² *Барац С. М.* Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 659.

Іншої думки дотримувався М. І. Ростовцев, відзначаючи, що з III ст. н. е. в Римській імперії почала зростати економічна й політична кризи, які вплинули і на грошові операції. Зростання цін і нестабільність рівня заробітної плати призвели до поширення спекуляції борговими документами. В 209 р. за правління Септимія Севера місто Міласа в Карії вирішило захистити банкірів (вони були концесіонерами міста) від поширення незаконного обігу «векселів», який шкодив не тільки банкірам, а й усьому місту. В документі, який цитує М. І. Ростовцев, сказано: «...На наш ринок проникла спекуляція векселями, яка порушила постачання міста всім потрібним, внаслідок чого більшість громадян і вся громада перебуває у злиднях. Тому затримується і сплата податків імператорові»¹²³. Ми не знаємо, яке саме поняття вживалося в оригіналі – синграф, хірограф чи інший вид боргових зобов'язань, – і які були підстави називати ці документи векселями, що є невиправданою модернізацією давньоримських кредитних інструментів.

Починаючи з III ст. н. е. складна, витончена соціально-економічна система Стародавнього Світу поступово стала занепадати – спрощувалися форми господарської діяльності, тяжіючи до натурального господарства, поступово зникали міста. Після вторгнення германців в 476 р. н. е. Римська держава

¹²³ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. Т. 2. – СПб: Наука, 2001. – С. 180

перестала існувати. Скорочення торгівлі, занепад міст і державне регулювання відсотку спричинило тривалий занепад фінансової системи. В VI-X ст. «банкіри» Стародавнього Світу повністю зникли в Західній Європі. В раннє середньовіччя існували лише обмінювачі грошей (відомі написи, датовані 522 і 557 рр., які ще згадують аргентаріїв, проте пізніших таких свідчень ми не маємо)¹²⁴.

--

Щоб відповісти на запитання, чи впливали римські прийоми кредитних операцій на виникнення західноєвропейського векселя італійського типу в XII ст., зупинимося на специфічних особливостях давньоримської економіки. В її основі було просте товарне виробництво і тому їй не було властиве прагнення прискорити обіг капіталу. Тенденція більше продавати й менше купувати, властива античному господарству в цілому, була пов'язане з давньогрецькою концепцією *автаркії* (самодостатності), що не сприяло суспільному поділу праці й відповідному розвитку товарно-грошових відносин¹²⁵.

Як зауважує Ж. Каллю, той факт, що в Стародавньому Римі був розвинений грошовий обіг, ще

¹²⁴ Смирнов К. М. Банки и банковский депозит в Риме. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – С. 46.

¹²⁵ Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М.: Наука, 1978. – С. 120.

не означає, що давньоримська економіка була заснована на грошових відносинах. Поняття «капітал» не було відоме в Римі, де особи, що володіли значним багатством, були готові скоріше його витратити, аніж намагатися одержати з цього багатства прибуток. Якщо ж мета отримувати прибуток все ж поставала, то в римському суспільстві для цього використовували земельну ренту й лихварство, а не торгівлю й розвиток промисловості¹²⁶.

Все це дає підстави для висновку, що хоча можна проводити паралелі між фінансовими інструментами античних часів і такими самими інструментами середньовічної Європи, доцільно вести мову лише про виникнення в Стародавньому Світі віддалених *прототипів* фінансових інструментів пізнішого часу, зокрема векселів.

До того ж, як зауважує М. І. Ростовцев, економічний розвиток Європи не тільки не вичерпувався формами, створеними античною економікою¹²⁷, а й узагалі, як ми побачимо далі, *не був продовженням економічної історії Стародавнього Світу*, оскільки виникнення і зростання економічного простору Європи визначалося іншими історичними чинниками. Саме це і зумовило відмінність векселя західноєвропейського типу від подібних до векселя фінансових інструментів Стародавнього Світу.

¹²⁶ Каллю Ж. Функция денег в римском обществе в период Империи. – М.: Наука, 1970. – С. 24.

¹²⁷ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. Т. 2. – СПб: Наука, 2001. – С. 241.

Хоча досить поширеною є думка про початок використання перших форм вексельних операцій у Стародавньому Світі, насправді *вексель західноєвропейського типу* (як фінансовий інструмент, що мав чітко визначені специфічні ознаки) з'явився в середньовічні часи в торговельних містах Італії, де античний досвід використання письмових боргових зобов'язань потрапив на сприятливий ґрунт Апеннінського півострова¹²⁸.

Причиною того, що в античні часи фінансові операції залишалися, по суті, на рівні лихварства, полягають у тому, що торгівля здійснювалася переважно одноетапно, коли один і той самий купець купував товар і продавав його споживачеві, що не потребувало розвитку комерційного кредиту. Тому С. М. Барац і зазначав, що вексель виник і розвивався без усякого впливу римських юридичних доктрин – його створили середньовічні купці, які нічого не знали про римське право і хотіли мати зручний для себе фінансовий інструмент¹²⁹.

Оскільки в античних державах (особливо в Римській імперії) існувала відносна безпека на торговельних шляхах, купці могли перевозити готівкові кошти без особливого ризику і не виникало суттєвої потреби у створенні такого замінника грошей, як вексель. Досить часто розвиток торгівлі, багатство і

¹²⁸ Kozinski M. Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihalski M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000 – S. 314.

¹²⁹ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 654.

численність торговельних компаній Риму стає приводом для дослідників проводити паралелі між давньоримською економікою і економікою капіталізму. Проте самостійний розвиток торговельного й лихварського капіталу, який при цьому не інвестується у виробництво, свідчить лише про недостатній економічний розвиток суспільства¹³⁰. До того ж гроші тим важче одержати, чим менше вони є узагальненою, абстрактною формою вартості продукції, що і зумовлювало те значення, якого набуло в Римській імперії лихварство¹³¹.

Тому боргові зобов'язання Стародавнього Світу, зокрема синграфи й хірографи, можна вважати лише віддаленими прототипами векселя. Проводити прямий зв'язок між практикою використання згаданих вище фінансових інструментів античних часів та аналогічними інструментами середньовіччя немає підстав.

Потрібно зупинитися й на проблемі збереження традицій використання кредитних інструментів в Стародавньому Світі. В. Дюрант вважав, що Стародавня Греція запозичила прийоми діяльності трапезитів на Близькому Сході, вдосконалила їх і потім передала Риму, який, у свою чергу, передав їх Європі¹³². Проте, на наш погляд, сьогодні важко сказати, якою мірою середньовічні італійські обмінювачі грошей використали досвід давньогрецьких

¹³⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 363.

¹³¹ Там само. Ч. II. – С. 148.

¹³² Дюрант В. Жизнь Греции. – М.: Крон-Пресс, 1997. – С. 281.

трапезитів і давньоримських аргентаріїв. Очевидно, з розпадом Римської імперії досвід фінансово-кредитних операцій було втрачено. Тому можна казати про існування історичного *розриву* між торговельною (і фінансово-кредитною) діяльністю в містах північної Італії і традиціями давньоримської торгівлі.

Територіальна близькість Риму й Венеції чи Генуї ще не означає неперервності традиції, і добре відомий той показовий факт, що навіть із творами античних авторів (зокрема, Аристотеля) Європа XI-XII ст. ознайомила спочатку в арабських перекладах. Частково причиною такого розриву традиції могла бути позиція християнської церкви, яка в Римській імперії переслідувалася протягом століть, і тому після падіння Риму його культурну спадщину було відкинуто як язичницьку й ворожу за своїм духом християнській Європі.

Хоча твердження, що західноєвропейський вексель є прямим наслідком розвитку кредитних операцій у Стародавньому Світі досить логічне, на нашу думку, це не так. Досвід фінансово-кредитних операцій у стародавніх Вавілоні чи Єгипті, справді, певним чином вплинув на розвиток цих операцій у Греції, так само, як досвід Греції було використано в Римі. Проте більше значення мало те, що кредитні операції (і, відповідно, перші прототипи векселя)

виникали в різних місцях і в різний час незалежно на основі реальних потреб торгівлі¹³³.

До того ж, погляд на неперервність в історії розвитку вексельного зобов'язання від часів Стародавнього Світу до італійських міст XII ст. значною мірою визначається загальним підходом до проблеми неперервності в розвитку цивілізації від Стародавнього Риму до середньовічної Європи.

Історики французької школи (А. Піренн, М. Блок на початку XX ст., Ж. Дюбі в другій половині XX ст.) дотримувалися теорії про плавний перехід від Античності до Середніх Віків, вважаючи, що розпад Римської імперії не призвів до повної зміни цивілізацій. О. Шпенглер вважав, що антична й західноєвропейська цивілізації принципово відрізняються за самою своєю суттю. Причиною такого розриву було те, що з розпадом Римської імперії антична цивілізація вже перестала існувати, тоді як європейська лише зароджувалася. На думку О. Шпенглера, антична цивілізація була замкненою в собі, а цивілізація західноєвропейська прагнула до свого поширення в просторі, наслідком чого стало створення колоніальних імперій. На наш погляд, більш адекватною є концепція А. Тойнбі, згідно з якою західноєвропейська цивілізація є не *продовженням* античної, а лише її спадкоємницею¹³⁴.

¹³³ Tessier A. Une expertise comptable au temps de Ciceron // Revue française de Comptabilité. – 1962. – № 41. – P. 137.

¹³⁴ Кёнигсбергер Г. Г. Средневековая Европа, 400–1500 годы. – М.: Весь Мир, 2001. – С. 15–16.

Тому, хоча виникнення векселя в Італії XII ст. й можна вважати вершиною розвитку боргових зобов'язань, скоріше з розпадом Римської імперії виник історичний розрив у розвитку інструментів комерційного кредиту (серед них і тих, які можна вважати прототипом вексельних операцій). Тому вести мову про неперервність історії вексельних зобов'язань від часів Стародавнього Світу до середньовічної Європи немає підстав.

Як слушно зауважує Я. В. Соколов, досвід обліку фінансово-кредитних операцій (і, додамо, досвід самих цих операцій) в Стародавньому Римі зникає разом з культурою Римської імперії і середньовічні монастирі не могли продовжити цю традицію¹³⁵. Настає тривалий період занепаду й культурної ізоляції Європи, що було особливо очевидним порівняно з процвітанням ісламських країн і Візантії, куди на багато сторіч перемістився центр культурного та економічного життя.

Таким чином, незважаючи на деяку подібність кредитних операцій Стародавнього Світу до вексельних операцій в Італії та інших країнах Західної Європи, можна вести мову лише про віддалені прототипи векселя в античні часи. Основною причиною цього є те, що антична економіка рабовласницьких держав не була зорієнтована ні на розвиток виробництва, ні на отримання прибутку, і

¹³⁵ Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – С. 17.

саме тому кредитні операції залишалися на рівні
лихварства.

1. 4. Виникнення подібних до векселя фінансових інструментів у Китаї

Фернан Бродель (1902–1986) називав цілісний економічний простір (відокремлений від інших економічних «світів» географічно або в часі) «світ-економіка». Ці економічні простори існували з давніх епох, структуровані довкола певних культур і цивілізацій. В Стародавньому Світі такими економічними світами зі своїми торговельними зв'язками і шляхами були Фінікія, Карфаген, антична Греція і Римська імперія. Окремі економічні світи являли собою мусульманська цивілізація, а з XI ст. – Європа¹³⁶. І, звичайно ж, таким «світом-економікою» був Китай, у сфері впливу якого перебувала величезна територія від Середньої Азії до Японії, Індонезії та Південних морів. Розглянемо обставини, за яких у Китаї відбувалося становлення паперових кредитних документів.

Грошовий обіг у Китаї мав свої специфічні особливості. Як зазначав Лі Гоу в трактаті «Про державне управління» (XI ст.), спочатку функцію грошей виконували дорогоцінне каміння, золото й срібло, але через велику вартість дорогоцінне каміння й метали були незручними для дрібних розрахунків. Так почали використовувати монети¹³⁷ (кит. «цяні»), що виготовлялися не з коштовних металів, а з міді (пізніше, з часу династії Сун – із заліза). Грошовою одиницею був не окремий цянь вагою 3,5 г., а

¹³⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998. – С. 14.

¹³⁷ Ли Гоу. О государственном управлении // Искусство властвовать. – М.: Белые альвы, 2001. – С. 69.

зв'язка з 1000 монет, що мала вагу 3,5 кг. Використання зв'язки монет як грошової одиниці давало змогу вилучати із зв'язки певну кількість монет для здійснення точного розрахунку, особливо під час дрібних комерційних угод¹³⁸. Проте основною незручністю зв'язок мідних монет була їхня вага, що значно утруднювало транспортування великих сум грошей. Для транспортування 10 тисяч зв'язок мідних цянів потрібно було витратити 2690 зв'язок монет на оплату перевезення вантажу, тобто понад 25% від розміру транспортованої суми¹³⁹.

З цією проблемою зустрічалося багато народів і, як правило, зі збільшенням багатства більш благородні метали приходили на зміну менш благородним – мідь замінялася сріблом, а срібло – золотом. Проте в Китаї цього не відбулося, оскільки мідь вважалася єдиним металом, вартість якого була незмінною. Традиційність китайського суспільства, в якому цінувалася непорушність усталених звичаїв, призвела до того, що протягом двох тисячоліть в Китаї використовували важкі мідні гроші, з транспортуванням яких виникло багато проблем¹⁴⁰.

У VIII ст., в другий період правління династії Тан (618–907 рр.) – наймогутнішої династії китайського середньовіччя – бурхливо розвиваються товарно-грошові відносини, зростають торговельні центри. В цей час почався період територіальної експансії Китаю і його кордони простягалися від Бухари на заході до морського узбережжя на сході. Завдяки цьому держава Тан стала справжньою світовою імперією,

¹³⁸ Переважання таких угод у господарському житті середньовічного Китаю стало причиною створення монетної системи, в якій використовувався метал з найменшою вартістю (*Ивочкина Н. В.* Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990. – С. 24, 31).

¹³⁹ Там само. – С. 97.

¹⁴⁰ *Hartwell R.* The Evolution of the Early Northern Sung Monetary System A. D. 960–1025 // *Journal of the American Oriental Society.* – 1967. – Vol. 87. № 3. – P. 284.

контролюючи половину Великого Шовкового шляху, а сильна державна влада забезпечила економічне зростання й розвиток торгівлі.

Торговельні контакти Танської держави охоплювали всю Азію, досягаючи Візантії та Сирії. В Чанані, найбільшому торговельному центрі, діяло 200 торговельних рядів, а китайські кораблі досягали Індії, Персії, Арабського халіфату, Японії й Кореї. В найбільший китайський порт Гуанчжоу на китайський кораблях (які вміщували в цей час до 600-700 осіб) прибувало багато іноземних купців, головним чином з Персії та Арабського халіфату. Кількість цих купців в Гуанчжоу досягала 120-200 тис. осіб, а на міжнародних торгових шляхах Південних морів китайські кораблі поступово витіснили індійські та персидські¹⁴¹.

З'явилися професійні купці (*шанке*, або *гукє*) і торговельні об'єднання (*дидянь*), швидко розвивалося лихварства і виникли ломбарди заставного типу, в яких система *чжицзюй* (заставних розписок) передбачала внесення застави, а ті купці, які мали поручництво (*цзюй*), могли одержувати позику без застави¹⁴². Розвиток товарно-грошових відносин виявив дві проблеми – по-перше, потребу збільшувати обсяг грошей в обігу для наявності сум, потрібних в нових умовах господарської діяльності; а по-друге, потребу транспортувати значні суми грошей, які при використанні мідних монет мали величезну вагу.

У Китаї так і не відбувся перехід від мідних монет до срібних, а натомість почався розвиток паперових замінників грошей. Цьому сприяло винайдення у Китаї паперу і достатньо розвинутий інститут кредитних відносин, завдяки чому китайське суспільство було

¹⁴¹ Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. – К.: Либідь, 2002. – С. 50, 54.

¹⁴² У цей час за надання позики брали декілька сотень відсотків, а клієнтами лихварів були переважно дрібні ремісники і селяни (*Очерки истории Китая (с древности до «опиумных войн»*) / Под ред. Шан Юэ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – С. 232).

підготовлено до використання цінних паперів¹⁴³. Важливе значення мало й те, що різні види ломбардних квитанцій існували в Китаї вже досить давно, і саме вони були першими кредитними документами.

Ще одним типом кредитних установ у Китаї були товариства взаємного кредитування, які виникли на рубежі нашої ери при буддійських монастирях. В епоху династії Тан на основі цих товариств створюються товариства взаємодопомоги, які видавали гроші в борг; боргові зобов'язання мали письмову форму. Так поступово в китайському суспільстві формувалася довіра не тільки до боргового зобов'язання, але й до документа, що був письмовим втіленням такого зобов'язання¹⁴⁴. Спочатку позиковий контракт складався з двох частин: одна з них залишалася в кредитора, а другу брав боржник. У III ст. до н. е. контракт став єдиним документом, який зберігався у кредитора. Спершу ці документи писали на дерев'яних дощечках або на шматочках шовку, а з II ст. н. е. для цього стали використовувати папір.

Труднощі в транспортуванні великої кількості мідних монет стали очевидними ще в епоху династії Тан, що значною мірою було пов'язано зі швидким

¹⁴³ Легенди приписують винахід китайських кредитних документів, так само як і грошей імператорові Хуан-ді в 2697 р. до н. е. Проте, оскільки Хуан-ді приписують винайдення усіх форм матеріальної культури, а також вважають його праотцем китайців, ці перекази не слід сприймати буквально (*Ивочкина Н. В.* Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990. – С. 42).

¹⁴⁴ *Чугуевский Л. И.* Мирские объединения «шэ» при буддийских монастырях в Дуньхуане // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в средние века. – М.: Наука. 1982. – С. 81.

розвитком торгівлі чаєм¹⁴⁵. Все це створило передумови для появи нового типу кредитного документа, який одержав назву *фейцянь* («літаючі гроші»). Виникнення і поширення фейцянь було зумовлено комплексом чинників, що склалися на цей час, проте, безперечно, основну роль відіграв саме розвиток торгівлі чаєм, що потребувало для переміщення великих грошових сум між різними регіонами Китаю.

Торговці чаєм привозили свій товар в Чанань на півночі Китаю, де чайна торгівля була особливо поширена, і після продажу їм потрібно було переказувати додому прибуток. Представникам місцевої влади у віддалених регіонах Китаю також потрібно було передавати в столицю великі суми податків. Для цього провінційні адміністрації мали свої представництва, так звані *дацзяни*, де поступово накопичувалися гроші, які потім переправлялися в департамент фінансів. У другій половині VIII ст. дацзяни здобули назву *цзіньцзоуюань* і змінилися їхня функція – купцям, які отримали прибуток від торгівлі чаєм було дозволено здавати гроші в цзіньцзоуюань, а в провінціях представники місцевої адміністрація сплачували купцям відповідну суму. Таким чином місцева влада розв'язувала проблему перевезення до столиці великих сум податків. Коли купці здавали грошові суми в цзіньцзоуюань, їм видавався особливий

¹⁴⁵ *Yang Lien-Sheng. Money and Credit in China. A Short History / Harvard-Yenching Institute Studies. – Vol. 12. – Cambridge (Mass.), 1952. – P. 51-52.*

документ, який і здобув назву фейцянь – «літаючі гроші» – тому що таким чином значні суми (які було важко транспортувати у формі мідних монет) легко «перелітали» на великі відстані¹⁴⁶. Залишивши гроші в *цзіньцзоуянь*, купці могли спокійно подорожувати в інших частинах Китаю, пред'являючи для одержання готівки фейцянь. «Літаючі гроші» використовувалася переважно багатими купцями, які мали свої «торгові дома» по всьому Китаю.

У важливому історичному джерелі «Нова історія династії Тан» є згадка про казенний (державний) і приватний обмін, тому можна вважати, що фейцянь мали право видавати не тільки *цзіньцзоуянь*, а й приватні особи. Це розширювало коло можливих учасників таких операцій від торговців чаєм до різноманітних торговельних об'єднань і приватних купців, які могли в такий спосіб передавати гроші між віддаленими частинами Китаю¹⁴⁷.

Причини виникнення й поширення *фейцянь* були практично тими ж самими, що й західноєвропейських

¹⁴⁶ На цій підставі досить часто дослідники (які мають на меті аналізувати особливості правової сутності «літаючих грошей») ототожнюють фейцянь з векселями (*Итс Р. Ф., Смолин Г. Я.* Очерки истории Китая с древнейших времен до середины XVIII ст. – Л.: Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1971 – С. 109). Н. Я. Бічурін (1777–1853 рр.), засновник російської синології, писав про векселі в Китаї в XIX ст.: «Існують банки, що належать приватним особам, проте, на відміну від європейського звичаю, банкір видає переказні векселі, які називаються також «білетами», для одержання грошей в іншому місці в банку, який належить цьому ж самому банкірові; переказів на інші банки не буває. Існують векселі, які називають позиковими білетами і позиковими листами, але звичаю заявляти їх у маклерів немає. Вексель видається, як правило, магазином чи крамницею і має вигляд грошового позикового білету і забезпечується печаткою фірми, а позикові листи забезпечуються заставою або поручництвом магазину або крамниці» (*Бичурин Н. Я.* Китай в гражданском и нравственном состоянии. – М.: Восточный Дом, 2002. – С. 89–90).

¹⁴⁷ *Yang Lien-Sheng.* Money and Credit in China. A Short History // Harvard-Yenching Institute Studies. – Vol. 12. – Cambridge (Mass.), 1952. – P. 52.

векселів. У разі видачі *фейцянь* було прийнято стягнення 10% від суми як плати за переказ грошей. Завдяки цьому представники провінційної адміністрації, які видавали *фейцянь*, мали можливість отримувати значний прибуток, що спричинило незадоволення центральної влади. З причини високої прибутковості використання *фейцянь* імператорський двір прагнув монополізувати цей прибуток і обмежив право виставляти *фейцянь* лише на департамент фінансів та департамент з видобутку солі та заліза. Під час проведення перерахунку з кожної тисячі *мін* (зв'язка монет) бралось по 100 *цянів* податку для обмеження прибутків місцевих купців.

У 782 р., коли в державній скарбниці не вистачало грошей для покриття військових витрат, було видано імператорський указ про позику грошей у багатих купців та лихварів, що на практиці означало примусове вилучення грошей. В Чанані в них відібрали товари й закрили контори, ломбарди і склади. Було вилучено у примусовому порядку четверту частину всіх грошей, що знаходилися в ломбардах, а також зерна. Після цього обурені купці на знак протесту припинили торгівлю. Проте ці примусові позики не розв'язали проблеми імператорського двору, а лише призвели до підвищення цін і зростання лихварського відсотку¹⁴⁸.

У 807 р. в країні почалися заворушення, тому імператор наказав здавати гроші в скарбницю, видаючи натомість *фейцянь*¹⁴⁹. Хоча у 811 р. *фейцянь* спробували заборонити, наслідком цього стало лише

¹⁴⁸ *Очерки истории Китая (с древности до «опиумных войн»)* / Под ред. Шан Юэ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – С. 234.

¹⁴⁹ *Macleod H. D. The theory and practice of banking.* – Vol. 1. – London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866. – P. 288.

посилення розладу грошового обігу і його загальної кризи: заборона «літаючих грошей» і небажання користуватися важкими мідними монетами призвели до накопичення великих сум, практично вилучених з обігу. Тому через рік, у 812 р., використання фейцянь було знову дозволено, але вже під державним контролем. Купці могли здавати гроші в державний департамент фінансів зі стягненням тих самих 10% на користь держави. Коли купці стали висловлювати незадоволенням розміром відсоткової ставки (яка залишилася такою ж, як і до заборони 811 р.), уряд відмінив її, щоб за будь яку ціну монополізувати фейцянь, що свідчить про прибутковість цього фінансового інструменту.

Дослідники висловлювали різні думки щодо суті фейцянь, хоча, очевидно, емітенти не мали на меті збільшувати кількість грошей, які були в обігу, і тому фейцянь були на той час не заміниками мідних грошей, а лише зручним способом переказу. Деякі сучасні автори вважають фейцянь депозитними сертифікатами, що їх випускали державні контори в обмін на гроші (цей підхід найбільш поширений¹⁵⁰), «переказними квитанціями», які не використовувалися безпосередньо в грошовому обігу або навіть і «паперовими векселями, що виконували

¹⁵⁰ *Wen Wan-go, Yang Bo-da. The Palace Museum Peking. Treasures of the Forbidden City. – N. Y., 1982. – P. 19.*

функцію переказних чеків», які потім можна було обміняти на металеві гроші¹⁵¹.

Таким чином, хоча сутність фейцянь і мета їхнього використання очевидні, виникає проблема їхнього ототожнення з сучасними фінансовими інструментами. На думку Н. В. Івочкиної фейцянь можна порівняти з «дорожніми акредитивами»¹⁵², хоча потрібно зауважити, що китайські фінансові інструменти, як ми побачимо далі, не мають прямих аналогів із західноєвропейськими, оскільки їхнє виникнення відбувалося в умовах іншої культури з власними давніми економічними традиціями. Тому, на наш погляд, за подібності тих чи інших фінансово-кредитних операцій китайських купців до вексельних операцій, не можна забувати, що йдеться лише про подібність.

Після періоду певного занепаду товарно-грошового обігу в XI ст., з початком правління династії Сун (970–1278 рр.), коли війни було забуто і в країні запанував мир, відбувається нове піднесення виробництва й товарно-грошового обігу. В цей час розвивається міжнародна морська торгівля, чому сприяє винахід на початку XII ст. компаса й створення більш досконалої системи вітрил на китайських кораблях. Швидко зростала кількість міст, що були центрами грошового обігу, і це сприяло появі нових форм економічної діяльності¹⁵³. До того ж потрібно врахувати і наявність у Китаї традиційно чисельного й

¹⁵¹ *История стран зарубежной Азии в средние века.* – М.: Наука, 1970. – С. 220.

¹⁵² *Ивочкина Н. В.* Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990. – С. 52.

¹⁵³ Населення деяких міст в той час перевищувало 1 млн, а відсоток міського населення в деяких частинах Китаю зріс з 6 до 28%. (*Стужина Э. П.* Китайский город XI–XIII вв.: экономическая и социальная жизнь. – М.: Наука, 1979. – С. 264–268).

розгалуженого бюрократичного апарату – потреба оплачувати працю чиновників також сприяла розвитку грошового обігу. Обсяг торговельних операцій зростає, і в X–XIII ст. Китай мав широкі торговельні контакти переважно завдяки морській торгівлі. Імперія Сун торгувала більше ніж з 50 країнами, імпортуючи до 200 видів товарів, а найбільшими центрами міжнародної торгівлі були Гуаньчжоу і Цюаньчжоу.

Оскільки держава прагнула монополізувати всю зовнішню торгівлю, вона стягувала з купців великі податки, а по всій країні створили мережу митниць. Морські митниці існували в 11 портах, а розмір мита досягав 11–13% від вартості товарів. Незважаючи на це, відбувалося збагачення купців, внаслідок чого поширювалося лихварство. В Ханчжоу один із впливових лихварів володів кількома десятками позикових контор, загальний капітал яких досягав 10 млн зв'язок монет. Швидкий розвиток товарно-грошових відносин зумовив перехід в період правління династії Сун від мідних монет до залізних, яких було випущено 200 млрд штук. Проте це не розв'язало проблеми транспортування важких монет.

Очевидно, використання фейцянь залишалося звичайною практикою і в період правління династії Сун, хоча послаблення позицій центральної влади призвело до значного скорочення сум податків, що надходили з периферії і, відповідно, зменшувало потребу у використанні фейцянь. У цей час помітну роль у розвитку кредитних операцій відігравали приватні контори *гуйфани*, які поширилися ще в період правління династії Тан. В гуйфани приймалися на зберігання мідні гроші, а також золото й срібло. За зберігання грошей потрібно було платити певну суму, але, хоча гуйфани виконували платіжні доручення і

сплачували чеки, підписані особами, чиї гроші були прийняті на зберіганні, вони не давали позик і не використовували вкладені в них гроші з метою отримання прибутку¹⁵⁴.

Купці та провінційні чиновники, що прибували в столицю, мали можливість здавати гроші в гуйфани і подорожували без готівки, маючи при собі розписки, за якими вони могли за потреби одержати свої гроші. Така практика спричинила незадоволення китайського уряду, який не міг контролювати переміщення значних сум, і він почав вимагати поручництва третіх осіб в тому, що купці, які проводили такі операції, не мають боргових зобов'язань¹⁵⁵.

Гуйфани видавали кредитні документи двох типів. У документах першого типу зазначалася сума, здана в гуйфан; ім'я особи, що вкладала гроші й дата видачі кредитного документу. Ці документи були депозитні квитанції, які в період правління династії Сун стали засобом самостійного обігу. Документи другого типу можна розглядати як різновид чеку, виписаного на гуйфан його клієнтами¹⁵⁶. Спочатку квитанції гуйфанів використовували переважно у великих містах, а пізніше їхній обіг поширився в інших регіонах Китаю. Точна назва цих квитанцій невідома, оскільки вони

¹⁵⁴ *Yang Lien-Sheng. Money and Credit in China. A Short History (Harvard-Yenching Institute Studies. – Vol. 12). – Cambridge (Mass.), 1952. – P. 79.*

¹⁵⁵ *Иванов А. Бумажное обращение в Китае до XV в. // Материалы по этнографии России / Под ред. Ф. К. Волкова: В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. этнографического отдела Русского музея, 1914. – С. 161.*

¹⁵⁶ *Twitcheit D. C. Financial Administration under the T'ang Dynasty. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1970. – P. 73.*

мали приватний характер і їх видавали дрібним підприємцям.

На початку правління династії Сун широко впроваджується досвід використання фейцянь – «крилатих грошей», що виконували функцію переказу в часи династії Тан і були борговими зобов'язаннями приватних купців. У 960 р. купцям знову було дозволено здавати готівкові кошти в державну скарбницю, натомість одержуючи фейцянь, і ця практика була настільки зручною, що набула значного поширення. В період правління династії Північна Сун фейцянь почали називати *бяньцянь* – «зручні гроші»; вони стали, по суті, паперовими асигнаціями¹⁵⁷. Було створено спеціальне управління з випуску «зручних грошей», потрібних для нормалізації грошового обігу, а пізніше в кожній провінції з'явилися установи, подібні до банків.

У провінції Сичуань у цей час з'являється ще один різновид кредитних паперів – *цзяоцзи* (*сінцянь цзяоцзи* – «ті, що можна обміняти на готівку»), які також були квитанціями місцевих гуйфанів, що поступово перетворилися на самостійний засіб обігу. Тому передача металевих грошей в гуйфани все частіше мала мету одержати цзяоцзи для подальшого їхнього використання в обігу.

Так кредитні цінні папери поступово стали виконувати в Китаї функцію грошей. За даними Г.

¹⁵⁷ *Иванов А.* Бумажное обращение в Китае до XV в. // Материалы по этнографии России / Под ред. Ф. К. Волкова: В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. этнографического отдела Русского музея, 1914. – С. 160.

Маклеода, в 997 р. в обігу перебували боргові документи на загальну суму 1 700 000 унцій срібла; в 1021 р. ця сума зросла до 2 830 000 унцій, а в 1032 р. – до 5 256 340 унцій. При цьому цзяоци все рідше стали обмінювати на металеві гроші, і протягом тривалого час Китай пережив всі можливі наслідки неконвертованості кредитних цінних паперів¹⁵⁸.

Поступово видача кредитних документів цзяоци стала основною функцією гуйфанів, які називалися в провінції Сичуань *цзяоци пу* – «крамниці цзяоци». Внаслідок прибутковості використання цзяоци, державна влада намагалася контролювати їхній обіг. Для цього було створено об'єднання гуйфанів, якому держава доручила покривати частину витрат на щорічне збирання натуральних податків.

Пізніше, на початку XI ст., випуск цзяоци було обкладено спеціальним податком. Об'єднання «Шістнадцять торговельних домів» одержало монопольне право на випуск цзяоци в м. Ічжоу – економічному й політичному центрі провінції Сичуань, – завдяки чому це об'єднання встановило фактичний контроль над обігом цзяоци, що гарантувало значні прибутки.

Поширення використання цзяоци призвело до того, що змінився сам механізм одержання прибутків гуйфанами. Якщо раніше вони стягували плату за

¹⁵⁸ В 1387 р. один з китайських авторів писав: «колись кредитні цінні папери оплачувалися грошима, але цей час вже давно минув» (*Macleod H. D. The theory and practice of banking. – Vol. 1. – London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866. – P. 289*).

зберігання грошей або майна, то після того, як цзяоцзи стали засобом самостійного обігу, гуйфани почали стягувати комісійні у випадку, коли держателі цзяоцзи вимагали обміняти їх на гроші. Спочатку ці комісійні мали неоднаковий розмір у різних гуйфанах, але поступово об'єднання гуйфанів встановило єдиний розмір комісійних – 30 *венів* за одну зв'язку монет, що влаштовувало і клієнтів, і власників гуйфанів.

На думку японського дослідника С. Като, цзяоцзи можна порівнювати з сучасним строковим векселем на пред'явника, хоча І. В. Івочкина зауважує, що така подібність існувала лише тоді, коли цзяоцзи видавали гуйфани, в які можна було вкладати не тільки гроші, а і матеріальні цінності (в цьому можна бачити подібність до товарного забезпечення векселя). Проте скоро товарне забезпечення цзяоцзи зникає, а їхня подібність з векселем зменшується¹⁵⁹.

Тому, незважаючи на певну подібність цзяоцзи і векселів західноєвропейського типу, їх не можна ототожнювати з жодним європейським фінансовим інструментом. Цзяоцзи – приватні кредитні грошові знаки, і за кожним цзяоцзи була реальна сума металевих монет, передана в гуйфан. Їх можна було легко обміняти на металеві гроші (це створювало довіру до них у користувачів) і вони мали самостійний обіг як зручний паперовий інструмент платежів (оскільки номінальна і реальна вартість цзяоцзи була

¹⁵⁹ *Ивочкина Н. В.* Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990. – С. 68.

однаковою). До того ж, оскільки цзяоцзи існували лише в провінції Сичуань, державна влада не санкціонувала їхній обіг і тому цзяоцзи не були запроваджені примусовим шляхом.

Пізніше, після того, як протягом десяти років цзяоцзи випускало об'єднання гуйфанів «Шістнадцять торговельних домів», імператор видав наказ адміністрації провінції Сичуань взяти під повний контроль випуск цзяоцзи, і цей кредитний інструмент став державним. Уряд не міг змиритися з таким зростанням економічного значення приватного об'єднання у віддаленій провінції Сичуань, яка до того ж постійно виявляла прагнення до незалежності.

У 1023–1024 рр. губернатором провінції Сичуань був Коу Цзянь, противник використання цзяоцзи, який вважав, що їхній обіг стає причиною безладдя й ситуацій, коли емітенти цзяоцзи відмовляються обмінювати їх на металеві гроші. Тому Коу Цзянь наказав припинити видачу цзяоцзи, а всі контори, що проводили подібні операції, закрили. Було також заборонено робити записи в облікових книгах, де реєструвалися вкладники грошей, а держателям цзяоцзи було наказано повернути їх емітентам і обміняти на металеві гроші. Проте виявилося, що металеві гроші, які було здано на зберігання в обмін на цзяоцзи, частково розтрачені, і тому цзяоцзи обмінювали зі знижкою на 20–30%. Очевидно, що ці дії губернатора провінції Сичуань були спричинені бажанням позбавити приватне об'єднання права на операції з цінними паперами, проте наслідком заборони цзяоцзи стало скорочення торгівлі, і Коу Цзяня було усунуто з посади. Його наступником став Бі Тан, прихильник запровадження державних цзяоцзи в провінції Сичуань, що й було зроблено в 1024 р. Передбачалося, що під

час обміну державних цзяоцзи на металеві монети потрібно стягувати комісійними збір в 30 венів з 1000 монет¹⁶⁰.

У другій половині XI ст. в провінції Сичуань цзяоцзи все більше виконують функцію паперових грошей. Спроби заборонити цзяоцзи не припинялися, оскільки противники паперових замінників металевих грошей вважали, що їхнє використання може порушити звичну практику продажу солі, яку постачали згідно зі спеціальними урядовими квитанціями, а також негативно вплинути на постачання сіном¹⁶¹.

У сусідній провінції Шеньсі випускалися власні кредитні інструменти – *цзяоїн*. Подробиці їхнього використання невідомі, проте можна вважати, що вони мали певну подібність з торговельним векселем, оскільки купець, продавши товар, одержував не готівкові гроші, а боргове зобов'язання – цзяоїн. Платіж ставав відстроченим у часі й перенесеним в інше місце – в столиці своєї провінції купець міг обмінювати цзяоцзи на металеві гроші.

Поступово функції цзяоцзи й цзяоїн розширилися. Ці документи почали, як і векселі, використовуватися для оформлення кредиту з відома державної влади. Цзяоцзи й цзяоїн можна розглядати як письмові боргові зобов'язання, що надавали їхньому держателеві право вимагати у певний строк зазначеної суми. На початку XII ст. в усіх провінціях

¹⁶⁰ Там само. – С. 72–73.

¹⁶¹ *Иванов А.* Бумажное обращение в Китае до XV в. // Материалы по этнографии России / Под ред. Ф. К. Волкова: В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. этнографического отдела Русского музея, 1914. – С. 162.

Китаю крім Сичуані паперові замітники металевих грошей, випущені в минулі роки, було замінено паперовими банкнотами *цян-ін*¹⁶².

Оскільки в період правління династії Північна Сун цзяоцзи використовувалися переважно як депозитні розписки, то в період династії Південна Сун (1127–1279 рр.) в 1131 р. було випущено так звані *гуаньцзи*, які також виконували функцію депозитних розписок і були свого роду дорожніми акредитивами. Ці нові цінні папери використовували для переказу урядових грошових коштів у провінцію, а купцям давали можливість одержати гроші в столиці. Проте вже через декілька років столична скарбниця могла забезпечити готівкою лише 60–70% усіх *гуаньцзи*¹⁶³.

Нарешті, в 1160 р. на основі досвіду використання цзяоцзи і *гуаньцзи* почався випуск *хуейцзи* – загальнодержавних універсальних паперових грошей. У XII ст. існувало декілька видів таких кредитних цінних паперів – *цзяоцзи*, *гуаньцзи*, *хуейцзи*, *цян-ін*, що їх випускали провінційні адміністрації (переважно в провінції Сичуань). У 1256 р. було вирішено, що паперові асигнації випускатиме тільки центральний уряд. Так завершився процес перетворення кредитних цінних паперів на грошові знаки. Проте впровадження паперових грошей було тривалим і нелегким

¹⁶² Там само. – С. 163.

¹⁶³ Зокрема, відомий випадок, коли через ускладнення доставки грошей для утримання війська в Учжоу (провінція Дуннань) адміністрація звернулася з проханням до місцевих купців надати їй готівкові кошти в обмін на *гуаньцзи*, які обіцяли обміняти потім знову на мідні монети в скарбниці столиці провінції (Ивочкина Н. В. Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990. – С. 102–103).

процесом, який зустрічав опір. Відомо, що через незадоволення населення, якому заборонялося зберігати мідні монети більше від певної кількості, в 1208 р. уряд встановив відсоткове співвідношення між паперовими й металевими грошима під час укладання торговельних угод і застав. Загальною ж тенденцією еволюції паперових замінників грошей в Китаї був перехід від строкових урядових боргових зобов'язань часів династій Сун та Цзинь до безстрокових, тобто до примусового впровадження в обіг паперових замінників грошей; до того ж, передбачалися суворі покарання за підробку асигнацій¹⁶⁴.

У Європі про китайські паперові гроші дізналися ще в кінці XIII ст. від Гільома де Рубрука й Марко Поло, які бачили їх при дворі монгольських правителів. Як зазначав Г. де Рубрук, у Китаї функцію монет виконував шматочок паперу з бавовни завдовжки в долоню¹⁶⁵. Марко Поло в окремому розділі своєї книги, що називався «Банкові білеті, які випускає великий хан», детально описав зовнішній вигляд і спосіб виготовлення паперових грошей на монетному дворі великого хана, а також особливості їхнього обігу¹⁶⁶. Його свідчення довго залишалися

¹⁶⁴ *Иванов А.* Бумажное обращение в Китае до XV в. // *Материалы по этнографии России* / Под ред. Ф. К. Волкова: В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. этнографического отдела Русского музея, 1914. – С. 165-167; 171-172.

¹⁶⁵ *Рубрук, Гильом де.* Путешествие в восточные страны // *Плано Карпини, Дж. дель.* История монголов. – М.: Гос. изд. географич. литературы, 1957. – С. 155. Перший монгольський імператор Китаю Хубілай запозичив цю систему паперових грошей, і його нащадки широко використовували її (Там само. – С. 239).

¹⁶⁶ *Поло М.* Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока. – СПб.: Типография П. П. Меркулева, 1873. – С. 110.

основним джерелом інформації про паперові гроші в Китаї¹⁶⁷.

У 1421 р. правляча династія Мінів перенесла столицю з Нанкіна в Пекін. Це можна вважати поворотним моментом в економічній історії Китаю, оскільки Нанкін, розташований на Синій ріці, мав вихід до моря. Натомість Пекін знаходився в центрі континенту, і це спричинило тривалий період самоізоляції величезної імперії¹⁶⁸. До того ж почалася економічна стагнація: податки в сільському господарстві постійно перевищували 50% врожаю, що перешкоджало розвитку. Курс на самоізоляцію призвів до обмеження державою зовнішньої торгівлі, наслідком чого стало зростання спекуляції. На відміну від династії Тан чи Сун будь-які економічні новації в китайському суспільстві гальмувалися. Ситуацію ускладнювало зростання кількості населення і одночасне скорочення валового національного продукту¹⁶⁹. За таких умов розпочалася європейська колоніальна експансія, яка призвела до втрати Китаєм на довгий час значення світової держави.

¹⁶⁷ Висловлювалися навіть припущення, що повідомлення Марко Поло вплинуло на виникнення векселів в Італії (*Chaput, Y. Effets de commerce, cheques et instruments de paiement.* – Paris: Presses universitaires de France, 1998. – Р. 15).

¹⁶⁸ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998. – С. 22.

¹⁶⁹ Вже на початку XVI ст. португальці суттєво потіснили китайських купців на торговельних шлях Південно-Східної Азії. В 1557 році було засновано португальську фортецю в порту Макао, а з початку XVII ст. місце португальців зайняли голландці та англійці.

Серед передумов поширення в Китаї паперових кредитних документів потрібно назвати насамперед винайдення паперу в II ст. до н. е. Крім того, потрібно згадати і про значення, яке в традиційній китайській культурі мав писемний документ: будь-який папір з написаним текстом ретельно зберігався і його знищували лише за крайньої потреби¹⁷⁰. Важливим чинником розвитку кредитних відносин у цілому і, зокрема, кредитних цінних паперів була сильна держава влада з розвинутою системою законодавства, яке передбачало адміністративний вплив на боржника. Основною ж причиною використання кредитних цінних паперів (на їхній основі в XII ст. в. Китаї виникли паперові гроші) була потреба передачі грошей з провінцій у столицю і навпаки.

Специфіка економічної історії Китаю полягала в тому, що імператор мав право претендувати на будь-яку власність на території держави, і тому конфіскація грошей або майна багатого купця вважалася цілком правомочною. Через це багаті купці не мали стимулу інвестувати свої кошти у виробництво чи комерційну діяльність, які держава могла легко контролювати. До того ж панівна система цінностей середньовічного суспільства в Китаї надавала значно більшої престижності вивченню конфуціанської філософії та каліграфії, ніж комерції. Це давало можливість успішно скласти іспити з цих наук (в період правління

¹⁷⁰ Алексеев В. М. В старом Китае. Дневник путешествия 1907 г. – М.: Наука, 1958. – С. 49–50.

династії Сун їх проводили раз на три роки) і зайняти високу посаду в бюрократичному апараті, яка була несумісною з комерційною або виробничою діяльністю, а основним джерелом прибутків ставала корупція та різні види податків.

На думку Вільяма Баумоля, такий підхід, типовий для історії китайської економіки, нагадує бюрократичну економіку Стародавнього Риму. Хоча в Китаї було вперше винайдено папір і вексель, поширенню нових форм фінансово-кредитної діяльності не сприяв традиційний консерватизм бюрократичного державного апарату, а багаті купці прагнули стати чиновниками й інвестували свої прибутки в земельну власність¹⁷¹.

У традиційному китайському суспільстві, в якому деспотизм поєднувався з конфуціанською освіченістю, соціальне самоствердження людини визначалося не походженням чи багатством, а успішним досягненням відповідної посади в адміністративно-бюрократичній системі¹⁷². Тому, хоча винаходи, зроблені в Китаї, створили передумови для однієї з перших революцій у виробництві, цього так і не сталося. В Китаї економічному розвитку перешкоджала не низький рівень наукових знань чи технічної майстерності, а обмеження підприємництва, індивідуальної свободи й безпеки комерційної діяльності.

¹⁷¹ *Baumol W. J. Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98, № 5. – P. 903.*

¹⁷² *Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2002. – С. 383.*

1. 5. Аналоги векселя в ісламських країнах Сходу

Якщо середземноморські культури виникли і сформувалися довкола морських торговельних шляхів, то для ісламської цивілізації маршрути караванів проходили через пустелі, завдяки яким арабські купці змогли охопити своєю торгівлею величезні простори від Атлантичного до Тихого океану. Іслам об'єднав велику кількість країн і народів, взявши під свій контроль торговельні шляхи Південної Європи, Північної Африки, значної частини Азії й Далекого Сходу, а мусульманські купці збагачувалися завдяки посередницьким операціям.

Ісламському світу з давніх часів були відомі такі різновиди кредитних інструментів, як *суфтаджа* і *хавала*. Сучасний російський спеціаліст у галузі ісламського права та ісламських банків Л. Р. Сюкияйнен вважає, що середньовічне європейське право зазнавало значного впливу ісламського права, звідки й було запозичено інститут векселя. В цьому немає нічого дивного, оскільки за своєю детальною розробленістю ісламське право того часу значно перевищувало європейське, поступаючись хіба що римському праву¹⁷³.

¹⁷³ Сюкияйнен Л. Р. Окно в исламский мир: религия, право, банки – www.kollegi.ru/iss/t2/n6/35.htm.

У працях Ф. Броделя також неодноразово зустрічається припущення про те, що західноєвропейський вексель виник під впливом позикових листів, які давно вже використовували мусульманські купці¹⁷⁴. І хоча це припущення критично сприймали спеціалісти з історії арабської торгівлі, зокрема Еліаху Ештор, аргументовано заперечити його вони не змогли.

Історія дослідження кредитних інструментів ісламського світу почалася значно раніше, і пов'язана з працями німецьких правознавців XIX ст. Зокрема, детально обґрунтовану концепцію впливу мусульманських купців на становлення західноєвропейського векселя можна бачити у Ріхарда Грассхоффа, який присвятив цій проблемі свою кандидатську дисертацію, захищену на юридичному факультеті Кенігсберзького університету і опубліковану в 1899 р¹⁷⁵.

Наприкінці XIX ст. деякі аспекти функціонування інституту боргового зобов'язання в ісламському праві досліджував Йозеф Колер¹⁷⁶. Більше ніж через півстоліття тема ісламських кредитних інструментів з'являється в працях Еліаху Ештора – відомого

¹⁷⁴ Бродель Ф. Что такое Франция? В 2-х кн. Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 2. «Крестьянская экономика» до начала XX в. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – С. 379.

¹⁷⁵ Grashoff R. Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Wschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899. – 95 s.

¹⁷⁶ Kohler J. Die Commenda im islamischen Rechte. Ein Beitrag zur Geschichte des Handelsrechts – Würzburg, 1885; Kohler J. Moderne Rechtsfragen bei islamitischen Juristen. Ein Beitrag zu ihrer Lösung von Dr. Jos. Köhler. – Würzbnrg, 1885; Kohler J. Rechtsvergleichende Studien über islamitisches Recht von Dr. J. Kohler. – Berlin, 1889.

дослідника економічної історії Середземномор'я та Близького Сходу¹⁷⁷, який спочатку критично поставився до паралелей між суфтаджею й західноєвропейським векселем. Проте у виданій через три роки праці «Соціальна та економічна історія Близького Сходу в середні віки» Е. Ештор, описуючи діяльність «банкiрів» в ісламських країнах та використання ними «чеків» (*сакк*) і «кредитних листів» (*суфтаджа*) вже не висловлює прямо цього критичного ставлення, а обходить питання про подібність суфтаджі і векселя¹⁷⁸.

Історію інструментів комерційного кредиту в ісламському світі досліджено мало. Причина цього полягає в тому, що в ХІХ ст. в ісламських країнах почали широко використовувати західноєвропейські поняття для назви комерційних операцій і арабські купці вже не укладали традиційних договорів про кредит (*binasi-atin*), записуючи їх на дощечці (*garida*)¹⁷⁹, а просто надавали кредит (*credito*). Самі ж комерційні операції здійснюються вже не на ринку (*suk*), а на біржі (*bursa*); обмінювача грошей (*sarrafa*) замінив банкір (*banker*). Для назви подібних до векселя документів також стали використовуватися поняття, запозичені з європейських мов (*kambiala*,

¹⁷⁷ *Ashtor E.* Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West // *Journal of European Economic History*. – 1973. Vol. 1. – P. 557.

¹⁷⁸ *Ashtor E.* A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 144.

¹⁷⁹ Не можна не порівняти цього способу запису боргових зобов'язань з давньоруськими «дошками» (які ми розглянемо детально в частині третій цієї праці), особливо якщо взяти до уваги значення, яке мали контакти з арабським світом у зародженні давньоруської торгівлі.

bulisa)¹⁸⁰. Таким чином власні традиції ісламських кредитних інструментів були забуті й витіснені європейським векселем. Сприяло цьому і те, що хоча ісламські юристи дали правове обґрунтування операції передачі боргового зобов'язання, вони не ставили мети вироблення формальних вимог до правил здійснення цієї операції (це не відповідало традиції ісламського права), так само як і до самого документа, який виконував функцію передачі боргового зобов'язання. Розглянемо детальніше економічно-правову природу ісламських кредитних інструментів.

Ісламу було властиве інше ставлення до торговельно-комерційної діяльності, ніж християнству в середньовічній Європі. Оскільки ця релігія виникла в торговельному міському середовищі й сам пророк Мухаммед деякий час вів торгівлю. Тому в ісламському світі завжди вважалося, що комерційна діяльність є цілком законною і не суперечить релігійним нормам. Іслам в його первісній формі, як і більшість його пізніших течій, схвалював активну виробничу і посередницьку діяльність і (на відміну від християнства) не засуджував підприємництва, санкціонуючи не тільки працю селянина або ремісника, а й купця, діяльність якого в ісламських країнах завжди мала ту пошану, якої не було в християнській Європі, принаймні в XII-XV ст.¹⁸¹. Типовим прикладом такого ставлення було запрошення урядом Єгипту в 1288 р. купців Синду, Індії, Китаю та Йемену «Ми запрошуємо... славетних негоціантів, які шукають зиску... Кожен, хто приїде до нашої країни, зможе там

¹⁸⁰ *Hartmann M.* Arabischer Sprachführer. – Leipzig, 1881. – S. 216, 82, 97.

¹⁸¹ *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2002. – С. 407.

жити... Хай благословить Аллах поїздку кожного, кого спонукає до доброго діяння *шляхом позики...*»¹⁸².

Позики під відсоток, тобто лихварство (араб. *riba*) іслам засуджував так само, як і більшість інших монотеїстичних релігій, спираючись на відомі слова з Корану, де висловлене негативне ставлення до позик під відсотки¹⁸³. Проте, хоча проблема лихварства непокоїла і мусульманський світ, уся ісламська культура (на відміну від християнської) мала торговельний характер. Пророкові Мухаммеду приписують вислів: «Якби Аллах дозволив жителям раю торгувати, вони торгували б тканинами і прянощами»¹⁸⁴. Завдяки розвиненій системі ділового партнерства (перші комерційні об'єднання, прообрази італійської коменди і більш пізніх командитних товариств виникли саме в ісламському світі) мусульманські купці вигідно вкладали свої прибутки в розширення торговельно-комерційної діяльності.

Тоді, коли в середньовічній Європі скорочувалася торгівля й занепадали міста, в Халіфаті з його величезними містами можна бачити високий рівень виробництва, розвинуте грошове господарство і активну торгівлю на далекі відстані. В епоху династії Аббасидів (750–1258 рр.) арабські кораблі можна було

¹⁸² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 475.

¹⁸³ «Ті, хто живе з лихварства, повстануть (із могил) саме так само, як устають божевільні від дотику Шайтана. Це – за те, що вони говорили: «Адже торгівля – те ж, що й лихварство». Проте Аллах дозволив торгівлю, але заборонив лихварство. Тому, до кого дійде повчання від його Господа і він покінчить (із лихварством). Буде пробачено: його розсудить Аллах. Ті ж, хто повернеться (до лихварства), потраплять до пекла, де будуть довічно!» (Коран, II, 275). «Аллах знищує лихварство і вирощує милостиню» (Коран, II, 276) (Коран. Дослідження, переклад (фрагмент) і коментарі В. Рибалкіна. – К.: Стилос, 2002. – С. 163).

¹⁸⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 475.

зустріти від Середземного моря до Індомалайського архіпелагу, а на ринках величезної арабської держави продавалися товари з усіх кінців світу. Це був період найвищого розквіту торговельної діяльності, чому сприяло територіальне розширення сфери впливу мусульманської культури і арабської мови¹⁸⁵.

Більшість населення мусульманських країн жила в сільській місцевості й вела сільське господарство, проте в цілому за соціальною структурою суспільства мусульманський Схід суттєво відрізнявся від середньовічної Європи великою кількістю густонаселених міст, що були важливими осередками торгівлі. Мусульманські купці використовували широку мережу як традиційних торговельних шляхів (наземних і морських), так і нових, створених ними для власних потреб. Центром цієї розгалуженої мережі був Багдад – одне з найбільших і найбагатших міст світу того часу. Ставлення до торгівлі й купців було втілене в романтичному образі Синдбада-мореплавця, «душа якого прагнула мандрувати в далекими країнами й торгувати там»¹⁸⁶.

Піднесенню торгівлі сприяв швидкий розвиток міст, в яких комерція зосереджувалася на добре організованих базарах (слово «базар» має перське походження і є синонімічним арабському «сук» – місце для торгівлі). На цих базарах грошові операції (обмін грошей, надання позик) проводили професійні лихварі – *саррафи*. Але, оскільки закони шариату, які визначали правила життя правовірних мусульман, засуджували лихварську діяльність, то ці операції

¹⁸⁵ *Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в.: Социально-экономические отношения. – М.: Изд.-во «Восточная литература» РАН, 2001. – С. 4.

¹⁸⁶ *Grashoff R.* Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Wschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899. – S. 5.

проводили переважно не мусульмани, а євреї, які через ліберальне ставлення до них у мусульманському світі епохи Аббасидів могли досягати не тільки значного успіху в комерції, а й обіймати досить високі державні посади.

У торговельних операціях мусульманських купців важливу функцію виконували посередники-євреї, зокрема відомі «раданіти» – негоціанти з долини Рони, які здійснювали фінансові й торговельні операції від Західної Європи до Візантії, Єгипту, Індії й Китаю. Основними товарами в цих операціях були прянощі та ліки для розвинутої мусульманської медицини. Значення єврейських купців і банкірів ще більше зростає у Фатимідському халіфаті, зокрема під час правління в Каїрі візира Ібн Кілліса, єврея з походження (975–996 рр.). Християни, що мешкали в мусульманських країнах (сирійські яковіти, несторіани, копти, вірмени) контролювали фінансово-кредитні операції у внутрішній торгівлі. Маючи у своєму розпорядженні великі грошові суми, вони виконували роль кредиторів в Єгипті, Сирії, Іраку, Ірані, Середній Азії й Вірменії. Особливо активними були фінансово-комерційні операції вірмен – посередників між мусульманським світом і Візантією, зокрема в такому центрі чорноморської торгівлі, як Трапезунд (Трабзон).

Араби контролювали басейн Середземного моря, який був і межею між двома цивілізаціями, і найважливішим осередком торговельних маршрутів, якими в Європу потрапляли зі Сходу не тільки екзотичні товари, а й нові знання та ідеї. Арабські кораблі часто відвідували порти Південної Італії, а італійські купці з міста Амальфі ще в X ст. бували в Каїрі, Єрусалимі та інших містах арабського Сходу.

Розвитку кредитних операцій і отриманню прибутку від них сприяла відмінність цін на товари в різних частинах халіфату, а також наявність великої

кількості готівкових грошей у вигляді золотих і срібних монет. Це породжувало прагнення до вигідного вкладання цих коштів, для чого використовували послуги тогочасних банкірів. Потрібно враховувати й таку обставину, як погіршення якості монет на межі X–XI ст.¹⁸⁷, що сприяло пошуку безготівкових форм розрахунку і кредиту.

Зокрема, в Ісфахані в 1052 р. за свідченням перського мандрівника Насірі Хусрау, було не менше ніж 200 банкірів, а в Багдаді вони займали окрему вулицю. Банкірська справа в арабських країнах розвивалася швидко, тому великі суми грошей сплачували в формі чеків (*sakk*), гарантували бонами (*khatt*) і передавалися за допомогою акредитивів – суфтаджі (*suftadja*), завдяки чому значні суми можна було переказувати у віддалені країни без ризику¹⁸⁸. В Басрі – відомому портовому місті, – банкірська справа досягла такого розвитку, що кожний купець мав свій рахунок у банкіра і розплачувався на базарі лише чеками, виписаними на ім'я свого банкіра (*хатт-і сарраф*)¹⁸⁹.

Все це вело до накопичення капіталу в купців, які вкладали гроші в кредитну діяльність. Починаючи з VIII ст., кредитні операції значно поширилися, чому сприяла поява неформальних торговельних товариств (*кірад*), що нагадували

¹⁸⁷ Goitein S. D. A Mediterranean Society. The Jewish Community of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza. Vol. 1. Economic Foundations. – Berkeley, 1967. – P. 369–392.

¹⁸⁸ Ashtor E. A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 145–146.

¹⁸⁹ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973. – С. 378–379.

більш пізні італійські коменди¹⁹⁰. Джерелом прибутків і багатства халіфату була міжнародна транзитна торгівля на великі відстані, хоча і не варто перебільшувати масштаби цієї торгівлі, оскільки через високу вартість предметів розкоші, які переважно й перевозили купці, загальна сума торговельних операцій могла бути високою, а реальний обсяг товарів – не таким уже й значним. У XV ст. експорт у середземноморські країни досягав 0, 5 млн динарів, але за рік у Геную та Венецію навряд чи заходило більше, ніж десять арабських кораблів. Щоб оцінити масштаби арабської торгівлі на далекі відстані потрібно було б порівняти її обсяг із загальними економічними показниками халіфату, але цей аспект економіки Близького Сходу не досліджено, а методи визначення загального обсягу продукції і прибутку не розроблено¹⁹¹. Більшість дослідників взагалі вважає, що торговельний баланс Близького Сходу був пасивним, і лише Е. Ештор відзначав, що навіть тоді, коли середземноморська торгівля перейшла до рук італійців, баланс був на користь Близького Сходу, який ввозив з Європи товарів на 400 тис. дукатів, а з інших країн Сходу на 600 тис. дукатів¹⁹².

Успішне функціонування такої розгалуженої міжнародної торгівлі на далекі відстані, пов'язаної зі значним ризиком, мало забезпечуватися особистими гарантіями у боргових зобов'язаннях, оформлених документально. Подібні боргові зобов'язання збереглися серед документів X ст. з *генізи* Каїра¹⁹³. Це

¹⁹⁰ *Ashtor E.* A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 110.

¹⁹¹ *Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в.: Социально-экономические отношения. – М.: Изд. «Восточная литература» РАН, 2001. – 214 с.

¹⁹² *Ashtor E.* Les metaux precieux et la balance des payments du Proche Orient a la basse-epoque. – Paris: Arman Colin, 1971. – P. 96, 99.

¹⁹³ Геніза – назва сховища для старих документів. Згідно традиціям іудаїзму ці сховища існували при синагогах. Детальніше про документи каїрської генізи див.: *Shaked, S.* A tentative bibliography of Geniza documents. Prepared under the direction of D. H. Baneth and S. D. Goitein. – Paris: Mouton, 1964. – P. 245; *Kahle, P.* The Cairo Geniza. 2d ed. – New York: Praeger, 1960; Documents of the Jewish pious foundations from the Cairo Geniza / Edited with translations,

суфтаджа (її І. Тораваль називає «кредитним векселем» і «векселем на пред'явника», що був поширений в торгівлі з Китаєм та Африкою) а також сакк (прообраз майбутнього чека)¹⁹⁴. Е. Ештор обережніше ставиться до паралелей між векселем і суфтаджею: він називає суфтаджу кредитними листами, уникаючи прямого порівняння її з векселем, і зазначає, що за допомогою суфтаджі великі суми грошей можна було пересилати у віддалені частини халіфату, а також в інші країни без ризиків і незручностей перевезення готівки¹⁹⁵.

Суфтаджу широко застосовували в фінансових і торговельних операціях як розпорядження про сплату третій особі зазначеної суми. Завдяки цьому можна було уникнути ризику транспортування великих сум, а також не сплачувати мита за вивезення та ввезення грошей. За видачу суфтаджі нараховували комісійні відсотки, а за прострочення дати сплати – пеню.

Назву *сакк* могли мати різні документи. Розміщуючи вклад готівкою або товарами у відомого банкіра, вкладник одержував можливість розраховуватися чеками, виписаними на цього фінансиста¹⁹⁶. За своєю суттю більшість чеків була простими борговими розписками. Обіг цих кредитних

annotations and general introduction by Moshe Gil. – Leiden: Brill, 1976.

¹⁹⁴ *Тораваль И.* Мусульманская цивилизация. – М.: Лори, 2001. – С. 245.

¹⁹⁵ *Ashtor E.* Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West // *Journal of European Economic History*. – 1973. Vol. 1. – P. 557.; *Ashtor E.* A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 144.

¹⁹⁶ *Насир-и-Хусрау.* Сафар-намэ. Книга путешествий / Пер. Е. Э. Бертельса. – М.-Л.: Academia, 1933. – С. 85.

документів залежав від особистих стосунків, оскільки вони ще не втратили характер приватного листа контрагенту і навіть в такому великому місті, як Александрія, не завжди можна було знайти фінансиста, який міг би видати суфтаджу на Каїр¹⁹⁷, оскільки ці документи були дійсними лише між особами, які довіряли одна одній. Тому крок до власне вексельних операцій (і до врахування векселів) так і не було зроблено. Саме значенням особистих стосунків між комерсантами пояснюється й той факт, що кредитні документи арабського світу використовували переважно єврейські купці, чия торговельна мережа поширювалася на величезну територію, а самі вони були пов'язані спільним віросповіданням.

В арабських джерелах можна знайти численні приклади використання кредитних листів. Зокрема, один арабський учений (його ім'я не назване) під час подорожі до Іспанії мав з собою 5 тис. дирхемів готівкою і суфтаджу на той випадок, якщо йому знадобиться більша сума грошей. Можна навести інший приклад. Насір-і-Хусрау одержав від свого знайомого в Асуані (Єгипет) кредитного листа, адресованого довіреній особі цього знайомого: *«Дай Насірові все, що йому буде потрібно, візьми розписку і запиши видану суму грошей на мій рахунок»*. Можна згадати і приклад, коли віце-король Єгипту надіслав своєму представникові в Багдаді кредитні листи на 30

¹⁹⁷ Goitein S. D. A Mediterranean Society. The Jewish Community of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza. Vol. 1. Economic Foundations. – Berkeley-Los Angeles-London, 1967. – P. 243.

тис. динарів, які потрібно було виплатити візиріві, що був у відставці. Представник віце-короля визнав ці документи дійсними, прийняв до сплати й передав гроші візиру¹⁹⁸.

Ще одним видом боргового листа був згаданий вище сак, який І. Тораваль вважає прообразом чека, а А. Мец називає векселем. Очевидно, така розбіжність у тлумаченнях пояснюється тим, що насправді ні суфтаджу, ні сакк не можна ототожнювати з векселем, хоча обидва ці документи мали певну подібність з ним. Сакк був платіжним розпорядженням (*сакка'ала*), яке одна особа видавали своєму представникові для здійснення грошових операцій в іншому місці. Арабський мандрівник Ібн Хаукаль повідомляв про те, що в Аудагушті (Західний Судан) він бачив нотаріально завірений сак на суму 42 тис. динарів, виданий мешканцем Сиджилмаси (до якої було 50 днів шляху) своєму представникові Мухаммаду Абу Садуну. Ще більше значення сак мав у Вавілонії (яка входила до складу арабської держави), де кредитні операції мали давні традиції. У 912 р. багатий шанувальник поета ал-Джахіза заплатив йому за допомогою сака, але банкір (*сайрафі*) не прийняв до сплати цей документ. У 936 р. цьому ж самому поетові і співаку один із шанувальників виписав сак на суму в 500 динарів на ім'я банкіра, який, виплачуючи гроші, нагадав поету про звичай утримувати за кожний сплачений динар

¹⁹⁸ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973. – С. 378.

один дирхем (майже 10%)¹⁹⁹. Як відзначає О. Г. Большаков, даний приклад свідчить про те, що купці або взагалі не брали до уваги заборону відсотка (*ріба*) в ісламському праві, або ж боргові й кредитні розписки оформляли на більшу суму з урахуванням запланованого відсотка²⁰⁰.

Посилаючись на думку Я. Шахта²⁰¹, Дж. Піччинеллі стверджує, що використання суфтаджі (яку він називає «платіжним дорученням» і хавали (передача боргу) часто виходили за межі традиційного ісламського права. Зауважимо, що спочатку поняття «ріба» означало лише прибуток від лихварства (поширеного в Аравії ще до виникнення ісламу), а пізніше, згідно з нормами ісламу, це поняття набуло ширшого змісту, охопивши відносини між кредитором і боржником, а також одержання прибутку за надання кредиту. Деякі ісламські юристи розрізняють ці два види прибутку, вважаючи перший з них дозволеним, а другий – забороненим. Проте будь-яку відстрочку у виконання боргового зобов'язання так само, як і видача боргу в іншому місці, ці юристи вважали лихварством.

Наслідком такого тлумачення ісламськими юристами наведених вище тверджень Корана стали переваги, що надавалися договорам про обмін, в яких надані послуги й відповідні дії здійснювалися

¹⁹⁹ Там само. – С. 378–379.

²⁰⁰ Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в.: Социально-экономические отношения. – М.: Изд.-во «Восточная литература» РАН, 2001. – С. 266.

²⁰¹ Schaht J. Der Islam. – Berlin, 1926, – S. 157; 211–232.

одночасно. Таким чином вдавалося уникнути ситуацій, коли одна із сторін могла одержати прибуток, що не був справедливим, пропорційним і виправданим щодо здійсненої діяльності та ціни. Дж. Піччинеллі цитує правило (засноване на хадисах пророка Мухаммеда), якого дотримувалися представники всіх шкіл ісламського права: «Золото за золото, срібло за срібло, земля за землю, ячмінь за ячмінь і сіль за сіль, без відмінностей за якістю і кількістю, а також з рук у руки»²⁰².

Незважаючи на це, основна відмінність від історії торговельного права в Європі (з постійними спробами уникнути канонічного обмеження на практику стягнення відсотка) полягала в тому, що в мусульманському світі ніколи не намагалися шукати теоретичних підстав, щоб розмежувати торговельне право і канонічні заборони на стягнення відсотка.

Наслідком розвитку в ісламському світі торгівлі і досить рано сформованої системи права стало виникнення кредитних документів, подібних до векселя. Проте не варто переоцінювати розвиток кредитних операцій. Як зазначав С. Гойтейн, який досліджував документи єврейських фінансистів з каїрської генізи, немає підстав вважати, що в X–XIII ст. вже існувала розгалужена система банківського

²⁰² *Piccinnelli G. M.* Il diritto agli interessi nei paesi arabi / Diritto del commercio internazionale. 1996. – № 9. – P. 42–43.

кредиту, – можливо, це було зумовлене початком періоду стагнації економіки Близького Сходу²⁰³.

Хоча мусульманські юристи, і насамперед Абу Ханіфа (699–767 рр.) дали правове обґрунтування таким операціям, створивши інститут передачі боргового зобов'язання (хавала), вони в принципі не ставили мети вироблення формальних вимог ні до правил здійснення цієї операції, ні до самого документу. Тому, хоча правовий інститут хавали було розроблено досить детально, свідчення про використання суфтаджі і сака фрагментарні і неповні²⁰⁴.

Творці мусульманського права були приватними особами, а держава, яка мала втілювати положення цього права, не була законодавцем. Тому між ісламським правом і реальною практикою існував розрив, і цим пояснюється те, що (незважаючи на надмірно детальну розробленість окремих правових інститутів) багато аспектів практики економічних відносин залишалися поза увагою ісламського права.

Поняття *суфтаджа* винило з двох перських слів: *суфтах* – річ або товар, яку одна особа передає іншій особі (що перебуває в іншому місті або країні), та *сафтах* – річ або товар, яку одна особа позичає в іншій особі з умовою повернення в іншому місці. В тлумачних словниках арабської мови зміст поняття

²⁰³ Goitein S. D. A Mediterranean Society. The Jewish Community of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza. 2 vols. Vol. 1. Economic Foundations. – Berkeley, 1967. – P. 229–230.

²⁰⁴ Zipffel H. Tractatus von Wechsel-Briefen und dero Usancen. – Frankfurt und Leipzig, 1701. – S. 34.

суфтаджа пояснюється як передача грошей або майна іншій особі з умовою повернення в іншому місці, а безпека такого способу передачі грошей або майна є основною специфікою цієї операції. В інших тлумачних словниках додається, що суфтаджа – це лист особи, яка є власником грошей, своєму представникові в іншому місті з розпорядженням сплатити певну суму іншій особі, щоб таким чином уникнути небезпеки перевезення грошей.

Використання суфтаджі було пов'язано з неофіційними товариствами (*kirad*). Вони були подібними до пізнішої італійської коменди і поширеними серед мусульманських купців переважно з метою уникнути заборони на кредит під відсотки завдяки неформальним угодам між членами таких товариств. Суфтаджа була добре відома (як типовий інструмент торговельних операцій, здійснюваних між членами цих неформальних товариств) не тільки Альмаргіналі (1135–1194), а й більш давньому юристові, Абу Ісааку (983–1083), який стверджував, що будь-яка особа мала право виписати суфтаджу. Практика використання суфтаджі мала важливе значення для взаємних розрахунків між мешканцями величезної держави Аббасидів.

Проте пізніше поняття «суфтаджа» поступово зникло з арабської мови, а для назви і боргових зобов'язань, що передавалися від однієї особи іншій, і документів, в яких були втілені ці зобов'язання, все

частіше використовувалося поняття «хавала»²⁰⁵. Це було зумовлено як створенням правового інституту хавали, так і поступовим зниженням значення ісламських країн у міжнародній торгівлі й переходом контролю над більшістю торговельних шляхів (перш за все, морських шляхів Індійського океану) до європейців.

Хавала як інститут ісламського права бере початок ще з часів Абу Ханіфи (699–767 рр.), який зібрав та узагальнив чинні на той час правові норми. Основні положення хавали викладено в трактаті Маліка бен Анаса (712–795 рр.) – засновника ортодоксальної школи ісламського права.

Розглянемо традиційну форму документа, який втілював зобов'язання хавали.

Цей договір укладено мною власноручно.

В ім'я Аллаха!

Підставою для укладання даного законного листа є той факт, що внаслідок прийнятого на себе боргового зобов'язання Курбан Ага, син N. N., став боржником Ага Верді, сина N. N., позичивши в нього суму 150 туманів.

Хагі Хасан, син N. N., пообіцяв кредитору [Ага Верді] сплатити належну суму – 150 туманів – замість боржника.

Ці три особи прийшли разом до суду як мухіль, мухтал і мухтал алаїхі й уклали наступну угоду: мухіль

²⁰⁵ *Sprenger A. (ed). A dictionary of the technical terms used in the sciences of the musulmans edited by Mowlawies Mohammad Wagih, Abd al-Haqq and Gholam Kadir / Under the superintendence of Dr. Aloys Sprenger and Captain W. Nassau Lees. – Calcutta, 1862.*

[Курбан Ага] зі згоди мухтала [Ага Верді] і мухтала алаїхі [Хагі Хасан] пред'являють названому мухталу алаїхі [Хагі Хасан] законну хавалу. Мухтал алаїхі [Хагі Хасан] заявляє про прийняття цієї угоди з власної волі і без будь-якого примусу.

Всі три особи висловлюють згоду в тому, що з цього дня будь-яка підстава, внаслідок якої ця хавала стане недійсною, є необґрунтованою.

Отже, на законній основі, мухтал алаїхі [Хагі Хасан] стає тепер боржником мухтала [Ага Верді], а початковий борг мухтія [Курбан Ага], що виник через його боргове зобов'язання, тепер недійсний і внаслідок хавали перетворився на нове боргове зобов'язання мухтала алаїхі [Хагі Хасан].

Усе зазначене викладено в письмовій формі, щоб за потреби бути доказом укладення хавали.

Підписи трьох свідків, присутніх при підписанні хавали²⁰⁶.

Укладання хавали в суді і підписи трьох свідків було гарантією проти можливих заперечень. Спочатку договір хавали міг мати як усну, так і письмову форму, а пізніше письмова форма стала переважати. Хоча наведена форма була досить типовою, можна відзначити загальний принцип *довільності форми*, властивої ісламському праву, і тому для хавали дотримання форми не мало такого принципового значення, як для західноєвропейського векселя²⁰⁷.

²⁰⁶ Tornauw V von. Das moslemische Recht. – Leipzig, 1855. – S. 143.

²⁰⁷ Grashoff R. Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Wesschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899. – S. 56-57, 59.

Ісламські юристи різного часу визначали сутність хавали не тільки як *перенесення* боргового зобов'язання однієї особи на іншу (як в наведеному вище зразку хавали), але і як *звільнення від боргу* за допомогою передачі боргового зобов'язання. Отже, предметом хавали було два борги – початковий і новий, для підтвердження якого і укладено хавалу. В угоді брали участь три особи: 1) мухіль – боржник мухтала; 2) мухтал – кредитор мухіля; 3) мухтал алаїхі – третя особа, якій передавалося зобов'язання сплатити борг замість мухіля (першого боржника).

Між мухталом і мухталом алаїхі до моменту укладання хавали не було ніякого зв'язку, а після укладення хавали мухтал алаїхі брав на себе зобов'язання сплатити початковий борг. Таким чином за допомогою хавали перший боржник (мухіль) звільнявся від боргу завдяки своїй домовленості з третьою особою (мухталом алаїхі), яка брала на себе зобов'язання сплатити борг кредиторів. Якщо момент укладення хавали збігався з визначеним строком сплати, то третя особа (мухтал алаїхі) мала негайно повернути борг.

Існувало дві форми хавали: 1) *необмежена* (хавала мутлака), яка не передбачала перенесення боргу на конкретну третю особу (мухтала алаїхі) та 2) *обмежена*, за якою перший боржник (мухіль) мусив повідомити кредиторів про те, що борг сплатить третя особа (мухтал алаїхі). Чеки (сак) як найпростіша

форма документа для переказу грошей не потребували засвідчення в суді, проте в ісламському борговому праві їх також розглядали як різновид хавали мутлака²⁰⁸.

Як співвідносилися між собою хавала й суфтаджа? Хавала (принаймні за часів Абу-Ханіфи) – це насамперед інститут боргового зобов'язання в ісламському праві. До того ж, спочатку хавала не завжди мала письмову форму. Суфтаджа була найпоширенішою формою хавали і мала форму «кредитного листа» (за висловом Е. Ештора), що використовувався в торговельній практиці для переказу грошей щоб не перевозити готівку.

У правовому аспекті їх поєднувало те, що причина виникнення боргового зобов'язання не мала принципового значення для його виконання (цим воно нагадувало абстрактність західноєвропейського векселя). Оскільки суфтаджа могла бути в обігу й передаватися від однієї особи до іншої, виникав послідовний ряд осіб, який можна порівняти з таким самими рядом солідарно зобов'язаних осіб у вексельних операціях. Три особи, що укладали між собою суфтаджу, були, по суті, тими самими трьома учасниками хавали: мухіль (трасант), мухтал (ремітент) і мухтал алаїхі (трасат). І хоча іноді висловлювалися думки, що відмінність між хавалою і суфтаджею полягає в тому, що хавалу можна

²⁰⁸ Karabacek J. Das arabische Papier, eine historisch-antiquarische Untersuchung von Dr. Joseph Karabacek. – Wien, 1887. – S. 75, 82.

порівняти з вексельною угодою без передачі боргу з одного місця в інше, а суфтаджа передбачає таку передачу²⁰⁹, з цим не можна погодитися. На нашу думку, відмінність між цими поняттями полягає в тому, що спочатку хавалою називали тільки правовий інститут, який створював юридичні основи для використання суфтаджі, а потім хавалою почали називати й операцію передачі боргового зобов'язання, і саме письмове боргове зобов'язання. Тому пізніше суфтаджа дедалі рідше згадується в пам'ятках ісламського права, а межі поняття «хавала» розширюються і його все частіше починають використовувати для назви операцій, подібних до вексельних.

Історія правового інституту письмового боргового зобов'язання почалася у VIII ст. внаслідок розвитку товарно-грошового обігу. Подібно до того, як і пізніше в Європі, основна причина використання суфтаджі полягала в потребі передачі грошей або боргового зобов'язання на величезній території ісламського світу. Проте, якщо в історії західноєвропейського векселя суттєве значення мала *rigor cambialis* – суворість стягнення боргу як невід'ємний елемент вексельного права, то ісламське вексельне право ніколи не знало такої суворості і з давніх часів у ньому усне зобов'язання, особливо між членами неформального товариства (кірад), мало таке саме

²⁰⁹ *Kremer, von.* Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. T. 1. – Wien, 1875. – S. 510-511.

значення, як і зобов'язання письмове, втілене в борговому документі²¹⁰.

Принципи хавали й правила використання суфтаджі можна бачити в досить завершеному вигляді вже в працях основоположників ісламського права – Абу-Ханіфи (699–767 рр.) і Маліка бен Анаса (712–795 рр.) на самому початку історії династії Аббасидів (750–1258 рр.), під час правління якої ісламська торгівля панувала в тогочасному світі. Відомо, що становлення арабської торгівлі відбувалося під впливом добре розвинутої китайської торгівлі часів династії Тан (618–907 рр.), коли в Китаї існувала велика колонія арабських купців²¹¹.

У VIII ст., в час найактивнішого розвитку арабської торгівлі, виникають численні назви арабських кредитних документів – не тільки суфтаджа, а й санад (*sanad*) – «підтримка вимоги про сплату боргу»; тамассук (*tamassuk*) – «затримка боржника»; бадал (*badal*) – «обмін грошей»; тахвиль (*tahwil*) – поняття, паралельне хавалі; бара (*bara-a*) – «звільнення боржника від боргу». Останнє поняття перейшло в іспанську та португальську мови як *al-bala* (квитанція)²¹². Згодом відмінності в значенні цих

²¹⁰ Grady S. A manual of the Mahomedan law of inheritance and contract comprising the doctrines of the Soonee and Sheea schools and based upon the text of Sir W. H. Macnaghten's principles and precedents, together with the decisions of the privy council and high courts of the presidencies in India, by Standish Grove Grady. – London, 1869. – P. 68.

²¹¹ Очерки истории распространения исламской цивилизации: В 2 т. Т. 1. От рождения исламской цивилизации до монгольского завоевания. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 100–107.

²¹² Fleischer H. Grammatik der lebenden persischen Sprache / Nach Mirza Mohammed Ibrahim's grammar of the persian language neu bearbeitet von Heinrich Leberecht Fleischer. – Leipzig, 1875. – S. 190.

понять було поступово втрачено і в XIX ст. в перській, арабській та турецькій мовах їх використовували як назву переказного векселя західноєвропейського типу – тратти.

У середньовічну добу, так само як і в епоху Стародавнього Світу, окремі цивілізації не були ізольовані одна від одної. Зв'язки між різними культурами були постійні й різнопланові, а розподіл ролей між Сходом і Заходом – зовсім інший, ніж у пізніший час. Всі нові відкриття і знання приходили в Європу зі Сходу, зокрема прийоми торгівлі. Причина цього полягала в тому, що з VIII ст. провідна роль в економічних і культурних стосунках в Середземномор'ї перейшла до арабів. В X ст. європейці не мали ніякої влади на Середземному морі – уся середземноморська торгівля зосередилася в руках мусульманських, а також єврейських, вірменських та грецьких купців. Відомо, що в X ст. купці з італійських міст Амальфі, Венеції та Генуї відвідували порти Єгипту й Сирії; торговельні колонії купців з Амальфі були в Каїрі та Єрусалимі²¹³. Безперечно, це сприяло запозиченню європейськими народами певних елементів мусульманської матеріальної й духовної культури (знайомство з арабськими природничими науками, які на той час були передовими, а також запозичення основ арифметики та алгебри).

Під арабськими впливом розширювався грошовий обіг і торгівля в Південній Європі. Ще більшим цей вплив зріс в XI–XII ст., коли Іспанія виявилася під владою Арабського халіфату, внаслідок чого виникла так звана мавританська культура. Ці обставини дають можливість припускати, що італійська торгівля «перебрала естафету в мусульманській торгівлі, яка досягла розквіту в XI–XII ст.»²¹⁴.

²¹³ *Ashtor E.* A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 196.

²¹⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 475.

Як пише Р. Грассхофф, «використання векселя, який заміняв гроші під час здійсненні платежу в незнайомому місці, стало одним з найважливіших запозичень, зроблених Заходом на Сході. Саме це за короткий час підняло італійські торговельні республіки на такий рівень, що італійські кораблі стали плавати по всіх морях і океанах, склади італійських товарів були на всіх берегах, а столи італійських обмінювачів грошей можна було бачити в усіх містах»²¹⁵. Припущення про запозичення італійцями практики вексельних операцій у арабів важко довести чи заперечити через неповноту даних про особливості торгівлі на Близькому Сході і Середземномор'ї – неповноту, яка залишається навіть після публікації в другій половині ХХ ст. фундаментальних досліджень Ф. Броделя та Е. Ештора. Але в будь-якому разі цього припущення не можна не брати до уваги.

Серед основних аргументів на користь цієї гіпотези є той факт, що суфтаджа була відома арабам значно раніше, ніж перші італійські векселі, що з'явилися після встановлення торговельних контактів італійців з арабами. До того ж, в Іспанії, частина якої тривалий час перебувала під владою арабів, незалежно від Італії також виникають перші векселі

²¹⁵ *Grashoff R.* Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Weschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899. – S. 69.

(або принаймні кредитні документи, дуже подібні до векселів) – на це звернув увагу ще Г. фон Мартенс²¹⁶.

Як відзначав В. Холдсворт, у VIII ст., задовго до появи векселів в Італії арабські купці використовувалися документи, подібні до переказного векселя, які могли переходити від однієї особи до іншої за допомогою передавального напису на звороті документа, що давало ремітентові право регресу проти трасанта у разі несплати боргу. На думку В. Холдсворта, вплив арабських методів торгівлі на Європу, особливо в часи Фрідріха II (1212–1255 рр.) не викликає сумніву, про що свідчить запозичення великої кількості арабських термінів. Проте гіпотеза про арабське походження векселя не така однозначна, як може здаватися на перший погляд, і арабський аналог векселя мав значно більшу здатність до передачі, ніж італійські векселі XIII ст.: – за допомогою передавального напису він міг багаторазово переходити з рук у руки²¹⁷. Додамо, що ця здатність до передачі арабського аналогу векселя – очевидно, йдеться про *суфтаджу* – нагадує здатність до багатократної передачі *мамрана* – польско-єврейського векселя XVI–XVII ст. (детальніше про мамрани див. розділ 3.3).

Прихильником концепції арабських аналогів векселя був Ф. фон Канштайн, який наводив зразок

²¹⁶ *Martens G.* Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts von Georg Friedrich von Martens. – Göttingen, 1797. – Ö. 2. – S. 106–107.

²¹⁷ *Holdsworth W.* A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 133.

арабського документа XII ст.²¹⁸. Проте Л. Гольдшмідт вважав цей документ непереконливим аргументом, зазначаючи, що походження векселя з арабського права взагалі малоімовірно. Критичне ставлення до теорії арабського походження векселя висловив у статті 1933 р. А. Сейу, який вважав, що аналіз документів з архівів не тільки Італії, а й Каталонії, не виявив жодних ознак арабського впливу, а гіпотеза Р. Грассхофа про походження поняття «аваль» від арабського терміну «хавала» непереконлива²¹⁹.

Серед дослідників другої половини XX ст. концепцію арабських аналогів векселя підтримував Г. Берман. Він зазначав, що комерційні кредитні документи араби використовували в середземноморській торгівлі ще у VIII-X ст. Проте, скоріше, вони не розглядали ці документи як абстрактні договори, тобто як боргові зобов'язання, незалежні від договірних відносин, що стали причиною видачі цих документів. Коли такі документи було запозичено в кінці XI-XII ст. в Західній Європі, то вони набули абстрактності і стали борговими зобов'язаннями, незалежними від початкових договірних відносин. Г. Берман (на відміну від В. Холдсворта) вважав, що арабські аналоги векселя не мали такої здатності до обігу, як європейські векселі, аргументуючи це тим, що здатність до обігу винайшли

²¹⁸ *Canstein F., von.* Das Wechselrecht Osterreichs. – Berlin: Carl Heymann's Verlag, 1903. – S. 12, прим. 22a.

²¹⁹ *Sayous, A. E.* L'origine de la lettre de change // *Revue Historique de droit francais et etranger.* – 1933. № 2. – S. 69.

західноєвропейські купці в XI–XII ст. у відповідь на зростання товарного ринку і наявність додаткового «резервуару» кредиту²²⁰. На наш погляд, така аргументація не досить переконлива, оскільки говорити про розвинений товарний ринок в Європі XI–XII ст. немає підстав, особливо якщо порівнювати його з товарними ринками арабського світу цього часу.

Гіпотези арабського походження векселя дотримувався і Ф. Бродель, який писав: «Якщо вексель, давно відомий у країнах переможного ісламу IX–X ст., народився на Заході в XII ст., то це було тому, що гроші тоді повинні були переміщуватися на величезні відстані, через усе Середземномор'я від італійських міст до ярмарків Шампані»²²¹.

Підсумовуючи короткий огляд дискусії, зазначимо, що запозичення італійцями практики вексельних операцій у більш спрощеній формі, ніж в арабському праві X–XII ст. з його детально розробленим інститутом хавали, можна пояснити недостатнім розвитком судочинства в італійських містах. Проте, на наш погляд, суттєвішою причиною цього є відмінність правових систем. Порівняно з ісламським західноєвропейське право мало іншу передісторію та інші принципи: воно спиралося на ідеї римського права, для якого передача боргового зобов'язання (саме на ній ґрунтувався арабський

²²⁰ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 331.

²²¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – С. 410.

правовий інститут хавали) була взагалі неприйнятною. Проте це не стало перешкодою для походження поняття «аваль» від «хавала», що досить переконливо довів Р. Грассхофф²²². Це можна вважати ще одним аргументом на користь гіпотези про вплив арабських інструментів комерційного кредиту на походження західноєвропейського векселя.

Очевидно, гіпотеза про запозичення ідеї векселя з торговельної практики мусульманських купців та виявлення можливих шляхів такого запозичення потребує подальших досліджень. Можна лише відзначити, що в XIII ст. (коли після хрестових походів позиції ісламу на півдні Європи послабилися) в Середземномор'ї починають переважати італійські купці – генуезці й венеціанці, які стають основними посередниками між Західною Європою, Візантією та ісламськими країнами. Після четвертого хрестового походу генуезці проникають у Причорномор'я, де створюють свої колонії (зокрема Кафу й Солдайю в Криму), які були проміжними пунктами в торговельних контактах італійців з Тавризом.

Як свідчить ґрунтовна праця С. П. Карпова²²³, в цих контактах широко використовувалися векселі раннього італійського типу. Тому, на наш погляд, цілком справедливим є припущення, що саме через чорноморську торгівлю італійці познайомилися з

²²² *Grashoff R.* Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Weschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899. – S. 70–72.

²²³ *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV в.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.

практикою використання кредитних документів їхніми партнерами – мусульманськими купцями з Тавриза (ми ще повернемося до розгляду вексельних операцій в італійських колоніях у Криму в розділі 3.3).

В усякому разі важко уявити, що італійські купці, які часто відвідували порти мусульманських країн, не знали про існування такого простого способу забезпечити переказу грошей на великі відстані й не використовували його. Про це частково свідчать і запозичення ними з арабської мови торговельних термінів, арабських цифр, системи підрахунку на рахунковій дошці, а також той факт, що з працями античних авторів Європа вперше ознайомила саме в арабських перекладах²²⁴.

--

Починаючи з XII ст. значення арабської торгівлі починає зменшуватися, і мусульманські купці поступово втрачають свій вплив у Середземномор'ї, де займали панівне положення з VII по XI ст. Можливо, Західна Європа з її швидким економічним розвитком тому й почала випереджати арабський Схід, що італійські торговельні міста-республіки з системою самоуправління надто відрізнялися від мусульманських міст, які повністю підкорялися державній владі і були позбавлені будь-яких форм самоврядування.

²²⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 472-473.

Після вигнання арабів з Іспанії їхній вплив на Західну Європу зменшився і поступово ісламські країни Сходу самі стали об'єктом впливу Заходу. З виникненням колоніальних імперій англійці та голландці поширили вексель західноєвропейського типу в країнах ісламу, який поступово витіснив оригінальні ісламські кредитні інструменти.

Наслідком проникнення в ісламські країни західних методів кредитно-фінансових операцій та їх поєднання з місцевими традиціями стала поява ісламських банків (ми згадуємо про них лише коротко, оскільки ця тема потребує окремого детального розгляду), значення яких особливо зростає в кінці ХХ ст. внаслідок поширення мусульманського фундаменталізму.

Частина 2

Історія вексельних операцій в Західній Європі

2. 1. Соціально-економічні передумови розвитку

вексельного обігу в Італії у XII-XIII ст.

Після розпаду Римської імперії в Європі розпочався тривалий період занепаду господарського життя, зокрема товарно-грошового обігу. Банкірська діяльність, яку в Римській імперії проводили аргентарії, майже повністю згасає. Середньовічна Європа була економічно бідним і відсталим регіоном світу – Візантія, мусульманські країни й Китай переважали її за кількістю міст і розвитком грошового обігу²²⁵. Необхідно взяти до уваги й суперечливе (в цілому негативне) ставлення християнства до античних традицій – від повної заборони античної спадщини як «язичницької», до звернення інтелектуальної еліти до праць давньогрецьких та римських авторів.

Зі зникненням Римської імперії на деякий час згасла і кредитна справа, яка відродилася тільки в період розквіту італійських торговельних міст. Збереглися лише обмінювачі грошей, які займалися цим ремеслом, як і в античні часи, на ринках. Важко сказати, наскільки середньовічні італійські обмінювачі

²²⁵ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада. – М.: Прогресс, 1992. – С. 184.

(кампсори) використали досвід аргентаріїв Стародавнього Риму – більш вірогідно, що становлення їхньої діяльності було зумовлене поступовим розвитком торгівлі. Спочатку обмінювачами в Європі були переважно євреї, проте, починаючи з XI ст., їх усе більше витісняють італійці-ломбардці, а також флорентійці та венеціанці.

Грошовий обіг до XI-XII ст. був незначним, незважаючи на велику кількість монет різного типу. До того ж, монети оцінювалися не як грошовий знак (і, відповідно, інструмент обміну), а лише як шматочок дорогоцінного металу, цінність якого визначалася його вагою. Становище дещо покращилося після монетної реформи Карла Великого, який запровадив систему «лівр – су – деньє» (1 лівр дорівнював 20 су, 1 су – 12 деньє). Лівр і су були умовними грошовими одиницями, і до XIII ст. в реальному обігу були лише дрібні монети – срібні деньє²²⁶.

З XI-XII ст. в Європі активізується економічна діяльність, що стало основою для формування західноєвропейської цивілізації. Розвиток економіки мав наслідком суттєву переоцінку соціальних цінностей, оскільки ремісники й купці (роль яких раніше на території західноєвропейських держав не була значною) об'єдналися і стали в Північній Італії та в Північній Німеччині провідною соціальною силою. Зросло значення купецтва й тісно пов'язаного з торгівлею лихварського капіталу, а грошовий обмін і

²²⁶ Там само. – С. 232-233.

комерційна діяльність, які в минулі століття не мали особливого значення в житті Європи, стали значно інтенсивнішими.

Особливо активним цей процес був у торговельних містах Північної Італії – Флоренції, Венеції й Генуї, де формувалися економічні принципи нової європейської цивілізації – індивідуалізм, підприємництво, раціоналізм і прагматизм. В організації середньовічного міста, в структурі цехів і гільдій, у виробничій і комерційній діяльності відбувалося становлення майбутніх буржуазних відносин, які йшли на зміну феодальному ладу. Італія мала вигідне географічне положення поблизу Середземного моря, цього центру торговельних шляхів античного світу, а оскільки на той час переважала морська торгівля, саме Італія стала посередником між Європою та Азією.

Після вторгнення готів наприкінці V ст. в Італії встановився відносний спокій, що сприяло розвитку торгівлі. Спочатку основними торговельними центрами були південноіталійські міста – Амальфі, Палермо й Мессіна, підлеглі Візантії. Торговельне значення цих міст зросло IX ст. завдяки торгівлі з африканськими арабами, зокрема з Тунісом (перші свідчення про перебування там купців з Амальфі з'являються з 870 р.) та Каїром (згадки про амальфітян у Каїрі відомі з 978 р.). Через Амальфі східні товари потрапляли в Рим і в інші міста Італії, а назва цього міста в IX-X ст. була добре відома купцям усієї Європи. Торговельне процвітання Амальфі закінчилося в 1073 р., коли місто потрапило під владу норманського герцога Роберта Гюїскара і перестало бути підлеглим Візантії. Усі

торговельні привілеї, надані амальфітянам у Візантії, були скасовані, а місто повністю втратило своє торговельне значення. Починається піднесення Венеції, купців з якої ще у IX ст. можна було зустріти в Єгипті та Сирії. Купці з Венеції мали не гірші за амальфітян ділові контакти з Візантією, а венеційські правителі (дожі) докладали чимало зусиль для встановлення торговельних зв'язків з арабами. Зокрема, дож Пьетро Орсеоло (991-1009 рр.) надіслав своїх послів до Північної Африки, Сирії, Єгипту й Сицилії, домовившись про пільги для венеційських купців. Особливо зросло значення Венеції після четвертого хрестового походу й захоплення Константинополя. Венеційські купці стають володарями морів, а східна торгівля набуває такого великого значення, що навіть розглядався проект перенесення столиці венеційської торговельної держави в Константинополь²²⁷.

Одночасно відбувалося становлення норм торговельного права і з'явилися перші торговельні кодекси – *Ordo maris* у Пізі у XII ст., *Tabula Amalphitana* в Амальфі й, нарешті, найбільш універсальна збірка *Conulato del mare*, якою користувалася в усіх італійських містах²²⁸.

--

Починаючи з X-XII ст., на місці колишнього економічного простору Римської імперії після тривалого періоду зниження економічної активності настала нова економічна епоха, коли вже не Середземне море стає центром торгівлі, а Європа, де можна було виділити два полюси – південь і північ, міста Італії і німецькі міста Ганзейського союзу.

²²⁷ Джиливегов А. К. Торговля на Западе в средние века. – СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1904. – С. 31.

²²⁸ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 55-56.

Центром цього простору стають в XIII ст. ярмарки в Шампані, які проводилися в близько розташованих одне від одного містах Труа, Провен, Бар і Ланьї, де збиралися торговці з усього світу. Так, за словами Ф. Броделя, відбувалося не тільки виникнення європейського економічного простору, а й зародження самої Європи²²⁹.

Проте в більшості країн Європи у XII–XIII ст. все ще панувала найпростіша форма ринку, якій був притаманний натуральний обмін, що підтверджує «Книга ремесла» Буало, написана близько 1270 р. За такого типу обміну все, що продавали – продавали на місці, а все, що купували – сплачували одразу. Кредит майже не мав ніякого значення на такому ринку, що існував протягом століть і тисячоліть ще з часів Стародавнього Світу²³⁰.

На розвиток комерційного кредиту суттєвий вплив мала і церква. Як зазначає В. Ендеман, виникнення й розвиток доктрини вексельного права (до XVII ст. включно) можна зрозуміти лише з огляду на канонічну теорію лихварського відсотку. Це не означає, що вексель виник лише з метою обійти церковні заборони на кредит під відсотки – справжньою причиною його появи було розширення товарно-грошового обігу²³¹.

²²⁹ Бродель Ф. Что такое Франция? В 2 кн. Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 1. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – С. 123.

²³⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 13.

²³¹ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 95.

Оскільки все життя середньовічних держав, зокрема господарське, залежало від церкви, в Європі переважав канонічний погляд на будь-яку економічну діяльність, за яким джерелом здобування засобів існування для людини може бути лише особиста праця. Цим середньовічний світогляд істотно відрізнявся від античного, за яким фізична праця зневажалася як заняття низьке, гідне лише рабів. Негативне ставлення до фінансово-кредитної діяльності (принаймні з боку канонічного церковного права)²³² суттєво стримувало розвиток фінансово-кредитних операцій.

Крім фізичної праці припускалося лише два способи здобуття багатства – прибуток від продажу речей за більш високу ціну й відсотковий прибуток від кредитної діяльності. Саме проти кредитної діяльності активно виступала церква – позику під відсоток було суворо заборонено, оскільки згідно з церковним канонічним вченням «гроші не можуть породжувати гроші». Ця ідея спиралася на євангельські слова про те, що даючи позику, не слід чекати від неї винагороди (Євангеліє від Луки, 6, 35). Ці слова церква сприймала буквально, а ставлення Христа до Матвія (митаря або «банкіра»), на якому могло б ґрунтуватися позитивне ставлення християнства до фінансової діяльності, було відкинуто середньовічною ментальністю, що засуджувала будь-які позики між християнами. Тому лихварство було передано євреям як особам іншої віри, хоча це не заважало великим монастирям і абатствам також надавати кредити.

²³² *Барац С. М.* Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 655; *Табашников И. Г.* Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891 – С. 62-109.

Церковним заборонам кредитної діяльності сприяло й те, що грошовими позиками користувалися, як правило, люди, які перебували в скрутному становищі. Тому поширеною була думка, що багатий кредитор забирає у формі відсотка останнє в бідного боржника, таким чином збільшуючи своє багатство. Тому церква принципово боролася проти кредитної діяльності й, як зазначав М. Вебер, не одного купця змусила повернути відсотки²³³.

Канонічна заборона відсотка була характерною рисою всієї середньовічної торгівлі і кредиту. По суті, вона призводила до заборони самого прагнення до прибутку. Як писав В. Зомбарт, виникає враження, що «люди, які прагнуть отримати прибуток, підлягають осуду за один уже цей намір, як за поганий вчинок, оскільки будь-яку бездіяльність і надмірне багатство забороняє закон»²³⁴. І тільки значно пізніше, коли гроші перетворилися на капітал, а кредит під відсоток став характерною ознакою капіталу, негативне ставлення до лихварства дещо зменшилося.

Спочатку обмеження канонічного права щодо відсотка стосувалися тільки духовенства, якому Нікейським собором у 325 р. було заборонено одержувати таким чином прибуток. Пізніше, в IX ст., одержання відсотку від позики було оголошено гріховним для всіх. Постанова канонічного законодавства, спрямована проти кредиту під відсоток, з'являється в 1173 р. У ній папа Олександр III

²³³ Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 252.

²³⁴ Зомбарт В. Современный капитализм: В 3 т. Т. 1. Введение в докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. Кн. 1. – М. –Л.: ОГИЗ. – С. 302–304.

погрожував лихварям відлученням від церкви й забороняв прибуткові комерційні угоди. В 1243 р. Григорій X пропонував вигнати лихварів з міських громад, а Климент V у 1311 р. оголосив недійсним будь-яке світське законодавство, яке суперечило церковній забороні на одержання відсотка. Так лихварську діяльність стали розглядати як злочин, подібний до всіх інших злочинів.

Зокрема, в статутах флорентійських торговців сукном у XIV ст. зазначалося, що купця, який займався лихварством, виключали з цеху. А в статуті флорентійських обмінювачів грошей 1367 р. заборонялося давати гроші під відсоток, під заставу речей, а також і під боргову розписку. Заборона стосувалася всіх форм лихварства, а ті, хто порушував це правило, були зобов'язані сплачувати 100 лір штрафу. В кінці XIV ст. подібні заборони можна бачити в статутах усіх флорентійських цехів, а також у статутах обмінювачів Мілана (1396 р.), Бергамо (1497 р.) та інших міст.

Тривалому опору церкви кредитним операціями сприяло те, що схоласти (насамперед Фома Аквінський) використали ідею Аристотеля про відмінність між автаркічною (самодостатньою) економікою сімейного типу й економікою торгового типу. На підставі цього вони протиставляли натуральне господарство (спрямоване лише на підтримання існування) грошовому господарству (яке передбачало здобуття прибутку і тому вважалося протиприродним). Слова Аристотеля про те, що гроші не породжують гроші, використали як привід для догматичної заборони будь-яких кредитних операцій.

Фома Аквінський – один з провідних середньовічних теологів – створив учення про «справедливу середину», згідно з яким саме по собі

багатство не є гріховним. Людина має право не тільки його мати, а й прагнути його накопичувати за умови, що це накопичення матиме справедливу, благородну мету – утримання власної сім'ї, допомогу бідним тощо. Згідно з цим ученням використання багатства для будівництва, виробництва й торгівлі вважалося «богоугодною справою», що давало змогу відходити від церковної заборони. Відсоток розглядали як законний і тоді випадку, коли для позикодавця виникав ризик або неможливість отримати зиск.

Такий підхід на практиці створював можливість обходити церковні заборони. Завдяки цьому міг існувати обмін (*cambium*) та переказ грошей, а вексель, який був практичним засобом реалізації переказу, міг переміщатися з одного ринку на інший, оскільки вигода, яку він давав, не була гарантована заздалегідь, а отже, завжди був певний ризик. Лихварським вважали тільки так званий «сухий обмін» (*cambio sicco*) з векселями, які насправді не передбачали переказу грошей з одного місця в інше, а лише маскували звичайну позику під відсоток.

Становище почало змінюватися під час хрестових походів, коли Італія (якою пролягали всі маршрути хрестоносців) здобула контроль над торговельними шляхами Середземного моря, де раніше панували купці з країн ісламу. Італійські міста мали власний флот і запропонували свої послуги для перевезення хрестоносців. Хрестові походи сприяли розвитку

торгівлі й діяльності обмінювачів грошей, які супроводжували хрестоносців, а знайомство з країнами Сходу зумовило запозичення нових торговельних звичаїв і загальну активізацію італійської торгівлі²³⁵. Крім того, епоха хрестових походів сприяла становленню купецтва як професійної групи – до XI ст. купців у Західній Європі (за винятком кількох італійських міст) було мало, і це були окремі єврейські, сирійські та грецькі мандрівні торговці. А в часи хрестових походів саме купці стали активними учасниками складних комерційних операцій. В цей час торговельні інтереси італійських купців поширювалися від Китаю, куди подорожував Марко Поло, до Брюгге і Лондону, де вони створили свої поселення²³⁶.

Хоча католицька церква не раз накладала ембарго на вивезення товарів з християнської Європи до мусульманських країн, в 1198 р. венеціанці переконали Папу Римського, що вони не мають власних аграрних ресурсів і можуть існувати тільки завдяки торгівлі. Інокентій III дав їм дозвіл торгувати із султаном Александрії (за винятком таких товарів, як залізо, зброя, кораблі, будівельний ліс).

У зв'язку з розширенням товарно-грошового обігу зросла потреба і в кредитних операціях. На той час обсяг діяльності єврейських лихварів (а саме вони монополізували цю функцію) став недостатнім, християнські ж купці ще не взяли кредитні операції у свої руки і тому функцію «кредитних кас» виконували

²³⁵ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 56.

²³⁶ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. – С. 41.

монастирі. Незважаючи на обмеження канонічного права, в реальному житті церква, на думку Ж. ле Гоффа, часто сприяла викоріненню негативного ставлення до купецької діяльності (яка забезпечувала економічний підйом) й проголосила, що праця є не тільки покаранням після гріхопадіння (внаслідок якого людина мала «в поті чола свого» здобувати хліб насущний), а й «засобом спасіння»²³⁷. Церква дозволила на Туринському соборі 1163 р. позики під заставу земельної власності, яка переходила у власність кредитора в разі несвоєчасної сплати боргу боржником. У XV ст. разом з розвитком товарно-грошового обігу, коли з'явилися нові способи обійти церковні обмеження, богослови дещо пом'якшили свою позицію.

Послаблення церковних обмежень сприяло розвитку комерційного кредиту в Італії. Проте й після цього натуральний обмін суттєво стримував економічний розвиток європейських країн, обмежуючи обсяги торговельних операцій.

У зв'язку з цим В. Зомбарт наводить такий характерний приклад. Вартість пограбованого каравану з 61 купця, що в 1391 р. прямував на месо до Франкфурта, становила 9 544 флорини, тобто кожний з купців, який зібрався в таку важку подорож, мав із собою товару всього лише на 156 флоринів (27 купців зазнали збитки на суму меншу ніж 100 флоринів, а деякі втратили тільки 13, 10, чи 8 флоринів). Невеликий обсяг торговельних операцій підтверджують і суми векселів, що

²³⁷ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада. – М.: Прогресс, 1992. – С. 81; 138, 211-212.

виписувалися на торгові центри Фландрії в час їхнього найвищого розквіту – зі 102 векселів, виданих з 1251 до 1291 рр. у м. Іпр, тільки 17 було виписано на суму більшу ніж 100 фунтів, а найвищою була сума в 239 фунтів 6 шилінгів²³⁸.

Невеликий обсяг торговельних операцій у середньовічну епоху свідчить, на думку В. Зомбарта, про «ремісницький» характер професійної торгової діяльності. Говорячи про тогочасних купців, він зазначає, що весь спосіб мислення, настрої й форми діяльності споріднюють їх із дрібними й середніми промисловцями того часу.

Проте критики В. Зомбарта вважали, що він занижував обсяги торговельних операцій, а порівняння статистичних показників середньовічної епохи з сучасними може призводити до неправильних висновків через різну вартість життя в цілому і різне розуміння обсягу матеріальних потреб середньовічної й сучасної людини²³⁹. Крім того, характер торгових стосунків, товарно-грошового обігу й кредитних операцій у середньовічні часи формувався й розвивався за своїми власними законами. Тому не коректно порівнювати їх з початком ХХ ст., коли писав свою працю В. Зомбарт.

У цілому немає жодних підстав вважати середньовічних купців економічно грамотними підприємцями капіталістичної епохи. Ремісницька сутність середньовічного торговця насамперед виявляється в його прагненні не стільки до збагачення та збільшення прибутків, скільки до того, щоб повсякденною працею здобувати собі засоби існування, потрібні для такого рівня життя, який на

²³⁸ Зомбарт В. Современный капитализм: В 3 т. Т. 1. Кн. 1. – М. – Л.: ОГИЗ, 1928. – С. 290.

²³⁹ Вказ. праця. – Т. 1, кн. 1, с. 308.

той час вважався пристойним для представників купецтва.

Цей ремісницький дух – суто середньовічний настрій тогочасних підприємців – можна бачити в численних каяттях і реформаторських трактатах, написаних в кінці середньовіччя, перед початком Нового часу. За словами М. Лютера: «Ти повинен запам'ятати, що в такій торгівлі тобі не потрібно шукати нічого іншого, крім здобуття засобів для свого харчування, і згідно з цим ти повинен вираховувати всі витрати, зусилля, працю і вартість перевезення; ти повинен сам підвищувати чи знижувати ті суми, які ти одержуєш як винагороду за твою працю і зусилля»²⁴⁰. Подібні думки висловлені в трактаті Христіана Куппенера про лихварство (1508 р.), який протиставляє «солідні дрібні торговці» (які мають на меті лише прогонування своєї сім'ї) й ті великі торговці, що прагнуть до надмірного збагачення²⁴¹. Це є відображенням середньовічної ідеї про «справедливу ціну» й про гріховність прагнення до надмірного збагачення.

Свідченням такого настрою, що не припускав можливість конкуренції, боротьби за розширення ринку послуг тощо, є статут флорентійських обмінювачів грошей 1299 р., який забороняв членам цеху ходити містом у пошуках клієнтів для вексельних угод – «банкіри» мусли сидіти за своїми столиками в очікуванні клієнтів. Таким чином створювалися однакові можливості одержання прибутку для всіх членів цеху. Подібні вимоги збереглися і в правилах обмінного двору в Страсбурзі (1380 р.). Зокрема, в ст.

²⁴⁰ Лютер М. О торговле и ростовщичестве // Собрание сочинений. В 18 т. Т. 15. – СПб: Изд.-во Сытина, 1899 – С. 296.

²⁴¹ Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1. Кн. 1. – М. –Л.: ОГИЗ, 1928. – С. 292.

35 цих правил зазначається, що ніхто в цьому «обмінному домі» не може закликати клієнта, який хоче обміняти гроші, або називати покупця на ім'я. Цей ремісницький характер професійної середньовічної торгівлі зберігся в Італії до початку XIV ст., а в інших країнах Європи до XVI ст.²⁴².

До цього можна додати й таку обставину, як слабкий розвиток писемності. Писати й читати в Італії до XII ст. (а в інших країнах Європи протягом усього середньовіччя) вміла лише незначна частина купців. Зокрема, у Венеції в X ст. мало хто з купців могли написати своє ім'я. Мистецтво рахування, необхідне для комерційної діяльності, також перебувало на дуже низькому рівні; люди епохи Середньовіччя і навіть Відродження у своїй більшості взагалі не вміли рахувати. Тому будь-яка фізична праця вважалася набагато легшою, ніж проведення арифметичних розрахунків²⁴³. Використання арабських цифр і нуля починається в Італії з XIII ст., хоча й не дуже активно; в Англії і Німеччині – лише з початку XVI ст. Зокрема, у XVI ст. Лука Рем описує в своєму щоденнику подорож до Венеції з метою навчитися рахувати, хоча насправді йшлося про прості арифметичні дії з цілими числами (знання яких вважалося на той час ознакою високої купецької освіченості)²⁴⁴.

Незважаючи на загальний низький рівень письменності й уміння рахувати, італійські міста випереджали в цьому відношенні інші країни Європи. Цьому сприяло поступове запозичення ідей римського права, а також становлення нового європейського

²⁴² Там само. – С. 291, 306.

²⁴³ Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – С. 48.

²⁴⁴ Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1. Введение в докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. Кн. 1. – М. –Л.: ОГИЗ, 1928. – С. 294–395.

господарського права, першими творцями якого були саме середземноморські купці, а також одночасне зародження в другій половині XIII – першій половині XIV ст. в різних містах Північної Італії системи подвійного запису. Значення розвитку системи подвійного запису (і методів обліку фінансових операцій) у поширенні товарно-грошового обігу і кредитних операцій важко переоцінити, а В. Зомбарт вважав, що саме система подвійного запису стала важливою передумовою становлення економіки капіталізму²⁴⁵.

В XI-XII ст. найбільш економічно розвиненими регіонами Європи були ті, де перехрещувалися важливі торговельні шляхи – Північна Італія, Північна Німеччина й Фландрія, а також північно-східна Франція, де на ярмарках в Шампані зустрічалися купці з різних країн. Італійські купці з Венеції, Генуї, Сієни (а пізніше – з Флоренції) діяли відносно ізольовано, в межах своїх міст, що не перешкоджало їм охопити сферою свого впливу значні території (колонії генуезців були, як відомо, навіть у Криму). На німецьких землях у 1161 р. виникає велика торговельна конфедерація – Ганза, яка в XIII ст. розширила сферу свого впливу від Англії і Швеції до Північної Русі (Новгород).

Завдяки розвитку торговельно-економічних відносин в італійських містах, знаходилася на

²⁴⁵ Мэтьюс М. Р., Перера М. Х. Теория бухгалтерского учета. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1999. – С. 31-32.

перехресті торговельних шляхів, що пов'язували Західну Європу зі Сходом, вони стали в XII ст. основним економічним центром тогочасної Європи. Якщо порівняти ставлення до торгівлі в Стародавньому Римі та в італійських містах, можна відзначити, що римляни не були торговою нацією. Їх більше цікавило право, законодавство, державне управління, військові перемоги й розширення володінь імперії. Тому римляни з презирством ставилися до виробництва й торгівлі, якими мали займатися раби або інші, «варварські» народи.

Ставлення до торгівлі радикальним чином змінилося в середньовічних італійських містах-державах. Енергійні, вільні італійські підприємці забезпечили торгово-економічну першість своїх міст, які займали вигідне географічне положення на перетині торгових шляхів. На півночі Піренейського півострова виникають торговельні республіки Венеція й Генуя, які здійснювали більшу частину торговельних операцій. «Всі багатства Сходу, всі каравани Леванту зосереджувалися в Італії, і звідси, як з центру, розходилися в інші держави Західної Європи»²⁴⁶. Саме тому в Італії була в обігу більшість монет, які існували в Європі, а також на азійському та африканському узбережжі Середземного моря.

В основі грошового обігу в Італії, подібно до вже згаданої системи «лівр – су – деньє», були ліра, су і

²⁴⁶ Ниссєлович Л. Н. О векселях и их обращении // Счетоводство. – 1890. – № 11-12. – С. 128.

деньє. В одній лірі було 20 су, а в одному су – 20 деньє. Подібно до ліврів, що були в обігу на ярмарках Шампані, італійські ліра й су були умовними одиницями, а найбільш поширеними були дрібні срібні деньє. Водночас в обігу було декілька типів золотих монет – флорентійські флорини, генуезькі дженовіни, венеціанські дукати (цехіни). Загальна кількість золотих монет, що перебувала на той час в обігу в Європі, становила приблизно 900 млн, з них 250 млн припадало на Флоренцію, а 500 млн на інші італійські міста. В П'ємонті значним торговельним центром було місто Асті, купці й банкіри якого були добре відомі у Франції, Бургундії й Англії під назвою «ломбардці». Ще одним центром торговельно-кредитних операцій була Сієна із знаменитою банкірською компанією Буонсіньорі. Але якщо в XIII ст. Сієна ще конкурувала з Флоренцією як загальноєвропейський центр банківсько-кредитної діяльності, то в XIV ст. на перше місце виходить Флоренція, яка стала банківсько-кредитною конторою для всієї Європи²⁴⁷.

Численні дрібні держави й незалежні торговельні міста в Італії мали право випускати власну монету, і правителі цих держав та міст часто фальсифікували метал монет та зменшувало їхню вагу. Тому монети потрібно було перевіряти на вагу, якість металу й справжність чеканки. Незважаючи на видимість уніфікації, під однією назвою в різних країнах

²⁴⁷ *Итальянские коммуны XV-XV веков. Сборник документов / Под ред. В. И. Рутенбурга. – М.: Наука, 1965. – С. 23.*

використовувалися монети з різною реальною вартістю. Велика кількість окремих князівств та графств зі своїми власними монетами також ускладнювала грошовий обіг, а недосконалість технології карбування монет призводила до того, що однакові монети однієї держави в різні роки випуску могли мати різний вміст дорогоцінного металу і, відповідно, різну вартість.

Ці обставини і зумовили важливість ремесла обмінювачів грошей – *кампсорів*, цехові об'єднання яких існували у багатьох торговельних містах Італії. Його швидке поширення пояснюється можливістю одержувати завдяки обміну монет прибуток (усі інші способи одержання зиску від фінансових операцій було заборонено як лихварство). Дослідники історії вексельних операцій погоджуються з тим, що спочатку діяльність кампсорів полягала в розміні грошей. Перші контори обмінювачів грошей з'являються в італійських містах в XI ст. Дуже швидко їх кількість досягла 80, а вже з XII ст. використовувалися поняття *cambiatores* і *campsores*²⁴⁸. Обмінювачі здійснювали свої операції на ринках за спеціальними столами, що називалися *banco*, а самих обмінювачів називали *banchieri* – банкерії, звідки й походять поняття «банкір» та «банк».

Спочатку канонічне церковне право терпимо ставилося до діяльності кампсорів, що сприяло

²⁴⁸ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 100–101.

поширенню спекуляції грошима, і лише пізніше це ремесло стає об'єктом критики з боку церкви. Проте це не зупинило його розвитку, а лише змусило кампсорів маскувати свої способи одержання прибутку. Очевидно, їхнє ремесло не обмежувалося самим лише обміном одних монет на інші – скоро виникає ідея переказу грошей без перевезення самих монет, що й призвело до появи векселя італійського типу²⁴⁹.

Відомо, що обмінювачів грошей (і євреїв, і італійців) не дуже любляли в містах Європи, оскільки вони надавали позики під відсотки, часто досить вислкі. Саме тому обмінювачів нерідко виганяли з різних міст, а їхнє майно конфіскувалося. При цьому обмінювачі євреї зазнавали більших утисків і тому в XIII–XIV ст. обмінна діяльність в Європі поступово зосередилася в руках італійців. Кампсорів можна було зустріти в усіх італійських містах (їхніми послугами користувався навіть Папа Римський). Звідси ремесло обмінювачів грошей поширилося на інші країни Європи, і згодом через Фландрію вони проникли в Німеччину.

В XIV–XV ст. італійські обмінювачі створили перші банкірські компанії, які контролювали фінансово-кредитні операції в більшості держав Європи. Це флорентійські сімейні банкірські товариства Барді, Перуччі, а пізніше – Медичі, а також відомі на той час компанії Аччаюолі та Уццано, які проводили депозитні

²⁴⁹ *Ibid.*, S. 102–107.

й позикові операції та могли надавати кредити у валюті будь-якої західноєвропейської держави. Компанії мали розгалужену мережу своїх представників і агентів у багатьох країнах, що сприяло розвитку кореспондентських відносин і переказних операцій. Наприклад, флорентійська фірма «*Iacopo & Caroccio*» в 1349 р. мала свої відділення в Авіньоні (резиденція Папи Римського), Брюгге, Брюселі, Парижі, Сієні, Перуджії, Римі, Неаполі, Бардетті й Венеції. Фірма Медичі в XIV ст. мала 16 контор у багатьох місцях²⁵⁰.

У Венеції ремесло обмінювача вважалося одним із семи вищих ремесел, і цех обмінювачів стояв над 14 цехами ремісників робітничих професій. У Флоренції окремий цех обмінювачів (*cambio*) виник ще в 1202 р. Його члени обмінювали гроші, торгували дорогоцінними металами й камінням, а також проводили невеликі депозитні й кредитні операції, оскільки великі флорентійські банкіри не входили в цей цех.

Про масштаб діяльності італійських купців і банкірів свідчить відомий довідник для купців «*Practica della mercatura*» («Мистецтво торгівлі»), написаний у першій половині XIV ст. Перголетті – агентом великої флорентійської компанії Барді, який перераховує міста на узбережжях Середземного і Чорного морів, а також Вірменії, Персії, Туркестану, Монголії й Китаю, де торгували італійські купці²⁵¹.

Оскільки в обігу перебували монети різних типів, а грошова система італійських міст була досить

²⁵⁰ Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 660, 662.

²⁵¹ Луццано Дж. Экономическая история Италии. Античность и средние века. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – С. 288.

складною, згадані в контрактах і бухгалтерських записах умовні грошові одиниці часто не відповідали тим монетам, що реально перебували в обігу. Тому водночас з розвитком торговельних стосунків виникла потреба спростити платежі та полегшити переказ грошей в інші країни, що й стало об'єктивною потребою у використанні *lettera di cambio* – векселів.

За допомогою векселів кредитні компанії (Аччаюолі, Барді і Перуччі, дель Бене і Уццано, Пітті і Веллутті) знаходили нові способи обходити церковні заборони. Сприяло цьому і виникнення у XII-XIII ст. юриспруденції нового типу, що відродила римське право, зокрема уявлення про приватну власність і необмежену свободу договору. В цьому відродженні велике значення мала юридична школа Болонського університету, яка теоретично обґрунтувала справедливість укладання угод про оплату відсотків за позики. З одного боку, в ідеях болонських докторів права, а також у вченні Фоми Аквінського про «справедливу середину» італійські обмінювачі грошей і банкіри знаходили виправдання своєї діяльності. З іншого боку – ті ж самі доктори теології, цивільного та канонічного права боролися проти лихварства й кредитної діяльності, викриваючи всілякі способи маскуванню відсоткових кредитів під видачу векселів.

Підвищенню правового статусу банкірських компаній (а внаслідок цього і розширенню їхніх вексельних операцій) сприяли ділові стосунки з

папським двором, зокрема участь цих компаній у збиранні папських церковних податей, а також можливість видачі авансом великих сум ще не зібраної церковної десятини. Особливо значні переказні операції для папської курії здійснювала компанія Уццано, створена в першій половині XIV ст. Потреба збирати папські податки по всіх країнах, на які мала вплив католицька церква, зумовила потребу пошуку нових засобів для їх передачі до Риму. Завдяки цьому середньовічне суспільство вперше ознайомилося (хоча й на початковому рівні) з вексями й переказом грошей, оскільки документи, які використовувалися для передачі папської десятини, справді були схожі на векселів. Рим був не тільки релігійним, а й фінансовим центром усіх католицьких земель, а загальний обсяг грошового обігу папського фінансового господарства, пов'язаного насамперед зі збиранням податків, був досить значним. Проте ми приєднуємося до думки В. Ендемана, що не варто розглядати збирання церковних податків як основну причину виникнення чекових та вексельних операцій²⁵².

Незважаючи на демонстративну боротьбу церкви з кредитними операціями, в дійсності папська курія в XIII – на початку XIV ст. стає дедалі все більш економічно залежною від італійських банкірських компаній. Це триває до середини XIV ст., коли великі

²⁵² *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 98.

флорентійські компанії, зокрема Перуччі, занепадають²⁵³. Інші банкірські компанії Італії активно діють до XVI ст., а в його кінці починається загальний занепад італійських банків (зі 103 приватних банків Венеції 96 стали банкрутами і лише сім продовжували існувати). Серед причин занепаду цих компаній можна відзначити інвестування коштів у спекулятивні підприємства (наслідком чого стало законодавче обмеження їхньої діяльності), а також великі позики державі, які часто не поверталися. Основною ж причиною був загальний занепад італійських республік, що перестали бути центром світової торгівлі. Замість італійських банкірів на арену історії вийшли німецькі банкіри Фуггери, а пізніше світовим центром фінансово-кредитної діяльності став Амстердам.

Проте в XIII–XIV ст. італійські кредитні компанії переживали свій розквіт, а використання векселів в їх діяльності стає звичною практикою. З огляду на ці обставини переважна більшість дослідників саме з Італією пов'язують не тільки становлення в XII–XIV ст. векселя як фінансового інструмента з усталеними характерними ознаками, а і його розвиток та поширення. В часи становлення векселя і його оформлення як специфічного фінансового інструмента серед італійських кампсорів були поширені дві основні обмінні операції:

²⁵³ Рутенбург В. И. Очерк из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века. – М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1951 – С. 76–78.

1) *cambium manuale* – безпосередній обмін одних монет на інші, тому ця операція не потребувала довіри сторін одна до одної, аспект кредиту в ній був повністю відсутній, а в письмовому документі, що засвідчував би таку операцію, не було потреби;

2) *cambium trajectitum* – розмін грошей з їх переказом (в тому числі *distantia loci* – обмін, який передбачав видачу грошей в іншому місці, та *diversitas temporis* – обмін з видачею грошей через певний час)²⁵⁴.

Оскільки одна зі сторін передавала іншій певну суму грошей (у чому й полягала суть кредиту), цілком природною можна вважати певну недовіру між сторонами. До того ж, видача грошей переносилася в інше місце й на інший час, отже особа, що довірила свої гроші, ризикувала. Тому така угода потребувала письмової форми – *cambium cum scriptura*, що зумовило появу й поширення боргового документа, який можна вважати векселем в західноєвропейському розумінні на відміну від подібних до векселя фінансових інструментів, що існували в різний час у інших народів. Ці інструменти не можуть вважатися векселем у вузькому значенні слова, тобто документом, що має специфічні ознаки та функції.

Отже, можна виділити кілька об'єктивних історичних причин становлення вексельних операцій в Італії.

²⁵⁴ Scaccia S. Tractatus de commerciis et cambio. – 1619. – Disp. 1. Qu. 5. – Nn. 2, 19, 22, 23.

1. *В обігу перебувало багато типів монет.* Це було зумовлено тим, що на території Італії було кілька самостійних держав, які мали свої монети. Крім того, італійські купці вели активну торговельну діяльність з державами на африканському, азіатському та європейському берегах Середземного моря. Ці монети були різної якості і, відповідно, різної цінності, внаслідок чого обмінні операції потребували досвіду і спеціальних знань, що, у свою чергу, потребувало обмінювачів грошей. Тому саме обмін монет різних типів був першим призначенням векселя.

2. *В італійських містах було налагоджено організований обмін монет різного типу,* яким займалися кампсори, що виконували не тільки операції з розміну грошей, а й їх переказ. Обмінювач монет мусив мати досить значний капітал, і це давало йому змогу створювати запаси монет, на які був попит. Накопичити такий капітал не завжди могла окрема особа, і це стало причиною виникнення командитних довірчих товариств. Оскільки обмінювачі грошей належали до торговців (*mercanzia* – одна з трьох традиційних міських верств у середньовічній Італії), на них поширювалися всі привілеї гільдії купців (*mercatores*). Насамперед це стосувалося суворих покарань і особистого затримання порушників правил, що забезпечувалося інститутом власних виборних суддів. Таким чином гільдія досить ефективно контролювала діяльність своїх членів, приймаючи

нових або виключаючи тих, що не виправдали довіри. Контроль з боку членів гільдії підвищував надійність операції обміну або переказу грошей, а також довіру до торговельних книг обмінювачів, які (подібно до *tabulae* давньоримських аргентаріїв) прирівнювалися до нотаріально засвідчених документів²⁵⁵.

3. *Високий рівень небезпеки перевезення великих грошових сум у середньовічні часи.* Однією з основних причин виникнення векселя була потреба в безпечному переказі грошей з одного місця в інше, поєднаному в більшості випадків з необхідністю обміну різних типів монет. З цим пов'язані назви цієї фінансової операції: *permutatio* в Римській імперії і *cambium* – в середньовічній Італії. Сучасні назви векселя в різних мовах (англ. *bill of exchange*, франц. *lettre de change*, італ. *lettera di cambium*, нім. *weschelbrief*) зберегли сліди походження векселя від операцій обміну монет. До цього слід додати і таку обставину, як важкість металевих монет, що утруднювало їхнє перевезення. Все це стало причиною цілком природного прагнення знайти інший, безпечніший спосіб переказу грошей з одного місця в інше.

4. *До Риму – центру католицького світу – необхідно було передавати великі грошові суми (церковна десятина), що створювало проблему безпечності їх транспортування.*

²⁵⁵ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 3.

5. *Специфіка організації середньовічних ярмарок, на яких італійські купці й обмінювачі грошей відігравали провідну роль.* Потреба великої кількості купців з різних країн обмінювати отримані ними на ярмарку гроші на монети своїх держав зумовила поширення звичаю не сплачувати готівкою, а видавати листи з дорученням тому агенту італійського обмінювача грошей, який проживав на батьківщині купця, сплатити йому визначену суму. Поширенню цієї практики сприяло й те, що італійські торговельні компанії мали своїх представників у всіх значних комерційних центрах того часу. Це робило переказ грошей не тільки безпечним, а й простим та зручним. Очолювали ці представництва компаньйони італійського кампсора (найчастіше його родичі), що викликало повну довіру до цих операцій.

Так в Італії формувався вексель як фінансовий інструмент і відповідні норми вексельного права, що поступово поширювалися на інші європейські країни. Зокрема, перші свідчення про використання векселів у торговельних стосунках Італії з Англією належать до 1199, 1207 та 1207 рр.; з 1379 р. векселі починають згадуватися в парламентських актах²⁵⁶.

На цей час у Німеччині економічні передумови й розвиток товарно-грошового обігу були близькими до італійських, а перші подібні до векселів документи, що

²⁵⁶ *Stobbe O.* Miscellen zur Geschichte des deutschen Handelsrecht // Zeitschrift fur das gesammte Handelsrecht / Ed. Goldschmidt. – 1965. – T. 8. – S. 28-55; *Neumann M.* Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 110.

використовувалися в торговельних містах німецького Ганзейського союзу, відомі з XII–XIII ст. (вони стали підставою для тверджень М. Неймана про німецьке походження векселя). Проте найбільш поширеною й обґрунтованою історичними фактами є думка, що вексель у сучасному його розумінні сформувався в Італії.

2. 2. Вексель початкового типу в Італії XII-XV ст.

У XII і особливо в XIII ст. операція обміну (*cambium*) набула широкого розповсюдження у зв'язку з розвитком товарно-грошового обігу. Основним центром цих операцій стала Італія, через яку після хрестових походів здійснювалася більша частина торгівлі зі Сходом. Кредитні й вексельні операції здійснювали італійські обмінювачі грошей – кампсори (*campsores*) або банкерії (*bancherii*) в морських торговельних містах Італії – Генуї, Венеції, Флоренції. Саме тут у XII-XIV ст. починається становлення векселя як фінансового інструмента з характерними ознаками. Тому період, коли вексель лише набував своєї чіткої форми, ми розглядаємо як період векселя італійського типу (або так званого початкового векселя).

Як зауважував А. Сейу, Левіна Гольдшмідта і Адольфа Шаубе часто критикували за те, що вони надавали більшого значення соціально-економічним передумовам виникнення векселя італійського типу, ніж юридичним²⁵⁷. Проте, на наш погляд, саме розгляд економічного аспекту становлення початкового типу векселя дає змогу правильно зрозуміти процес його зародження

²⁵⁷ Sayous, A. E. L'origine de la lettre de change // Revue Historique de droit français et étranger. – 1933. – № 2. – P. 68.

Незважаючи на широке використання операції *cambium*, її зміст не було чітко визначено, і тому у XII–XIV ст. цю операцію не завжди можна було відокремити від інших подібних операцій²⁵⁸. Спочатку це був простий обмін одних монет на інші, який здійснювався кампсором на місці. Операція обміну грошей відбувалася «з рук у руки» (*cambium manuale*) й не мала чітко виявленої форми кредиту. У XII ст. такі операції рідко оформлювали нотаріально, тому не залишилося майже ніяких документальних свідчень щодо їх перебігу.

Правовий інститут *cambium* був різновидом загальної операції обміну – *permutatio*, що передбачав обмін одних монет на інші. Поступово операція простого обміну почала ускладнюватися тим, що еквівалент грошової суми стали видавати в іншому місці (*distantia loci*) тою монетою, що була там в обігу, або через деякий час (*distantia temporis*). Так обмін грошей поступово перетворився на обмін з переказом (*cambium trajectitum*), а початкова угода обміну набула елементів кредиту.

Ці новації застосовувалися в міжнародних торговельних угодах частіше, ніж в діяльності звичайних обмінювачів грошей на ринках. Причина цього була зрозумілою – адже купець не хотів везти із собою гроші в інше місто чи країну через ризики на шляхах середньовічної Європи. А використання

²⁵⁸ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 91.

векселя давало йому можливість переказати свій прибуток з Італії до іншої країни, де він міг отримати його у відповідних грошових одиницях. Крім того, у більшості випадків видача грошей здійснювалася не тільки у потрібному місці, але й у потрібний час. Операції *cambium siccum* та *cambium fictivum* – «сухий», або фіктивний обмін, вважалися незаконними і здійснювалися для того, щоб обійти заборони лихварства²⁵⁹.

Щодо часу появи перших векселів, то Рафаель де Туррі стверджував, що вексель існував у XII ст., хоча і не наводив доказів цього²⁶⁰. Ф. Бінер склав перелік з 14 документів, що відносяться до XII–XIV ст. (хоча в XIX ст. німецькі дослідники, в тому числі В. Ендеман відзначали, що частина цих документів не стосується векселя). Найдавніший з цих документів датовано 1157 роком – Ф. Бінер цитує його з «Історії Генуї» Канале:

Lire 10 Genovesa prese a cambio con peomessa di pagarle in Tunisi.

Хоча в цьому короткому записі дійсно йдеться про переказ 10 генуезьких лір в Туніс і згадується поняття *cambio*, більшість дослідників не визнають його векселем, зокрема через відсутність зазначеної відмінності монет, одержаних і сплачених в Тунісі. Ці особливості наведеного документа дали змогу В.

²⁵⁹ Holdsworth W. A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 127.

²⁶⁰ Turri, Raphael de. Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641. – Disp. 1. Q. 1. – N 21.

Ендеману припустити, що в середині XII ст. вексель (який сьогодні можна було б назвати простим) ще не передбачав обов'язкового обміну монет різних типів, але вже через кілька десятиріч такий документ навряд чи визнали б векселем²⁶¹.

Е. Ештор вважає, що перший документ, який можна вважати векселем, датовано 1220 р., зазначаючи що такі операції виникли за межами Європи (ми вже згадували раніше про погляди Е. Ештора щодо арабського походження векселя)²⁶², а Т. Блумквіст підкреслює, що ці документи вже можна вважати вексельним контрактом (*instrumentum ex causa cambii*)²⁶³.

Детальніше специфіка діяльності італійських обмінювачів грошей XII-XIV ст. простежується в записах нотаріусів (зокрема генуезьких). Перші такі записи датуються XII ст., так само як і перші прототипи векселів, написаних італійською та іспанською мовами. Це «Записки» («Notularium») генуезького нотаріуса Джованні Скриби (1155-1164 рр.), що містять дані про понад 400 угод.

Крім того, джерелами, що допомагають досліджувати специфіку вексельних операцій XII-XIII ст. є записи генуезьких нотаріусів Оберто Скриба де Меркато (1186 і 1190 рр.), Джугліермо Касиненса

²⁶¹ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschaffs- und Rechtslehre. T. 1. – Berlin: Erster Band, 1874. – S. 81-83.

²⁶² Ashtor E. Levant Trade in the Latter Middle Ages. – Princeton: Princeton University Press, 1983.

²⁶³ Bloomquist T. Some observations on early foreign exchange banking based upon new evidence from thirteenth century Lucca // Journal of European Economic History. – 1990. – Vol. 19, № 2. – P. 353-375.

(1190–1192 рр.), Бонвільяно (1198 р.) і Джованні ді Джиберто (1200–1211 рр.)²⁶⁴, а також записи нотаріуса Ланфранко (1180–1216 рр.). До XIII ст. належать акти марсельського нотаріуса Амальрика, в яких містяться дані про 360 угод.

В актах генуезьких нотаріусів контракти, пов'язані з операціями обміну грошей з переказом, спочатку зустрічаються дуже рідко. Згодом вони стають частішими, однак їх поширення почалося лише з середини XIII ст. Незважаючи на те, що клієнтура Джованні Скриба складалася в основному з торговців і судновласників, в його записах дуже мало контрактів про переказ грошей з одного місця в інше (переважно це були морські), проте в актах 1157 та 1164 рр. вже з'явився вираз *cambium et permutacion*.

Потрібно зазначити роль, яку у XII ст. відігравав нотаріус. Оскільки більшість торговців були неписьменні, вони не могли підготувати документи й користувалися послугами нотаріуса, що вело до поступової формалізації таких контрактів і, в свою чергу, сприяло становленню перших форм векселя. Зокрема, в акті генуезького нотаріуса Ланфранко, складеному в 1184 р., описується операція продажу в кредит з обміном валют на місці (у зв'язку з потребою в монетах іншого типу) з умовою повернення боргу в Генуї в генуезьких монетах. У двох інших актах того самого року в операціях місцевої торгівлі з'являється

²⁶⁴ Roover R. de. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Librairie Armand Colin, 1953. – p. 26.

поняття *cambium* – *tantum de tuo cambio* та *tantum cambium unde promittimus*²⁶⁵.

Контракти про операції обміну та переказу грошей досить рідко зустрічаються і серед актів нотаріуса Оберто Скриба де Меркато (записи датовано 1186 р.). Серед цих актів переважають морські позики й контракти торговельних товариств. У наступному прикладі кінця XII ст. подається саме така форма вексельного зобов'язання:

*Я, Соліман, заявляю, що одержав від тебе, Огерія, 15 фунтів генуезьких денаріїв, які зобов'язуюся передати тобі або твоєму факторові (представникові) в Александрії в розмірі 2,75 бізанцій (візантійська монета) за фунт*²⁶⁶.

Поступово кредитні і платіжні операції, що передбачали переказ грошей з одного місця в інше, починають практикуватися ширше – спочатку в торгівлі з Єгиптом і Левантом (у нас мало даних про ці операції), а потім в операціях на ярмарках Шампані. Зокрема, в одному з марсельських актів Етьєн де Мандюель та інший торговець (його ім'я не вказано) в Мессіні надали морську позику, яку потрібно було повернути в Марселі. Очевидно, учасники угоди передбачали для себе значний прибуток²⁶⁷.

²⁶⁵ Sayous, A. E. L'origine de la lettre de change // Revue Historique de droit français et étranger. – 1933. – № 2. – P. 84, 88.

²⁶⁶ Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – Т. 1. – С. 233.

²⁶⁷ Sayous, A. E. L'origine de la lettre de change // Revue Historique de droit français et étranger. – 1933. – № 2. – P. 88, 93.

У записах нотаріуса Джованні ді Джиберто ці контракти в основному названо позиками (*mutuum*), але укладено під умовною назвою «обмін» (*nomine cambii*). Причина цього полягала в засудженні церквою лихварства, і тому будь яка згадка про позику (*mutuum*) викликала найсуворіше переслідування. Тому торговці прагнули переконати богословів (так званих докторів), що контракт обміну був позикою лише частково, а основною його метою є переказ грошей з одного місця в інше. Тому вираз *mutuo nomine cambii* швидко зник зі словника генуезьких нотаріусів, поступившись місцем виразам *ex causa cambii* або *omine cambii vel vendicionis*, де немає ні найменшого натяку на позику – *mutuum*.

У контрактах марсельського нотаріуса Амальрика переважала формула *ex causa permutacionis sen cambii*. Подібні вирази вживали, щоб не викликати негативної реакції з боку церкви. В цілому ж акти, приклади яких наведено вище, мали загальну назву *instrumento ex causa cambii*, і саме їх можна розглядати як першу форму векселя.

Наведемо приклад такого акта *instrumento ex causa cambii*.

Акт, укладений 28 квітня 1206 р. нотаріусом Джугліермо Касіненсом.

Еньюранос де Кожино з Реймса визнає, що він одержав у позику (mutuo) з метою обміну (nomine cambii) суму в

генуезьких денаріях (суму не зазначено) від Імбертуса де Ганелла де Верселято та від Петруса де Верселято, і обіцяє повернути 300 ліврів на найближчому ярмарку в м. Провені або обом кредиторам, або одному з них чи їх законному представникові. Якщо ж провенські монети зменшаться у вазі чи в якості, дебітор обіцяє заплатити кредиторам з розрахунку 48 провенських су за 1 напівфунт із Труа (тобто заплатити їм 12 з половиною напівфунтів срібла). Дебітор обіцяє винагородити кредиторів за всі витрати й збитки, яких вони можуть зазнати, якщо борг не буде сплачено в зазначені строки. Крім того, дебітор зобов'язується в цьому під гарантію всього свого майна²⁶⁸.

Текст акта не залишає жодного сумніву про природу даної угоди – йдеться про грошовий аванс, одержаний у Генуї, який потрібно повернути на ярмарку. Проте цей аванс не є простою позикою: він ускладнюється операцією обміну генуезьких монет на монети Провена. Поєднання двох операцій – обміну і кредиту – досить характерне для тогочасних контрактів. Але такі акти ще не можна вважати векселем, тому більш вдалою є назва *instrumenta ex causa cambii*, що означає нотаріально завірений контракт обміну.

Ще один відомий документ, який згадує кілька авторів, датовано 1297 р.:

²⁶⁸ Roover R. de. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Librairie Armand Colin, 1953. – p. 29.

*Банкерій Симон Россі визнає, що одержав 24 генуезькі ліри і 32 денари, а його брат Вільгельм у Палермо має сплатити пред'явнику цього документа 8 марок чистого срібла*²⁶⁹.

У цьому документі вже присутні явні ознаки вексельної операції – відмінність типів монет і переказ з одного місця в інше. Ще однією важливою особливістю документа є те, що він передбачав сплату пред'явникові (*qui dabit hanc cartam*).

--

В еволюції вексельної операції протягом XII–XIV ст. можна виокремити дві основні тенденції: 1) спроби приховати відсоткову позику договором обміну; 2) поступове витіснення нотаріального вексельного акта платіжним вексельним листом. У разі безпосереднього обміну грошей «з рук у руки» (*cambium manuale*) не було потреби в укладанні письмового документа, оскільки через відсутність кредиту кожна зі сторін не потребувала забезпечення гарантій виконання угоди, здійснюваної на місці. У разі обміну з переказом потрібна була письмова форма окремого договору, втіленого в трьох документах:

1) у вексельному акті, завіреному нотаріально (*instrumentum ex causa cambii*); його зміст полягав у прийнятті обмінювачем на себе зобов'язання сплатити

²⁶⁹ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschaffs- und Rechtslehre. T. 1. – Berlin: Erster Band, 1874. – S. 83–84.

в певному місці в певний час зазначену суму грошей у вказаній валюті (або валюті за вибором пред'явника даного акта);

2) у записці, яка видавалася на адресу платника особі, що внесла гроші і містила доручення сплатити зазначеній в ній особі (*lettera di pagamento*, «платіжний лист»);

3) у додатковому листі з повідомленням про здійснення платежу (*aviso*). Авізний лист деякі автори вважають невід'ємною складовою початкового векселя, хоча, на наш погляд, він не був характерною ознакою так званого початкового типу векселя.

Вексельну суму одержували на основі платіжного листа, який спочатку не містив жодного зобов'язання. Якщо його власник не отримував грошей у певному місці, то цей лист не давав йому підстав для регресного позову, оскільки він, на відміну від нотаріально завіреного акта, не був юридичним документом²⁷⁰. Вимога про повернення грошей (якщо їх не було отримано) ґрунтувалася на нотаріально завіреному акті.

Поширенню операцій обміну сприяло й те, що в обігу перебувала велика кількість різних монет, навіть вірменських та кіпрських, про що свідчать такі два документи.

17 лютого 1274 р.

²⁷⁰ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 13.

Я, Ресторіус Церрус, мешканець Пізи, підтверджую тобі, Беренгаріо Аддебрандіні, мешканцеві Пізи, що взяв у тебе в борг деяку кількість нових вірменських драмів. Щодо справедливості й вірності обміну повідомляю, що обіцяю передати й сплатити тобі через вірного тобі гінця (або через мого гінця) 44 сарацинські золоті монети відповідної ваги до першого квітня наступного року. Крім того, обіцяю сплатити тобі пеню в подвійному розмірі за весь завданий збиток, якщо буде прострочено сплату боргу, а також сплатити збитки й витрати на перше твоє слово без свідків та клятви.

Фамагуста, 29 грудня 1299 р.

Я одержав від тебе 1708 візантійських албів та 17 кіпрських харатів у доброму стані і правильної ваги, про що і повідомляю тобі. Щодо обміну, то я узгоджую його з тобою і зобов'язуюся сплатити через вірного тобі гінця або через мого гінця 6157 нових вірменських драмів в доброму стані і правильної ваги тут, в Лаяціо, через чотири найближчих дні, відтак ти можеш направляти вірного тобі гінця.

Далі йде застереження про прострочення платежу розмом 10% та про подвійну пеню²⁷¹.

Після того, як наприкінці XIII ст. ярмарки Шампані втрачають своє значення, італійські купці відкрили філії й постійні агентства в інших містах, а також активізували свою діяльність на ярмарках у Ліоні. Зміна методів торгівлі вплинула на векселі, і

²⁷¹ *Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1891. – S. 426–427.*

незабаром простий вексельний лист повністю витіснив нотаріальний акт (розписку), оскільки вексельний лист повністю засвідчував боргове зобов'язання кампсора. Отже, можна вважати, що вексель (*lettera di cambium*) виникає не безпосередньо з нотаріального акта (*instrumentum ex causa cambii*), а з платіжного листа (*lettera di pagamento*), який спочатку був лише додатковим документом. Саме цей лист став безпосереднім прототипом переказного векселя – тратти (*tratta*), усталена форма якого склалася протягом наступного періоду історії вексельних операцій – епохи ярмарків у XIV–XV ст.

Перші повідомлення генуезьких нотаріусів, датовані 1155 р., свідчать, що ні один зі згаданих ними документів ще не був векселем у сучасному розумінні цього терміна. В них можна побачити лише нотаріально затверджене зобов'язання сплатити певну суму грошей «через переказ» (*ex causa cambii*).

Суттєвою обставиною в наведеному вище прикладі акта від 28 квітня 1206 р. є те, що в ньому не вказано суму авансу, який потрібно повернути на ярмарках Шампані. На думку Р. де Рувера, це дає змогу припустити, що сутність цього акта полягала саме в ціні, яку сплачували за операцію обміну. Доказом цього є кілька актів XIII ст.

Акт нотаріуса Бартоломео Фомарі, датований 31 жовтня 1252 року.

Згідно з цим актом Рофредо Браманзоні з Сієни від свого імені і від імені своїх компаньйонів заявляє, що він одержав внаслідок операції обміну (nomine cambii) від Джерардо Олтремаре суму в 1416 лір 13 су 4 деньє генуезьких монет і обіцяє повернути еквівалент – 1000 провенських ліврів на найближчому ярмарку в Труа до визначеного терміну (ad rectum pagamentum). У разі несплати дебітор зобов'язується задовольнити кредитора в самій Генуї до свята Благовіщення Богородиці 2 лютого 1253 року. Тоді 1000 провенських ліврів мають бути повернуті в генуезьких монетах з розрахунку 19 генуезьких монет за 1 су 12 деньє провенських монет. Згідно зі звичаєм, дебітор відмовляється від привілеїв, якими він міг би скористатися, і зобов'язується під гарантію всього свого майна заплатити вдвічі більше взятої ним суми, якщо він не поверне грошей в день платежу²⁷².

Цей акт регулює форми подвійної угоди: обмін грошей з переказом із Генуї на ярмарки Шампані (в місто Провен) і повторний обмін у зворотному напрямку (обмін генуезьких монет на провенські, а потім обмін провенських монет на генуезькі). Курс провенського су навмисно був заниженим у Генуї, а в Шампані – завищеним, що давало можливість отримувати прибуток для вкладника грошей, обіг яких відбувався між Генуєю і шампанськими ярмарками.

У контракті зазначено курс обміну (1416 лір 13 су 4 деньє генуезьких грошей є еквівалентом 1000 провенських ліврів). Один провенський су 12 деньє дорівнював 17 генуезьким деньє.

²⁷² Roover R. de. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 33.

Зворотний обмін провенських монет на генуезькі відбувався за курсом 19 деньє. Відповідно, дебітор, що одержав 17 деньє в провенських су 31 жовтня 1252 р., обіцяв повернути 19 деньє в су після трьох місяців або після 2 лютого 1253 р. Втрати дебітора (і прибуток кредитора) становлять 2 генуезьких су на кожному провенському су завдяки різниці в курсі між обміном і повторним обміном (ця різниця дорівнювала 2 деньє). Неважко розрахувати прибуток (1 лівр містив 20 су, відповідно 1000 провенських ліврів дорівнювали 20 000 су). Сума 1416 лір 13 су 4 деньє відповідає 1000 провенських ліврів за курсом 17 деньє. За курсом 19 деньє ця сума становить 1583 лір 6 су 8 деньє, різниця – 166 лір 13 су 4 деньє – і є прибутком від операції обміну.

Наведений акт є прикладом того, як з операції обміну виникав прибуток банкірів XIII ст. З огляду на позицію церкви, яка засуджувала кредитні операції як лихварство, прибуток в даному прикладі був включений в курс обміну грошей і вираховувався таким чином, щоб кредитор мав зиск.

Подібні операції фіктивного обміну були засуджені спочатку богословами – докторами теології, канонічного і цивільного права (авторами схоластичних трактатів, в яких відстоювалися норми церковного права), а потім і Папою Римським як прихована позика, що заборонялася канонічним правом. У такій фіктивній операції все було вигаданим – зокрема курс обміну, який був завищеним і рідко відповідав дійсному. Справжньою метою такої позики було отримання прибутку, тобто лихварство.

Аналіз актів XII–XIII ст. свідчить, що більшість позикодавців були членами банкірських товариств, і дуже рідко – дрібними комерсантами, чия діяльність мала місцеве чи регіональне значення. Часто в таких операціях використовували обмін грошей, що здійснювався в одному місці. Наприклад, записи нотаріуса Апульєси за 1221 і 1223 рр. містять 44 контракти, з них 41 – про місцевий обмін, а 2 – обміну з одержанням грошей в іншому місці. Подібні результати дає дослідження нотаріальних актів Ільдібрандіно: з 32 контрактів обміну, зареєстрованих з 27 листопада 1227 р. до 2 квітня 1229 р., 26 стосуються операцій місцевого обміну, 3 – обміну з одержанням грошей в іншому місці, і 3 – продажу у кредит дорогоцінних металів²⁷³. Генуезькі, марсельські і сієнські нотаріальні акти свідчать, що на ярмарках у містах Шампані (Провен, Труа та ін.) існував добре організований монетний ринок, на якому курси обміну залежали від пропозиції та попиту.

--

Проаналізуємо поступове витіснення нотаріального акта простим вексельним листом. За документами, що дійшли до нас (хоча їх кількість не дуже велика), ця тенденція простежується з середини XIII ст. Як ми вже зазначали, спочатку контракт обміну передбачав наявність (окрім авізного листа)

²⁷³ Ibid. – Р. 36–38.

двох документів: один з них був визнанням боргу, а другий – листом з розпорядженням про виплату грошей. Через деякий час розпорядження про виплату починають видавати не в простому листі, а в запечатаному, про що йдеться в нотаріальному протесті векселя написаному в Брюгге 30 березня 1330 р. на вимогу Надо Спігліаті представникові флорентійського товариства Аччаюолі у Фландрії.

Спігліаті заявляє про свою готовність сплатити суму 600 королівських 24 гро (монета Фландрії), еквівалентних 1342 лір (в генуезьких монетах), яку Ніколо Джичіардіні, агент товариства Аччаюолі в Генуї, одержав у результаті обміну від Антоніото Гримальді. Спігліаті (представник дебітора) висловлює протест, тому що Андріоло ді Альбарі, уповноважений кредитора, відмовився видавати гроші, призначені до виплати. Товариство Аччаюолі покладає на відповідальну сторону витрати і збитки, що виникнуть внаслідок цієї відмови²⁷⁴.

Цей протест міститься в листі, відправленому Надо Спігліаті через довірителів. Щоб уникнути неприємностей у разі втрати документів, сторони погодилися не пересилати оригінальний нотаріальний акт, який засвідчував зобов'язання, взяте товариством Аччаюолі. Надо Спігліаті одержав наказ сплатити згідно з простою квитанцією Андіоло ді Альбарі і

²⁷⁴ Ibid. – Р. 39.

сповістити про це в Геную, щоб там могли знищити справжній акт.

Даний протест є свідченням використання двох документів: 1) *instrumentum ex causa cambii*, що містив контакт обміну; 2) листа, що інформував платника про наступний платіж. При цьому ще не йшлося про справжній платіжний лист (*lettera di pagamento*), який флорентійці і сієнці використовували в кінці XIII ст. (і з якого, на наш погляд, виникає вексельний лист – *lettera di cambium*, а потім і тратта). Більш консервативні генуезці використовували *instrumentum ex causa cambii* до XIV ст.

Щоб зрозуміти, як ці документи набули форми векселя, потрібно нагадати, що в XI–XIII ст. велику кількість комерційних угод укладали на словах і стосункам між купцями найчастіше була властива чесність²⁷⁵. Крім того, організація міжнародної торгівлі у XII ст. була досить примітивною (купці самі супроводжували свої товари й кораблі), тому імпорт був тісно пов'язаний з експортом. За таких умов потреба в обміні грошей з переказом їх з одного місця в інше виникала рідко, чим і пояснюються не часті згадки в записах генуезьких нотаріусів про контракти з переказом. Регулярними останні стають лише в середині XIII ст., коли багаті купці дедалі частіше мають своїх представників в інших країнах.

²⁷⁵ Пачоли Л. Трактат о счетах и записях. – М.: Финансы и статистика, 2001. – С. 117.

Отже, нотаріуси надавали *instrumentum ex causa cambii* форму обіцянки, згідно з якою дебітор, який узяв певну суму грошей для обміну, зобов'язувався повернути цю суму в іншому місці. Як зауважує Р. де Рувер, нотаріальна форма такого боргового запису була лише допоміжним елементом, який не змінював самої природи контракту. Він вважав, що німецькі юристи XIX ст., які досліджували історію векселя, звертали надмірну увагу на ці формальні питання, тоді як автори XVII ст. (так звані камбісти) пропонували більш адекватний підхід, згідно з яким не існувало жодної чітко визначеної форми такого контракту, який міг би бути оформленим або у вигляді нотаріального акту, або у вигляді акту з особистою печаткою, або (найчастіше) у формі простого запису.

Потрібно врахувати й те, що розвитку вексельного обігу сприяло поширення загальної грамотності, що давало змогу купцям обходитися без послуг нотаріуса. Крім того, укладання нотаріального акта потребувало часу, а сторони, що укладали контракт, мали бути присутніми на місці. Нарешті, у випадку втрати, нотаріальний акт було важко відновити. Все це створювало очевидні незручності й стало причиною того, що потреба в нотаріально завірній квитанції поступово відпала. Натомість купці знайшли більш простіший спосіб оформлення контракту, а нотаріальний акт був замінений на платіжний лист, який поступово набув форми векселя. Це відбулося

насамперед у тосканських містах, де швидше впроваджувалися інновації, ніж у Генуї і Венеції – у Генуї протягом усього XIV ст. користувалися послугами нотаріусів, що традиційно складали ці акти латинською мовою.

Класичним зразком векселя, який наводили різні дослідники, є борговий документ, датований 1339 р.

Барталус і Ко в Пізі. В ім'я Господа Амін.

Барталус і Ко посилає свій привіт Барна з Лухи і Ко Авіньон.

Сплатіть за цим листом 20 листопада 1339 року Ландуччіо Бассадрагі і Ко з Лухи 312 $\frac{3}{4}$ золотих гульденів (які ми сьогодні одержали від Такредо Боначмунті і Ко, нарахувавши 4 $\frac{1}{2}\%$ на їхню користь) і сплатіть цю суму на наш рахунок.

Видано 5 жовтня 1339 року.

Як зазначає Г. Ф. Шершеневич, у цьому акті ще немає жодних ознак переказного листа, і ми бачимо, скоріше, різновид простого векселя²⁷⁶. Розглянемо детальніше дискусійне питання: який тип векселя виник раніше – простий чи переказний. Спочатку вексель передбачав обмін грошей, про що свідчить сама його назва (лат. *cambium*, нім. *wesche*). Найпростіший вид такого обміну здійснювався на місці, коли обмінювач грошей видавав одразу відповідну суму в іншій монеті. Такий безпосередній

²⁷⁶ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 3. Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 5.

обмін «з рук у руки» мав відповідну назву – *cambium manuale*. Інший вид обміну – *cambium per litteras* – передбачав переказ грошей і видачу суми в іншому місті чи країні (можливо, в іншій монеті). Оскільки місця видачі були різні, він здобув назву *distantia loci*. Саме такий вид обміну використовувався для передачі папської десятини.

Дослідники XIX – початку XX ст. досить довго вважали, що початковою формою векселя був не простий, а переказний, тобто наказ про сплату, який посилався третій особі. Зокрема, такої думки дотримувався Д. І. Мейєр, який зазначав, що вексель зародився як переказний, а як з'явилося у векселі формулювання «я мушу сплатити» взагалі важко зрозуміти. Вексельний обіг виник через потребу безпечно переказувати гроші, а якщо певна особа передавала гроші банкірові з метою одержати їх в іншому місці, то передбачалося, що й сплачувати їх буде інша особа – адже важко уявити, що банкір сам поїде в місце видачі грошей. В такому разі у векселі мала зберігатися формула «*за цим моїм векселем ви маєте сплатити*».

Щодо виникнення простого векселя, то його появу пояснювали прагненням втілити у вексельну форму (захищену вексельною строгістю) звичайні боргові зобов'язання. Тому векселем почали називати і

боргові документи, які не пов'язані з переказом грошей²⁷⁷.

Як зазначав В. А. Удінцев, після досліджень Л. Гольдшмідта, який проаналізував генуезькі документи XII ст. з архіву нотаріуса Дж. Скриби²⁷⁸, припущення, що початковою формою векселя була тратта, можна відкинути. Початковою формою вексельного зобов'язання слід вважати саме простий вексель у формі *chirographum*, який мав широкий обіг, виконуючи функції обміну монет і позик²⁷⁹. Л. Гольдшмідт справді зазначав, що початковою формою векселя (вексельного листа) не була ні тратта, ні проста тратта (так званий командитний вексель), а простий вексель – вексельний лист у формі простого зобов'язання про сплату, який у XIX ст. могли б назвати *домицільованим векселем*²⁸⁰.

Деякі дослідники вважали, що на той час існувало два види тратт. Перший – це звичайний лист про переказ грошей, який сам по собі ще не був векселем. Другий, пізніший – самостійний вексельний лист із зобов'язаннями трасата сплатити зазначену суму. Перший вид тратти виник у XIII ст., а другий

²⁷⁷ Мейер Д. И. Очерк русского вексельного права // Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР». 2003. – С. 306–307.

²⁷⁸ Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: F. Enke, 1891. – S. 420.

²⁷⁹ Удинцев В. А. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 87.

²⁸⁰ Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: F. Enke, 1891. – S. 400.

сформувався в XV ст. і зробив допоміжний документ непотрібним²⁸¹.

Найдавніші вексельні документи нагадують прості векселі (*carta di cambio*) і були не наказами сплатити, а лише обіцянками здійснити платіж. Ці векселі були видані на самого себе – спочатку за ними сплачувала та ж сама особа, яка одержувала гроші, оскільки обмінювач або банкір (а не купець) привозив гроші для своїх потреб (наприклад, на ярмарок) і здійснював там обмінні операції або одержував гроші в іншому місці від своїх кредиторів чи від продажу товарів. Оскільки обмінювач чи банкір брав на себе ризик, пов'язаний з переказом грошей, він одержував прибуток від цієї операції у формі відсотка.

Проте, починаючи з XIII ст., у векселях стали зазначати, що сплатити має довірена особа обмінювача (а не сам обмінювач), яка перебуває в місці здійснення платежу. Щоб повідомити цій особі про необхідність здійснити платіж, надсилався спеціальний лист (*littera di pagamento*), який називався *tracta* (на відміну від самого векселя, який називався *carta*), звідки й походить назва переказного векселя – тратта. Даний лист був лише додатком до векселя, оскільки саме вексель зобов'язував до сплати, а лист лише інформував про необхідність такої сплати. Через деякий час цей лист (тратта) перетворився на

²⁸¹ *Grunhut C. S. Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 29, прим. 19.*

переказний вексель, а перший документ (простий вексель) став зайвим у разі сплати в іншому місці²⁸².

Очевидно, існувала початкова форма тратти – звичайний переказ грошей, але з використанням *cambium* (ще не вексельного документа в сучасному розумінні, а простого й довільного викладу сутності операції), яку потрібно відрізнити від більш пізньої тратти, що стала вексельним документом у правовому аспекті. Проте, на думку Л. Гольдшмідта, початковою формою векселя був саме простий доміцільований вексель з активними (часто – з пасивними) ордерними застереженнями. За допомогою таких застережень трасант зобов'язувався щодо особи, яка приймала вексель, або особи, яка буде названа такою, заплатити в певному пункті зазначену у векселі суму самостійно або сприяти її сплаті третьою особою²⁸³.

З критикою концепції Л. Гольдшмідта виступив Адольф Шаубе, який вважав, що простий і переказний векселі виникли незалежно один від одного, вбачаючи підтвердження цьому в наказах про сплату в листах, якими обмінювалися різні компанії або які надсилалися агентам італійських компаній в інших містах і країнах. Пізніше такий наказ про сплату виділився з комерційного листа в окремий документ, який передавався власне кредиторів. Так, на думку А. Шаубе, виник вексель, який не тільки визнавав факт

²⁸² Кулишер И. М. История экономического быта западной Европы. Изд. 7-е: В 2 т. Т. 1 – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 234.

²⁸³ Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: F. Enke, 1891. – S. 401.

одержання грошової суми, а й передбачав зобов'язання про її сплату. Тратта набувала такої самої юридичної чинності, як простий вексель, і поступово витіснила його з обігу. Це було зумовлено як великим обсягом торгівлі італійських купців, так і розгалуженою мережею їхніх представників²⁸⁴.

Проте в іншій своїй праці А. Шаубе визнавав, що деякі переказні векселі XIII ст. дійсно підтверджують думку Л. Гольдшмідта про те, що вони виникли як результат узятого на себе зобов'язання сплатити кредиторів, хоча це зобов'язання було виражено і не в письмовій формі простого векселя (як вважав Л. Гольдшмідт), а у формі усної обіцянки під присягою. Зокрема, А. Шаубе згадував приклади тратт, виданих імператрицею Латинської імперії Марією в 1249 р. на ім'я королеви Бланки, яка мала сплатити зазначену суму тосканським купцям²⁸⁵. Кредитні листи, що з'явилися на початку XIII ст. (за їхньою допомогою король, єпископ чи барон передавав певну суму грошей рицарям, які перебували в нього на службі), ні Л. Гольдшмідт, ні А. Шаубе ще не визнавали вексями. Тест кредитного листа передбачав таке формулювання:

Будь-якому купцеві, або іншій особі, яка дасть даному рицареві певну суму, потрібно повернути кредитовану

²⁸⁴ *Schaube A.* Beobachtungen zur Entstehungsgesch. der Tratte. Zeitschr. der SavignyVstift. XXVII. – S. 111.

²⁸⁵ *Grunhut C. S.* Wechselrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 33, прим. 23.

*суму на основі пред'явлення цього кредитного листа й підтвердження здійсненої оплати*²⁸⁶.

Підтвердженням оплати, на думку А. Шаубе, була тратта, яка додавалася до кредитного листа і містила прохання до особи, що видала кредитний лист, повернути гроші. При цьому причина використання саме тратти, а не квитанції, була та, що через відсотки сума, яку треба було повернути, значно перевищувала видану. Щоб оминати заборону на позики під відсоток, виданої суми не вказували й не складали розписки, а натомість видавали документ на суму, в яку було входив відсоток. По суті, король цим листом дозволяв виставити на себе вексель на певну суму і зобов'язувався сплатити за цим векселем. Тому можна вважати, що в даному разі використовували простий вексель (зобов'язання про сплату), на основі якого складався вексель переказний – прохання про повернення сплаченої суми²⁸⁷.

Т. Гуль також вважав, що в початковий період історії векселя (межі якого він визначав XII–XV ст.) спочатку виник простий вексель, в якому юридично значимою була основа боргу – абстрактне платіжне зобов'язання, а місцем платежу могла бути будь-яка місцевість, відмінна від місця видачі векселя²⁸⁸.

²⁸⁶ *Schaube A. Aufänge der Tratte // Zeitschrift für die gesammte Handelsrecht.* – 1895. – Т. XLIII; *Кулишер И. М. История экономического быта западной Европы: В 2 т. Т. 1.* – М.–Л.: Госиздат, 1926. – С. 235.

²⁸⁷ *Schaube A. Aufänge der Tratte // Zeitschrift für die gesammte Handelsrecht.* – 1895. – Т. XLIII. – S. 28.

²⁸⁸ *Guhl T. Das Schweizerische Obligationenrecht.* – Zurich: Polygraphischer Verlag, 1956. – S. 594.

Подібної думки дотримувався і О. Долинський, який писав, що трасований вексель є більш пізньою формою векселя²⁸⁹.

Іншим був підхід М. Вебера, який вважав, що типовий середньовічний вексель спочатку складався з двох окремих документів. Перший з них – *litera aperta* – нагадував сучасний простий вексель з зазначенням місця платежу (купець № 1 у Генуї обіцяв сплатити купцю № 2 в Барселоні в певний день названу суму через посередництво особи № 3, яка була боржником особи № 1). Другий документ – *litera clausa* (попередник тратти) – сповіщав векселедавця, що він має сплатити за векселем за рахунок свого кредитора. Якщо перший документ потребував нотаріальної реєстрації, то другий був простим листом. На думку М. Вебера, потреба в першому документі поступово зникла (щоб уникнути витрат на нотаріальну реєстрацію), і таким чином виникла тратта в сучасному розумінні²⁹⁰.

А. Ф. Федоров вважав, що така тратта визначала, з одного боку, відносини між особою, що її видала, і особою, уповноваженою сплатити гроші. З іншого боку, вона була підставою для реалізації прав вексельного кредитора. В першому разі переказний вексель називали тратта (*tracta*), а в другому (в значенні вимоги) – рімесса (*rimessa*)²⁹¹.

²⁸⁹ Dolinski A. Polskie prawo wekslowe. – Poznan: Nakladom Krajowego Instytutu wydawniczego, 1925. – S. 58.

²⁹⁰ Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 245.

²⁹¹ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 14.

З сучасних дослідників до проблеми первинності простого чи переказного векселя звертався В. А. Белов. На його думку в початковий етап розвитку векселя спершу виник простий, а не переказний вексель²⁹². Дослідник вважає, що народи з більш розвиненим торговельним обігом (в Італії, Франції, Англії) використовували окремі поняття для позначення простого і переказного векселя, тоді як у народів з менш розвиненим торговельним обігом вживалося одне поняття для означення обох типів векселя. Автор пояснює це тим, що в усіх народів був свій власний фінансовий інструмент, який за змістом був близьким до простого векселя. Щодо переказного векселя, то він став наслідком розвинутого торговельного обігу й кредиту, коли між обмінювачами грошей з різних країн виникали кореспондентські відносини. Якщо ж торговельний обіг не досягав такого розвитку, простий вексель не трансформувався в переказний²⁹³.

Іншу думку висловив Р. Мюллер в монографії, присвяченій еволюції фінансового ринку Венеції. Початковий тип векселя, названий ним *cambium contract* – контрактом обміну – передбачав сплату у чітко визначений строк, який залежав від віддаленості двох міст. На початку XV ст. при переказі грошей з Венеції цей строк був для Флоренції 20 днів, для Брюгге два місяці, а для Лондона – три місяці. З

²⁹² Белов В. А. Очерки по вексельному праву. – М.: «ЮрИнфоР», 2000. – С. 17.

²⁹³ Там само. – С. 17-19.

причини незручності такого фіксованого строку поступово виникла практика визначати строк сплати на основі погодженості сторін. Так виник переказний вексель, механізм одержання прибутку за яким був у тому, що чим більший строк залишався до сплати векселя, тим з більшою знижкою його можна було купити²⁹⁴. Завдяки цьому переказний вексель став все більше використовуватися саме для фінансових, а не товарних операцій. Купці знали, де можна взяти найвигідніший кредит і використовували для цього переказні векселі²⁹⁵.

На наш погляд, проблема первинності простого чи переказного векселя пов'язана з тенденцією до модернізації явищ економічного життя, яка була властива багатьом дослідникам XIX ст. Як зазначав учасник цих дискусій В. Ендеман, досить часто дослідники переносили на явища давніх часів більш пізні правові поняття та ідеї. Зокрема, при тлумаченні римського права створювалися такі ускладнені правові конструкції, про які римські юристи не мали жодного уявлення. Те саме стосується й історії векселя, коли найдавнішим формам векселя даються назви, які виникли значно пізніше. Це не дає можливості зрозуміти реальну ситуацію, оскільки висновки, що виникають через таку модернізацію, не відповідають

²⁹⁴ *Mueller R.* The Venetian Money Market: Banks, Panics and the Public Debt 1200-1500. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1997. – P. 295, table 8.

1.

²⁹⁵ *Bloomquist T.* Some observations on early foreign exchange banking based upon new evidence from thirteenth century Lucca // *Journal of European Economic History*. – 1990. – Vol. 19, № 2. – P. 353-375.

дійсності²⁹⁶. А. Сейу також вважав, що зобов'язання про сплату (зокрема в Генуї XII ст. за участю уповноваженого представника) можуть нагадувати прості векселі, проте це лише віддалена подібність, а повернення боргів зі сплатою в іншому місці взагалі потребувало на той час особистих зв'язків²⁹⁷.

Очевидно, у XII-XIV ст., під час зародження векселя італійського типу, взагалі не існувало понять «простий» і «переказний» вексель: документи цих часів ще не мали усталеної форми. З огляду на те, що формулювання про переказ грошей мали часто фіктивний характер, щоб таким чином обійти церковні заборони на одержання лихварського відсотка, дискусія про первинність простого чи переказного векселя втрачає сенс, оскільки ці поняття виникли значно пізніше.

Лука Пачолі у «Трактаті про вексель», написаному в 1494 р., виділяє чотири типи операцій, пов'язаних з векселем:

1. *Cambio minuto* – обмін грошей;
2. *Cambio reale* – вексельний лист (тратта), *lettera di cambio*;
3. *Cambio secco* – сухий вексель (призначався не для перевезення морем, а для зберігання в кредитора, виготовлявся лише в одному примірнику називався *solo*). Л. Пачолі вважав, що цей тип векселя в принципі

²⁹⁶ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschaffcs- und Rechtslehre. T. 1. – Berlin: Erster Band, 1874. – S. 85, 95.

²⁹⁷ Sayous, A. E. L'origine de la lettre de change // Revue Historique de droit francais et etranger. – 1933. – № 2. – P. 108.

є дозволеним, але наводив у своєму трактаті численні застереження);

4. *Cambio fittitio* – попередник ретратти (*ritratta*).

Л. Пачолі наводить такий зразок *lettera di cambio*, де векселедавцем є Донато, а ремітентом – Франческо. Прибутковість векселя Пачолі оцінює в 2–3% від суми; за рік прибутковість вексельних операцій досягала 15%.

«1494 рік, 9 серпня, Венеція.

Згідно з цим справжнім першим примірником векселя сплатіть Людвігу де Франческо з Фабріано і компанії 100 унцій неаполітанським золотом, які ви зможете одержати в такій самій кількості на наступному ярмарку у Фуліньї від шановного Донато, сина Пріамо. Запишіть цю суму на наш рахунок.

Нехай береже вас Бог.

Нижче підписуюсь, ваш Паганіно де Паганіні з Брекчії»²⁹⁸.

Класифікація Л. Пачолі цікава тим, що свідчить про існування в XV ст. не простого й переказного, а зовсім інших типів векселів. І хоча деякі зі скорочених, спрощених формул боргових зобов'язань у книгах генуезьких нотаріусів нагадують простий вексель, ототожнення їх з ним є модернізацією. На наш погляд, коректніше говорити про вексель початкового типу.

²⁹⁸ *Jager E. L. Der Weschel an ende des 15 Jahrhunderts. – Stuttgart: Adolf Liefching & Comp. – S. 11.*

Щодо питання про кредитний характер початкового типу векселя позиції різних авторів не збігаються. Г. Ф. Шершеневич вважав, що початковий тип векселя був позбавлений кредитного аспекту і мав на меті лише переказ грошей. Відмінність строку платежу від строку видачі на цей час була зумовлена лише часом, який був потрібний для перевезення листа і квитанції. Він залежав від відстані між містами або країнами й не міг бути надто великим²⁹⁹.

На думку Б. Мовчановського в XIII ст. (і тим більше у XII ст.) вексель початкового типу використовували лише для переказу грошей, а свого подальшого розвитку він набув на середньовічних ярмарках, де розписки-квитанції італійських кампсорів перетворилися на платіжний засіб та знаряддя кредиту³⁰⁰.

С. М. Барац зазначав, що вексель з самого початку його виникнення в Італії мав кредитну функцію і використовувався не тільки для переказу грошей з однієї країни в іншу, а й для одержання кредиту і покриття боргу³⁰¹. Наведені зразки нотаріальних актів переконливо свідчать про те, що певною мірою кредитна функція була властива найдавнішим обмінним операціям. До того ж, акти обміну здебільшого мали фіктивний характер, щоб

²⁹⁹ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 3.: Вексельное право. Морское право. – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 6.

³⁰⁰ Мовчановский Б. Ф. Вексель. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 5.

³⁰¹ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 664.

уникнути переслідування церкви. Спочатку предметом заборони були операції обміну з видачею грошей на місці. Банкерії почали використовувати вексель, щоб замаскувати кредитні операції з метою отримання прибутку під переказ грошових коштів. Пізніше, коли ця форма стала предметом критики з боку церкви, відсотковий прибуток почали включати в штучно завищений курс обміну валют³⁰².

Отже, аналізуючи наведені вище факти і зразки документів XII–XIV ст., можна дійти висновку, що перші векселі ще не містили наказу, а були борговими зобов'язаннями у формі нотаріально завіреного акта, до яких додавався платіжний лист, що спочатку мав допоміжне значення. Ці листи, як правило, завірялися печаткою компанії або окремого банкерія і саме з них, а не з нотаріально завірених квитанцій, утворився вексель у сучасному його розумінні.

Таким чином, виділення в історії векселя періоду початкового векселя є цілком виправданим, оскільки на цей час вексельні операції вже були досить поширенні, однак, як слушно зауважував В. Ендеман, вексель ще не мав правового обґрунтування³⁰³ і усталеної форми.

³⁰² Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 18–19.

³⁰³ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 81.

2. 3. Проведення ярмарків та операції з векселями

Поширення вексельного обігу відбулося на середньовічних ярмарках, з якими були тісно пов'язані міжнародні фінансові операції. Оскільки сухопутна торгівля перебувала в кризовому стані через небезпеку перевезення товарів, основним осередком масштабного міжнародного товарно-грошового обігу стали ярмарки. Хоча в ярмарках брала участь величезна кількість осіб, вони були насамперед оптовими ринками для багатих купців, які вдосконалювали механізми їхньої діяльності. Великий товарообіг і значний обсяг грошових операцій сприяли зростанню потреби в кредитах і безпечному переказі прибутку. Тому особливого значення на ярмарках набув кредит, і це зумовило широке використання векселів, за допомогою яких здійснювалися майже всі торговельні угоди. Завдяки цьому ярмарки мали важливе значення у розвитку вексельних операцій, більш ніж на сторіччя ставши центром нового європейського економічного простору, впливаючи на його становлення й подальшу еволюцію.

Хоча векселі, випущені (або призначені для сплати) на ярмарках існували й раніше, певний період в історії вексельних операцій (на думку В. Ендемана, він почався з XVI ст.³⁰⁴) часто називають епохою

³⁰⁴ *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 156.

ярмаркового векселя. Значення ярмарків у міжнародному товарно-грошовому обігу того часу та їхнє значення у поширенні вексельних операцій дійсно дають підстави для виокремлення в історії векселя *епохи ярмарків*.

Ярмарки були досить давньою інституцією. Є свідчення, що у Труа вони виникли ще у римські часи, а ліонські ярмарки були засновані близько 172 р.³⁰⁵. Незважаючи на таке давнє походження, ярмарки (їхнє відродження спостерігалось в Європі з XI ст.) були живим знаряддям середньовічної торгівлі, а основна їхня функція полягала в сприянні налагодженню нових торговельних зв'язків.

Відродження ярмарків пов'язано зі становленням європейського економічного простору в X-XI ст. Серед передумов зародження цього простору можна назвати: 1) розвиток економіки в Італії з її портовими торговельними містами (Генуя, Венеція та ін.); 2) появу в гирлах Рейну, Майни й Шельди в Німеччині і Голландії нової економічної зони з розвиненим ремеслом і торгівлею; 3) виникнення місця контакту північного й південного регіонів європейського економічного простору на французьких ярмарках у містах Труа, Провен, Бар-сюр-Об і Ланьї, розташованих у графстві Шампань.

Ярмарки в Шампані набули міжнародного значення в 1130-1160 рр. через деякий час після початку першого хрестового походу (1095 р.), ставши посередником між Англією – виробником вовни – й Фландрією, де цю вовну обробляли, з одного боку, та Італією – центром торгівлі зі Сходом – з другого. На цих ярмарках прянощі, шовк та інші товари Леванту обмінювалися на сукно, яке виробляли ремісники на

³⁰⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 60.

Сені й Марні. Шампанські ярмарки в Труа, Провені, Бар-сюр-Об і Ланї відбувалися до шести ярмарків на рік.

Невеликі ярмарки в багатьох селах і містечках виконували ту саму роль, що й міжнародні ярмарки спочатку в Шампані, пізніше в Ліоні, Медині-дель-Кампо й Франкфурті на Майні. З XV ст. важливе значення набули франкфуртські ярмарки, де встановлювалися важливі економічні зв'язки між Центральною Європою та ярмарками в Антверпені й Берген-оп-Зомі. На початку XVI ст. починається піднесення ярмарків Ліону, яким у 1462 р. король Франції надав численні привілеї, сподіваючись перевершити ярмарки Женеви. Водночас важливе значення мали іспанські ярмарки в Кастилії, на яких укладалася велика кількість вексельних угод. Останній період підйому ярмарків був пов'язаний з ярмарками Безансона, створеними купцями й банкірами з Генуї.

Справді міжнародними були ярмарки в Шампані й Ліоні, а пізніше – знамениті Безансонські вексельні ярмарки. Саме з останніми пов'язаний значний обсяг грошових операцій, зокрема платежів і позик з використанням векселів.

У середині XIV ст. після тривалого періоду економічного піднесення починається спад (що тривав приблизно з 1350 до 1450 рр.), наслідком чого став занепад ярмарків у Шампані. Швидкий розвиток європейських міст (центрів торгівлі, що діяли постійно) зумовив їхню перемогу над ярмарками, які проходили лише періодично. Втрата свого колишнього значення шампанськими ярмарками спричинила загальне

зниження економічної активності не лише у Франції, а й у всій Європі.

Наприкінці XIII ст. на ярмарках меншає товарів, а відстрочки платежів від одного ярмарку до іншого (саме вони були причиною кредитних операцій) використовувалися до 1320 р. З 1298 р. флорентійські купці переносять центр своєї діяльності до Ліона. Прибуток від ярмарків у державну скарбницю, який протягом XIII ст. зріс з 6000 до 8000 ліврів, на початку XIV ст. різко знизився до 1700 ліврів і лише в 1340 р. зріс до 2630 ліврів, що набагато менше від колишнього рівня.

Ще однією причиною занепаду шампанських ярмарків стала поява нових морських торговельних шляхів між Генуєю й Лондоном, Саутгемптоном та Брюгге, які виявилися набагато зручнішими, ніж наземні маршрути через Францію. Внаслідок цього Франція на досить довгий час була відокремлена від основного напрямку розвитку капіталізму³⁰⁶, а у XIV ст. центр європейського економічного простору починає знову тяжіти до Італії. У Флоренції відбувається піднесення не тільки ремесел, а й фінансово-банківської діяльності. Водночас генуезці опановують нові морські шляхи, і на деякий час Італія стає на бік Англії проти Франції. Проте між самими італійськими торговельними містами почалася конкурентна боротьба, в якій наприкінці XIV ст. перемогла Венеція. Причина цієї перемоги полягала навіть не в розвитку банківської справи у Венеції, а в торговельних зв'язках венеціанських купців з Причорномор'ям, а також з Левантом і насамперед з Єгиптом, через який вивозили перець, прянощі з країн Індійського океану та золотий пісок з Нігеру.

Флорентійці мали міцні позиції в Ліоні, де вже в 1548 р. вони володіли 37 великими банкірськими домами; в 1537 р. за посередництва флорентійців був

³⁰⁶ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 1. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – С. 147–148.

заснований ярмарок в Безансоні, який став не товарним, а саме фінансовим і вексельним ярмарком³⁰⁷.

Основними передумовами виникнення вексельних ярмарків прийнято вважати географічні відкриття й потік дорогоцінних металів з колоній. Оскільки завдяки цьому суми фінансових операцій значно зросли, комерсанти, прагнучи уникнути фактичного переміщення великих сум, надавали перевагу борговим документам. Ярмарок надавав можливість кампсорам зустрітися для взаємного погашення боргових зобов'язань. Ще однією передумовою появи вексельних ярмарків вважають те, що вексельні операції з допоміжних засобів товарного обігу перетворилися на самостійну сферу комерційної діяльності.

Відображенням цього стала поява в XVI ст. нормативних документів, присвячених вексельним операціям. Окремі питання щодо цих операцій розглядалися ще в едикті Людовіка XI (1462 р.); детальніше правила вексельних операцій було визначено у Міланських конституціях (1541 р.), Конституції Неаполя (1562 р.), численних законах Венеції й Бергамо, в Болонських статутах, схвалених Папою Римським (1569 р.), а також в указі короля

³⁰⁷ *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 158.

Карла П'ятого про торгівлю в Антверпені («Звичаї Антверпена», 1578 р.)³⁰⁸.

Зупинимось на особливостях фінансових ярмарків, відомих під назвою безансонських. Несподіване відродження економічного життя у французькому місті Безансон настало в XVI ст., коли в 1534 р. там оселилися генуезькі купці-банкіри. Свого часу вони відігравали провідну роль у ліонських ярмарках, оскільки були кредиторами французького уряду.

Проте в 1528 р. з волі короля Франції італійських банкірів було вигнано з Ліону – король хотів, щоб генуезькі банкіри надавали кредити лише для французької корони, яка таким чином мала б через ліонські ярмарки майже необмежений доступ до міжнародних фінансових ринків. Це підштовхнуло італійських банкірів на пошуки нових способів організації фінансових операцій, і в 1535 р. вони створили ярмарки в Безансоні. Це місто, розташоване за 180 км від Ліона й за 400 км від Італії, на той час входило в імперію Габсбургів, тому влада короля Франції не поширювалася на нього. Таким чином генуезькі банкіри залишилися поблизу Ліона – найбільшого економічного центру Європи, однаково віддаленого як від Середземного моря, так і від Антверпена, значення якого у Північній Європі на той час суттєво зросло.

Хоча купці не повністю залишили Ліон, а його ринок функціонував ще досить довго, центром вексельних операцій став ярмарок у Безансоні, що мав комерційні контакти з усіма великими центрами

³⁰⁸ Найважливішими документами були статuti ярмарку Безансона (1579 р.), де розглядався порядок проведення вексельних операцій (*Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre.* – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 161-162).

торгівлі в Італії, Іспанії, Нідерландах, Франції та Німеччині. Таким чином Безансон став, за виразом В. Ендемана, центральною фінансовою біржею західноєвропейського торговельного світу. Генуезцям, як засновникам безансонського ярмарку, король Карл П'ятий надав великі повноваження й привілеї, тому саме Генуя визначила дальшу долю векселя³⁰⁹.

Проте у 1568 р. генуезькі банкіри залишають Безансон, і з цього моменту фінансові ярмарки стають, як зазначає В. І. Рутенбург, кочовими, не маючи певного місця³¹⁰. Спочатку їх перенесли в Полінья, потім у Шамбері, Понтальє та інші міста, пов'язані з Ліоном. Нарешті, з 1579 р. їхнім осередком стає італійське місто П'яченца, розташоване на території герцога Пармського. Це був рішучий розрив з Ліоном, проте за традицією ярмарки продовжували називатися безансонськими (*Bisenzzone*) – вони тривали до 1621 р. Справжніми господарями цих ярмарків (а через них – фінансових ринків Європи) були генуезькі банкіри. Уся фінансова влада Генуї спиралася на капітал банку Сан-Джорджо, через який ішов потік іспанського золота, що ввозилося з Південної Америки. Хоча фінансові партнери Генуї – Венеція, Мілан, Тосканське королівство – могли відмовитися від участі у

³⁰⁹ У Генуї обсяг операцій на одному квартальному ярмарку досягав 16 млн дукатів, а окремі векселі часто були виписані на дуже великі суми. Векселі стали предметом відвертої спекуляції: багаті генуезькі негоціанти вигідно вкладали гроші у вексельні операції, а кожен вексель мав пройти реєстрацію в банку Сан-Джорджо (*Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 159*).

³¹⁰ Рутенбург В. И. Итальянский город. От раннего Средневековья до Возрождения. – Л.: Наука, 1987. – С. 69.

безансонських ярмарках, вплинути на домінування Генуї вони не могли, оскільки ярмарки очолювали консул і два радники, призначені сенатом Генуї. Керівникам ярмарків підкорялися 18 великих міст Італії – Анкона, Барі, Болонья, Бергамо, Больцано, Венеція, Генуя, Лечче, Ліворно, Лукка, Мантуя, Мессіна, Мілан, Неаполь, Палермо, Прато, Рим, Флоренція, сім міст Іспанії, три німецьких міста, серед них Франкфурт-на-Майні, а також Ліон, Лондон, Лісабон, Амстердам і Відень. Так безансонські ярмарки стали загальноєвропейським фінансовим організмом, який контролювала Генуя. Італійські банкіри монополювали розподіляти потік дорогоцінних металів, що прибував до Іспанії з Південної Америки, оскільки генуезький банк Сан-Джорджо забезпечував сплату іноземних боргів Іспанії. Зростання значення Генуї – провідного центру міжнародних валютних розрахунків, було зумовлено не тільки тривалим досвідом генуезьких банкірів, а й сприятливою міжнародною обстановкою, зокрема посиленням економічним занепадом феодальної Іспанії³¹¹.

Розквіт безансонських ярмарків відбувався одночасно з розквітом кастильських ярмарків, також пов'язаних з імпортом південноамериканського срібла через порт Севільї. Ярмарки в Кастилії проводилися в Медіні-дель-Кампо, Віллалоні й Ріусеко. Найбільшого розквіту вони набули в 1530 – 1550 рр., коли Медина-дель-Кампо стала відомою в усій Європі. На цих ярмарках важливе значення мали депозити від ярмарку до ярмарку – шестимісячні позики та внутрішні векселі Севільї.

³¹¹ Там само. – С. 70–71.

Кількість таких внутрішніх векселів була досить значною, оскільки це була форма кредиту, що сплачувався на великих ярмарках. Крім того на ярмарках Кастилії в обігу було чимало векселів, виданих в інших містах Європи. Проте після 1534 р. депозити «від ярмарку до ярмарку» й внутрішні векселі Севільї стали предметом переслідувань, оскільки були підстави вважати, що вони були позикою під відсотки. Тому наприкінці 40-х років XVI ст. на ярмарках Кастилії були заборонені внутрішні переказні векселі, що негативно вплинуло на механізми фінансування експорту срібла. Посилення протистояння Іспанії й Франції спричинило занепад кастильських ярмарків у другій половині XVI ст.³¹²

Міжнародні вексельні ярмарки відбувалися чотири рази на рік, збираючи до 60 вексельних банкірів (*banchieri di conto*), серед яких були генуезці, міланці й флорентійці. Ярмарки нагадували закритий клуб, куди можна було потрапити за умови одноголосної згоди всіх учасників й сплативши заставу в 4 000 ескудо. Крім цих банкірів, на ярмарки допускали так званих *cambiatori* – купців, що обмінювали гроші. Останні після сплати 2000 ескудо здобували право участі в ярмарках, де пред'являли свої балансові книги. Нарешті, до третьої категорії учасників належали так звані *trattanti* – маклери, що були представниками певних фірм. На ярмарках здійснювалися безготівкові операції³¹³. На основі взаємного зарахування вексельних боргів та угод *ricorsa* на кожному ярмарку у П'яченці на початку XVI

³¹² Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 137-139.

³¹³ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1. Пространство и территория. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – С. 158.

ст. укладалися безготівкові угоди на суму 3–4 мільйони екю (12–16 млн на рік), а в 1630 р. цей обсяг зріс до 30 млн на рік³¹⁴

В перший день періоду, призначеного для платежів, банкіри приймали векселі, опротестовували їх або самі приймали протести за наданими вексями. Оскільки на ярмарках здійснювалися взаємні зарахування боргів, кожний з вексельних маклерів мав привезти з собою свою облікову книгу (*scartafaccio*, або *bilan*), в якій було відображено всі тратти й ремісси, його власні зобов'язання й векселі боржників. Форму цієї книги, розміщення окремих рахунків та рубрик визначав Верховний суд Генуї. Кампсори збиралися в призначеному місці, маючи ці «записні книжки», і кожний у присутності консула називав векселі, які він привіз на ярмарок для сплати. Якщо боржник або його представник був готовий сплатити вексель, то вексель вважався прийнятим на ярмарку. При цьому реального пред'явлення векселів від кампсорів не вимагали й акцептацію здійснювали, записуючи в облікові книги кампсорів імен обох учасників операції. На основі цих записів кампсор підбивав баланс і передавав його керівництву ярмарки на перевірку. До підбиття балансу кампсор ще міг вносити зміни у свої записи, але з моменту його завершення записи набували юридичної чинності³¹⁵.

³¹⁴ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3-х ч. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 132.

³¹⁵ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 175–176.

Після підтвердження вірності записів починалися багатосторонні взаємозарахування за вексями. На великих ярмарках, де збиралося багато осіб, що проводили вексельні операції, поступово з'явилася практика сплачувати вексель не грошима, а іншими вексями. Цей прийом назвали *сконтрація* (лат. *scontro* – переказ). Всі привезені на ярмарок векселі реєструвалися (подібно до списків векселів, пред'явлених до акцепту) в особливих книгах, відтак проти кожного векся його платник робив позначку, якою виражав згоду на сплату. Завдяки такому способу реєстрації векселів можна було легко виявити ті з них, які залишалися несплаченими, й здійснювати взаємні розрахунки за допомогою сконтрації³¹⁶. Таким чином погашалися величезні взаємні заборгованості, а в активі чи пасиві залишалися порівняно невеликі суми. Якщо після купівлі та продажу векселів певна сума залишалася не компенсованою, її могли покрити готівкою, проте часто кредитор погоджувався прийняти у сплату від боржника переказний вексель на інший ярмарок³¹⁷. На основі взаємного зарахування вексельних боргів та угод *ricorsa* на кожному ярмарку в П'яченці на початку XVI ст. укладалися безготівкові угоди на суму 3–4 млн екю (12–16 млн на рік), а в 1630 р. цей обсяг зріс до 30 млн екю на рік.

³¹⁶ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: Т. 3.: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 8.

³¹⁷ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3-х ч. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 228–229.

Регулярність ярмарків сприяла тому, що на них гроші позичали й сплачували як готівкою, так і векселями, оскільки купці, що брали участь в ярмарках, найчастіше намагалися не сплачувати готівкою. В останній тиждень ярмарку, в так званий тиждень платежів, відбувалися «платіжні» зустрічі купців. Навіть на незначних за розмірами ярмарках пред'являлася до сплати велика кількість векселів. Тому саме ярмарки були місцем погашення боргів і, як зазначав Ф. Бродель, «за допомогою ста тисяч золотих екю... в Ліоні можна було сплатити за клірингом обміни, що вираховувалися мільйонами. Тим більше, що чимала частина боргів покривалася лише обіцянкою сплатити»³¹⁸. Проте «замикання кругообігу, яке рідко бувало простим, не завжди могло виявлятися в обміні товару на товар або навіть товару на металеву монету. Звідси обов'язкове й неминуче використання векселів», які стали в «християнському світі, де відсоток заборонила церква, найчастішою формою кредиту»³¹⁹.

На другий день ярмарку консул разом з уповноваженими банкірами визначав вексельний курс, що, на думку Рафаеля де Туррі, було найважливішою операцією, як і взаємне зарахування векселів. Ці дві операції стали можливими завдяки використанню умовної грошової одиниці, яка спочатку мала назву

³¹⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Т. 2. Ігри обміну – К.: Основи, 1997. – С. 66-67.

³¹⁹ Там само. – К.: Основи, 1997. – С. 112.

скудо, а 65 скудо становили умовну марку – *екю де марк*³²⁰.

Ідея використання умовної грошової одиниці виникла ще на початку XV ст. на ярмарках у Женеві, через які здійснювався італійський експорт в Альпійському регіоні. Операції на женеvських ярмарках також відбувалися на основі стабільної грошової одиниці – золотих екю (*escu d'or*) з короною, які карбував герцог Савойський. Це полегшувало розрахунки в кінці ярмарку, а всі переказні векселі, складені або сплачені в Женеві, також було виписано в екю.

Спочатку на женеvських ярмарках 64 золотих екю дорівнювали одній золотій марці (*marc d'or*, 245 г. золота), але поступово через пошкодження монет та карбування в сусідніх герцогствах і графствах більш легких монет, одній золотій марці стало відповідати вже 66 екю, а оригінальні золоті екю Савойї поступово зникли з обігу³²¹. Основною валютною одиницею на ліонських ярмарках були золоті екю із зображенням сонця (*escu d'or au soleil*); 65 цих золотих «екю з сонцем» дорівнювали одній золотій марці вагою 245 г.

У першій половині XVI ст. ліонські ярмарки стали провідними, оскільки на них брали позики французькі королі³²². Однак на одного багатого купця, що використовував кредитні зобов'язання й вексельні операції (такі купці торгували, як правило, тканинами, прянощами, ліками), припадало 10 дрібних

³²⁰ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 180–182.

³²¹ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 135.

³²² За свідченнями сучасників, на ліонських ярмарках у середині XVI ст. за один ранок іноді сплачувався мільйон ліврів і при цьому не витрачалося жодного су готівкою (Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3-х ч. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 115, 120).

купців, що торгували за готівку. За свідченням сучасників ярмарків, маючи реального товару на 1000 екю, можна заробити набагато більше, ніж вклавши 10 000 екю у вексельні операції. Хоча операції з товарами й розрахунок готівкою могли принести більші прибутки, їх вважали більш ризикованими в комерційному відношенні.

Водночас на ярмарках Женеви й Ліона впроваджувалася система єдиного стабільного валютного еквівалента – *екю де марк*, який був однією із суттєвих ознак епохи ярмарків. Потреба в цьому зумовлювалася тим, що золота марка, яка дорівнювала половині фунта золота, в різних містах мала вагу, яка помітно відрізнялася. В Труа вона мала вагу 234,5 гр. золота, в Флоренції – 226 гр., в Кастилії – 230 гр. Хоча на ярмарках XV ст. широко використовувалися золоті екю, одночасно існували старі екю вагою 1/64 марки й нові вагою 1/66 марки. На початку XV ст. флорентійські банкіри запропонували новий тип екю вагою 1/65 марки, вартість якого дорівнювала вартості реальної монети – золотим «екю з сонцем» ліонських ярмарків.

Щоб зрозуміти значення умовної розрахункової одиниці, слід узяти до уваги, що на той час в Європі не вистачало готівки для повноцінного обслуговування річного обігу товарів. Південноамериканське золото й срібло ввозили в XVI ст. переважно через Середземномор'я, внаслідок чого Італія виявилася перенасиченою грошима. До відкриття Америки в Європі перебувало в обігу 5 тис. т золота і 60 тис. т срібла. За 150 років (XVI – початок XVII ст.) до Європи було ввезено 180 т золота і 16 тис. т срібла. Американське срібло поступало в

Європу не тільки через Лісабон і Севілью, а й через Антверпен³²³. Поряд з деяким зменшенням надходжень дорогоцінних металів з колоній Америки у 20-30 рр. XVII ст. це стало економічною причиною зростання потреби у вексельних операціях на ярмарках. Після 1631 р., коли потік дорогоцінних металів через Геную суттєво знизився і почався занепад так званих безансонських ярмарків, контрольованих генуезцями, зменшилося значення екю де марк як умовної грошової одиниці для розрахунків на ярмарках.

Завдяки використанню на ярмарках умовних грошових одиниць ярмарковий вексель набув зовсім іншого значення, ніж вексель початкового типу, який не був засобом визначення вартості³²⁴. Тому діяльність вексельних ярмарків у П'яченці можна вважати початком епохи цінних паперів і становлення професії фінансиста, що торгував грошима так само, як і будь-яким іншим товаром. Безумовно, першість у цьому належала Генуї, оскільки банкіри Венеції були більш консервативними і постійно скаржилися на потік кредитних паперів і зростання кількості законних і протизаконних операцій з ними.

Грошовий обіг між ярмарками був запорукою економічного розвитку, проте в другій половині XVI ст. європейські ярмарки почали занепадати. Генуезькі банкіри зі своїми ярмарками в П'яченці спробували стримати цей процес, але це вдалося їм лише на

³²³ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3-х ч. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 131, 213, 197.

³²⁴ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 184.

недовгий час. З поширенням індосаменту епоха ярмарків в історії векселя закінчується.

--

Повернемося до особливостей вексельних операцій на ярмарках. Середньовічні ярмарки в Шампані, Ліоні, Безансоні, де була зосереджена торгівля, значною мірою сприяли поширенню векселя італійського типу, оскільки саме італійські купці та банкіри посідали на той час провідне місце в європейській торгівлі. Проте на ярмарках первісний італійський вексель набув деяких нових рис. Це стосувалося векселів, виписаних в одному місці зі сплатою на ярмарку в іншій місцевості, а також векселів, виписаних на ярмарку зі сплатою в тому самому місті, але на наступному ярмарку.

Поширення векселів у ярмаркових операціях було настільки значним, що ярмарки почали звинувачувати в тому, що вони перетворилися на місце зустрічі камбістів, які одним записом «погашали борги і кредити всієї Європи»³²⁵. Це стало підставою для виокремлення так званого ярмаркового векселя, який відрізнявся від початкового векселя не тільки зазначенням у ньому ярмарку як місця видачі або сплати векселя й точної дати сплати, що відповідала даті проведення ярмарку, а й наявністю таких

³²⁵ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 81.

особливостей (потім вони стали суттєвими ознаками векселя), як вексельна строгість, акцепт і протест³²⁶.

Наведемо приклад векселя характерного для епохи ярмарків:

За цим першим листом (векселем – Авт.) заплатіть 9 жовтня Луці де Горо 45 фунтів за валюту, одержану тут від Мазіо Рено; своєчасно сплатіть їх і поставте на рахунок мій і фірми. Нехай береже вас Христос. Бонromeо ді Бонromeї вітає вас з Мілана.

9 березня 1395 р.

На звороті векселя зазначено адресу:

Александрові де Бонromeї й Домініко де Андреа у Венеції.

Prima на 45 фунтів»³²⁷.

Даний вексель є траттою, яку було трасовано на Венецію. Трасант – Бонromeо ді Бонromeї й компанія (назва фірми) в Мілані; трасат – фірма Александр де Бонromeї й Домінік ді Андреа у Венеції. Назву однієї фірми вказано у підписі, іншої – в адресі. Ремітент – Мазіо Рено, пред'явник – Лука де Горо. Імена обох цих осіб зазначено в тексті векселя.

21 жовтня 1614 року. Женева

101 скуда 9 сольдів і 9 денарів марки.

У платіжні дні найближчого ярмарку всіх святих сплатіть за цим першим примірником векселя Сею 101

³²⁶ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: Т. 3.: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 7.

³²⁷ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 11-12.

скуд 9 сольдів і 9 денарів за ярмарковим рахунком на підставі одержаної від Франчески валюти.

Запишіть на наш рахунок. До побачення. Пьетро – Тицію

П'яченца, на ярмарку всіх святих³²⁸.

Якщо в так званому початковому векселі можна бачити лише векселедавця і особи, що придбала вексель, то в епоху ярмарків до них приєдналося ще дві особи. Платник був представником векселедавця в тому випадку, якщо той не мав наміру сплачувати за векселем; презентант представляв набувача векселя. Так практика використання векселя на великих ярмарках сприяла визначенню юридичного статусу осіб, що приймали участь у вексельній операції.

Поступово на ярмарках сформувалася процедура прийняття векселя до платежу – акцепт (від лат. «*accipete*» – приймати) і саме там він стає самостійним актом, відокремленим від акту платежу³²⁹. Виникнення акцепту на ярмарках – підтвердження готовності трасанта прийняти вексель і здійснити платіж – було пов'язано з тим, що купцеві, який приїхав на ярмарок, потрібно було знати, чи може він розраховувати на одержання грошей за своїми векселями. Крім того, дедалі частіше трасування векселя здійснювалося без

³²⁸ Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 259–260.

³²⁹ Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 665.

упевненості, що боржник визнає свій борг, оскільки не завжди була можливість трасувати вексель на компаньйона в іншому місті чи країні – тоді доводилося переказувати грошові кошти на іншу торгову компанію.

Спочатку акцепт мав форму публічного висловлення платником (на загальних зборах купців та банкірів) своєї згоди на прийняття векселя до платежу. Після цього купець (векселедержатель) міг планувати купівлю товарів. При цьому складався особливий документ, від якого згодом відмовилися, а платник почав ставити на векселі напис (спочатку багатослівний, а потім більш лаконічний), який виражав його згоду сплатити (італ. *vista e accetta*)³³⁰.

Для спрощення на великих ярмарках складали списки векселів, що мали пред'являтися до акцепту, в яких робили помітки про прийняття векселів одразу після відкриття ярмарку, оскільки інакше вони вважалися неприйнятими³³¹. За свідченням Ж. Саварі, спочатку прийом та видача векселів відбувалася на основі усних домовленостей, а починаючи з 1667 р. акцепти стали здійснюватися лише в письмовій формі. Банкіри та купці почали використовувати спеціальні книги для запису вексельних операцій – *bilan des acceptations*. В них вони записували векселі, видані на їхнє ім'я, а також пред'явлені їм векселедавцями.

³³⁰ Scaccia S. Tractatus de commerciis et cambio. – Romae: Andrea Brugiotti, ex typographia Iacobi Mascardi, 1619 – §2, qu. Y, n. 333.

³³¹ Turri, Raphael de. Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641, disp. II, qu. 1, n.n. 19–21. 28.

Якщо вексель приймався, то проти відповідного запису ставився хрестик, а якщо викликав сумніви й можливість його прийняття потрібно було обміркувати, ставили літеру V (Vu). Якщо вексель не приймався, то проти відповідного запису ставили літери S. P. (*sous protest*) і векселедержатель мусив опротестувати цей вексель протягом трьох днів після припинення торгів. На третій день після відкриття ярмарку встановлювали вексельний курс (його узгоджували з іноземними купцями), а на шостий день купці повідомляли один одному свої записи у *bilan des acceptations* – спеціальних книгах обліку акцепту векселів. Потім починали взаємні розрахунки, які вели до останнього дня ярмарку³³².

Внаслідок поширення акцепту виникла окрема відповідальність акцептанта, який був зобов'язаний сплатити за векселем не через свої стосунки з векселедавцем, а на підставі свого зобов'язання. Виникнення такого зобов'язання було зумовлене тим, що відмова сплатити за векселем (незалежно від обставин, навіть об'єктивних і обґрунтованих) могла призвести до порушення багатьох угод на ярмарку. Тому в інтересах усіх учасників вексельної угоди було визнання безповоротності акцепту й відповідальності акцептанта.

У разі відмови трасата від прийняття векселя або за інших причин неможливості здійснення акцепту

³³² Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 232-233.

(наприклад, через відсутність трасата в місці сплата за векселем) припускалося посередництво третіх осіб, що називали акцептом на честь. Такий акцепт міг здійснюватися як з боку сторонніх осіб, не зазначених у векселі, так і з боку трасата або презентанта.

З огляду на економічне значення середньовічних ярмарків, особливо важливою стала чіткість виконання вексельних зобов'язань – так звана вексельна строгість (*rigor cambialis*). Сутність її полягала насамперед у швидкості розгляду вексельних справ на ярмаркових судах, а також у суворих заходах щодо вексельних боржників.

Проте навіть після утвердження згаданих вище специфічних рис вексельних операцій окремої процедури розгляду претензій за вексельними зобов'язаннями спочатку не було: в ній не було потреби, оскільки векселі мали публічну довіру (*publica fide*), крім того існувала процедура стягнення вексельних боргів, що забезпечувала інтереси кредитора. Цьому сприяла особлива корпоративна юрисдикція купців і обмінювачів грошей на ярмарках, яка передбачала швидкість стягнення, неможливість відмови з боку боржника і навіть його арешт за потреби.

Оскільки купці були зацікавлені в чіткому здійсненні всіх вексельних операцій, на ярмарках було відкрито ліквідаційні палати, де вони могли розраховуватися за векселями. Крім того, на ярмарках

створювалися особливі ярмаркові суди, які визначали особливий регламент швидкого й суворого стягнення боргу за векселем. У разі несплати боржників затримували за рішенням суду, а їхнє майно конфісковували. На деяких ярмарках використовували такий спосіб покарання боржників, як заборону брати участь в ярмаркових операціях. Цю так звану «вексельну строгість» називали *формальною* на відміну від *матеріальної*, яка з'явилася у вексельному обігу значно пізніше. Крім того, державна влада встановила закони, що відрізнялися суворістю стосовно обігу векселів.

Беручи до уваги все сказане, можна стверджувати, що саме ярмарки зумовили виникнення таких важливих характеристик векселя, як акцепт, протест і вексельна строгість. Крім того, вексельні операції на ярмарках, захищені законодавством і самими купцями, на думку В. А. Белова, сприяли розвитку речового кредиту та його переходу на іншу, вищу стадію, на якій він уже не був інструментом оформлення кореспондентських відносин винятково між кампсорами. Відтепер вони могли адресувати вексель не тільки іншому кампсору, а й будь-якому купцеві – боржнику кампсора³³³.

Набуття векселем статусу *беззаперечного акту*, підкріпленого звичаями вексельної строгості, сприяло тому, що практика вексельних операцій, одержавши своє поширення на ярмарках, вийшла за їхні межі й

³³³ Белов В. А. Очерки по вексельному праву. – М.: «ЮрИнфоР», 2000. – С. 21.

стала використовуватися як засіб кредитування. Таким чином вексельні операції поширилися не тільки в Італії, а й у всіх значних торговельних центрах Європи. Збільшилося й коло користувачів векселів – серед них були не тільки обмінювачі грошей і купці, а й дворянство, королі та духовенство.

Під впливом торговельного обігу, що відбувався на ярмарках, значення векселя суттєво розширилося – його стали використовувати не тільки для переказу грошей, а й як інструмент кредиту й спосіб передачі іншій особі боргової вимоги. Розширилися й функції векселя: він став засобом розрахунків у разі дефіциту готівкових коштів. До того ж, час видачі векселя та момент сплати за ним усе збільшувався. Так вексель набув значення грошової цінності – векселями почали розплачуватися під час здійсненні комерційних угод великого обсягу, не використовуючи при цьому готівкових коштів.

Суттєві переваги векселя перед іншими видами боргових зобов'язань призвели до того, що більшу частину боргових зобов'язань оформлювали як векселі. Важливе значення в цьому мали географічні відкриття й розвиток торгівлі з колоніями, оскільки спорядження одного або кількох кораблів, а також тривалий строк морських подорожей за екзотичними товарами (прянощі Вест Індії тощо) потребували великих позик, які передбачали чималий прибуток у вигляді відсотка для позикодавця.

Оформлення звичайних боргових зобов'язань у вигляді вексельної угоди давало змогу обійти церковні заборони на отримання прибутку за допомогою лихварства, оскільки наявність в документі слів *distantia loci* – «сплата грошей в іншому місці» (і, таким чином, наявність функції переказу) надавало таким операціям законності з погляду канонічного церковного вчення. Векселедавці штучно створювали видимість *distantia loci*, зокрема завдяки зазначенню курсу валюти в іншій місцевості, явно вигідного для особи, яка приймала вексель, або за попередньою домовленістю між сторонами складали вексель із зазначенням платежу в тій місцевості, де курс був найвигіднішим для особи, що прийняла вексель, хоча насправді грошей там не сплачували. Згадки про такі прийоми збереглися в працях італійських камбістів, які називали ці векселі «сухими» (*cambia sicca*), тобто фіктивними³³⁴. Але доктори канонічного права зрозуміли ці хитрощі, оскільки духовенство суворо засуджувало намагання кампсорів встановити вигідний для себе курс обміну, і 5 лютого 1570 р. папа Пій V назвав такі векселі «мертвими» й проголосив анафему їх було заборонено як операції, в основі яких лежала грошова позика під відсотки. Проте доктори канонічного права, виправдуючи одні угоди й засуджуючи інші, не враховували тієї обставини, що

³³⁴ Scaccia S. Tractatus de commerciis et cambio. – Romae: Andrea Brugiotti, ex typographia Iacobi Mascardi, 1619 – §1, qu. VII, par 3, limit. XI, n. n. 4, 5; n. n. 1, 2; Turri, Raphael de. Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641, disp. 1, qu. 4.

будь-яка валютна угода означає обмінну й кредитну операції, тому доктори й не могли реально визначити межі між різними аспектами прибутків та витрат учасників вексельної угоди.

Умовою рівноваги грошового ринку був більш високий валютний курс на ярмарках з фіксованим, а не з гнучким курсом. Ще в XIII ст. відзначалася суттєва різниця курсу су в Генуї та на ярмарках у Шампані. Це призводило до періодичного підйому валютного курсу на ярмарках з фіксованим і його пониження на ярмарках з нефіксованим значенням курсу. Проте не можна переоцінювати ризик учасників вексельної угоди, оскільки більшість з них були знавцями своєї справи, до того ж вони регулярно одержували інформацію від своїх агентів про стан ринку³³⁵.

Переслідування з боку духовенства вексельних операцій, що передбачали додатковий прибуток, призвело в XVI ст. до майже повного зникнення з торговельного обігу (принаймні в Італії) векселів, в яких векселедавцем і платником була одна й та сама особа, і сприяло розвитку переказних векселів, де векселедавцем і платником були різні особи (навіть якщо ця відмінність була фіктивною). Проте на обіг переказних векселів також були встановлені певні обмеження (зокрема було заборонено ті векселі, в

³³⁵ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 51–52, 54–55. Очевидно, що кредитор на всякій зміні курсу мав або прибутку на обміні, до якого додавався відсоток, або збиток з вирахуванням відсотку (Там само. – P. 58).

яких не було зазначено місця сплати, або векселі з надто тривалим строком сплати), оскільки вважалося, що вони приховують грошову позику. Тому ярмаркові векселі можна було виписувати лише на найближчий ярмарок³³⁶.

Отже, в XIV–XVI ст. найбільшого поширення набув ярмарковий вексель (*cambia nundinalia*, *cambia nundinarum*, який був, по суті, переказним векселем). Інші форми векселя (*cambia simplicia*, *cambia platearum*, *cambia sine nundinis*, *de plateis in plateas*) використовували не на ярмарках. Ярмарковий вексель вважався нормальним, типовим (*cambia regularia*), тоді як інші – випадковими, нетиповими (*cambia irregularia*) й такими, що використовувалися для простого переказу грошових коштів або щоб приховати лихварство. До ярмаркових векселів належали відносилися ті, в яких згадувалися ярмарки як місце їхньої видачі чи сплати.

Серед особливостей ярмаркового векселя потрібно назвати письмову форму вексельної угоди та видачу векселів у декількох примірниках на випадок втрати. Формулювання його тексту залежало від учасників вексельної угоди, але зазвичай середньовічний вексель ще не мав чітко визначеної форми. Проте всі основні складові елементи вексельного зобов'язання в ньому вже були: доручення про сплату, вексельна сума, імена осіб, що

³³⁶ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 20.

брали участь в операції, позначка про одержання валюти й підпис особи, яка видала вексель. Крім того, важливим елементом векселя стала так звана вексельна мітка, тобто напис, який засвідчував, що даний документ є векселем. Неодмінною умовою було зазначення часу й місця видачі грошей³³⁷.

Розглянемо докладніше механізм одержання прибутків від вексельного обігу в епоху ярмарків. Насамперед вексель залишався засобом переказу грошей, які можна було одержати в іншому місті, державі або на іншому ярмарку. Якщо вексель надсилався, наприклад, з Ліона в Медину-дель-Кампо, його виписували в екю де марк, а одержували гроші за ним у кастильській монеті – мараведі. Якщо вексель було виписано на Антверпен, то гроші за ним одержували в голландських ліврах. Як правило, курс екю де марк на ярмарках був вищим, ніж в інших місцях, причому ця відмінність була тим більшою, чим більше часу залишалося до початку чергового ярмарку. На думку Раймонда де Рувера, розбіжності в курсах екю де марк банкіри створювали навмисно для того, щоб критики з позицій канонічного права не могли звинувачувати їх в одержанні відсотку від кредитних операцій³³⁸. Хоча на цій різниці курсів і було засновано механізм отримання прибутку від обігу векселя на ярмарках, запровадження реального екю (золотої монети) не завадило функціонуванню

³³⁷ Там само. – С. 22–23.

³³⁸ *Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change.* – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 77–78.

ярмарків у Ліоні та отриманню прибутків від вексельних операцій.

На ярмарках досить рано з'явилася практика *ricorsa*, тобто повернення, коли вексель, виписаний на певного одержувача, міг повертатися до свого власника після здійснення (за попередньою домовленістю) кількох переказів. Такий спосіб використовували ще в XVI ст. в Італії й Ліоні, де цю операцію називали ресконтро (*rescontro*) або ретратта. Відомі випадки, коли за допомогою ресконтро вексель перебував в обігу до шести років, будучи, по суті, прихованою формою відсоткової позики.

Операції фіктивного обміну, що здійснювався у формі переказних векселів кон рікорса (*con ricorso*), мали важливе значення на ярмарках П'яченци. Ці векселі були двох видів: *con ricorso semplice* і *con ricorso continuata*. Вексель першого типу виставляли в будь-якому місці Європи до сплати на ярмарку в П'яченці і після настання строку сплати одразу анулювався, а замість нього видавався новий вексель, виставлений на тому грошовому ринку, де було видано анульований вексель. Вексель *con ricorso continuata* виставлявся не на тому ринку, де було видано перший вексель; ця операція тривала доти, доки на початковому ринку не виставляли останнього векселя. Оскільки норма прибутку векселів *con ricorso* була заздалегідь відомою, вони вважалися фіктивними. Виставлений у П'яченці, цей вексель завжди мав у

своєму тексті застереження про відповідність курсу векселя офіційному курсу конто на ярмарку П'яченци, внаслідок чого покупці векселя завжди були впевнені в прибутку, оскільки конто фіксувалося на основі обмінних курсів³³⁹.

Механізм виникнення прибутку полягав у тому, що там, де власна грошова одиниця з фіксованим курсом котирувалася в іноземній валюті з нефіксованим курсом (наприклад екю де марк у Ліоні котирувався у генуезьких екю), курс обміну був завжди вищий, ніж у тих місяцях, де іноземну грошову одиницю з нефіксованим курсом котировали в місцевій валюті (наприклад екю де марк у Генуї – в генуезьких екю за іншим курсом, ніж у Ліоні). В цій відмінності курсів і полягав механізм автоматичного одержання прибутку від обігу векселів. Він був пов'язаний з ієрархічною структурою європейських ринків, у центрі яких був ліонський ярмарок, а пізніше безансонський у П'яченці³⁴⁰. У разі передачі векселів між Ліоном і Генуєю прибуток становив, як правило, 1,8 % з кожної операції. Жак Саварі зазначав, що прибуток міг досягати 2–4 %, а іноді навіть 10–15 % залежно від проби монет, кількості грошей і векселів на ринках³⁴¹.

³³⁹ *Кравець В. М., Кравець О. В.* Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 146–147.

³⁴⁰ *Бродель Ф.* Что такое Франция? – Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 2. Крестьянская экономика» до начала XX в. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – С. 373–377.

³⁴¹ *Savary J.* Le parfait negocian ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce demarchandises de France et des pays etrangers. – Paris: J. Guignard, 1675. –Т. 1. – Р. 187.

Так в епоху ярмарків за допомогою векселів негоціанти й банкіри створили замінник грошей, який можна було легко передавати через політичні й валютні кордони, формуючи єдиний торговельно-комерційний простір Європи, де церква, яка тривалий час обвинувачувала банкірів у лихварстві, вже не могла на них впливати. Тому в XVI ст. сфера фінансових операцій за допомогою векселів значно розширилася, охопивши Іспанію, Португалію, Англію та інші країни, які раніше залишалися поза міжнародним грошовим обігом. Якщо раніше монополістами у сфері обміну грошей були італійські компанії, то в XVI ст. у них з'являються конкуренти – німецькі банкіри (зокрема Фуггери), іспанські (Симон Руїс), фламандські (Еразм Шельц) та англійські (Томас Грешем). Незважаючи на це, на ярмарках Кастилії й Безансона провідну роль відігравали генуезці, які в XVI, XVII і навіть на початку XVIII ст. залишалися першими банкірами Європи.

Ідею про особливий ярмарковий тип векселя вперше висловив Рафаель де Туррі. На його думку, ярмарковий вексель був істинною формою векселя (*cambium regulare*), а векселі, які використовували поза ярмарковим обігом (*cambium irregulare*) він вважав такими, що не заслуговують на увагу. Більш ранні автори (Лаврентіус, Амброзіус, Сильвестр) взагалі не згадували про ярмарковий тип векселя, хоча саме тоді він був у широкому вжитку. Як зазначав

С. Скаччіа, ярмарковий вексель набув такого поширення, що інші типи векселя поступово втратили значення. Місцем виникнення ярмаркового векселя вважається ярмарок у Ліоні, а ліонський вексель став прототипом ярмаркового векселя³⁴². В XIX ст. ідею ярмаркового типу векселя у науковий обіг ввів В. Ендеман: він називав ярмарковими (нім. *messweschel*) переказні векселі, видані або сплачені на ярмарках.

Ярмарковий вексель можна вважати новим фінансовим інструментом,

Специфіка ярм векс

полягала не у відмінностях форми документа від звичайного («неярмаркового») переказного векселя, а в способі використання векселя на ярмарках. Існувала суттєва різниця між звичайним переказом грошей з одного міста в інше й переказом грошей на ярмарках. Джуліо Мандич у 30-ті р. XX ст. вважав ярмарковий вексель новим фінансовим інструментом. Його аргументація полягала в тому, що: 1) на відміну від звичайного переказу грошей з одного міста в інше розрахунки на ярмарках здійснювалися через взаємне зарахування платежів; 2) на ярмарках використовували умовну грошова одиницю – екую де марк, що давало змогу конвертувати різні валюти на основі курсу екую де марк; 3) ярмарки створили новий вид переказу грошей – *cambio con la ricorso*. Тому Дж. Мандич вважав, що за звичайного переказу грошей з

³⁴² Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 158, 173.

одного міста в інше переказний вексель використовували як засіб передачі грошей і таким чином уникали перевезення готівки. А на ярмарках вексель став у першу чергу саме кредитним інструментом³⁴³.

На ярмарках Ліона й Безансона розрахунки шляхом взаємозарахування і взаємокомпенсацій справні мали значне поширення, даючи можливість банкірам без використання готівки покривати боргові зобов'язання, які іноді сягали мільйонів екю. Проте, на наш погляд, це ще не дає підстави вважати ярмарковий вексель особливим видом правового інституту. Хоча в епоху ярмарків функції векселя й способи його використання дійсно швидко розвивалися, при цьому сутність векселя не змінювалася.

Значення епохи ярмарків полягало не у використанні умовної грошової одиниці – екю де марк, – і не в існуванні особливого ярмаркового векселя (по суті, він залишався звичайним переказним векселем), а в появі нових методів вексельного обігу. Ярмарки допомагали банкірам розширяти коло ділових партнерів і отримувати зиск від запровадження найбільш ефективних взаємних розрахунків між різними торговельними містами, сприяли поширенню вексельного обігу в багатьох країнах Європи й набуттю векселем основних характерних ознак. Завдяки

³⁴³ *Mandich G.* Delle fiere genovesi di cambi particolarmente studinte come mercati periodici del credito // *Rivista di storia economica.* – 1939. – № .4. – P. 257-276.

широкому використанню вексельних операцій на ярмарках на кінець XVI ст. сформувалися основні звичаї й правила вексельного обігу, вексельна термінологія (акцепт, аваль, протест) і норми вексельного права³⁴⁴.

³⁴⁴ Надбання чотирьох століть розвитку вексельної справи, а також звичаї та традиції вексельного обігу було узагальнено в першому Болонському вексельному статуті, затвердженому папою Пієм V і ухваленому в Болоньї в 1569 р., а також у Статуті Pragmatic, ухваленому в Неаполі в 1607 р.

2. 4. Виникнення індосаменту

Відкриття Америки й нових морських торгових шляхів у XVI ст. призвело до занепаду ярмарків, тому виникла потреба в розширенні обігу векселя за допомогою нових вексельних процедур. Потрібні були гарантії здійснення вексельної угоди з такою самою швидкістю й чіткістю, як на ярмарках, але при цьому вексельна угода не мала повинна була обмежуватись місцем і часом проведення ярмарків. До того ж, хоча на кінець XVI – початок XVII ст. в основному сформувалася термінологія і звичаї вексельних операцій, вексель ще не набув повноцінної спроможності до обігу. Важливим економічним чинником стало розширення кола учасників вексельного обігу: від обмеженого кола банкірів та купців до широкого кола звичайних громадян. До того ж, як зауважує В. А. Белов, використання векселя для обслуговування потреб заздалегідь визначеного кола осіб у принципі суперечило ордерній природі векселя³⁴⁵. Все це стало передумовами виникнення індосаменту.

На думку Л. Гольдшмідта, після того, як тратта стала вексельним документом, вона включила в себе ордерне застереження, а іноді й застереження на пред'явника, і таким чином набула гнучкості, властивої простому векселю. В цей період вексельний

³⁴⁵ Белов В. А. Очерки по вексельному праву. – М.: «ЮрИнфоР», 2000. – С. 34–35.

індосамент ще не зустрічався, хоча немає сумніву, що вже відбувалася неоформлена передача векселя, особливо з метою клірингу³⁴⁶.

Згідно з традиційною концепцією, яка бере свій початок з праць Жака Саварі, зародження індосаменту відбулося близько 1620 р. у Франції, а виникнення індосаменту зводиться, по суті, до його законодавчого визнання. Як відзначає Анрі Леві-Брюль, аргументом цього підходу, є той факт, що в праці Марешаля «*Traites des changes et echanges*», виданій в 1625 р., ще не згадується індосамент, а Клейрак в праці «*Usance du negoce*», виданій в 1659 р., вже описує індосамент під назвою «оборотний напис». Рафаель де Туррі і Сигізмондо Скаччіа не згадують про індосамент, проте Дупіус де ла Серра, праця якого була надрукована в 1680 р., пише про поширення передачі переказних векселів; цю здатність відзначає і Ж. Саварі³⁴⁷.

Хоча поняття «індосамент» і сама форма операції походять з Франції, відомі більш давні свідчення про використання індосування векселів. І сам термін, і написи про передачу на звороті документа зустрічаються в Англії задовго до найдавнішого французького документа, датованого 1389 р., який вважається першим свідченням про операцію індосування. Зокрема, в 1289 та 1297 рр. було

³⁴⁶ Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1891. – S. 448.

³⁴⁷ Levy-Bruhl, H. Histoire de la lettre de change en France aux XVII et XVIII siecles. – Paris: Recueil Sirey, 1933. – P. 103, 107-108.

зроблено записи про аванс на зворотній стороні королівського чека, які в 1353 р. були названі авансом за королівським борговим листом (*indorsentur*).

Наведені Л. Гольдшмідтом факти заперечують французьке походження індосаменту. Ордерне застереження й застереження на пред'явника зустрічається в комерційному статуті Болоньї 1550 р. На початку XVII ст. (в 1605 р., на думку М. Неймана, і в 1620 р. – Л. Гольдшмідта) передачу векселя було заборонено в Німеччині, що свідчить про існування там цієї практики. Крім того, в 1623 р. на іспанських вексельних ярмарках вийшло розпорядження про те, що в операції індосування (ісп. *endosatores*) відсоток не може перевищувати 10%, що також свідчить про поширення цієї практики в Іспанії. В Італії найдавніша згадка про передачу боргового документа пов'язана з ім'ям Матеуса де Афлікто (помер в 1510 або 1528 рр.), що свідчить про існування такої передачі принаймні на початку XVI ст. або навіть раніше. До того ж під назвою *girata* перші перекази банківського чека відомі в Сицилії в 1560 р. та Неаполі в 1574 р.³⁴⁸

У цілому ж питання про джерела індосаменту неоднозначне, і автори різних концепцій висловлюють суперечливі думки. Спробуємо виділити основні підходи до проблеми походження індосаменту.

1. Індосамент виник із сконтрації. Цю концепцію виникнення індосаменту запропонував

³⁴⁸ *Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1891. – S. 449–451.*

наприкінці XVIII ст. Г. фон Мартенс, і суть її полягає в тому, що джерела індосаменту потрібно шукати в операціях взаємного зарахування (сконтрації) на ярмарках Ліона³⁴⁹. Подібної думки дотримувався А. Фремері, який зазначав, що операція взаємних платежів сформувалася на ярмарках Ліона й включала в себе прийняття векселів до сплати, взаємне врахування боргів і сплату залишків готівкою³⁵⁰. Д. Маклеод також вважав, що практика взаємної компенсації боргів виникла в XVI ст. в Ліоні, відзначаючи, що врегулювання боргових зобов'язань через їхнє взаємне покриття виявилось набагато зручнішим, ніж сплата готівкою. Векселі, перед тим як бути погашеними на ярмарках Ліона, вже пройшли через багато рук і неодноразово обмінювалися, що наближало їх до грошей³⁵¹.

Можливість взаємного погашення боргів через сконтрацію виникла завдяки зосередженню вексельних операцій на ярмарках. У фінансових інтересах усіх учасників вексельних операцій було зручно, щоб вексель став не тільки платіжним засобом між особами, що уклали вексельну угоду, а й щоб багаторазово використовувався іншими особами, які могли нічого не знати про початкову вексельну угоду. На ярмарках ця потреба в розширенні обігу векселя

³⁴⁹ *Martens G. F.*, von. Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts. – Gottingen, 1797. – S. 69.

³⁵⁰ *Fremery A.* Droit Commercial. – Paris: Alex-Gobelet, Press l'Ecole de Droit, 1933. – P. 105, 127.

³⁵¹ *Macleod H. D.* The theory and practice of banking. Vol. 1. – London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866. – P. 280.

значною мірою задовольнялася завдяки сконтрації, яка називалася в той час «жиро» (*giro*)³⁵².

Через сконтрацію на ярмарках сума, зазначена у векселі, могла перейти від однієї особи до іншої тільки в момент сплати (за умови присутності всіх учасників вексельної угоди – *giranti*). Як зазначав П. П. Цитович, передача векселя на момент платежу в присутності всіх *giranti* стала першим кроком до того, щоб дозволити таку передачу й до настання моменту сплати, причому в різний час, коли з'являлася перша, потім друга, третя й інші особи, що погодилися на передачу та придбання векселя³⁵³.

Про історичний зв'язок індосаменту з *giro* середньовічних ярмарків свідчать і терміни «*giro*», «*girare*», «*girata*», «*girante*», які в італійській і в діловій німецькій мові XIX ст. означали «індосамент», «індосувати», «індосант», «індосатор». Ідею походження індосаменту з *giro* висловив ще Ф.-А. Бінер³⁵⁴, і в XIX ст. вона набула значного поширення.

Справді, під назвою *girata* передача векселя існувала вже в Італії в XVI ст. Як зауважував Л. Гольдшмідт, перша згадка про вексельне жиро зустрічається в законі, виданому у Венеції 14 грудня 1593 р., що забороняв жиро. Документально підтверджена операція жиро зустрічається в одному з

³⁵² Grunhut C. S. Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 84, 87.

³⁵³ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 17.

³⁵⁴ Biener F. A. Historische Erörterungen über den Ursprung und den Begriff des Wechsels // Biener F. Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte. Band 1. – Leipzig: B. Tauchnitz, 1846. – S. 35–49.

неаполітанських актів від 1600 р.³⁵⁵. Проте ні С. Скаччіа, ні Р. де Туррі не згадують про жиро, і це, очевидно, зумовило точку зору Ф.-А. Бінера, який вважав, що в Італії XVII ст. вексельний індосамент взагалі не використовувався³⁵⁶.

Коли негоціант прибував на ярмарок, він мав із собою спеціальну записну книжку, де фіксував видані векселі. Цю записну книжку він пред'являв керівництву ярмарку (*conservatores nundinarum*), після чого на певний день призначали акцептацію, а після неї – сконтрацію, метою якої було покриття пасиву активом і взаємне зарахування боргових зобов'язань кредиторів і боржників. Через це, як зазначав С. М. Барац, виникала метушня, кружляння (*girare*) по ярмарку, щоб поєднати воєдино, в одне коло (*giro*) вексельних боржників і кредиторів для передачі вимог і претензій однією особою іншій. Так зародився прообраз індосації векселів, яка хоча й не була достроковою (вексель сплачувався на місці), але полягала у факті передачі векселя і всіх вимог за ним³⁵⁷. Індосамент (*girata*) вже існуючого векселя замінив видання нового векселя і жирант був відповідальним за векселем так само, як і трасант нового векселя. Завдяки цьому індосамент став принципово новим правовим інститутом, що

³⁵⁵ Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1891. – S. 453.

³⁵⁶ Biener F. A. Historische Erörterungen über den Ursprung und den Begriff des Wechsels // Biener F. Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte. Band 1. – Leipzig: B. Tauchnitz, 1846. – S. 85.

³⁵⁷ Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 665-666, прим. 15.

сформувався на ярмарках з жиро в XVI ст.³⁵⁸. Що ж до співвідношення сконтрації й жиро, а також уживання поняття *giro* замість *scontro*, то на думку А. Ф. Федорова, причина цього полягала в тому, що поняття «жиро» мало ширше значення і стосувалося переказу грошових сум узагалі, зокрема сконтрації³⁵⁹.

Проте, на відміну від сконтрації, сутністю індосаменту є передача боргового зобов'язання, а не його погашення через взаємне зарахування, яке передбачало кінцевий розрахунок за векселями, тоді як індосамент мав на меті полегшення обігу векселів, строк сплати яких ще не настав.

2. Джерела індосаменту потрібно шукати в процедурі авалю. Завдяки вексельному дорученню *avallo* (його також називали *giro*) відбувався обіг та переказ грошей, і цю процедуру, яку іноді називали жироаваль (*giroaval*), на думку К. Грюнхута, можна вважати попередником індосаменту. Деякий час поняття *indosso* та *avallo* використовували в однаковому значенні³⁶⁰. Ф. фон Канштайн відзначав, що вже на ярмарках почали використовувати індосамент, в якому суб'єкти клірингової операції, через чиї руки вексель проходив як засіб сплати, ставили на векселі напис «*a valle*». Але слід узяти до уваги, що аваль XVII ст. і сучасний аваль – різні поняття. В XVII ст. поняття «аваль» було пов'язано з

³⁵⁸ Canstein F., von. Das Wechselrecht Oesterreichs. – Berlin: Carl Heymann's Verlag, 1903. – S. 12.

³⁵⁹ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 38.

³⁶⁰ Grunhut C. S. Wechselrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 88.

переказними векселями – (траттами), які складали за такою схемою:

На ярмарку особа № 1 свою вимогу до особи № 5 бажає передати особі № 2. Особа № 2 згодна на таку передачу і передає далі цю вимогу особі № 3, а особа № 3, у свою чергу, – особі № 4. Для того, щоб здійснити таку передачу, особа № 3 видає особі № 4 вексель, трасований на особу № 5. Особа № 3 є трасантом, проте особи № 1 та № 2 також підпишуть цей вексель. Оскільки вони передавали один одному вимогу, то відповідали за неї як авалісти³⁶¹.

Таким чином виникав послідовний ряд авалістів – осіб, які купували одне й те саме вексельне зобов'язання з метою одержати прибуток. У разі несплати та повернення такого векселя з протестом, кожний з послідовних авалістів пред'являв позов проти векседавця та його безпосереднього попередника. Проте автоматична й солідарна відповідальність, яка є основним наслідком індосаменту, на той час ще не була визнаним правовим інститутом.

На практиці ці вексельні операції здійснювали за допомогою маклерів, які відразу домовлялися про ціну та інші умови. Протягом деякого часу (принаймні один

³⁶¹ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 17, прим. 27. Думку, що виникнення індосаменту пов'язане з авалем, можна бачити ще в Готца (*Gotz. Giro // Allg. Encyklopadie der Wissenschaften und Kunste v. J. S. Ersch und J. G. Gruber. 1 section. – S. 24*) та Кунце, який останній вважав, що індосамент проходить частково від сконтрації (функція передачі) а частково від авалю (функція гарантії) (*Kuntze J. Deutsches Wescelrecht. – Leipzig, 1862. – S. 179-180*).

- два дні) між укладенням угоди і видачею переказного векселя, за який можна було ще кілька разів передавати цю суму. Але, як зауважував Р. де Рувер, хоча в різних юридичних трактатах і зустрічається згадка про аваль у формі послідовних передач, серед значної кількості переказних векселів в архівах Флоренції та Антверпена прикладів цього знайти не вдалося. Це свідчить, що практика використання авалю ще не була дуже поширеною. Іноді замість послідовного ряду авалістів або покупців векселя тратту підписували завдяки поступці векселедавців або продавців³⁶².

Хоча аваль XVI-XVII ст. можна розглядати як послідовні передачі боргового зобов'язання, на відміну від індосаменту ці передачі відбувалися до видачі переказного векселя, а не після. Думка про походження індосаменту з авалю виникла через те, що приписки робилися внизу векселя (*a valle*), тобто там, де в Італії писали передавальний напис (*girata*), що відповідав індосаменту. До того ж навіть у XVIII ст. поняття *avallo* та *indosso* досить часто не розрізняли.

Проте сам по собі факт тотожності місця, де робили приписку на векселі, ще не є підставою для висновків про походження індосаменту. Дійсно, італійські поручительські й передавальні написи робили внизу на лицьовій стороні векселя, але форма цих двох типів написів різнилася. Якщо

³⁶² Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. - Paris: Libraire Armand Colin, 1953. - P. 85.

поручительський напис чітко висловлював прийняття поручництва і обмежувався одним підписом під підписом векселедавця, то *передавальний напис (girata)* мав форму доручення даного трасата про сплату³⁶³.

3. Індосамент виник зі звичаю торговців сплачувати свої борги через записи в облікових книгах обмінювача грошей (банкіра) або бухгалтерських книгах самих купців. Проте згідно з правилами, що діяли в Італії і Брюгге, такий спосіб платежу також був кінцевим розрахунком, після чого регресний позов ставав неможливим.

Крім того, як слушно зазначає А. Ф. Федоров, припущення, що індосамент виник з процедури переказу (*giro*) сум грошей з рахунку однієї особи на рахунок іншої, непереконливе, тому що для такого переказу його учасники повинні були мати поточні рахунки в одного банкіра або в одній касі. Інакше така передача векселя ставала неможливою. До того ж із самого факту переписування сум з одного рахунку на інший ще не міг виникнути принцип гарантії особи, що передає вексель за індосаментом, оскільки таке переписування є повним погашенням вимоги без можливості дальшого регресу.

Право регресу є основним юридичним результатом індосаменту, а оскільки банківський переказ не давав кредиторіві такого права, то не

³⁶³ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 37.

зрозуміло, як з одного виду платежу міг виникнути зовсім інший. Проте, крім банківського переказу (*la ditta di banco*), існував також і позабанківський переказ (*ditta fuori di banco*). Згідно з італійськими муніципальними та корпоративними статутами боржник не мав права ухилятися від вимог кредитора, який вимагав у нього передати кредит третій особі. Саме цей досить поширений звичай пояснює велику кількість трансфертів, які можна знайти в розрахункових бухгалтерських книгах середньовічних купців, оскільки так вони могли економити готівку. Позабанківський переказ (на відміну від банківського) не позбавляв боржника відповідальності перед кредитором; він залишався гарантією платоспроможності третіх осіб, які мали потребу в трансферті, і тому його можна розглядати як спосіб надати кредиторіві право регресу в разі несплати боргу.

Незважаючи на переваги такої системи, вона спричинила численні зловживання, оскільки всі уникали сплати готівкою й відсилали кредитора від одного боржника до іншого, поки він не знаходив того, хто мав готівкові кошти. Щоб уникнути такої незручності, негоціанти почали робити помітку про переказ у заголовку боргового зобов'язання незважаючи на те, що передачі таких зобов'язань суд ще не визнавав.

4. Індосамент виник з інституту представництва. Ще на першому етапі розвитку векселя до двох учасників вексельного зобов'язання приєдналося двоє представників, один з яких був презентантом, заздалегідь визначеним учасниками вексельної угоди. Але вимога зазначати ім'я презентанта не відповідала зростанню потреби в передачі вексельного зобов'язання. Тоді поступово за презентантом почали закріплювати деякі права, зокрема право самотійного позову (його він не міг бути позбавленим з волі особи, що передала йому вексель) та право дальшої передачі векселя. Саме це поступове відособлення презентанта й стало, на думку Г. Ф. Шершеневича, підґрунтям для виникнення індосаменту³⁶⁴.

Призначення довіреної особи для отримання платежу через пред'явника згідно з ордерним застереженням (нім. *orderklausel*) передбачало здійснення відповідного напису в нижній частині векселя або на його зворотній стороні. Практика обігу боргових документів з ордерним застереженням існувала вже тривалий час, і можливість вимагати сплату через представника була важливою передумовою для поширення індосаменту³⁶⁵.

А. Ф. Федоров також вважав, що індосамент виник з помітки на векселі про передачу вексельних прав презентантом через додання згадки про наказ тоді,

³⁶⁴ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 3. Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 10.

³⁶⁵ Grunhut C. S. Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 89-90.

коли сам презентант не міг одержати гроші за векселем. Додання до імені презентанта слова «наказ» було зумовлено й тим, що часто важко було передбачити, кому саме доведеться одержувати платіж за векселем, а можливість одержання коштів за наказом будь-якого одержувача грошей передбачалася в самому векселі і не потребувала додаткових доказів. Таким способом можна було передати вексель лише один раз, і для подолання цього обмеження за векселем з передавальним написом було визнано здатність до необмеженої кількості передач³⁶⁶.

Подібної думки додержувався О. Долинський, який вважав, що спосіб одержання суми боргу через уповноважену особу (представника) використовувався ще в давніх хірографах у вигляді особливого напису в документі, яким сплату боргу довіряли тому, на кого вкаже ремітент. Таким чином ремітент передавав повноваження вимоги виплати. Спочатку таке повноваження передбачало укладення особливого документа, а потім його почали розміщувати поруч з довірчим написом на векселі на передній стороні векселя (в разі авалю), або на зворотній (*in dorso*, прообраз індосаменту)³⁶⁷.

Нові аспекти в проблемі походження індосаменту виявилися після того, як у середині ХХ ст. Ф. Меліс знайшов у державному архіві Флоренції документ,

³⁶⁶ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 37–39.

³⁶⁷ Dolinski A. Polskie prawo wekslowe. – Poznan, 1925. –S. 35, 37.

датований 1519 р., який можна розглядати як індосований вексель.

Шостого серпня 1519 р. переказний вексель було виставлено з Неаполя на Флоренцію на суму 50 дукатів золотом. У векселі зазначено чотири учасники: 1) векселедавець Джанфранческо Строззі, що проживає в Неаполі; 2) кредитори Бартоломео Джинорі й Аньоло Строззі, що проживають також у Неаполі; 3) бенефіціар Нікколо Бончині з Флоренції; 4) платник Федеріго Строззі також із Флоренції. Переказний вексель прийнято, і він підлягає сплаті в строк. На звороті векселя є напис: *«Заплатити п'ятдесят дукатів за мене, Нікколо, фабрикантам сукна Антоніо Сальветті і Компанії»*. Таким чином, цей переказний вексель було індосовано, і бенефіціар Нікколо Бончині за допомогою жиро давав розпорядження сплатити вексель компанії, що виробляла сукно, – Антоніо Сальветті й Ко.

Розрахункова книга платника – Федеріго Строззі – містить запис, згідно з яким переказний вексель було виставлено в Неаполі 6 серпня 1519 р.; його було сплачено 3 вересня того ж року переказом на банк Карло Джинорі. Платник Федеріго Строззі зробив запис у дебет векселедавця Джанфранческо Строззі з Неаполя і в кредит свого банкіра Карло Джинорі, який сплатив вексель. Цей запис сформульовано так: *«Джанфранческо Строззі виставив на нас у строк на користь Нікколо Бончині й через нього для Антоніо Сальветті»*. Цим підтверджується, що Нікколо Бончині поступається своїми правами Антоніо Сальветті, а

також що той одержав суму за переказним векселем від особи початкового бенефіціара³⁶⁸.

Проте даний вексель був єдиним у пачці з 16 векселів, датованих з 1510 по 1519 рр. В іншій пачці з цього архіву серед 50 векселів за 1518–1519 рр. немає жодного подібного векселя. Аналіз записів Федеріго Строззі, одного з найзначніших флорентійських банкірів того часу, також свідчить про наявність лише трьох записів, текст яких нагадує наведений вище зразок векселя. Отже, хоча в 1519 р. індосамент вже був відомим у Флоренції, ця практика була мало поширеною.

У 1550 р. в новій, переглянутій версії статуту Болоньї було вміщено згадку про переказні векселі, які підлягали сплаті певній особі, або пред'явникові векселя. При цьому підкреслено, що *пред'явник не повинен підтверджувати свої повноваження*. Хоча нам невідомо, наскільки поширеними були такі операції в Болоньї в середині XVI ст., цю згадку можна розглядати як доказ того, що поступово індосамент почали застосовувати частіше. На кінець XVI – початок XVII ст. індосамент вже досить широко використовували у Флоренції, Пізі й Ліворно – основних банківських центрах Тоскани.

Документи, виявлені Анрі Лапейром в архіві іспанської провінції Вальядолід та Федеріго Мелісом у

³⁶⁸ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 100–101.

державному архіві Флоренції, свідчать про те, що практика індосаменту дійсно зародилася на початку XVI ст., але її легітимація й поширення були складними й тривалими (як відомо, навіть у XVIII ст. індосування переказних векселів визнавали не в усіх країнах)³⁶⁹.

Ідея передачі вексельного зобов'язання виникла давно (передавальні написи на цінних паперах відомі в Італії ще з XIII ст.³⁷⁰), а перші форми індосаменту виникли у Флоренції на початку XVI ст. Однак практика індосаменту поширювалася дуже повільно, і хоча на кінець XVI ст. вже була відомою, але не стала загальноприйнятою й зустрічала протидію та численні обмеження в Неаполі й Венеції. Приблизно так само розвивався індосамент в Іспанії. Поступово практика індосаменту привернула увагу законодавців та юристів, які спочатку намагалися його заборонити. Це можна бачити в неаполітанському статуті «*Pragmatic*» від 8 січня 1607 р., який дозволяв лише одну *girata*, але суворо забороняв багатократні індосаменти. Очевидно, саме ці тривалі заборони й обмеження індосаменту стали причиною того, що питання його виникнення неоднозначне.

Згідно з нормами римського права боргові зобов'язання не підлягали передачі. Під впливом цих норм італійські юристи (зокрема Бенвенуто Стракка в

³⁶⁹ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 83–84.

³⁷⁰ Levy-Bruhl, H. Histoire de la lettre de change en France aux XVII et XVIII siecles. – Paris: Recueil Sirey, 1933. – P. 104.

середині XVI ст.) обмежували можливість передачі боргових прав, вважаючи, що пред'явник може бути допущеним до ведення справ у суді від імені кредитора лише тоді, коли він може довести, що боргове зобов'язання вручено йому з метою сплати, підтвердження чого має бути доручення. В наступному столітті Сигізмондо Скаччіа визнав за пред'явником ширші права.

Крім того, потрібно враховувати й середньовічну ментальність, за якою комерційні зв'язки ще не набули позаособистого характеру. Це також не сприяло запровадженню передавального напису і зростанню здатності векселів до обігу, оскільки можливість передачі вексельних прав третім, практично невідомим, особам навіть не припускалася.

Внаслідок цього, хоча формулювання *«сплатити такій-то особі або пред'явникові»* досить часто зустрічається серед боргових розписок XIV–XV ст., на думку Р. де Рувера, його рідко можна знайти серед переказних векселів цього часу, а декілька винятків у дійсності мали більше спільних рис з акредитивами, виписаними мандрівникам, духовним особам, прочанам або студентам. Ці акредитиви були схожі на переказні векселі, але відрізнялися від них тим, що їх виписав банкір на користь осіб, які не були комерсантами, і акредитиви підлягали сплаті в обмін на квитанцію.

Нотаріально завірені валютні угоди XII–XIII ст. часто містили умову, згідно з якою особа, що взяла гроші в кредит, мала повернути гроші або особисто кредиторів, або його законному представникові, але згодом ця практика перестала використовуватися. Зникнення цієї форми угоди серед переказних векселів XIV–XV ст. є свідченням негативного впливу римського права. Така форма угоди підходила для караванної торгівлі, але втратила доцільність після занепаду ярмарків Шампані й виникнення нового типу організації торгівлі, заснованої на кореспондентських відносинах та існуванні компаній, що мали свої філії і представництва на ринках.

У торговельній діяльності давно виникла потреба в прийнятті боргових зобов'язань компаньйонами або представниками комерційних товариств. Перші свідчення про передачу боргових зобов'язань з'явилися ще на початку XIV ст., зокрема в матеріалах судового процесу 1304 р. на ярмарку в Шампані, де зазначалося, що представник комерційного товариства або компанії (італ. *societas*) мав право брати на себе боргові зобов'язання від імені самого товариства. В п. 13 Болонського статуту 1454 р. та в п. 17 цього самого статуту 1569 р. також підтверджено це право («Акцепт векселів, які прибудуть в Болонью для платежів за ними, має здійснюватися рукою того, хто буде уповноваженим вести розрахунки особи, якій

доручено сплату незалежно від того, чи матиме таке повноваження господар чи управляючий»).

Однак прийняття зобов'язань компаньйонами або комерційними представниками ще не є індосаментом. Основною передумовою визнання факту передачі вексельних прав справжнім індосаментом є *солідарна відповідальність усіх осіб*, що поставили свої підписи на векселі. До XVI ст. ця ідея ще не сформувалася, тому навряд чи можна повністю погодитися і з цією концепцією виникнення індосаменту, і з думкою Г.-Ф. фон Мартенса, А. Фремері³⁷¹ та П. П. Цитовича, які вважали, що витоки індосаменту простежуються в операціях сконтрації на ярмарках Ліона.

В Італії під час передачі векселя передавальний напис з повним і точним зазначенням особи, якій передавався вексель, а також з посиланням на наказ, спочатку робили на лицьовій стороні документа. Якщо презентантові дозволяли передавати вексель, то лише із вказівкою «за наказом такої-то особи», що обмежувало обіг векселя.

Ще в попередні періоди історії вексельного обігу у вексельних операціях, крім кредитора й боржника, брали участь їхні представники. Презентант спочатку не був самотійним учасником вексельної операції і діяв лише як довірена особа того одержувача векселя. Проте одержувач векселя, який вимагав включення імені презентанта в текст переказного векселя, не

³⁷¹ *Fremery A. Droit Commercial. – Paris: Alex-Gobelet, Press l'Ecole de Droit, 1833. – P. 105.*

завжди міг заздалегідь знати, хто саме буде його презентантом. Тому поступово разом із вказівкою безпосередньому кредиторіві сплатити вексель почали писати «...або за її наказом», маючи на увазі особу, вказану одержувачем векселя, який здійснював цей наказ, вміщуючи на звороті векселя (*in dosso*) напис, в якому було зазначено, хто саме замість цієї особи має здійснити платіж за векселем.

Не бажаючи обмежувати себе зазначенням певних осіб, одержувач векселя дедалі частіше залишав перед своїм підписом порожнє місце. Так виникла практика не вказувати векселедержателя, а робити пропуск (*blank*), на місці якого можна було вказати будь-яку особу, що мала право одержати гроші за векселем. Бланковий індосамент став реакцією на заборону багаторазової передачі – тексту передавального напису не писали, а ставили лише підпис індосанта. Ім'я індосата (особи, яка одержала вексель завдяки індосаменту) проставляли лише в момент сплати векселя. Ці *billetes en blanc* можна вважати проміжною стадією між сконтрацією і справжнім індосаментом.

До ухвалення Ордонансу 1673 р. індосамент найчастіше був простим підписом, який ставили на зворотній стороні цінного паперу. Ордонанс вніс дві суттєві зміни в цю практику, відзначивши в ст. 23 розділу V, що індосамент не буде визнаватися дійсним (і не буде передавати право власності), якщо до

підпису індосанта не буде додано дати та імені цесіонера, а також не буде вказано суми, яку він надав. Очевидно, що використання передавальних написів існувало й до прийняття Ордонансу 1673 р. Можливо, ця практика виникла після едикту 1601 р., а її метою було забезпечення більш вигідного відсотка. Так виник бланковий індосамент, що передбачав підписи купців на зворотній стороні незаповненого бланку векселя. Приводи для зловживань були цілком очевидними: особа, яка знайшла такий загублений бланк, могла легко привласнити вексель.

Billetes en blanc були досить поширені у Франції. Про це свідчать численні скарги купців у 1604 р. депутатам паризького парламенту на безладдя, внесені в комерційні справи документами на пред'явника. Пізніше паризький парламент неодноразово забороняв їх використання³⁷². Ж. Саварі також відзначав, що на початку XVII ст. деякі купці використовували векселі, виписані на бланках, і такий вексель продавався з рук у руки, проходячи іноді через шість або навіть дванадцять осіб, які нічого не знали про його походження. Зокрема, відомий випадок, коли вексель на 100 000 екю обійшов усю Європу, і на ньому було понад 50 індосаментів, для написання яких до векселя приклеювали довгі смуги паперу. Наслідком такої практики стали численні зловживання, тому суд рішенням від 7 червня 1611 р.

³⁷² Martens G. F., von. Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts. – Gottingen, 1797. – S. 71.

заборонив банкірам і купцям використовувати векселі на бланку³⁷³. Однак вони існували і у XVIII ст. як загальноприйнята практика.

Незважаючи на це, *billetes en blanc* не задовольнили тих потреб, для яких їх було створено. В процесі розвитку торгівлі купці, особливо багаті, вже не могли самотійно вести всі свої справи, і так виникла потреба в розширенні повноважень їхніх торгових агентів. Раніше представники й агенти купців могли одержувати гроші за векселями лише особисто, проте часто виникали обставини, коли треба було сплатити негайно, а торговельний агент на цей час перебував в іншому місці. Він міг би сплатити векселями негоціанта, на якого працював, але для цього потрібно було передати права одержання грошей за векселями, а цих повноважень в нього не було. Ще в середині XVI ст. проблема прав представника привернула увагу Бенвенуто Стракка, який відзначав, що боргові документи (він називав їх хірографами) були досить поширеними серед купців³⁷⁴. Усі ці способи мали одну мету – спростити й полегшити вексельні операції, надаючи векселю ширші можливості до обігу.

Підсумовуючи розгляд думок щодо походження індосаменту відзначимо, що всі зазначені вище чинники впливали на його становлення, і можна

³⁷³ Levy-Bruhl, H. Histoire de la lettre de change en France aux XVII et XVIII siecles. – Paris: Recueil Sirey, 1933. – P. 120

³⁷⁴ Biener F. A. Historische Erörterungen über den Ursprung und den Begriff des Wechsels // Biener F. Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte. – Band 1. – Leipzig, B. Tauchnitz, 1846. – S. 125.

простежити послідовну еволюцію ідеї передачі векселя від сконтрації на ярмарках через аваль та інститут представництва до *billets en blank*, які й були найближчим попередником індосаменту. При цьому форма документа на пред'явника, яким був *billets en blank*, вплинула на виникнення й розвиток самої ідеї індосаменту.

Проте індосамент не тільки суперечив усталеним звичаям вексельного обігу, а й інтересам банкірів. Раніше в разі кредитування можна було розраховатися не тільки готівкою (коли гроші сплачувалися у визначений строк, наприклад на наступному ярмарку), а й шляхом компенсації або зарахуванням взаємних вимог – сконтрації. Поступово для цього почали використовувати й векселі, хоча їх застосування ускладнювалося тим, що до появи передавального напису ремітент повинен був особисто звернутися до трасата і одержати в нього суму, зазначену у векселі.

Внаслідок цього особа, яка мешкала, наприклад, у Болоньї і одержала вексель на банкіра, що мешкав у Венеції, була змушена їхати до Венеції, щоб одержати там гроші за цим векселем. Саме ця обставина зумовила застосування вексельних операцій передусім на ярмарках, де був присутнім і трасат (платник за векселем), і ремітент, які могли проводити взаємні розрахунки. Проте, оскільки трасат і ремітент не завжди були присутні на одному ярмарку (крім того, потрібно було проводити платежі й за межами

ярмарків), доводилося звертатися до посередників – банкірів, які мали ділові зв'язки в різних містах і могли сплачувати за векселями (саме тому банкіра на той час розглядали як особу, що проводила вексельні операції).

Ситуація почала змінюватися з поширенням у Франції індосаменту. У разі застосування індосаменту банкіри вже не могли контролювати вексельні операції й торговців, які користувалися векселями. Простий порядок передачі векселя, згідно з яким він міг вільно переходити від однієї особи до іншої, порушував монополію італійських банкірів на операції з векселями, і саме тому (хоча потреба в поширенні передавального напису назріла й була цілком об'єктивною) запровадження індосаменту мало багато супротивників.

Передача вексельних прав за допомогою індосаменту досить часто ставала причиною зловживань і банкрутств, оскільки, якщо боржник виявлявся неплатоспроможним, важко було визначити походження векселя та обставини його видачі. Найчастіше такі випадки спостерігалися у Франції, тому використання документів на пред'явника неодноразово заборонялося.

Італійське законодавство стримувало поширення індосаменту: його забороняли у Венеції в 1593 р. і в Неаполі, де кодекс 1607 р. дозволяв індосувати вексель лиш один раз, а передавати його тільки в разі

нотаріального завірення підпису індосанта. На початку XVII ст. подібні обмеження зустрічалися і в інших країнах. Проте можна згадати й боротьбу за їхню. Зокрема, 24 травня 1651 р. муніципальною постановою Амстердама було знято всі обмеження на передачу векселя, але ця постанова діяла недовго. Незважаючи на це, законодавство Голландії виявилось найпрогресивнішим, і вексельне жиро було визнано в 1651 р.; у Франції індосамент було визнаний королівським указом 1654 р. і Ордонансом 1673 р.

Таким чином, за допомогою індосаменту переказний вексель – тратта – вийшов з-під контролю італійських банкірів і став знаряддям усіх комерсантів. Якщо вексель у руках італійських банкірів і сприяв обігу валют, то цей обіг був обмежений лише певним колом заздальгідь визначених осіб, тоді як у разі індосаменту це обмеження ліквідувалось, і валюту можна було передавати стільки разів, скільки вексель передавали від однієї особи до іншої³⁷⁵. Поява індосаменту суттєво вплинула на економічну сутність векселя: зростання можливостей його обігу розширило його функції вексельного документа – із засобу переказу грошей він став засобом сплати. Переходячи від однієї особи до іншої, вексель покривав взаємні зобов'язання і поступово сам став предметом торгівлі як цінний папір. До того ж, саме індосамент надав векселю значення засобу кредиту.

³⁷⁵ *Барац С. М.* Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 667.

2. 5. Розвиток вексельних операцій у Франції.

Поширення індосаменту

Практика використання передавального напису – індосаменту – набула поширення у Франції на початку XVII ст. Цей умовний період (тривав з початку XVII ст. до початку XIX ст.) П. П. Цитович називає періодом індосаменту. Іноді цей період називають французьким, оскільки основні новації у вексельному обігу з'являються вже не в Італії, а у Франції, а також у Голландії, Англії й Німеччині³⁷⁶.

Серед історичних та соціально-економічних передумов, що призвели до поширення індосаменту у Франції, необхідно назвати послаблення торговельного значення Італії та зростання економічного потенціалу Франції. Відкриття Америки і створення нових торговельних шляхів спричинило не тільки занепад ярмарків, а й зменшення економічного значення Італії. Почалося зростання торгівлі голландців та англійців, які створювали великі торгові компанії і захоплювали нові колонії. Наслідком цього була не тільки втрата Італією свого колишнього значення як торговельного банківського центру Європи, а й занепад Ганзейського союзу. Як зазначає Г. Ф. Шершеневич: «Італія залишилася осторонь, а в центрі виявилася Франція»³⁷⁷.

Ще одною історично зумовленою причиною поширення індосаменту саме у Франції був розвиток французького права. Зміни в економічному житті і державному устрої потребували нового торговельного права, яке було б вільним від обмежень

³⁷⁶ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 14.

³⁷⁷ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 59.

канонічного і римського права середньовічної Європи. Розвиток французького права дав Франції можливість вийти за межі традиції римського права, яке не допускала передачі боргового зобов'язання.

Потреба у використанні кредитних операцій також стала однією з економічних причин розширення вексельного обігу, зокрема звільнення вексельного зобов'язання від таких обмежень, як фіксовані учасники вексельної угоди, що сприяло поширенню передавального напису.

На наш погляд, на впровадження індосаменту вплинули поширення практики бухгалтерського обліку кредитних операцій та розвиток посередництва. Останній був результатом розповсюдження компаній, що привело до визнання підприємства відокремленим від його власників. Сама ж процедура індосаменту сформувалася основі ідеї передачі векселя, яка виникла ще в ярмарковий період.

У Франції абсолютизм і торгівля розвивалися синхронно, тому саме тут були зроблені перші спроби законодавчого врегулювання торговельних відносин і створення кодифікації торговельного права. На відміну від Італії, у Франції ініціативи з вироблення законодавчих заходів належали не купецтву, а королівській владі що, на думку Г. Ф. Шершеневича, було пов'язано із загальним посиленням державної влади в тогочасній Європі і виявилось у зростанні внутрішньої безпеки, зокрема безпеки перевезення товарів. Колишня замкненість і відокремленість європейських міст залишилася в минулому, між різними містами налагодилися активні торгово-комерційні відносини. Все це вимагало становлення правових норм і юридичних понять нового

торговельного права. Державна влада в цей час виявляла схильність до римського права, яке символізувало підпорядкування єдиній владі. Зі свого боку церква підтримувала канонічне право, яке було тісно пов'язане з римським правом. Деякий час існували паралельно три правові системи – римське, канонічне і торговельне право³⁷⁸. Останнє стало відображенням досвіду реальної комерційної практики.

В історії французького середньовічного права найважливішим джерелом формування правових норм був звичай. І хоча на півдні Франції досить сильними були традиції римського права, ставлення до нього французької монархії було складним. З одного боку, посилення на норми римського права сприяло зміцненню королівської влади, а і з іншого – могло сприйматися як визнання влади римсько-германського імператора. Через таке неоднозначне ставлення король Філіп-Август навіть заборонив викладання римського права в Паризькому університеті (воно було відновлене в 1679 р., за Людовіка XIV). В цілому французькі королі намагалися обмежити вплив римського права, і Людовік Святий (XIII ст.) оголосив норми римського права не обов'язковими на території французького королівства. В XIV ст. починає зменшуватися вплив і церковно-канонічного права, причиною чого також була боротьба монархії за зміцнення своїх позицій.

Якщо у французьких боргових документах XII–XIII ст. ще можна бачити використання римської формули позики (*mutuum*), то згодом вона втрачає своє значення, оскільки канонічне право забороняло стягнення відсотків. Але, оскільки церква у Франції була найбільшим позикодавцем, вона знайшла спосіб обійти канонічні обмеження (боржник сплачував

³⁷⁸ Там само. – С. 61–62.

кредиторів заздалегідь обумовлену винагороду, яка формально не вважалася відсотком, але могла становити до 25% позики)³⁷⁹. Хоча канонічне право стримувало розвиток комерційної діяльності, римське право також не сприяло розвитку торгівлі. Противниками новацій у сфері комерційної діяльності були представники римського права – так звані легісти. В боротьбі з канонічним і римським правом формувалися специфічні особливості торгового права.

Сукупність сприятливих соціально-економічних передумов, що склалися в першій половині XVII ст. у Франції, спричинили те, що саме тут практика індосаменту була визнана законодавчо. Зокрема, французьке право дозволяло використовувати документи не тільки «за наказом» (*a ordre*), а й на пред'явника. Крім того, тривале використання так званих *signatures en blanc* створило сприятливі умови для застосування бланкового індосаменту³⁸⁰. Як зазначав В. А. Удінцев, «з переходом торгової гегемонії від Італії до Франції, остання бере у свої руки і дальший розвиток торгового права»³⁸¹.

Поступово французький термін «*endossement*», що походив від прийнятої у Франції форми тексту вексельного напису (*en dos* – на зворотній стороні векселя) став загальноприйнятим. Легітимація практики індосаменту у Франції відбулася завдяки указу 1654 р. і *Ordonnance de commerce* 1673 р. Ордонанс складався зі 122 статей, поділених на п'ять розділів. Основна мета цього документа полягала в прагненні убезпечити купців від обману. У п'ятому

³⁷⁹ *Право средневековой Франции // История государства и права зарубежных стран / Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. Часть 1. – М.: Издательская группа НОРМА– ИНФРА М, 1998.*

³⁸⁰ *Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 15; Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 666.*

³⁸¹ *Удинцев В. А. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 94.*

розділі досить детально регламентувалася практика індосаменту.

У розробку Ордонанса 1673 р. вагомий внесок вніс Жак Саварі (1620–1690), досвідчений комерсант, який до 1658 р. вів оптову торгівлю, потім служив у фінансовому відомстві, а в 1670 р. ввійшов до складу комісії з підготовки Ордонанса. Роль Ж. Саварі у створенні та редагуванні цього документа була настільки значною, що Ордонанс 1673 р. називали кодексом Саварі³⁸².

За повнотою обсягу цей Ордонанс справді можна вважати кодексом, оскільки він був першим зводом законів з торговельного права. Пізніше його положення були покладені в основу французького *Code de commerce* 1807 р. Оскільки в Ордонансі 1673 р. були детально розроблені питання вексельного обігу і цей нормативний документ регулював не тільки правила торгівлі, а й норми вексельного права, він був широко поширений і за межами Франції.

Завдяки прийняттю Ордонанса і Кодексу морського права (1681 р.) французьке торговельне право зайняло провідне місце серед інших країн Європи. З 1673 р. в законодавчих і наукових працях з торгового права почали переважати французькі терміни і поняття³⁸³. Векселям був присвячений п'ятий розділ Ордонансу (пп. 1–33), а шостий – забороні

³⁸² Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку. У 2 ч. Ч. II. – Житомир: ПП «Рута», 2001. – С. 108.

³⁸³ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 64.

включення відсотків у вексельну суму і забороні відсотків на відсотки. Згідно з викладеними в цьому нормативному документі основоположними нормами французького вексельного права, вексель мав відповідати таким умовам: 1) векселедавець мав зазначати одержання ним еквіваленту валюти, тобто вексель мав покривати певну торговельну угоду; 2) у векселі потрібно було чітко зазначати повноваження на право передачі. Передбачалося існування двох форм індосаменту: 1) повний – вексель передавався у власність; 2) передоручний – вексель передавався для одержання за ним коштів за рахунок індосанта³⁸⁴.

Наступним етапом у практиці індосаменту стала поява кількох передавальних написів, а також солідарна відповідальність усіх осіб, які поставили свої підписи на векселі. Оскільки на кожну з цих осіб покладалася відповідальність перед векселедержателем, достовірність і надійність векселя підвищувалася. Від початкової італійської форми векселя залишилася традиція, за якою на вексель впливали підстави його видачі, що вимагало зазначення факту отримання грошей за векселем. Крім того обов'язковою умовою для видачі тратти залишалася *distantia loci*.

Через поширення індосаменту суттєво змінилося й розширилося значення векселя. Набувши здатності до передачі, вексель вийшов з-під контролю банкірів і

³⁸⁴ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 40.

став засобом торговельного кредиту, оскільки за його допомогою тепер можна було покривати відстрочені платежі в разі купівлі товарів. Користувачами векселя стали не тільки італійські банкіри, а й комерсанти з інших країн. Ремітент одержував право передавати вексель будь-кому, і четверта особа у схемі вексельного обігу часу ярмарків – презентант – стала непотрібною.

Крім того, значення Ордонанса 1673 р. полягало в тому, що він встановлював однакові правила вексельного обігу для всіх торговельних міст Франції (Ліона, Безансона та ін.), орієнтуючись на правила й звичаї торговельної практики. Строк виконання вексельного зобов'язання для осіб, що видали вексель (поставили свій підпис на ньому), становив 15 днів для тих, хто перебував у Франції; два місяці – у Голландії та Англії; три місяці – в Італії, Німеччині й Швейцарії; чотири місяці – в Іспанії; шість місяців – у Португалії, Швеції й Данії (Розділ 5, п. XVI). Після закінчення цих строків ніякі вимоги й претензії до векселедавців і осіб, що поставили свої підписи на векселі, не приймалися (п. XV). Написи на зворотній стороні векселя, якщо вони не вказували дату й особу, яка сплатила гроші, мали значення лише як розписка в одержанні платежу (п. XXIII).

Важливою особливістю Ордонанса 1673 р. було й те, що право передачі вексельного зобов'язання за допомогою індосаменту визнавалося очевидним і не

розглядалося так само, як і юридичні наслідки передачі векселя. Положення Ордонанса деталізували практичну процедуру індосаменту, а також обов'язки векселедавця (та осіб, що поставили підписи на векселі) у разі неприйняття векселя або несплати за ним. Це є свідченням того, що на час ухвалення Ордонанса індосамент став явищем поширеним і звичним, а його доцільність уже не викликала сумнівів. Оскільки відповідальність осіб, які поставили підписи на векселі, прирівнювалася до відповідальності векселедавця, кожна передача за індосаментом розглядалася як видача нового векселя, зміст якого повторював зміст попереднього, а кожна нова особа, яка поставила на векселі свій підпис, ставала повноцінним векселедавцем. Крім того, статті п'ятого розділу Ордонанса не обмежували кількість можливих передач векселя³⁸⁵.

Поширення індосаменту залучило до вексельної угоди нових осіб, що доти були поза правовідносинами, пов'язаними з вексельним зобов'язанням. Через це запровадження індосаменту потребувало вироблення більш чітких формальних аспектів вексельного зобов'язання, які ставали основою для визначення і прав векселедержателя, і претензій вексельного кредитора. Саме тому наприкінці XVII – протягом XVIII ст. нормативні документи, що регулювали правила вексельного обігу, було відповідно уточнено,

³⁸⁵ Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 436.

насамперед введено обов'язкову вимогу письмової форми вексельного зобов'язання. Усна форма, яка раніше дозволялася деякими вексельними статутами, стає винятком з правил.

Якщо до запровадження індосаменту укладання вексельних угод і вексельні зобов'язання регулювалися приватноправовими нормами, а пасивна вексельна правоздатність автоматично передбачалася загальною цивільною правоздатністю, то з розвитком вексельного обігу (і особливо внаслідок поширення індосаменту) коло осіб, причетних до вексельної угоди, значно збільшилося і виникла потреба в обмеженні правоздатності. Основною причиною такого обмеження було прагнення усунути певні категорії осіб від укладення вексельної угоди. Зокрема, вступати у вексельні правовідносини не дозволялося чоловікам до 25 років, жінкам будь-якого віку, духовенству й шкільним учителям (а в деяких містах – селянам, студентам та особам, що виконують поденну роботу).

Змінилися відносини між векселедавцем і набувачем векселя. Раніше вважалося, що вексельні правовідносини виникають безпосередньо з угоди, предметом якої була видача векселя. З поширенням індосаменту вексельними правовідносинами стали вважатися лише ті, які випливали з тексту самого векселя і не стосувалися прав і обов'язків, що виникли внаслідок договору, на підставі якого видано вексель. Право на передачу векселя почало розглядатися як

властиве самій природі векселя, навіть якщо в його тексті не згадувалося про сплату «за наказом».

Внаслідок поширення індосаменту почастишали випадки, коли вексельний кредитор не знав векселедавця, тому важливою стала впевненість у прийнятті векселя до сплати трасатом. На ремітента покладалося зобов'язання в найкоротший строк після одержання векселя пред'явити його до акцепту. Після поширення індосаменту ця вимога стала настільки суттєвою, що в разі її невиконання ремітент втрачав право регресу до векселедавця, якщо трасат не сплачував вексель. Така практика надсилання векселя трасатові зумовила виписування векселя у двох примірниках: один з них надсилався трасатові, а другий пускався в обіг (з поміткою про те, в кого зберігається вексель з акцептом). Помітку про те, що трасат прийняв вексель, також потрібно було робити в тексті самого векселя. Після того, як акцепт векселя став самотійним актом, залишився лише один крок до того, щоб взаємні розрахунки трасанта і з ремітентом, і з акцептантом втратили значення для вексельного зобов'язання. Тому поступово вексельні статuti (наприклад Лейпцизький вексельний статут 1682 р., пп. 3, 13) почали визнавати, що помітка про внесення валюти не є обов'язковою для тексту векселя. Обов'язковість письмового акцепту встановив декретом лейпцизького сенату ще в 1652 р., а усний акцепт дозволявся як виняток лише деякими

вексельними статутами – Гамбурзьким 1711 р. (пп. 6, 7) і Бременським 1712 р. (п. 21)³⁸⁶.

До того ж, якщо в епоху ярмарків видавали й приймали векселі, виписані лише на певні міста, то з появою індосаменту вексель звільнився від цього обмеження і набув характеру *формального зобов'язання* векселедавця сплатити за цим векселем його пред'явникові через певний строк.

Так вексель поступово став самостійним, космополітичним засобом здійснення платежів, майже зрівнявшись у цьому з паперовими асигнаціями. Тепер як цінний папір, він був предметом торгівлі серед широкого кола осіб, а не тільки купців. Так вексель наблизився до паперових грошей і до іменних цінних паперів. Проте, незважаючи на це, і після виникнення індосаменту вексель усе ще не звільнився від матеріальних обставин своєї видачі і зберігав зв'язок з угодою, в результаті якої його було видано. Завдяки індосаменту боргове зобов'язання, що виникло внаслідок видачі або передачі векселя набуло єдиної уніфікованої форми і одержало здатність до передачі, а сам вексель став виконанням договору про передачу вимоги, яка виникла в однієї особи щодо іншої ще до видачі й передачі векселя. Крім того, з появою індосаменту з'являється і врахування векселів у банках, коли за дострокову сплату вексельної суми стягується певний відсоток.

³⁸⁶ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 46–47.

Приклади численних зловживань передачею векселів, до яких задля власного збагачення вдавалися приватні банкіри, наводить Ж. Саварі у книзі «Досконалий негоціант». Передусім Ж. Саварі розрізняє справжні векселі і *billets de change*, які, у свою чергу, також мали кілька видів, але тільки два з них справді можна було так називати. Інші були простими розписками (*simples promesses*), хоча за допомогою відповідних написів «сплатити пред'явникові» або «за наказом» ці розписки (подібно до індосованих векселів) можна було передавати іншим особам. Сутність таких розписок полягала в тому, що негоціант, який хотів одержати гроші для сплати за придбані товари в іншому місті, звертався до банкірів і купців з проханням продати йому вексель на те місто. Одержавши за цим векселем гроші, негоціант видавав векселедавцеві документ (розписку), в якій обіцяв сплатити в певний строк зазначену грошову суму. Ця розписка – *billet de change* – свідчила про те, що валюти за векселем не сплачено, а її кредитовано особі, яка придбала вексель. Зловживання у використанні таких розписок полягали, за свідченням Ж. Саварі, в тому, що при цьому відбувалося стягнення будь-яких відсотків, які легко можна було назвати сплатою за акт переказу грошей. Так *billets de change* прикривали звичайне лихварство, якому надавали форма вексельної угоди щоб використати переваги

вексельного права (вексельна строгість, затримання боржника і розгляд у Консульському суді)³⁸⁷.

Щоб викрити подібні зловживання, в п. XXVIII п'ятого розділу Ордонанса 1673 р. зазначалося, що у векселях потрібно вказувати, на кого вони видані, хто сплатив за ними, а чи була сплата грошима, товарами або іншими речами. Якщо цих даних не було, документ не визнавався векселем і вважався простою розпискою.

Інший вид документів, які згадує Ж. Саварі, також називався *billets de change*, хоча в дійсності це були прості розписки. Хоча в них згадувалося про сплату певній особі або «за її наказом» ці документи передавалися із зазначенням на звороті імені кредитора, вони не передбачали переказу грошей з одного місця в інше і сплачувалися там, де їх було видано. Саме тому, на думку Ж. Саварі, ці документи не можна вважати справжніми векселями³⁸⁸.

Ще одним способом зловживанням індосаментом Ж. Саварі називає *billets en blank*, на яких замість імені особи, яка мала одержати платіж за цим документом, залишалося пусте місце, де особа, якій цей документ видано, могла вписати будь-яке ім'я. В *billets en blank* зазначалося, що валюту отримано, але не вказувалося, хто її сплатив і в якій формі відбувалася сплата. Такі документи переходили від

³⁸⁷ Savary J. Le parfait negocian ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce demarchandises de France et des pays etrangers. T. 1. – Paris: J. Guignard, 1675. – S. 207-212.

³⁸⁸ Ibid. – S. 205-216.

однієї особи до іншої і використовувалися з метою лихварства, оскільки їх основною особливістю була неможливість регресу: будь-який держатель такого *billets en blank* міг заявити, що купив його в попереднього власника, невідомої особи. З цими документами була пов'язана найбільша кількість зловживань, тому їх заборонили.

Зловживання документами на пред'явника набуло у Франції таких масштабів, що в 1716 р. Людовік XV видав едикт, в якому зазначалося, що документи на пред'явника сприяють серйозним зловживанням. Після неодноразової заборони *billets en blank* (постановою паризького парламенту від 7 вересня 1660 р., королівською декларацією від 9 січня 1664 р. і, нарешті, Ордонансом 1673 р.) з'являється нова форма документів на пред'явника – *billets au porteur*, які також стали причиною численних банкрутств. Тому едикт 1716 р. проголосив усі документи на пред'явника незаконними³⁸⁹.

Поступово у вексельному законодавстві, зокрема в положеннях Ордонанса 1673 р., почали виявлятися невідповідності реальним особливостям вексельного обігу. Тому, крім часткової зміни окремих положень Ордонансу 1673 р. в нових його виданнях, виникла потреба в розробці нового нормативного документа – французького торгового кодексу. В 1787 р. створюється комісія з перегляду торгового

³⁸⁹ Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 409.

законодавства, однак революція у Франції загальмувала її роботу. Нову робочу групу було створено лише 3 квітня 1801 р. при міністерстві внутрішніх справ (у компетенції якого знаходилися питання, пов'язані з торгівлею). На основі положень Ордонанса 1673 р. було розроблено Торговельний кодекс (*Code de commerce*) ухвалений 1 січня 1808 р. у вигляді п'яти окремих і самостійних законів, які набрали чинності з 1 січня 1808 р. Кодекс 1808 р. складався з восьми частин, з яких вексям присвячувалася восьма частина. Основні положення цього кодексу зберігалися у Франції до кінця XIX ст.

Згідно з кодексом векселем вважалося будь-яке доручення про сплату грошей, якщо воно передбачало переказ грошей з одного місця в інше і містило згадку про валюту і «наказ». Крім того, було чітко визначено основні складові частини вексельного зобов'язання і ще раз підкреслено, що, якщо в написанні імені, місця проживання, місця видачі векся і форми платежу є помилки, це зобов'язання перестає бути векселем і перетворюється на просту боргову розписку (п. 112). Вексельна помітка вже не вважалася неодмінною складовою векся, але в тексті векся а також у передавальному написі неодмінно мала бути згадка про одержання валюти в тому чи іншому вигляді, інакше індосамент не мав значення передачі векся у власність (п. 137).

Основним боржником за векселем визнавався векселедавець простого векселя (*billet a ordre*) і акцептант переказного (*lettre de change*). Відповідальність індосанта поширювалася тільки на тих осіб, кому він безпосередньо передавав свої права за векселем, хоча пізніше стала допускатися зворотна вимога до будь-якого з індосантів, минаючи попередника.

Акцепт мав здійснюватися в письмовій формі протягом доби після пред'явлення векселя і, якщо за цей час вексель не було повернуто пред'явникові, документ вважався прийнятим, а всі можливі збитки мав покривати трасат (пп. 122, 125). Щодо обмежень, то в разі акцепту значення мали лише ті обмеження, що стосувалися суми векселя, і тоді вексель підлягав протесту через неприйняття (п. 124).

У *Code de Commerce* було деталізовано поняття «протест через неприйняття векселя» і «протест через неплатіж». Наслідком протесту було право вимагати від зобов'язаних за ним осіб лише забезпечення можливості сплати, а не самого платежу. Гарантією платежу була солідарна відповідальність усіх осіб, які підписалися на векселі (пп. 118, 140, 164).

Активні вексельні права мали чоловіки, а пасивні надавалися жінкам за умови, що вони вели торговельну діяльність; у разі виконанні цієї умови вексельні права надавалися і неповнолітнім особам (пп. 113, 114). Кодекс закріплював потребу

розрізнення місця видачі та місця платежу переказного векселя як важливу умову дійсності переказного векселя. Допускалося існування простих векселів, але вони мали відображати результати реальних торгових угод. Переказні векселі, що не відповідали умові переказу грошей з одного місця в інше називалися не *lettre de change*, а *mandats* (пп. 115 – 117).

Швидкість здійснення платежу забезпечувалася тим, що відстрочка в платежі не допускалася навіть за векселями на пред'явника (пп. 130, 135, 157). Відповідальність осіб, зобов'язаних за векселем, обмежувалася певним терміном (щодо індосантів і трасанта – залежно від відстані між місцем їхнього проживання і місцем сплати) з обов'язковим повідомленням учасників вексельної угоди (пп. 164 – 167).

Через простоту формулювань та охоплення всіх аспектів вексельних операцій *Code de Commerce* набув значного поширення. Після завоювань Наполеона I і впровадження на окупованих територіях французького законодавства, кодекс було ухвалено в повному обсязі в Голландії (1811 р.), Монако (1818 р.), Бельгії (1830 р.), Португалії (1833 р.), Греції (1835 р.), Іспанії (1829–1885 рр.), а також у Сардинії, Неаполі, багатьох кантонах Швейцарії, в місті Данцигу і в герцогстві Варшавському³⁹⁰.

³⁹⁰ Шапкин И. Н. Вексель: возникновение и становление // Вексель и вексельное обращение в России. Практическая энциклопедия. – М.: Банкоцентр, 1996. – С. 15; Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т.

Новизна положень французького Торгового кодексу підштовхнула до розроблення за його зразком аналогічних законів в інших державах. Проте з часом почали виявлятися певні вади французької системи вексельного права. Хоча положення *Code de Commerce* свідчили про поступове поширення погляду на вексель як зобов'язання, чинність якого заснована на змісті й формі написаного на векселі тексту, зберігалася і ставлення до нього як до договору³⁹¹. Крім того, у французькому Торговому кодексі не зафіксовано положення про вплив непередбачених обставин на виконання зобов'язань векселедержателя. Через це в другій половині XIX ст. після прийняття більш досконалого *Загальнонімецького вексельного статуту* французьку систему вексельного права досить швидко витіснила німецька система.

1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 66.

³⁹¹ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 55.

2. 6. Вексельний обіг у Німеччині

У 1848 р., після ухвалення Загальнонімецького вексельного статуту, французький вплив у сфері вексельного права, так само, як і торговельного права взагалі, значно послабився³⁹². В історії вексельного обігу розпочався так званий німецький період. Основними рисами німецької системи вексельного права були загострення уваги до формальної сторони вексельного зобов'язання, яке стало повністю абстрактним і не пов'язаним з причинами його виникнення, а також визнання рівноправності простого й переказного векселів.

Хоча в Німеччині загальне цивільне законодавство продовжувало орієнтуватися на традиції римського права, торговельне законодавство виявилось значно прогресивнішим. Підприємницькі традиції в Німеччині, так само, як особливості її торговельного права, мали свої джерела ще в чітко регламентованій цеховій організації Ганзейського союзу, що не могло не вплинути на формальні аспекти вексельного обігу, які саме в Німеччині набули особливого значення. В ХІХ ст. саме німецька система вексельного права мала вплив на вексельний обіг інших держав – Угорщини, Болгарії, Румунії, Португалії, Швеції, Норвегії, Данії, Швейцарії та Росії.

³⁹² *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3 т. Т. 3: Вексельное право. Морское право. – 4-е изд. – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 13.

Розглянемо соціально-економічні передумови виникнення вексельних операцій у Німеччині. З X ст. почало розвиватися мореплавство на Північному морі. Цей період називають епохою фризів, а саме Балтійське море – Фризьким морем. Основний торговельний шлях фризів проходив по Рейну, звідки можна було дістатися до Англії та Північної Франції; їхніми торговельними центрами були Кельн, Майнц і Вормс, а також Дорестада. В епоху Середньовіччя кожне з цих міст проводило свою торговельну й митну політику, незалежну від інших міст і від центральної королівської влади. Вони укладали торговельні договори з містами й державами в інтересах своїх купців або обумовлювали для них право торгувати в іншому місті чи країні. Крім того, торговельні міста не надавали жодних пільг іноземним купцям, зокрема права роздрібно́ї торгівлі, права налагоджувати між собою комерційні стосунки без посередництва місцевих купців. Часто іноземні купці навіть не мали права провозити свої товари через міста, а мусили залишати їх там на продаж (так зване штапельне право).

З огляду на можливі ризики під час транспортування товарів торговельні каравани, які споряджали окремі німецькі міста, були досить численними й добре озброєними, проте це не гарантувало безпеки міжнародної торгівлі. Щоб уникнути потенційних втрат, німецькі торговельні міста змушені були об'єднатися. Перша угода між Любеком і Гамбургом, купці яких особливо страждали від грабіжників Данії та Голштинії, датується 1210 р. У 1253 р. подібну угоду було укладено між найдавнішими вестфальськими містами – Мюнстером, Дортмундом, Сестом і Ліппе³⁹³. В другій половині XIII ст. торговельне об'єднання німецьких міст, що здобуло назву Ганзейський союз, або Ганза³⁹⁴, вже було цілком сформованим.

³⁹³ Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 115–116.

³⁹⁴ Слово «ганза», яке спочатку означало «народ», з XII ст. набуває значення товариства, об'єднання, а з XIII – сукупності купецьких прав (Кулишер И. М.

Учасникам Ганзейського союзу надавалися певні привілеї, зокрема вони мали право не тільки вільно приїжджати, а й вести роздрібну торгівлю у Фландрії.

Після виникненням Ганзейського союзу утворилася нова система комерційних маршрутів, яка пролягала через північні моря – Німецьке й Балтійське. Ці торговельні шляхи з'єднували Скандинавію, Польщу й Русь з Англією, Фландрією і Брабантом, а основними посередниками в торгівлі на північних морях були міста Північної Німеччини, де були розташовані торговельні факторії Ганзейського торговельного союзу. Відвідували ганзейські купці і ярмарки Шампані з метою налагодження торговельних стосунків з венеціанськими і генуезькими купцями. Пізніше, коли італійці почали шукати прямі морські шляхи у Фландрію та Англію, ганзейці також почали плавати у Венецію.

З Центральної Німеччини товари транспортувалися річками (Везер, Ельба, Одер, Вісла) до приморських міст (Гамбург – на Ельбі, Штеттін – на Одері, Данциг – на Віслі), де товари перевантажували з річкових суден на морські. Ці міста разом з Любеком, розташованим біля глибокої затоки Балтійського моря, мали провідне значення в Ганзейському союзі, хоча Кельн, Магдебург і Франкфурт-на-Майні також були значними центрами торгівлі. Створенню Ганзейського союзу сприяло й те, що в XIV ст. зросло значення прирейнських ярмарків, через які проходив торговельний шлях з Італії до Фландрії. Ярмарок у Франкфурті-на-Майні, який відвідувало

История экономического быта Западной Европы: В 2 т. Т. 1. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – С. 177).

багато купців з Південно-Західної, а потім і з Північної Німеччини, став основним німецьким міжнародним ярмарком.

У XIV–XV ст. Ганзейський союз досяг найвищого розквіту. Він контролював торгівлю на Балтійському й Північному морях, до нього входило понад 70 міст, хоча провідну роль у міжнародній торгівлі мали лише кілька з них. В Англію ганзейські купці вивозили до 76% експортованого сукна, в Брюгге (Фландрія) ганзейська контора здійснювала великий обсяг торговельних операцій, у скандинавських країнах ганзейці стали основними посередниками в торгівлі; вони проникли і в Північну Русь – у Новгород. Маючи в цих країнах значні привілеї і прагнучи уникнути конкуренції, ганзейські купці усували від торговельних операцій місцевих купців або купців з інших країн³⁹⁵.

Основна відмінність ганзейської торгівлі від середземноморської полягала в тому, що в той час як середземноморські міста постійно конкурували між собою, ганзейці утворили міцний союз, хоча й заявляли (не бажаючи брати на себе відповідальність за ті чи інші непередумані дії інших міст), що вони є не стільки союзом, скільки вільною конфедерацією, яка існує з метою сприяння торгівлі й мореплавству.

Крім того, якщо головним об'єктом в торгівлі на Середземному морі були товари зі Сходу (насамперед предмети розкоші), то в ганзейських купці це були продукти сільського господарства, які зручно перевозити водним шляхом – англійська вовна, норвезьке дерево, прибалтійське жито, шкіра, смола та інша сировина. Однак, на думку Ф. Броделя,

³⁹⁵ Там само. – С. 170, 174, 176–177.

незважаючи на активну діяльність, яку розгорнули купці ганзейських міст, країни Північної Європи все одно залишалися бідними порівняно з країнами Середземномор'я³⁹⁶.

Як відзначає М. Вебер, Ганза послідовно проводила власну торговельну політику на основі власних принципів – зокрема, лише громадяни ганзейських міст мали право на привілеї, здобуті Ганзою; крім того, ганзейці вели лише товарну торгівлю, уникаючи на відміну від флорентійців грошових та банківських операцій³⁹⁷.

З іншого боку, прагнення ганзейських купців монополізувати міжнародну торгівлю (у цьому вони були схожі на італійських купців) призвело до того, що більшість європейських країн у XIV–XV ст. були не змогли самостійно вести міжнародну торгівлю, і торговельні центри й ринки в цих країнах були нечисленними³⁹⁸. Таке становище не влаштовувало європейські країни, оскільки одночасно з економічним розвитком в них виникали власні торговельний капітал і купецтво, яке прагнуло звільнитися від впливу будь-яких монополістів у зовнішній торгівлі. Це й спричинило занепад Ганзейського союзу, так само як втрату італійськими купцями своєї монопольної ролі в міжнародній торгівлі.

Зокрема, в Англії за королеви Єлизавети ганзейські купці втратили всі свої привілеї, закрилося і їхнє представництво. Подібні зміни сталися і в скандинавських країнах. В Данії почало розвиватися своє мореплавство, а король Христіан IV

³⁹⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну. – К.: Основи, 1997. – С. 484.

³⁹⁷ Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 221–222.

³⁹⁸ В Англії в середині XIV ст. було лише 170 багатих купців (Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы: В 2 т. Т. 1. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – С. 178).

позбавив ганзейських купців усіх торговельних привілеїв. Втратила свій вплив Ганза і у Швеції. В Росії після закриття торговельної ганзейської контори в Новгороді (1494 р.). німецьких купців витіснили англійці та голландці. Так, протягом XVI ст. найважливіші ганзейські міста фактично втратили своє значення в торгівлі, хоча формально Ганзейський союз було ліквідовано значно пізніше, в 1669 р. на сеймі ганзейських міст³⁹⁹.

Наслідком занепаду Ганзейського союзу стало економічне відставання Північної Європи, і в другій половині XVI ст. в Німеччині з'явилася велика кількість італійських купців. Постійна наявність в обігу у Венеції чи Флоренції векселів на пред'явника, виписаних до сплати на Півночі, свідчила про те, що в XVI ст. торговельний баланс склався на користь Італії⁴⁰⁰. Проте в 90-ті р. XVI ст. протестантська Північ несподівано опинилася в привілейованому становищі. Північна Європа часів реформації перемогла середземноморську економіку, хоча, як зауважує Ф. Бродель, не відкривала ні Америки, ні шляхів в Індонезію, Японію та Китай (ця заслуга належала португальцям), ні знарядь капіталізму (зокрема таких, як вексель), які походили з Середземномор'я⁴⁰¹.

Тривалий час була поширена думка, що векселі потрапили до Німеччини з Італії та Франції через ярмарки Ліона й Безансона або, можливо, через

³⁹⁹ Там само, с. 154.

⁴⁰⁰ З початку XVII ст. відомі численні свідчення того, що німецькі купці вивозили великі суми готівкою до Італії (Бродель Ф. Середземне море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3 ч. Ч. 1. Роль среды. – М.: Языки славянской культуры, 2002 – С. 289).

⁴⁰¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 2. Ігри обміну. – К.: Основи, 1997. – С. 484.

Антверпен і Брюгге (де було багато флорентійських кампсорів), уперше з'явившись у таких німецьких містах, як Боцен, Нюрнберг, Аугсбург, Франкфурт-на-Майні та Гамбург. Проте, як зауважував С. М. Барац, у Німеччині обмін грошей не був таким вільним, як в Італії, і не розвинувся в банківську справу. Крім того, Ганза у своїй торгівлі орієнтувалася не на ярмарки, а на систему постійних складів і гостинних дворів, і хоча передача торговельних і фінансових вимог була відома ганзейцям, вона не розвинулася. Італійський вплив на вексельні операції в Німеччині простежується і в термінології перших вексельних статутів, і в тому, що навіть у 1711 р. в Лейпцигу біржовий бюлетень вексельних курсів складався італійською мовою⁴⁰².

Незважаючи на це, існує досить обґрунтована теорія М. Неймана і О. Штоббе, згідно з якою *німецькі купці Ганзейського союзу використовували особливу форму векселя ще з XIII ст. незалежно від італійського впливу*. За цією теорією в Північній Європі вексель виник самостійно у відповідь на потреби грошового обігу, а не потреби торгівлі. Він набував різних форм на основі давнього хірографа і був, по суті, простим доміцильованим векселем⁴⁰³.

Цю теорію запропонував Макс Нейман на основі аналізу старовинних німецьких боргових документів XIII–XIV ст. Це були переважно боргові зобов'язання, видані містами й торговельними товариствами (іноді

⁴⁰² Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 667, прим. 22.

⁴⁰³ *Grunhut C. S. Weschelrecht.* – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897. – S. 41.

на пред'явника), в основі яких були або купівля товарів, або кредити із зобов'язанням боржника повернути борг без обміну валюти в певному місці та в певний час (наприклад на найближчому ярмарку у Франкфурті). Частими були випадки, коли боржник сам не міг їхати в місце виплати і доручав повернути борг своєму партнерові, ім'я якого також указувалося в документах. Іноді кредитор також призначав свого представника для одержання боргу. Таким чином у німецьких боргових документах з'явилася четверта особа. Зокрема, посланий у 1313 р. з Любека в Брюгге кредитор Іоханнес Руфус згадував боргове зобов'язання на 30 гульденів. У векселі 1350 р. (схожому на доміцильований простий) Арнольд Фоет, член ради міста Ралсундер, зобов'язувався сплатити за двох членів ради міста Любека суму (він її одержав від них) третій особі в місті Брюгге. Торговці з німецьких міст створювали численні товариства, члени яких виписували римесси за надіслані товари. Ці документи часто потребували згоди на їх прийняття до сплати (що нагадує вексельний акцепт)⁴⁰⁴.

Основним центром використання таких документів було місто Брюгге, найбільший у XIII-XV ст. ринок цінних паперів у Північній Європі, де з XIII ст. було багато італійських кампсорів, а векселі італійського типу були добре відомі. Так само часто відвідували Брюгге й німецькі купці з міст

⁴⁰⁴ *Neumann M.* Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 122, 160-161.

Ганзейського союзу. Оскільки їхня комерційна діяльність поширювалася на різні країни, де вони мали свої контори й агентів, то вони мали такі самі підстави для пошуку безпечних способів передачі грошових сум, що й купці італійські. До того ж, хоча в Німеччині рано виникла потреба в обмінювачах грошей, від цієї діяльності було усунуто іноземців. Право обмінювати гроші мали тільки особливі об'єднання (*Munzgeschlechter*) і тільки члени цих об'єднань (*Munzbürger*)⁴⁰⁵.

Отто Штоббе (1831–1887 рр.), який поділяв думку Макса Неймана про німецьке походження векселя, наводив текст доміцильованого векселя, виданого містом Любеком у 1283 р.⁴⁰⁶. За формою викладу цей документ більше схожий не на вексель, а на нотаріальний договір між папським агентом, що збирав церковну десятину, та представниками міста Любека. Проте зміст його цілком відповідає суті вексельної угоди.

Одержувачем грошей і трасатом є місто Любек, представники якого уклали угоду про те, що місто приймає на зберігання суму 1500 марок у любецьких денаріях (вважаючи, що курс марки становить 16 любецьких солідів) і зобов'язується видати в певний строк (у день апостолів Філіпа і Якова) папському агенту Райнерію, посланий ним особі чи будь-якому

⁴⁰⁵ Табашников І. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 157.

⁴⁰⁶ Повний текст документу латинською мовою наводить І. Г. Табашников (Там само, с. 57–58).

іншому пред'явникові даного документа 128 справжніх ліврів турнських грошей, приймаючи при цьому на себе повну й безумовну відповідальність за всі можливі збитки. Місцем платежу призначено місто Брюгге у Фландрії⁴⁰⁷.

Хоча цей документ за формою мало нагадує вексель: у ньому можна бачити і переказ грошей, і обмін однієї валюти на іншу. Крім того, М. Нейман наводить кілька документів – листів Морневега, уповноваженого посла у справах Любека в м. Брюгге, датованих 1290 р., які також мають усі ознаки вексельної угоди⁴⁰⁸.

Повідомляючи любецьку раду про 150 марок, позичених у двох мешканців Гамбурга, Морневег додає, що він видав кредиторам особливий документ – *litteras patentas* – і обіцяв повернути позичені гроші на першу ж усну вимогу, якщо ці гроші не буде сплачено в Любеку. Тому Морневег просить любецьку раду не створювати для нього додаткових витрат і сплатити зазначену суму або самим кредиторам, або їхньому посланцеві, який пред'явить зазначений *litteras patentas*.

Зі змісту листа очевидно, що документи *litteras patentas* виконували функцію векселя. Ми бачимо тут боргову позику з видачею грошей в іншому місці та в

⁴⁰⁷ Stobbe O. Miscellen zur Geschichte des deutschen Handelsrecht // Zeitschrift / Ed. Goldschmidt. – T. 8. – 1865. – S. 33.

⁴⁰⁸ Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 101.

іншій валюті; векселедавця, що видав документ після отримання грошей, векселедержателя і платника (любецьку раду). Морневег згадував навіть про право кредиторів на регрес. Хоча при цьому термін *cambium* не вживався, ця обставина, на думку М. Неймана, свідчить, що купці Ганзейського союзу винайшли вексель незалежно від купців італійських, інакше було б використано італійську термінологію. Проте документи, наведені М. Нейманом, більшість німецьких дослідників, зокрема В. Ендеман, взагалі не визнають вексями, оскільки в них не використано поняття *cambium*. Це підкреслював і П. П. Цитович, називаючи аргументи М. Неймана непереконливими⁴⁰⁹. На наш погляд, подібні заперечення мають надто формалістичний характер і підмінюють сутність вексельної угоди полемікою про вживання терміна *cambium*. Більш серйозними є зауваження В. Ендемана, який відзначав, що в німецьких боргових документах XIII–XIV ст. немає не тільки поняття *cambium*, а й самої ідеї обміну грошей (*permutatio pecuniae*), на що М. Нейман не звернув належної уваги. Тому залишається відкритим питання про те, чи варто називати векселем німецькі боргові зобов'язання і документи про переказ грошей XIII ст. І хоча деякі з них справді нагадують вексель, це ще не

⁴⁰⁹ Цитович П. П. К истории векселя. – К.: Типография университета св. Владимира, 1893 – С. 4.

свідчить про свідоме відокремлення вексельних операцій від інших подібних операцій⁴¹⁰.

Нові дані з цього питання з'явилися після того, як Ж. де Марес в архіві м. Іпра знайшов понад 7 тис. документів, що стосувалися 1249–1291 рр. і були, очевидно, залишками ще більшого архіву кредитних записів. Кожний з цих документів, що мали назву *littera obligatoria* або *lettre de foire*, складався з двох частин: 1) визнання боржником боргу, 2) зобов'язання про сплату. Обидві ці частини писалися на одному аркуші, а потім їх зигзагоподібно відрізали одну від одної. Ці документи мали не приватний, а публічний характер – вони містили звернення до всіх («нехай знають всі, хто побачить цей документ, що така-то особа прийняла на себе зобов'язання...»); до того ж, їх складали в присутності представників міської влади. Одна з частин розрізаного документа зберігалася в архіві міста.

Ці документи були поширені в країнах Північної Європи, зокрема у Фландрії та Англії, що стало підставою для того, щоб назвати їх північним типом векселя на відміну від традиційного італійського векселя⁴¹¹. Незважаючи на те, що в цих зобов'язальних листах поняття *cambium* не зустрічалося, важко заперечувати причетність іпрських документів до вексельної угоди.

⁴¹⁰ Endemann W. Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874. – S. 93.

⁴¹¹ *Ypres Archives*. Comptes de la ville d'Ypres de 1267 a 1329. – Bruxelles: Kiessling et cie, P. Imbreghts, successeur, 1909–13. – T. 1–2; *Des Marez, G.* La lettre de foire a Ypres au XIIIe siecle. – Bruxelles: H. Lamertin, 1901. – 292 p.

На наш погляд, аргументи на користь існування особливого типу північного векселя, поширеного серед ганзейських купців у XIV-XIV ст., є ще одним свідченням того, що появу вексельних операцій можна розглядати як закономірний результат певних економічних обставин, які одночасно склалися в Італії та Німеччині, і що в Німеччині власні форми вексельного зобов'язання з'явилися без італійського впливу⁴¹², і тільки після занепаду Ганзейського союзу їх витіснив традиційний вексель італійського типу⁴¹³.

Ще одним джерелом впливу на поширення вексельних операцій в Німеччині були нідерландські торговельні міста Антверпен і Брюгге. В кінці XV ст. зросло значення південнонімецьких фінансистів Фугерів після оренди ними шахт у Тіролі, а згодом завдяки контактам з імператорським домом Габсбургів, зокрема з імператором Карлом V, за якого Фугери стали відомими своїми фінансовими операціями. Проте після смерті імператора в 1558 р. фірми Аугсбурга змушені були відмовитися від фінансових операцій⁴¹⁴.

Документи, що їх опублікував у 1994 р. Фрідріх Блендінгер⁴¹⁵, відображають майже тисячу операцій.

⁴¹² Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. - Erlangen, 1863. - S. 189-190.

⁴¹³ П. П. Цитович зауважує, що хоча у ганзейських купців була відома передача боргових вимог (*Uberkauf*), вона не мала подальшого розвитку після занепаду Ганзейського союзу (Цитович П. П. Курс вексельного права. - К.: Типографія І. Н. Кушнерева і К., 1887. - С. 19, прим. 33).

⁴¹⁴ Sallmann J.-M. Revue «Pierre Jeannin. Change, credit et circulation monetaire a Augsburg au milieu du XVIe siecle. Paris: EHESS, 2001» // Etudes rurales. Terre, territoire, appartenances. - Paris, 2002, - P. 163-164.

⁴¹⁵ Blendinger F. Zwei Augsburger Unierkaufbucher aus dem Jahren 1551 bis 1558. - Stuttgart, 1994.

Завдяки їм можна простежити діяльність південнонімецьких фірм у час їхнього найвищого розквіту. Тоді Аугсбург відігравав значну роль серед фінансових ринках Європи XVI ст., фірми з Аугсбурга широко використовували векселі, а їхні операції охоплювали величезний географічний простір, що включав всю Європу, Америку та Західну Індію. На відміну від багатьох інших міст Європи, в Аугсбурзі позики під відсотки не було заборонено, і німецькі торговельні фірми часто брали кредит під 8-10% річних, розміщуючи потім ці кошти в Антверпені чи Ліоні під 12%. Враховуючи загальні розміри сум, ця операція давала значний прибуток.

У середині XVI ст. Аугсбург підтримував тісні валютні стосунки з Антверпеном, Ліоном та Венецією – основними центрами фінансових операцій того часу. Хоча значення Ліона ще зберігалось, переказні векселі там враховували тільки на чотирьох ярмарках, і цей архаїзм завдавав значних збитків. Тому німецькі фінансисти більше орієнтувалися на Венецію та Антверпен. Проте, на думку П. Жаніна, на відміну від італійських фінансистів, які проводили вексельні операції найчастіше зі спекулятивною метою, фірми з Південної Німеччини використовували векселі переважно для регулювання комерційних справ між німецькими фінансистами та для передачі коштів з центрального офісу компанії у зарубіжні філії⁴¹⁶.

⁴¹⁶ *Jeannin P.* Change, credit et circulation monetaire a Augsburg au milieu du XVIe siecle. – Paris: EHESS, 2001. – 164 p.

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. після занепаду Ганзейського союзу вексельний обіг у Німеччині перебував під впливом італійського та французького вексельного права. Тому можна зазначити, що вексельні операції тут поширювалися в інших умовах, ніж в Італії чи на ярмарках Франції. Особливості німецького торговельного й вексельного права були зумовлені тим, що після занепаду Ганзейського союзу історичні умови в Німеччині тривалий час були несприятливими для розвитку торговельних відносин. Постійні війни, селянські повстання й Тридцятирічна війна призвели до падіння рівня матеріального добробуту міст на Рейні й Дунаї. До того ж у Німеччині не було ні такої комерційної активності, як у містах Італії, ні сильної королівської влади, яка б піклувалася про розвиток торгівлі, як у Франції. За таких умов боротьба королівської влади з феодалною роздрібненістю Німеччини призвела до принципово інших наслідків, ніж у Франції: імператорська влада послабилася, і Німеччина на початок XIX ст. була не єдиною державою, а сукупністю окремих князівств. Розвиток правового забезпечення торговельної й фінансово-кредитної діяльності за таких умов був незадовільним і до кінця XVIII ст. в жодному з німецьких князівств не було створено торговельного

кодексу. Існували тільки численні статuti й укази (переважно вексельні статuti, яких відомо більше 50).

Відсутність сильної центральної влади не давала можливості об'єднати норми звичаєвого права, а орієнтація на традицію римського права надовго затримала розвиток власного німецького торговельного права. Лише наприкінці XVII ст. римське право починає піддаватися критиці. Результатом пробудження національної самосвідомості стало звернення до народного звичаєвого права. Проте його оформлення у вигляді окремих статутів, де втілювалося місцеве право з залишками елементів римського права, в кінцевому підсумку призвело до ще більшого правового роз'єднання окремих німецьких держав.

Щодо німецького вексельного права, то, на думку Є. Богобовича, перші спроби його кодифікації пов'язані ще з ганзейськими містами⁴¹⁷. Проте в цілому німецьке торговельне і вексельне право ґрунтувалося на торговельних звичаях, а їхня систематизація починається лише в XVII ст. В 1654 р. було ухвалено Вексельну ординацію Нюрнберга; в 1682 – в Лейпцигу приймається Саксонський торговельний статут; у 1739 – Франкфуртська вексельна ординація, а в 1778 – Аугсбурзьку⁴¹⁸.

⁴¹⁷ *Bogobowicz J.* Podstawowe zagadnienia prawa wekslowego czekowego i handlowego // *Problemy praworzadnosci.* – Warszawa. 1988. – №. 39. – S. 6.

⁴¹⁸ *Dolinski A.* Wyklady austriyskogo prawa wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. «Biblioteka stuch. prawa, 1912. – S. 16.

У Німеччині до кінця XVII ст. державному регулюванню підлягали лише тільки окремі інститути торговельного права, а першою спробою його кодифікації було законодавче оформлення прусського цивільного права в 1794 р. Важливим кроком в історії німецького вексельного права було його перетворення на загальне право, чинність якого не обмежувалася соціальною приналежністю. Згідно з Бранденбурзьким вексельним статутом (ст. 4.) всі особи, які підписували вексель, незалежно від свого соціального стану повинні без винятку підкорятися вексельному статуту так само, як і купці.

У Франції торговельне право мало ту ж саму мету, що й цивільне та кримінальне, тому, за слушним зауваженням В. А. Удінцева, ідея об'єктивного торговельного права, розвиваючись паралельно з реформою цивільного права, так і залишилася формою, позбавленою змісту. Натомість у Німеччині створення власного торговельного права сприяло національному об'єднанню й відродженню суто німецьких принципів цивільного права, які протягом тривалого часу перебували під впливом римського права. До того ж, розвиток товарно-грошових відносин продемонстрував суттєве розходження між римським цивільним правом і торговельним правом, орієнтованим на реальну практику комерційної діяльності⁴¹⁹.

⁴¹⁹ Удинцев В. А. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 111.

Ще однією історичною особливістю розвитку вексельного права в Німеччині було поширення протестантизму, який відкидав католицькі заборони позик під відсоток. Тому у Вексельному статуті Лейпцига 1682 р. (п. 4) простий вексель визнавався таким самим правомочним різновидом векселя, як і переказний. У німецькому торговельному й вексельному праві вексель було втілено в письмовий документ борговим зобов'язанням, подібним за змістом до зобов'язального листа ганзейських купців. Він відрізнявся лише своєю назвою (вексель), завдяки чому боргове зобов'язання підкріплювалося так званою строгістю вексельного права, що виявлялося у суворості стягнення, поширюваного не тільки на майно, а й на особу боржника. Цю вексельну строгість можна було перенести і на інші боргові документи, поставивши на них вексельну позначку (*weschelclause*), яка підтверджувала згоду боржника на застосування до нього всієї суворості вексельного стягнення.

Ідея, що за допомогою вексельної позначки можна перетворити на вексель будь-який інший борговий документ, призвела не тільки до надмірної уваги до абстрактних, формальних аспектів вексельного зобов'язання, а й до того, що саме в Німеччині було визнано правомочність існування простого векселя. Дозвіл на існування двох типів векселя в Німеччині було закріплено на

законодавчому рівні, тоді як у Франції та Італії простий вексель залишався поза законом і переслідувався католицькою церквою як форма прикриття лихварської позики під відсотки. Таким чином, завдяки впливу протестантизму в Німеччині вексель звільнився від багатьох середньовічних обмежень, що були виявом тривалої боротьби з церковними заборонами позик під відсоток і суперечили реальним потребам торговельного обігу.

Тому в Німеччині особливого значення набула вексельна форма, інакше кажучи вексель став формальним актом, повністю звільненим від матеріальних обставин його видачі. Проблема наявності у векселі *distantia loci*, тобто факту переказу грошей з одного місця в інше, втратила значення. Більше того, вексель поступово відокремився від торговельних операцій, ставши тільки засобом кредиту, доступним для всіх осіб, які могли брати на себе боргові зобов'язання.

Завдяки цьому векселездатність у Німеччині зрівнялася з загальною цивільною правоздатністю (за винятком військових, чиновників, селян і жінок). Якщо у французькому Ордонансі 1673 р. питання про векселездатність взагалі не розглядалося (у цьому не було потреби, оскільки векселездатність була частиною не загальної цивільної, а торгової дієздатності), то у Вексельному статуті Лейпцига 1682

р. його перший пункт визначає саме векселездатність⁴²⁰.

Наприкінці XVIII ст. було зроблено перші спроби узагальнити торговельне право. Зокрема, в 1763 р. для земель, що входили до складу тодішньої Австрії, було видано Загальний торговельний і вексельний статут (*Merchantil und Weschel-ordnung*), а в 1794 р. у Пруссії ухвалено Загальне земське право (*Allgemeines Landrecht fur die Preussischen Staaten*).

Швидкий підйом німецької промисловості почався після наполеонівських війн, коли зміцнення комерційних стосунків між окремими частинами Німеччини потребувало подолання обмежень торговельної діяльності. Створена з цією метою митна спілка багато зробила для модернізації німецького торговельного законодавства. На її першому зібранні в 1836 р. представник Вюртемберга заявив про потребу узгодження торговельного законодавства. Однак його пропозицію не підтримали, оскільки більшість представників не мали повноважень обговорювати це питання. На наступних зібраннях це питання порушувалося знову: представники купецтва були не задоволені чинними нормами цивільного права через їхню застарілість, недостатню кількість інститутів, а також невідповідність вимогам реального торговельного обігу⁴²¹.

У цей час існувало кілька різних проектів вексельних кодексів – Сілезький 1841 р., Брауншвейзький 1843 р., Пруський 1845 р. та інші – усього їх було запропоновано 12. На митній конференції 1846 р. з метою уніфікації норм

⁴²⁰ Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 669.

⁴²¹ Шершеневич Г. Ф. Курс торговельного права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 69.

вексельного обігу й об'єднання вексельних статутів німецьких держав було вирішено взяти за основу Пруський проект і скликати комісію для складання вексельного кодексу. Уряд Пруссії запропонував у 1847 р. створити в Лейпцигу спеціальну комісію з представників окремих німецьких держав для вироблення загальнонімецького вексельного статуту на основі доповненого проекту прусського вексельного статуту, який спочатку містив 300 статей, а після скорочення – 100⁴²².

24 листопада 1848 р. вироблений комісією Вексельний статут ухвалили національні збори Франкфурта-на-Майні, а з 1 травня 1849 р. він став обов'язковим для всіх німецьких держав. У статуті виявилися особливості німецького вексельного права, однак у процесі впровадження в окремих німецьких державах було допущено відхилення від його початкового тексту, через що об'єднання німецького вексельного права так і не відбулося.

Для вироблення загальнонімецького торговельного зводу законів у 1856 р. в Нюрнберзі було зібрано комісію з 12 членів. Ухвалою Союзної ради німецьких держав від 19 лютого 1857 р. цій комісії було запропоновано розглянути спірні питання щодо вексельного права. Результатами роботи комісії стало ухвалення восьми положень, які відомі під назвою «нюрнберзькі нововведення». Ухвалою Союзної

⁴²² *Dolinski A.* Wykłady austriyaskiego prawa wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. «Biblioteka stuch. prawa, 1912. – S. 16.

ради від 23 січня 1862 р. їх було доведено до відома окремих німецьких держав. Нарешті, після створення в 1867 р. Північнонімецького Союзу ухвалою від 5 червня 1869 р. Вексельний статут, вироблений лейпцизькою конференцією, разом з нюрнберзькими нововведеннями було оголошено обов'язковим для всього Північнонімецького Союзу. В 1870 р. його чинність поширилися на великі герцогства Баденське й Гессенське, а в 1871 і 1872 рр. – на Баварію і Ельзас-Лотарингію. Відтак він став загальним законом для всієї Німеччини і місцеві вексельні ординації держав, що входили до складу Німеччини, зберігали силу лише як доповнення до чинного вексельного статуту⁴²³.

Розглянемо основні положення Загальнонімецького вексельного статуту, сформовані з урахуванням основних потреб торгово-комерційної діяльності. Насамперед документ визначав суттєві ознаки векселя, завдяки чому можна було визначити обсяг застосування норм вексельних ординацій. Згідно зі статутом векселем був будь-який борговий документ, що мав напис «вексель». Це означало, що боржник погоджувався на застосування до нього методів суворого стягнення боргу за несплати. Рівнозначними вважалися два види векселя – простий (*weschel*) і переказний (*trassirter weschel, traite*) (ст. 98).

⁴²³ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 60–61.

Якщо у французькому законодавстві вексель зберігав певний зв'язок з простою борговою розпискою і вимагав вказувати підстави для його видачі, то згідно з німецьким законом вексель став повністю абстрактним зобов'язанням, яке втратило зв'язок з підставами для видачі. Оскільки вексель було відокремлено від матеріальних відносин, він не міг бути запереченим на основі будь-яких обставин комерційних відносин між учасниками вексельної угоди. Правовідносини, що виникали з факту видачі векселя, ґрунтувалися тільки на даних, наведених в тексті векселя (ст. 4). Всі інші угоди, які мали місце з приводу видачі векселя, не вважалися об'єктом регулювання вексельним законодавством.

Вексель був одностороннім зобов'язанням, і ремітент (чи індосат) здобував разом з векселем лише права (ст. 45), тоді як у векселедавця і акцептанта, а також індосанта й аваліста залишалися стосовно векселедержателя лише обов'язки за векселем. Права ремітента визнавалися цілком самостійними, і векселедержатель міг приймати лише ті заперечення, які були засновані на самому тексті векселя (ст. 82).

Основним боржником переказного векселя визнавався акцептант, а обов'язки трасанта та індосантів мали значення лише як гарантія в разі несплати з боку акцептанта (ст. ст. 23, 49, 81). Право передачі вексельних претензій мав векселедержатель, крім тих випадків, коли у вексельному тексті це прямо

заборонялося(ст. 9). Як зазначав з цього приводу Г. Ф. Шершеневич, через постійний обіг векселя й передачу його від однієї особи до іншої, здатність документу до передачі у німецькому вексельному праві стала звичайною властивістю векселя на відміну від французького вексельного права, де здатність векселя до передачі не передбачалася, якщо цього не було зазначено в наказі⁴²⁴. Разом з тим допускалися бланковий індосамент (ст. 12) та індосація опротестованих векселів (ст. 16). Крім того, допускалися векселі, трасовані на самого векселедавця, але за наявності *distantia loci* (ст. 6).

Коло осіб, що мали право брати на себе вексельні зобов'язання, значно розширилося, оскільки змінилося саме уявлення про векселездатність. Якщо раніше обмеження векселездатності приймалися з метою попередити банкрутство легковажних кредиторів, то на час видання Загальнонімецького вексельного статуту стало очевидним, що обмеження векселездатності звужують права і добросовісних кредиторів. Тому було визнано, що пасивна векселездатність збігається з загальною цивільною правоздатністю розпоряджатися власним майном. Для цього перелік заперечень з боку вексельних боржників проти вимог кредитора також було суттєво скорочено (ст. 82) й дозволено регрес у порядку, який визначав векселедержатель (ст. 3).

⁴²⁴ Шершеневич Г. Ф. Курс торговельного права: В 3 т. Т. 3.: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 13.

Інтереси вексельного боржника також знайшли своє відображення в Загальнонімецькому вексельному статуті. Зокрема, це стосувалося обмеження терміну відповідальності за вексельним зобов'язанням (ст. ст. 77–79). Після закінчення цього терміну, якщо вексель не було опротестовано, зобов'язаною особою залишався лише акцептант або векселедавець простого векселя (ст. 83). Нарешті, можна відзначити й таку позитивну рису Загальнонімецького вексельного статуту, як чіткість викладу і лаконічність.

Серед негативних рис статуту можна відзначити надмірну формальність його положень (особливо це стосувалося формальних вимог до тексту векселя) (ст. ст. 4, 96). У разі невиконання цих формальних вимог боргове зобов'язання переставало вважатися векселем, що могло зашкодити інтересам недосвідчених кредиторів. Вадюю можна вважати заборону векселів на пред'явника (такі документи раніше були в обігу); заборону векселів зі строком, що залежав від тих чи інших подій, час настання яких неможливо передбачити (ст. ст. 4, 96), а також векселів, трасованих на самого векселедавця без наявності *distantia loci* (ст. 6). Останню можна було легко оминати, фіктивно вказавши інше місце видачі векселя. Крім того, до вад статуту можна зарахувати і великі строки вексельних вимог, і складність визначення вексельної давності для різних категорій

боржників за векселем (ст. ст. 77–79, 98), і звільнення індосантів від цивільної відповідальності, коли минув строк вексельної давності (ст. ст. 83, 98).

Проте, незважаючи на ці вади, Загальнонімецький вексельний статут був, безперечно, новим кроком в історії вексельного законодавства: він узагальнював досвід розвитку німецького вексельного права, яке набувало дедалі більшої популярності, витісняючи традицію французького вексельного права. У 1851 р. було ухвалено вексельний закон у Швеції (на зразок німецького статуту), у 1858 – у Фінляндії, 1860 – в Сербії, 1878 – в Бельгії, 1880 – в Данії, Норвегії, Швеції (Скандинавський статут), 1882 – Італії. Норми цього статуту регулювали вексельний обіг і в Австро-Угорській імперії.

В 1860 р. було ухвалено Загальнонімецький торговельний звід законів (*Allgemeines deutsches Handelsgezetzbuch*), який складався з п'яти книг. Передбачалося, що кожна з німецьких держав (зокрема Австрія) використовуватиме обидва ці закони і таким чином торговельне законодавство буде уніфікованим. Проте зміни, які німецькі держави почали вносити під час запровадження цих законів, поставили під загрозу уніфікацію німецького торговельного і вексельного права. Лише створення Північнонімецького Союзу, а потім і Німецької імперії змогло затримати цей процес. У результаті 22 квітня 1871 р. було ухвалено постанову, згідно з якою

Загальнонімецький торговельний звід став спільним для всієї Німеччини законом. Так завершилося формування німецької системи вексельного права.

2. 7. Еволюція вексельних операцій у Північній Європі (Антверпен і Амстердам)

Розвиток вексельних операцій у Північній Європі відбувався двома шляхами, уособлюючи дві різні традиції. Перша була пов'язана з Женевою, Ліоном, Генуєю і Амстердамом, де панували італійські традиції класичного векселя. Друга поєднала в собі італійський вексель з прийомами кредитних операцій, вироблених ще за Ганзейського союзу, тобто з так званим векселем північного типу (зобов'язальними листами) і мала продовження в практиці діяльності фінансових ринків Антверпена, а потім Лондона. Грошові ринки Антверпена XVI ст. і Амстердама XVII ст. суттєво впливали на поширення вексельних операцій у Північній Європі.

Якщо XII-XIV ст. в економічній історії Європи можна назвати італійським періодом, то XV-XVI ст. – іспансько-португальським. Це було зумовлене відкриттям Америки та її колонізацією іспанцями, а також створенням португальської колоніальної імперії в Індійському океані, де Португалія швидко захопила всі основні торгові шляхи арабських та індійських купців. Завоювання турками Греції 1453 р. означало втрату для Італії сухопутного торговельного шляху на Схід, а відкриття морського шляху в Індію, на якому першими виявилися португальські мореплавці, зробило традиційне посередництво Італії в торгівлі з країнами Сходу непотрібним. Все це призвело до зменшення значення Італії, а її роль посередника в торгівлі зі Сходом перейняли інші держави – насамперед Франція та Голландія.

Португальська колоніальна імперія існувала недовго (Португалію було приєднано до Іспанії в 1581 р.), і в другій половині XVI ст. голландці захопили португальські колонії в Індійському океані. Почалося швидке економічне піднесення Нідерландів, і голландські купці все більше проникали в середземноморський регіон⁴²⁵. Значною мірою збагачення Нідерландів було зумовлене саме колоніальною торгівлею. В результаті цих обставин у XVI ст. зросло міжнародне торговельно-економічне значення Антверпена, а на початку XVII ст. – Амстердама.

Ми вже згадували, що після створення Ганзейського союзу в Європі крім торговельних шляхів Середземного моря, контрольованих італійськими купцями, виникла ще одна система комерційних зв'язків, яка об'єднувала німецькі торговельні міста з Фландрією, Брабантом і Англією. В XIX ст. М. Нейман і О. Штоббе висунули теорію, за якою німецькі купці Ганзейського союзу використовували особливу форму північного векселя ще з XIII ст. незалежно від італійського впливу. Ця теорія знайшла своє підтвердження, коли в архівах м. Іпр було знайдено кілька тисяч боргових документів XIII ст., що мали назву *littera obligatoria* і використовувалися в країнах Північної Європи, в тому числі у Фландрії та Англії⁴²⁶.

⁴²⁵ У прагненні захопити в свої руки всі перевезення на Середземному морі голландці були готові на все: вони давали свої кораблі для найнебезпечніших справ, а капітани ризикували і своїм життям, і життям команди. Голландці передавали в оренду свої кораблі і друзям, і ворогам, вважаючи судноплавство справою, яка має важливе міжнародне значення. Внаслідок цього на початок XVII ст. Нідерланди контролювали більшість морів і таким чином стали першою торговельною країною світу (Кулишер І. М. История экономического быта Западной Европы: В 2 т. Т. 2. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – С. 128-133).

⁴²⁶ *Ypres Archives. Comptes de la ville d'Ypres de 1267 a 1329.* – Bruxelles: Kiessling et cie, P. Imbreghts, successeur, 1909-13. – Т. 1-2; *Des Marez, G. La lettre de foire a Ypres au XIIIe siecle.* – Bruxelles: H. Lamertin, 1901.

Піднесення фінансового ринку Антверпена в XVI ст. було пов'язано зі зростанням активності ярмарків Брабанта. Після занепаду ярмарків Шампані венеціанці, генуезці, кастильці і негоціанти з Південної Франції так само як і ганзейські купці, з'явилися в Брюгге. Це місто стало світовим ринком і за своїм значенням наближалось до Венеції. Ці два міста стали провідними центрами міжнародної торгівлі – Венеція південним, а Брюгге північним. Основною перевагою нових торговельних центрів було те, що на відміну від періодичних шампанських ярмарків торговельні операції в цих містах здійснювалися постійно, протягом усього року.

Ще в XV ст. значну кількість купців з Італії, Іспанії, Португалії, Нідерландів, Німеччини та Англії, які прагнули поширити свою присутність на товарному й фінансовому ринках, приваблювали до себе ярмарки Антверпена та Бергена-оп-Зома. На цих ярмарках і розвивалася система фінансових інструментів купців Північної Європи, яка містила і деякі елементи італійського походження. В основі досить простих методів кредитування були традиційні для Північної Європи зобов'язальні листи, які Х. ван дер Веє називає борговими розписками⁴²⁷. Зобов'язальні листи, так само як і вексель початкового типу (*cambium*) були скоріше обіцянкою сплатити, ніж наказом. Ці

⁴²⁷ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1071.

неформальні документи були написані купцями власноручно і не завірялися у нотаріуса⁴²⁸.

Завдяки комерційним зв'язкам з Італією, купці Антверпена, безперечно, знали про існування переказних векселів, які (так само, як і жирооперації) з'явилися в Брюгге й Антверпені ще в XIV ст. Проникненню в Північну Європу традиційних італійських методів комерційного кредиту і прийомів вексельних операцій сприяло й те, що в Антверпені в XVI ст. було видано кілька підручників з математики (зокрема відомий посібник з арифметики Ван Меллема) та бухгалтерського обліку⁴²⁹.

Проте ці кредитні інструменти не викликали особливого інтересу в Північній Європі і мало використовувалися. По-перше, до початку XVI ст. північноєвропейські купці зазвичай самі супроводжували товари на ярмарки й намагалися забрати прибуток готівкою. По-друге, в Північній Європі вже існувала власна традиція використання кредитних інструментів і тому в XVI ст. вексель тут залишався засобом переказу грошових коштів, а не інструментом кредиту. Основним кредитним інструментом ще з часів Ганзи був традиційний *зобов'язальний лист* – документ, згідно з яким дебітор визнавав борг внаслідок платежу за торговельною операцією. Саме ці зобов'язальні листи – боргові

⁴²⁸ Kohn M. Bills of Exchange and the Money Market to 1600 // www.dartmouth.edu/~mkohn/99-04.pdf

⁴²⁹ Melis F. Aspetti della vita economica medievale (Studi nell' archivio Datini di Prato). – Siena, 1962. – P. 339–454.

розписки на пред'явника – були поширеними на ринку Антверпена на початку XVI ст.

Ще однією причиною, яка стримувала поширення в Північній Європі традиційних векселів італійського типу, була відсутність депозитних банків. Хоча такі банки в Брюгге, Бергені-оп-Зомі й Антверпені з'явилися ще в XIV ст., через численні заборони їхньої діяльності (укази герцогів Бургундії від 1433, 1467, 1480, 1488 і, особливо, 1489 р.) та хаосу на валютному ринку в кінці XV ст. значення цих установ зменшилося⁴³⁰. Необхідно врахувати і ту обставину, що в Антверпені, цьому новому центрі міжнародної торгівлі, порівняно із Середземноморським регіоном було відносно мало стабільних комерційних компаній, а кредитори мали значно менше можливостей подати позов боржнику після акцептування безготівкового платежу.

На початку XVI ст. в Антверпені почався бурхливий розвиток міжнародної торгівлі. Торговельне значення цього міста почало зростати водночас з Лісабоном і Ліоном, і скоро саме там (а не в Брюгге) виникла перша міжнародна біржа. Сюди з'їжджалися купці з усіх країн – це був, за словами І. М. Кулішера, «цілий світ в мініатюрі», «безперервний ярмарок, який поглинув купців з інших міст та їхню торгівлю»⁴³¹.

⁴³⁰ *Roover, R. de. Money, banking and Credit in Medieval Bruges. – Cambridge (Mass.), 1948. – P. 339-341.*

⁴³¹ До того ж, на біржі Антверпена відбувалися великі операції з державними фондами, оскільки нідерландський уряд, англійські королі й Іспанія брали позики та здійснювали платежі саме через цю біржу (*Кулишер І. М. История экономического быта западной Европы: В 2 т. Т. 2. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – С. 149.*)

Фінансовий розквіт цього міста був зумовлений активною торгівлею перцем і англійським сукном, які перепродавалися в інші країни Північної Європи.

З поширенням торгівлі зросла потреба в кредитах. Спочатку для прискорення обігу грошей відстрочували платежі, використовуючи звичні для Антверпена боргові розписки й поточні рахунки. Така відстрочка збільшувала можливості ресконтро, коли боржник ще до настання строку сплати сам ставав кредитором свого кредитора. Відомо, що в XVI ст. практика ресконтро набула широкого поширення в Антверпені і користувалася підтримкою місцевої влади. Крім того, існувала можливість передачі боргових розписок на пред'явника від однієї особи іншій, а обіг цих розписок також був пов'язаний з практикою ресконтро, коли торговці передавали один одному боргову розписку.

Помітка «до сплати пред'явникові» або «на пред'явника» дедалі частіше з'являлася в зобов'язальних листах XV ст., які передавалися на ярмарках Північної Європи. Це передбачало, що дебітор зобов'язувався сплатити борг не тільки перед кредитором, а й перед будь-якою іншою особою, яка мала на руках цей лист. Передача таких зобов'язальних листів все більше поширювалася, хоча на нідерландських ярмарках XV ст. обіг цих листів на пред'явника був обмежений лише невеликим колом північноєвропейських купців, репутація яких була відома і які добре знали один одного.

В такій практиці можна бачити зростання здатності до обігу письмових боргових зобов'язань («зобов'язальних листів»). Як зазначає Д. Монро, купці з Брюгге й Антверпену досить давно усвідомили можливість передавати зобов'язальні листи, внаслідок чого вони переставали бути персональними борговими зобов'язаннями й наближалися до такого засобу сплати як гроші⁴³². Проте недостатність гарантій для кредиторів гальмувала поширення цієї практики. До того ж, в Антверпені, цьому новому центрі міжнародної торгівлі, купці часто недостатньо знали один одного і ставилися з певною недовірою до ділових партнерів.

Борги не обов'язково сплачували готівкою і часто зобов'язальний лист передавали третій особі. Купець, який наприкінці ярмарку не мав достатньої кількості готівки, міг сплатити за товари за допомогою передачі такого листа (якщо він мав листи, як підлягали сплаті). Це давало можливість скоротити використання готівки, що було особливо актуальним в умовах дефіциту металевих грошей. До того ж, зобов'язальний лист на пред'явника ще не мав юридичної чинності й не був підставою для судового позову в разі несплати боргу. Для надання таким листам юридичної чинності необхідно було

⁴³² *Munro J.* The international law merchant and the evolution of negotiable credit in late-medieval England and the Low Countries // *Banchi pubblici, banchi privati, e monti di pieta nell'Europa preindustriale.* – Genova: Sociata Ligure di Storia Patria, 1990; *Munro J.* Billionism and the bill of exchange in England, 1272-1663: A study in monetary management and popular prejudice // *The Dawn of Modern Banking.* – New Haven: Yale University Press, 1979.

засвідчувати їх у магістраті або в нотаріуса що, безперечно, не сприяло поширенню практики їхньої передачі.

Хоча боргові розписки на пред'явника були вже давно відомі в Антверпені, правового захисту пред'явника вироблено так і не було. Згідно зі звичаями у випадку несплати при переказі таких документів для подання судового позову необхідною була наявність доручення першого кредитора. Саме через це більшість операцій переказу боргових розписок супроводжувалися досить складною процедурою укладання офіційного акта передачі.

У 1507 р. в Антверпені група авторитетних комерсантів колективно ухвалила рішення, подане представнику судової влади міста, яке підтверджувало, що держатель боргової розписки мав право подавати позов особі, яка переказала гроші за умови наявності доручення від першого кредитора. На початку XVI ст. магістрати Антверпена прирівняли процедуру передачі боргової розписки до простої позики, що давало змогу застосовувати в разі несплати боргу правові заходи проти боржника. Так неформальні передачі зобов'язання – цессія (італ. *cessio*) – поступово стали формальними, а новий власник зобов'язального листа вже не мав справи з початковим кредитором, тобто продавцем документа⁴³³.

⁴³³ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 171.

Пізніше цей спосіб було запозичено в Брюгге й Утрехті, а імператорським указом від 7 березня 1537 р. він поширювався на інші міста⁴³⁴. Ще одним важливим кроком став *фінансовий захист* пред'явника. Суть його полягала в тому, що офіційний акт передачі документа мав юридичну чинність реального платежу і повністю звільнював кредитора (цедента) від боргу перед його кредитором.

Торговельний суд Антверпена, визнавши законність позову пред'явника боргової розписки до особи, що здійснила переказ, прирівняв ці два етапи передачі документа. Внаслідок цього забезпечення правового захисту пред'явника призвело до втрати ним більшості фінансових гарантій, оскільки кредитор-цедент фактично звільнювався від його боргу. Тому наприкінці XV ст. акти передачі містили положення, що кредитор-цедент мусив сплатити борг у разі несплати боргової розписки самим боржником⁴³⁵.

Цю проблему розв'язували в Антверпені XVI ст. з використанням принципу платіжного доручення, добре відомого на той час у Голландії. Кредитор (1) вимагав від боржника (2) заплатити третій особі (3), яка сама була кредитором кредитора 1. Таке розпорядження юридично не вважалося фактом платежу і кредитор 1 звільнявся від свого боргу лише

⁴³⁴ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 95–96.

⁴³⁵ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1073, прим. 4, 5.

після того, як кредитор 3 одержував від боржника 2 потрібну суму⁴³⁶.

Активізація торгівлі в перші десятиріччя XVI ст. була пов'язана зі зростанням обігу боргових розписок, які широко використовувалися в Антверпені для сплати. Більшість переказів мала форму платіжних доручень, і ця практика набула такого поширення, що в 1537 р. розглядалося питання про законодавче затвердження такої форми сплати, а 31 жовтня 1541 р. було видано указ імператора. В ньому зазначалося: *«Наказуємо, що ті, хто акцептує вексель, повинні заплатити зазначену в ньому суму... таким чином, щоб за векселями та іншими договірними зобов'язаннями між комерсантами можна було пред'являти до сплати інші зобов'язальні документи у формі платіжних доручень, які кредитор може на свій розсуд приймати або не приймати; після прийняття платіжного доручення кредитор залишатиметься боржником доти, доки комерсант не одержить реальної сплати»*⁴³⁷.

Поширення платіжних доручень стимулювалося в Антверпені на законодавчому рівні, і наприкінці XVI – початку XVII ст. настільки поширилося, що *Збірник звичаїв міста Антверпена* було доповнено спеціальною статтею. У ній зазначалося: якщо платежі здійснюються за допомогою обігу комерційних документів, які передаються з рук у руки (платіжні

⁴³⁶ Roover, R. de. The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397-1494. – Cambridge (Mass.), 1963. – P. 19.

⁴³⁷ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1076.

доручення) і якщо в цій операції беруть участь чотири, п'ять або більше осіб, то всі послідовні боржники, які передали свій борг (як кредитори-цеденти), мають право вимоги як кредитори, що пов'язані зобов'язанням з першим боржником⁴³⁸.

Використання принципу гарантій за платіжним дорученням сприяло зростанню здатності боргових зобов'язань до обігу, оскільки це надавало новому власникові документа більші права на подання позову, ніж попередньому власникові. Проте залишалося багато не пояснених питань, зокрема доказ сплати за допомогою платіжного доручення. В записах реєстрів XVI ст. бачимо чітке розмежування передачі боргової розписки як кінцевого платежу та її передачею в формі платіжного доручення. В першому разі кредитор (1) повністю звільнявся від свого боргу кредиторіві (3), а в другому – ні.

Підвищення інтенсивності обігу боргових документів (внаслідок активізації загальної торговельної активності в середині XVI ст.) збільшувало анонімність фінансових операцій. Якщо не було офіційних записів, часто важко було виявити кредитора (того, хто видав платіжне доручення), починаючи вже з другого платіжного доручення. Чітко був відомим лише перший кредитор, ім'я якого зазначалося в документі. Цим і пояснюється виникнення звичаю доповнювати платіжне доручення

⁴³⁸ *Longe, G. de. Coutumes du Pays et Duché of Brabant. Quartier s'Anvers. T. IV. Coutumes de la ville d'Anvers. – Bruxelles, 1874. – P. 380.*

формальними доказами – записами в бухгалтерських книгах або журналах, які могли служити доказами під час вирішення спірних питань у суді⁴³⁹.

Залишався лише один крок від такого засвідчення платіжного розпорядження до написання розпорядження на самій борговій розписці, проте в Антверпені XVI ст. його не було зроблено, незважаючи на поширений звичай ставити підпис у нижній частині боргової розписки, але з доданням слів *als principael* (або *als borge*), що за змістом відповідало поручительству. Кредитори-цеденти досить часто використовували таку практику передачі боргових зобов'язань⁴⁴⁰. За останню третину XVI ст. в Європі використання векселя значно зросло, тому подальші зусилля з удосконалення кредитно-фінансових операцій в Антверпені були спрямовані на обіг векселів⁴⁴¹.

Про зближення цих двох способів сплати згадував у 1537 р. суддя Антверпена в листі імператорові, відзначаючи, що акцептований вексель мав юридичну чинність правильно оформленої боргової розписки. Указ імператора за жовтень 1541 р. не розрізняв боргову розписку й вексель. Проте аналіз судових

⁴³⁹ Wee H. van der. The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (XV–XVI centuries). – La Haye, 1964. Vol. 2. – P. 321–323; 347–348.

⁴⁴⁰ Крім того, значне поширення в Антверпені XVI ст. мала практика поміток про часткову сплату на зворотній стороні боргової розписки, що наблизило передачу цих боргових документів до індосаменту (Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financière aux XVI et XVII siècle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1079, прим. 6).

⁴⁴¹ У XVI ст. традиційні векселі все більше поширюються в Нідерландах і за прикладом боргових розписок Антверпена у векселі все частіше стали додавати напис «або пред'явникові цього векселя», після чого векселі могли легко переходити з рук в руки, так само, як і боргові розписки.

справ другої третини XVI ст. свідчить, що на той час купці в Антверпені робили платіжні розпорядження переважно на боргових розписках, і досить рідко на векселях, очевидно через недостатню поширеність класичних векселів у Північній Європі

Ситуація змінилася в останню третину XVI ст.: вексель швидко став основним кредитним інструментом, а значення зобов'язальних листів поступово зменшилося. Цьому сприяло проникнення торговців з Північної Європи в Середземноморський регіон і активізація фінансових операцій у Генуї та на ярмарках П'яченци⁴⁴².

В Антверпені на цей час обіг кредитних документів досяг великих масштабів, що посилювало гарантії в разі передачі векселя. Зокрема, в *Збірнику звичаїв Антверпена* 1608 р. заборонялася цесія векселів, але дозволялося передавати їх третій, четвертій, п'ятій тощо особам; для забезпечення максимальної фінансової безпеки таких операцій затверджувалася система *avallo*, коли всі кредитори, що послідовно використовували платіжні розпорядження, зазначалися у векселі і були пов'язані з кінцевим боржником⁴⁴³.

Проте ця система мала суттєві вади: треба було заздалегідь знати всіх кредиторів, які здійснювали платіжні розпорядження. Зростаючі обсяги фінансово-

⁴⁴² Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1083.

⁴⁴³ Longe, G. de. Coutumes du Pays et Duché of Brabant. Quartier s`Anvers. – T. IV. Coutumes de la ville d`Anvers. – Bruxelles, 1874. – P. 40-41, 70-75.

кредитних операцій надто ускладнили цю процедуру. Виходом з цього становища стало запровадження практики індосаменту на антверпенській біржі. Хоча індосамент векселів на цей час був відомий, він не був поширений, а перші індосовані векселі в Антверпені ще дуже нагадують традиційні для Північної Європи платіжні доручення.

*Одержано мною, Робертом Рагом, що підписався
нижче, якому я дав доручення одержати... (сума).*

20 квітня 1611 р.

В. Селбі⁴⁴⁴.

Техніка індосування поступово розвивалася в Антверпені як система платіжних розпоряджень, що була поширена там у XVI ст. і мала правову підтримку. До того ж з початку XVII ст. активізувалася торгівля переказними векселями, строк сплати яких настав. Практика використання боргових документів на пред'явника створювала умови для зловживань, але заміна формулювання «сплатити такій-то особі *або індосату*» формулюванням «сплатити такій-то особі *або за її наказом*» зменшила цей ризик, оскільки тепер на зворотній стороні документа зазначали імена індосатів та підписи купців за кожної передачі векселя. Так практика індосаменту поширюється в

⁴⁴⁴ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1085

Антверпені, де законодавство (на відміну від італійського) більше сприяло цьому.

Отже, саме в Антверпені – центрі північноєвропейської торгівлі XVI ст. – було зроблені важливі кроки для забезпечення обігу інструментів комерційного кредиту. Крім того, важливою новацією фінансового ринку Антверпена став дисконт векселів (це питання розглядаємо в окремому розділі). Основною специфікою фінансового ринку Антверпена був розвиток традиційних для Північної Європи зобов'язальних листів – векселів північного типу.

Вісімдесятилітня війна й завоювання в 1585 р. Антверпена Александром Фарнезе, герцогом Пармським негативно позначилися на його економіці міста. Деяке пожвавлення торговельної активності ще спостерігалось в 1609 р., під час дванадцятилітнього перемир'я, але після відновлення війни Антверпен втратив своє значення. З початку XVII ст. центром торговельних операцій стає Амстердам, куди емігрувала більшість купців з Антверпена.

Занепад Антверпена й кризові явища на валютному ринку кінця XVI ст. стали причиною того, що антверпенська практика використання зобов'язальних листів не була сприйнята в Амстердамі. Можливо, звернення амстердамських купців до італійської традиції (як більш надійної і усталеної протягом кількох сторіч) було спричинено війною і безладдям на валютному ринку. Крім того,

слід враховувати й такі обставини, як фінансовий вплив Генуї та ярмарків П'яченци, а також розвиток торгівлі в Іспанії та Італії.

Боргові розписки на пред'явника, цей традиційний інструмент комерційного кредиту купців Північної Європи, ще використовувалися протягом XVII ст., особливо тоді, коли початковий кредитор був державною установою або особою, якій повністю довіряли. Подібні документи були в обігу і в Англії XVII ст. – це були так звані *goldsmith notes, exchequer bills* та інші письмові боргові зобов'язання⁴⁴⁵. Очевидно, саме в Англії, ізольованій острівній країні, ця північноєвропейська традиція мала своє продовження на відміну від Антверпена, оскільки його фінансовий ринок втратив своє значення не з економічних, а з політичних причин.

--

Інша тенденція розвитку методів кредитних операцій, що розвивалася паралельно з північноєвропейським фінансовим ринком, була пов'язана з Південною Європою, де в XVI ст. можна бачити новий розквіт ярмарків – у Женеві, а потім у Ліоні, Кастилії та Генуї⁴⁴⁶. Ці ярмарки контролювали торговці-банк'єри, а валютні вексельні операції були

⁴⁴⁵ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1081.

⁴⁴⁶ Bergier J. F. Geneve et l'Economie Europeenne de la Renaissance. – Paris, 1963. – P. 262-270; Lapeyre H. Une Famille de Merchands: les Ruiz. – Paris, 1955. – P. 283-310.

тісно пов'язані з європейською торгівлею, що сприяло появі нової генерації негоціантів з Південної Німеччини, Португалії та Іспанії.

У фінансових операціях векселі мали провідне значення, тому банкіри прагнули спростити вексельний кредит, який був досить складним і спричинював додаткові витрати. Ще в XV ст. з'явилися ретратта, яка виставлялася незалежно від початкового векселя⁴⁴⁷, а також внутрішній вексель і векселі для операцій між ярмарками. Хоча ці кредитні документи зберігали форму векселя, вони були, по суті, прихованими формами відсоткової позики. Пошуку нових форм вексельних операцій сприяло й те, що вексельний кредит дорожчав. Вексель, залишаючись інструментом кредиту, ставав засобом міжнародних розрахунків, і саме в цій сфері розвивалися новітні форми вексельних операцій.

Досвід італійських банків, де всі рахунки велися в однаковій умовній валюті, запозичили купці на ярмарках у Женеві. Такою універсальною одиницею став савойський золотий екю. Наступний крок було зроблено в XVI ст., коли реальні грошові одиниці повністю замінила умовна розрахункова одиниця, що символізувала фіксовану кількість золота – ліонська марка та *scudi di marchio* на ярмарках П'яченци й Генуї⁴⁴⁸. На ярмарках Ліона та Генуї, коли наступав

⁴⁴⁷ Heers, J. Le livres de comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d'arraires genois (1456-1459). – Paris, 1959. – P. 34-35.

⁴⁴⁸ Werveke, H. Van. Monnaie de compte et monnaie réelle // Revue Belge de Philologie et d'Histoire. – 1933. – XIII. № 1-2. – P. 123-152.

строк сплати об'єднання торговців встановлювало офіційний курс обміну, відтак починалися розрахунки за допомогою взаємних переказів між сторонами. Оскільки в Південній Європі на той час уже набули поширення депозити і поточні рахунки, в XV та XVI ст. гроші найчастіше переказували, переписуючи відповідні суми з рахунку на рахунок (італ. *giro di partita*).

Завершенням цієї тенденції стала організація Амстердамського банку, який мав провідне значення в кредитних операціях XVII ст. Якщо піднесення Антверпена значною мірою залежало від португальської торгівлі з Індією, то Амстердам став міжнародним фінансовим центром, де було зосереджено всю голландську торгівлю, а також новий для Європи вид діяльності – спекуляцію акціями перших голландських торговельних компаній (Ост-Індської та інших)⁴⁴⁹.

У першій половині XVII ст. в міжнародних фінансових операціях спостерігалися два процеси: з одного боку, протягом 1600–1660 рр. відбувався надзвичайний підйом (а потім спад) діяльності банкірів Генуї; з іншого – їхні основні конкуренти, португальські фінансисти, намагалися ліквідувати монополію генуезьких банкірів на міжнародному валютному ринку. Коли розпочався розквіт амстердамської біржі (поступово вона набула

⁴⁴⁹ Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы: В 2 т. Т. 2. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 149–150.

значення провідного фінансового ринку Європи, потіснивши генуезьких банкірів), значну роль там відігравали португальські банкіри єврейського походження – так звані марани, найбагатші з яких знайшли притулок в Амстердамі⁴⁵⁰, що також сприяло піднесенню економічного значення цього міста.

До того ж, наслідком Вісімдесятилітньої війни стало значне погіршення якості монет, і тому негоціанти намагалися якомога менше використовувати готівкові кошти, а застосовувати жиротрансфери та зобов'язальні листи. Оскільки місцеві влади вважали, що обігу неякісних монет сприяли обмінювачі грошей, указом від 21 січня 1609 р. приватне ведення такої діяльності було заборонено й проголошено створення *Amsterdame Wisselbank* – Обмінного банку Амстердама. Всі платежі, обсяг яких перевищував 600 флоринів, мали здійснюватися лише через цей банк.

Завдяки цьому безготівкові платежі стали безпечними для всієї Європи (так само, як раніше були безпечними операції взаємозарахування на ярмарках)⁴⁵¹. Зростання обсягів міжнародних операцій зумовило значне поширення практики сплати індосованими переказними векселями в Обмінному банку Амстердама, який став найважливішим центром грошових операцій XVII ст.

⁴⁵⁰ Castillo A. Les Baquiers Portugals et le circuit d'Amsterdam // Annales. – 1964. – Т. 19. № 2. – Р. 311, 313.

⁴⁵¹ Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – Р. 1069.

Міські радники Амстердама 10 травня 1606 р. заявляли, що на створенні в місті банку на зразок банків Севільї та Венеції неодноразово наполягали найвпливовіші місцеві купці⁴⁵². Можливо, на рішення про створення Амстердамського банку вплинула промова венеціанського сенатора Томаззо Контаріні, який у 1585 р. засуджував антверпенську систему й підтримував ідею створення у Венеції державного розрахункового банку⁴⁵³.

Нова форма короткострокового міжнародного вексельного кредиту, запроваджена приватними банкірами Амстердама, здійснювалася за такою схемою: банкіри заявляли про свою готовність прийняти пропозицію, а потім купити чи продати всі векселі, виставлені їхніми клієнтами, доручаючи це купцям, зацікавленим у прискоренні платежів для закупівлі товару. Клієнти приватних банкірів давали гарантію, що векселі будуть сплачені з настанням строку.

Привабливість вексельного кредиту пояснюється простотою вексельних операцій; до того ж банкіри були добре відомі на амстердамському фінансовому ринку. Клієнти банків не тільки могли легко отримати вексельний кредит (за потреби і готівку), а й виставити вексель до сплати своєму банкірові й після акцепту реалізувати його.

⁴⁵² *Dillen, J. G., van.* The Bank of Amsterdam // History of the Principal Public Banks. – La Haye, 1934. – P. 79.

⁴⁵³ *Luzzato G.* Les Banques Publiques de Venise // History of the Principal Public Banks collected by J. G. van Dillen. – La Haye, 1934. – P. 39–78.

Поступово в Амстердамі виник новий тип фінансиста міжнародного масштабу, який відрізнявся від італійського негоціанта. Такі фінансисти з'явилися з часом у Женеві та Генуї. Амстердамський банк став провідним в удосконаленні методів здійснення фінансових операцій, а фінансисти з Амстердаму протягом тривалого часу впливали на економічне й політичне життя всієї Європи. Всі сплати відбувалися через Амстердамський банк, де шляхом взаємних компенсацій відбувалися безготівкові міжнародні розрахунки. Оскільки готівкою сплачувалася лише незначна частка пасивних балансів, суттєво прискорився грошовий обіг та раціональне використання платіжних балансів у Європі.

Отже, в Європі XVI-XVII ст. намітилися дві основні тенденції розвитку вексельних операцій. Перша з них (більш відома й поширена) була пов'язана з італійськими методами вексельних операцій і розвинулася на ярмарках Женеви, Ліона, Генуї та Амстердама. Друга походила від методів кредиту, вироблених у Північній Європі в часи Ганзейського союзу (функції векселя північного типу виконували зобов'язальні листи), й поширилася в Антверпені, а згодом – в Англії.

убрать

2. 8. Походження й розвиток дисконтування векселів

Питання походження дисконтування (врахування) векселів порівняно з проблемами розвитку інших вексельних операцій досліджено недостатньо, хоча становлення методів дисконтування векселів тісно пов'язано з загальною еволюцією комерційного кредиту. За допомогою операції дисконтування торгівля й промисловість використовують ті переваги щодо здатності до обігу, які вексель має порівняно з іншими борговими документами.

Поняття «дисконтування» (від італ. *sconto*) почали застосовувати наприкінці XIII ст. в Італії (Дж. Клепхем називав навіть XII ст.⁴⁵⁴), проте на той час воно мало досить широкий зміст порівняно з сучасним і його не вживали під час вексельних операцій. Перші згадки про знижки в торговельних операціях, які надавалися у разі дострокової сплати грошей, з'явилися ще наприкінці XIII ст. в бухгалтерських книгах компанії Толомеї з Сієни. Частіше такі знижки почали практикувати на початку XIV ст., про що свідчать записи в бухгалтерських книгах компанії Франческо дель Бене, а також родини Медичі. Знижки сприймалися як заохочення чи винагорода, які продавець товару надавав дебіторові, стимулюючи таким чином швидку сплату в разі надання відстрочки

⁴⁵⁴ Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 5.

платежу. Проте в цей час поняття «дисконтування» практично ніколи не вживали щодо торгівлі векселями ні в перших працях з рахівництва, написаних в XVI–XVII ст., ні в бухгалтерських книгах середньовічних банкірів.

Можливість надати покупцеві знижку за умови, що він достроково сплатить за товар, спричинила дискусію між докторами канонічного права, що засвідчує опублікована в 1585 р. книга домініканця Томаззо Буонінсені «Трактат про банківські продажі», повністю присвячена дисконтуванню. Зміст поняття «дисконтування» окреслювався досить чітко: знижка в разі дострокової сплати (*anticipato pagamento*) в торговельних угодах⁴⁵⁵. Про використання дисконтування у вексельних операціях Буонінсені не згадував. Очевидно, на виникнення дисконтування векселів вплинула поява індосаменту, коли за дострокову сплату вексельної суми надавалася знижка. Початок такої практики, на думку Л. Н. Нісселовича, можна бачити ще на ярмарках, а індосамент сприяв її поширенню⁴⁵⁶.

Тривалий час переважала думка, що перші форми дисконтування векселів виникли в Англії лише в XVII ст. Зокрема, як відзначав Дж. Клепхем, хоча дисконтування в широкому значенні цього поняття почалося досить давно, поєднання в одних руках

⁴⁵⁵ *Buoninsegni T.* Trattato delli sconti e del legliar, che tra mercanti si costumano. – Florence, 1585. – P. 5.

⁴⁵⁶ *Нісселович Л. Н.* О векселях и их обращении // Счетоводство. – 1890. – № 11–12. – С. 130.

операцій купівлі векселя зі знижкою, доповнення депозиту списанням з одного рахунку на інший, а також банківськими чеками, якими можна було розплачуватися з ким завгодно, виникло в Англії лише між 1630 та 1670 рр.⁴⁵⁷

Проте Х. Ван дер Веє у своїх дослідженнях показав, що дисконтувати векселі почали раніше на грошових ринках Антверпена, де не тільки вдосконалювалася техніка індосаменту, а й вироблялися методи дисконтування. Зокрема, в бухгалтерських книгах англійського торговця тканинами Кітсона зафіксовано такий випадок. У 1536 р. під час одного з ярмарків в Антверпені агентів Кітсона знадобилися готівкові кошти, тому він продав третій особі боргову розписку на пред'явника (строк сплати боргу на одному з ярмарків Антверпена ще не настав) за вартістю, нижчою від номінальної. Саме цю операцію можна вважати одним з перших фактів дисконтування. Проте рахунки антверпенських ярмарків свідчать про те, що спочатку дисконтування використовували досить рідко, а згаданий агент Кітсона зберігав усі інші боргові розписки та векселі до настання строку їхньої сплати⁴⁵⁸.

Оскільки кредитор прагнув, щоб дебітор сплатив борг якомога раніше, він пропонував йому знижку. Коли дебітор не погоджувався на це, боргове

⁴⁵⁷ Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 5.

⁴⁵⁸ *Wee H. van der.* Sporen van Disconto te Antwerpen tijdens de XVI eeuw // *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden.* – 1955. – T. X. – S. 68–70.

зобов'язання (зокрема й таке, що втілене у формі векселя) могло бути проданим зі знижкою третій особі. Хоча в 30-ті р. XVI ст. такий прийом використовувався в Антверпені не дуже часто, в наступні десятиріччя зростання значення грошових ринків Антверпена, а також поширення використання платіжних доручень, збільшення в обігу кількості боргових розписок та векселів у періоди фінансових криз (коли виникала потреба в готівкових коштах), а також те, що в XVI ст. комерсанти все частіше дозволяли більш тривалі строки сплати, а самі платіжні розпорядження почали робити не тільки на розписках та векселях, строк сплати яких закінчився, а й на тих, строк сплати яких ще не настав. Все це стало причиною подальшого розвитку практики дисконтування.

Після заснування в 1531 р. спеціальної біржі формується особлива група фінансистів, які торгували грошми. Це були так звані касири, які приймали гроші в разі сплати на біржі, а потім самі проводили сплати за дорученням і від імені третіх осіб, яких не було на цей час у місті. Касири виконували функцію обмінювачів грошей, коли сплати відбувалися ліквідними коштами. Якщо сплати проводили за допомогою торговельних цінних паперів, касири ставали брокерами. Зі збільшенням кількості клієнтів касири впровадили систему клірингу, яка давала їм

можливість здійснювати жиророзрахунки між клієнтами.

В останню чверть XVI ст. така торгівля грошима набула в Антверпені значного поширення, насамперед з метою депонування коштів у період між ярмарками. Внаслідок цього зросло значення професії фінансиста, який не мав в своєму розпорядженні товарів, а лише готівкові гроші. В кризові періоди на валютному ринку фінансисти скуповували за готівку зі знижкою платіжні розпорядження, боргові розписки та векселі⁴⁵⁹. Якщо виникав дефіцит готівки, касири скуповували довгострокові боргові зобов'язання та короткострокові переказні векселі на пред'явника, дата сплати за якими настала, але її було відстрочено. Таку практику навряд чи можна розглядати як дисконт векселів у сучасному розумінні, оскільки фінансисти приходили на біржу тільки в дні сплати щоб скупити векселі та боргові зобов'язання, строк сплати яких настав. При цьому вирахування певного відсотка було винагородою за сплату готівкою.

Виникнення практики дисконтування можна бачити тоді, коли за браку готівкових коштів касири систематично починали скуповувати зі знижкою цінні папери до настання терміну сплати за ними. Свідченням поширення цієї практики можна вважати приклад дисконту боргових розписок у підручнику Менхера «Практичний посібник з розрахунків і

⁴⁵⁹ *Brule W.* Antwerpens Bloetijd // *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden.* – 1964. – Т. XIX. № 2. – S. 160.

ведення бухгалтерських книг», виданому в Антверпені в 1560 р., і в підручнику Меллеми «Арифметика», опублікованому в 1582 р.⁴⁶⁰.

З тексту документа міської ради Антверпена від 19 березня 1560 р. відомо, що касири-фінансисти активно скуповували переказні векселі, виставлені на ярмарках Ліона й Безансона до сплати на ярмарку в Антверпені за ціною, нижчою від номіналу, хоча початок сплати було призначено лише на травень місяць того ж року. Очевидно, цей факт уже можна вважати прикладом дисконту в сучасному його розумінні⁴⁶¹.

Відомі також інші приклади поширення дисконту. У 1563–1564 рр. Деніель де Брейн регулярно скуповував боргові розписки, які підлягали сплаті через шість або навіть дванадцять місяців. Архіви фірми «Делла Файє» свідчать, що наприкінці XVI ст. дисконт боргових розписок був досить поширеним явищем, зокрема в Гамбурзі, який підтримував активні комерційні контакти з Антверпеном.

Те, що дисконтування боргових розписок застосовували частіше, ніж дисконтування векселів, можна пояснити тим, що боргові розписки були пов'язані з середньостроковими й довгостроковими кредитами на відміну від векселів, які тоді

⁴⁶⁰ *Wee H. van der. Sporen van Disconto te Antwerpen tijdens de XVI eeuw // Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden. – 1955. – Т. X. – С. 68–70.*

⁴⁶¹ *Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 177.*

використовували для короткострокових кредитів і не становили такого інтересу для дисконтування.

Проте, не зважаючи на це, вже в 1576 р. банкіри Фуггери з Аусбурга, які завжди підтримували активні зв'язки з Антверпеном, ввели у свої облікові книги сплату за вексями, строк сплати яких ще не настав, з вирахуванням певного відсотку за дострокову сплату. А укази міської влади Антверпена за 1600 р. свідчать про те, що купівля векселів за готівку на Антверпенській біржі стала поширеним явищем. Це дає змогу припустити, що використання цілеспрямованої практики дисконтування векселів було запроваджено саме на антверпенській біржі.

Важко сказати, як саме відбувалося в Англії становлення методів дисконтування векселів, яке вважається прямим попередником сучасної системи банківського дисконту векселів – під впливом антверпенської біржі чи самостійним шляхом. Х. ван дер Веє вважає, що дисконт в Англії поширився під безпосереднім впливом антверпенської біржі завдяки тісним контактам англійської компанії *Merchant Adventures* (так само, як і англійського уряду) з цією біржею принаймні до перенесення англійського представництва з Антверпена в Мідделбург⁴⁶². Відомо, векселі дисконтував Англійський банк (4,5% для англійських векселів і 6% для іноземних), а також

⁴⁶² Wee H. van der. Anvers et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1088.

приватні англійські банкіри, в яких дисконт становив 10, 15 і навіть 20%.⁴⁶³

Згідно з Універсальним торговельним словником М. Постлетвейт (перше видання в 1751 р.) дисконтування векселів уже було добре відоме банкірам Сіті⁴⁶⁴. Ще з початку XVII ст. торговці золотими й срібними виробами в Лондоні поширили свої операції на торгівлю дорогоцінними металами в цілому і запровадивши практику дисконтування внутрішніх векселів і чеків (*inland bill*). Після того, як англійські закони дозволили позики під відсотки, поширилася практика дисконтування векселів, оскільки всі перешкоди для цього були усунуті⁴⁶⁵, а в діяльності Англійського банку саме дисконтування векселів стало одним з важливих джерел прибутку.

Переваги англійської системи дисконтування векселів спонукали ділові кола Франції звернутися до французького уряду з пропозицією створити національний емісійний банк, який дисконтував би векселі. Результатом цих пропозицій стало створення в 1776 р. дисконтної каси (її ліквідовано в 1793 р. під час Французької революції). Діяльність каси передбачала дисконтування комерційних документів під 4%, управління депозитами на поточних рахунках та емісію платоспроможних чеків.

⁴⁶³ Кулишер И. М. История экономического быта западной Европы: В 2 т. Т. 2. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 237.

⁴⁶⁴ Postlethwayt M. The Universal dictionary of trade and Commerce. T. 1. – London, 1757. – P. 647.

⁴⁶⁵ Richards R. D. The Early History of Banking in England. – London, 1929. – P. 47.

Поступово принципи діяльності англійської банківської системи поширилися в континентальній Європі. Зокрема, у Швеції наприкінці XVIII ст. було створено спеціальний дисконтний банк, а в Іспанії в 1782 р. було створено Іспанський національний банк. З часом старі депозитні банки були ліквідовані, оскільки їхня діяльність вже не відповідала потребам комерційної практики.

У Німеччині в першій половині XVIII ст. все ще обережно ставилися навіть до індосаменту, проте й там уже з'явилися приватні дисконтери, яких там часто вважали особами, що не мають здібностей або бажання вести чесну торгівлю. В кінці XVIII ст. виникли перші дисконтні каси (їх називали «чумою для торгівлі»), проте на гамбурзькій біржі проводили ще зовсім мало дисконтних операцій⁴⁶⁶. Причиною такого недовірливого ставлення були численні зловживання. Відомий випадок, коли один з купців підробляв почерк інших негоціантів і видавав векселі від їхнього імені, потім робив на них фіктивні індосаменти, а свій підпис ставив як останній індосамент. Після цього він пред'являв вексель до дисконтування і дисконтер, побачивши на векселі відомі імена й підписи, охоче приймав цей фіктивний вексель. Крім того, з'явилися так звані *Kellerweschel*, які були нібито трасовані на Гамбург з інших міст; імена трасанта і ремітента в них були вигадані.

⁴⁶⁶ Кулишер И. М. История экономического быта западной Европы: В 2 т. Т. 2. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 238.

Учасники операції робили на векселі передатні написи і потім дисконтували його. Зустрічалися векселі, нібито надіслані поштою в Гамбург із Бордо з пред'явленням їх до сплати через чотири дні після видачі, хоча в ті часи пошта з Бордо до Гамбурга йшла значно довше⁴⁶⁷.

Розглянемо, як розвивалося поняття «дисконтування» в працях французьких авторів XVII ст. Так, Етьєна Даморо в праці «Трактат про банківський продаж», виданій в 1727 р., сутність дисконтування визначав як знижку, що надається на оплату товарів або на продаж чеку чи векселя⁴⁶⁸. Подібне визначення давав і Жак Саварі в Універсальному торговельному словнику (перше видання в 1723 р.⁴⁶⁹), також згадуючи можливість застосування операції дисконтування до векселя в разі дострокової його оплати.

П. Жиродо-старший в своїй книзі, виданій у 1756 р., вживав поняття «дисконтування» у значенні відсотка, який вираховувався від номінальної вартості чека або векселя за строк, протягом якого він ще міг бути дійсним⁴⁷⁰. У значенні знижки, яка надається в

⁴⁶⁷ Там само, с. 238.

⁴⁶⁸ *Damoreau, E.* Traites des negociations de banque et des monnoyes etrangeres. – Paris, 1727. – P. 8.

⁴⁶⁹ *Savary J.* Dictionnaire universel du Code de Commerce. T. 1. – Paris, 1748. – P. 1177.

⁴⁷⁰ *Giraudeau P.* La banque rendue facile aus principales nations de l'Europe. – Geneve, 1756. – P. 11.

разі дострокової сплати векселя, поняття «дисконтування» зустрічається в інших словниках та енциклопедіях XVII ст.⁴⁷¹.

Іоганн Георг Бюш у книзі, виданій в 1792 р., писав, що раніше комерсанти вважали дисконтування векселів небажаним для себе, і намагалися зберігати вексель до настання строку його платежу. Проте через півстоліття кількість комерційних операцій та їхній загальний обсяг значно зросли, що стало причиною поширення дисконтування векселів⁴⁷². А Карл Гюнтер Людовічі (друге видання праці в 1768 р.), зазначає, що дисконтування – це надання знижки в разі дострокової сплати векселя або (якщо вексель стає знаряддям торгівлі) вирахування відсотків до дня настання строку сплати⁴⁷³.

По суті, йдеться про дві різні операції. У першому випадку дебітор одержував прибуток, оскільки сплачував свій борг достроково. В другому – кредитор продавав вексель або чек за суму меншу від номінальної вартості з метою одержати готівкові кошти. Саме ця операція й нагадує сучасну форму дисконтування векселів.

На думку Ж. Саварі, поняття «дисконт» має два значення – широке і вузьке: в першому випадку це будь-які знижки взагалі, а в другому – купівля зі

⁴⁷¹ *Roover de, R.* L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 121-122.

⁴⁷² *Busch J. G.* Theoretich-practische Darstellung der Handlung. T. 1. B. 1. – Hamburg, 1792. – S. 78.

⁴⁷³ *Ludovici C. G.* Grundriss eines vollstandigen Kaufmanns-System. – Berlin, 1932. – S. 196.

знижкою векселя з метою отримання прибутку⁴⁷⁴. Очевидно, саме це стало підставою для твердження Р. де Рувера, що в країнах континентальної Європи поняття «дисконт» набуло сучасного значення лише наприкінці XVIII ст., а раніше воно означало знижку, яку надавав кредитор у разі дострокової сплати боргового документа⁴⁷⁵.

Проте знижка за умови дострокової сплати, завдяки якій банкір або вексельний маклер мав зиск, і є дисконтом. Виникає враження, що Ж. Саварі використовував поняття «дисконт» у значенні, близькому до сучасного розуміння. Що ж до думки Р. де Рувера про те, що тільки в трактаті П. Жиродостаршого поняття «дисконт» стало означати відсоток знижки, який призначався заздалегідь від номінальної вартості цінного папера, то це стосувалося лише появи *банківського дисконту*.

Підкреслюючи відмінність двох типів дисконту – комерційного й банківського, – Р. де Рувер зазначав, що в разі першої операції комерсант одержував вигоду від повернення частини суми, оскільки борг сплачувався раніше призначеного строку; в разі другої – кредитор продавав грошовий документ на суму, меншу від номінальної вартості з метою швидкого одержання готівки. Лише друга з цих операцій є дисконтом в сучасному розумінні. На думку Р. де

⁴⁷⁴ Savary J. Dictionnaire universel du Code de Commerce... T. 1. – Paris, 1723. – Col. 1932.

⁴⁷⁵ Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 121.

Рувера, такий дисконт грошових документів майже не практикували у Франції до 1750 р., а його поширення на континенті стало наслідком запозичення досвіду діяльності Англійського банку й створенням уже згаданих банківських установ – Дисконтної каси (1776 р.) та Іспанського національного банку (1782 р.)⁴⁷⁶.

Проте, як зазначає К. Каррієр, це стосується поширення банківських установ і не можна змішувати створення за рішенням уряду малоприбуткових банківських установ і повсякденну комерційну практику. Крім того, якщо П. Жиродо-старший у 1756 р. писав про *поширеність* практики дисконту, то вона, очевидно, існувала вже досить давно⁴⁷⁷.

Існує думка, що поширення практики дисконту в Англії пояснюється тим, що протестантизм, на відміну від католицизму, більш толерантно ставився до подібних фінансових операцій. У католицьких країнах, зокрема у Франції, дисконту не використовували відкрито, а приховували за операцією обміну⁴⁷⁸. З цього приводу Ф. Бродель писав, що практика дисконту, яка виникла в Англії близько 1680 р., була суттєвим прогресом. Те, на що не насмілювалася католицька Європа, чого не можна було робити законно й що не було відкрито в Амстердамі, реалізувала протестантська Англія, спадкоємиця новаторства

⁴⁷⁶ Там само. – Р. 122.

⁴⁷⁷ *Carriere C. Escopmte. Escomptait-on les lettres de change au XVIII siecle? // Banque et capitalisme commercial. La lettre de change au XVIII siecle. – Provence: Institut historique de Provence, 1976. – Р. 25.*

⁴⁷⁸ *Roover de, R. L'Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – Р. 129, 146*

Антверпена. Цієї ж думки дотримувався і Х. ван дер Веє⁴⁷⁹.

Проте дані, які наводить К. Каррієр на основі аналізу бухгалтерських документів комерсантів з Марселя, відомого французького центру міжнародної торгівлі, свідчать що у 20-ті р. XVIII ст. дисконтні операції проводили вексельні маклери, до чиїх функцій входили «комерція, страхування... реміси грошові та вексельні»⁴⁸⁰. Ці реміси векселів, строк сплати яких ще не настав, передбачали наявність операції дисконту.

Наведемо зразок одного з марсельських документів.

Байонна,

Байо і сини

28 лютого 1736 р.

Ми згодні надати вам 1% комісійних на папери, які ви нам передаєте для дисконту; в це входить комісійний відсоток і гарантія того, що ви нам передаєте, щоб таким чином повернути те, що ви нам пропонуєте. Відповідно, ми передаємо вам чотири векселі на М. Бателемі Роллана з вашого міста. Ми просимо вас дати згоду на подальший дисконт цих векселів під 5% на рік або нижче... а ми повернемо векселі на Мадрид (якщо ви це схвалюєте), що триватиме не більше ніж двадцять або тридцять днів... або на Париж за шістдесят або дев'яносто днів, або...

⁴⁷⁹ Wee H. van der. Anvers: et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22. – P. 1067.

⁴⁸⁰ Carriere C. Escompte. Escomptait-on les lettres de change au XVIII siecle? // Banque et capitalisme commercial. La lettre de change au XVIII siecle. – Provence: Institut historique de Provence, 1976. – P. 22.

на Ліон з вигодою, що пропорційна часу. В останній операції ви можете мати 2% або 1,75% і про це нам буде простіше домовитися, ніж на Париж.

У всьому іншому ви можете діяти на свій розсуд⁴⁸¹.

Цей, а також наступний документ свідчать про те, що операції обміну й дисконту на той час чітко розрізняли і ніколи не плутали.

26 листопада 1737 року

Ми одержали... повернення чотирьох векселів або чеків, які ми вам передали разом із 14 800 ліврами з чотирьох векселів, які ви передаєте нам на Мадрид.

Пістолі 919,1 л. (в 15 л. 4 пістоля)	13 969
	л.
Дисконт 14 800 л. на 11 місяців 6 днів під 5% на рік	690 л.
За ваші комісійні, гарантію на вищезгадані папери, комісійний відсоток і плата за поштове пересилання 1%	139
Всього	14 800
	л.

Відповідно, наш рахунок становить сальдо з виписки, яку ви нам передаєте і яку ми визнаємо цілком правдивою. Підтверджуючи ваші розрахунки, ми дякуємо вам за точність. Дисконт 5% помірний, але

⁴⁸¹ Ibid. – Р. 32.

*обмін за курсом 15 л. 4 пістоля менш вигідний, тим більше, що стверджують, що він ще більше зменшиться*⁴⁸².

Цей документ дає підстави припускати, що в 30-ті р. XVIII ст. дисконт практикували і в Байоні, і в Марселі. Його не плутали з обміном чи переказом грошей – чеки й векселі передавали а також дисконтували. Наведемо ще один документ на підтвердження цього.

*Тулуза,
Бертран Фрессіне*

20 серпня 1745 р.

*Оскільки ви хотіли б зробити мені приємне й дисконтувати половину тієї суми, яку я запропонував, і повернути 2000 піастрів на Мадрид, я передаю вам два векселі на 3500 л. кожний на загальну суму 7000 л. Ви можете мати два дні переваги наді мною від зазначеної дати. Оскільки в моєму розпорядженні багато кораблів, які потребують значних витрат, то в разі продажу всієї партії мого індиго (або частини цієї партії, яку потрібно продати протягом року в цій країні)... ви можете передати мені частину векселями на Париж... з умовою дисконту, що становить 0,5% на місяць*⁴⁸³.

Документ свідчить про розмежування комерційного й банківського дисконту. Комерсант Малоан Белон надсилає партію індиго в Марсель, де

⁴⁸² Ibid. – P. 32.

⁴⁸³ Ibid. – P. 32–33.

комерсант Ру продаватиме його протягом року. Проте Белону потрібні гроші раніше. Якщо він отримає прибуток з продажу за номінальною вартістю, сума зростатиме пропорційно часу, який буде залишатиметься до кінця строку, і завдяки цьому зменшуватиметься комерційний дисконт. Марсельський комерсант, який для цього дострокового платежу на прохання Ру передасть векселі за мінімальний строк, має також враховувати зміни в строках платежів. Вартість кожного з них, так само як і індиго, змінюється з часом. І якщо банкірський дисконт становив 0,5% на місяць, то вексель за три місяці втрачав 1,5% вартості. Отже, ці дві форми дисконту (комерційний для товарів, банкірський для документів) були тісно пов'язані, а наведені документи свідчать про поширення практики дисконту у Франції у XVIII ст. і про усвідомлення різниці між двома формами дисконту⁴⁸⁴.

Проте така практика була поширена не тільки у Франції. Розглянемо ще два документи із Севільї.

Франсуа Кесер де Верден і компанія

Передаємо вам два перших [примірники] векселя на 3300 і 3400 турських ліврів, що були переказані на Кадис 22 числа поточного місяця Касабон Бейк і компанією (векселі підлягають сплаті в Парижі через 90 днів від вказаної дати) для дальшої передачі їх на Пешеван за розпорядженням братів Кайла Сольєр

⁴⁸⁴ Ibid. – Р. 33.

Вердун і компанії на нас і на вас. Вам буде передане все потрібне і відкрито кредит з розрахунку $78\frac{1}{4}$ су за піастр реалами в монетах $13\ 699\ 5/8$ ⁴⁸⁵.

Цей вексель мав строк 90 днів, тобто до 22 березня. За два місяці до кінця строку компанія Ру його продала. При цьому дисконт за три місяці не втрачався (це було не в традиціях компанії Ру), що підтверджує наступний документ.

23 лютого 1740 р.

Ви повідомляєте нас [листом від 25 січня] про одержання нашої реміси на 6700 л. і двох векселів, які ми кредитували на рахунок наполовину і... ви продали на 67 л. для передачі, яка завдала вам збиток в 1% [дисконт 6%]. Дозвольте зазначити, що ви вчинили надто суворо. Запевняємо вас, що якби ми самі опинилися в такому становищі, то зберегли б ці векселі до строку сплати⁴⁸⁶.

У цьому прикладі передача покриває лише операцію дисконту без урахування грошового курсу. Наведені документи свідчать про поширеність такої практики.

Наведемо приклад ще одного документа компанії іншого комерсанта, Жана-Батиста Брюні. В 1703 р. він був боржником Франсуа Гуїрена на суму 1500 ліврів і мав чек на таку ж суму від 25 квітня цього ж року.

⁴⁸⁵ Ibid. – P. 35.

⁴⁸⁶ Ibid. – P. 35.

Вартість чека становила 1500 л. і після вирахування дисконту за три місяці (22 л. 10 п.) складала 1477 л. 10 п. Брюні повинен переказати на рахунок Франсуа Гуїрена 22 л.

1 лютого 1703 р.

Франсуа Гуїрену заборгували 22 л. 10 п. за дисконт під 1,5% на векселі на суму 1500 л., які підлягають сплаті 25 квітня. Ці векселі йому передав Кресп.

Векселі і чеки

<i>Вексель на борг Креспу надано для сплати через три місяці</i>	<i>1600</i>
	<i>л.</i>

<i>Гуїрен одержав через касу під розписку вексель Креспа на три місяці</i>	<i>1576</i>
	<i>л.</i>

<i>З прибутками та збитками, дисконт на три місяці на вексельну суму 1600 л. під 1,5%</i>	<i>24</i>
	<i>л.⁴⁸⁷</i>

Отже, Кресп надав вексель на 1600 л. на три місяці. Брюні передав його Гуїрену, який одержав вексель за готівку, зменшуючи дисконт за три місяці (дисконт становив 24 л.). Відповідно, рахунок «Векселі і чеки» кредитувався в 1576 л. через касу, що дало дисконтний прибуток, який не внесено в рахунок «Прибутки та збитки». Назва рахунку «Векселі і чеки» свідчить про те, що негоціанти на той час не

⁴⁸⁷ Ibid. – Р. 38.

розрізняли цих документів, а комерційний дисконт не було потреби маскувати під інші операції.

У цілому ж, можна відзначити, що марсельські векселі 20–30 р. XVIII ст. були виписані переважно на Ліон і Париж. Векселі на Ліон призначалися насамперед для сплати виробникам тканин з Лангедоку, а векселі на Париж – для сплати кореспондентам з Північної Франції (97% векселів, призначені для Лангедока, було видано на Ліон; 94% векселів – у Сен-Мало на Париж і 74% векселів – у Парижі на Париж).

Як зазначає М. Блок, у цих операціях використовувався механізм одержання прибутку, властивий часу становлення європейського капіталізму XVIII ст. – відстрочка платежів і накопичення цих відстрочок, що й було секретом збагачення комерсантів⁴⁸⁸.

Усе це сприяло розширенню загального обсягу вексельних операцій – у 1786 р. він досяг у Франції 100 млн ліврів. Обсяг дисконту зріс з 29 млн у 1777 р. до 483 млн у 1788 р., що було наслідком зниження ставки для врахування⁴⁸⁹. Сприяло поширенню дисконтних операцій і збільшення кількості професійних маклерів – у Франції їх називали «агентами з обміну» (*agent de banque et de change*, пізніше *agent de change*); вони були спадкоємцями французьких обмінювачів грошей –

⁴⁸⁸ Bloch, M. Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe. – Paris: Arman Colin, 1954. – P. 77.

⁴⁸⁹ Carrière C. Escompte. Escomptait-on les lettres de change au XVIII siècle? // Banque et capitalisme commercial. La lettre de change au XVIII siècle. – Provence: Institut historique de Provence, 1976. – P. 192.

courratier de change і здобули офіційний статус у 1684 р. Указ 1705 р. визначив кількість цих агентів – 115 осіб на всю Францію – і надав їм монополію на здійснення операцій з державними цінними паперами⁴⁹⁰.

Отже, хоча поняття «дисконтування» стали використовувати ще наприкінці XIII ст. в Італії, дисконтування векселів в сучасному розумінні зародилося на грошових ринках Антверпена в 30-ті рр. XVI ст. Воно поширилося наприкінці XVI ст., коли через брак готівкових коштів почали систематично й цілеспрямовано скуповувати зі знижкою цінні папери, зокрема векселі.

Практика дисконтування векселів розвинулася в Англії в XVII ст. Хоча поширеною є думка про запозичення країнами континентальної Європи практики дисконту з Англії, це справедливо лише для *банківського* дисконту, тоді як *комерційний* дисконт був поширений ще на початку XVIII ст., про що свідчать документи з Франції.

З XVIII ст. починається впровадження сучасного банківського дисконтування в інших країнах континентальної Європи. На початку XIX ст. дисконтування векселів поступово стає однією з основних функцій комерційних банків, а трансформація векселя в комерційний інструмент сприяла цим суттєвим змінам у банківській системі.

⁴⁹⁰ *Рынок ценных бумаг и биржевое дело* / Под ред. О. И. Дегятревой, Н. М. Коршунова, Е. Ф. Жукова. – М.: ИНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 318–319.

2. 9. Розвиток вексельних операцій в Англії

На відміну від країн континентальної Європи, специфіка еволюції вексельного права в Англії була зумовлена тим, що англійське право розвивалося значною мірою незалежно від традицій римського й канонічного церковного права. Ще в V ст. територію Англії захопило германське плем'я англосаксів, яке створило британську державу і принесло з собою звичаєве право германських народів. Пізніше, в XI ст. Англію завоювали нормани і принесли з Франції деякі норми права. Починаючи з XIII ст. англосаксонське й норманське право поступово об'єднуються. Пізніше основним джерелом права стають судові рішення, через що історія англійського права тісно пов'язана з організацією судової практики⁴⁹¹. Римське ж право мало переважно приватний характер і тому англійські суди, які розглядали не стільки приватні, скільки публічно-правові справи, не могли використовувати його. Місцеві звичаї й традиції та сформоване на їхній основі прецедентне право також не сприяли впливу римського права. До того ж історичний розвиток політичної й правової системи в Англії був неперервним, і не виникало потреби звертатися до норм римського права.

Існує традиційне уявлення, що перші векселі занесли в Англію італійці. Ці документи поширилися

⁴⁹¹ *Шершеневич Г. Ф.* Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001. – С. 42–43.

через заборону вивезення готівкових коштів, а потім кредитні й вексельні операції розвивалися іншим шляхом, ніж у континентальній Європі⁴⁹². Проте задовго до появи векселів італійського типу в Англії широко використовували «зобов'язальні листи». Ці документи згадуються ще в Статуті Актона Барнелла 1283 р. В останньому пункті документа зазначено, що боргові зобов'язання підлягають прийому з метою сприяння торговельному кредиту «згідно з правилами, що існували раніше». Відомо декілька тисяч боргових зобов'язань останньої чверті XIII ст., що збереглися в «Книгах записів» Лондона⁴⁹³. Ці документи не обмежувалися самими лише торговельними угодами, проте в процесі розвитку комерції їх використовували переважно купці. Складені в XIII–XIV ст. в довільній формі зобов'язальних листів, у XV ст. вони стають більш формалізованими й лаконічними.

Поширенню зобов'язальних листів та підвищенню їхньої надійності сприяло й те, що в середньовічній Англії всі особи, яким належала власність, мали персональні печатки, завдяки яким можна було легко визначити справжність приватних боргових документів. Боргові зобов'язання рідко записували в реєстри, оскільки наявність такого запису перетворювала борговий лист на формальне боргове зобов'язання. Ці документи міг видавати будь-який

⁴⁹² Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И.Н. Кушнерева и К., 1887. – с. 19, прим. 33.

⁴⁹³ Postan M. M. Private Financial Instruments in Medieval England // Dans Vierteljahrschrift fur Sozial und Wirtschafsgeschichte. – 1930. – Т. 23. – Р. 38–39.

достатньо відомий купець, засвідчуючи їх своїм підписом, іноді навіть без печатки і без підписів свідків. Розглянемо зразок такого кредитного документа.

Я, Джорж Селі, обіцяю сплатити згідно з Вашою волею Вам або особі, що подала цей лист, 6 ліврів грошей Фландрії і підтверджую це своїм власноручним підписом і власною кров'ю.

25 травня 1479 року.

(Підпис)⁴⁹⁴

Ці документи, не скріплені печаткою й підписом свідків, часто писав сам боржник *власноручно*, і тому вони набули назву «векселі за власним підписом»⁴⁹⁵. Часто вони передавалися від одного купця до іншого без тих формальних вимог, які могли ускладнювати передачу боргового зобов'язання. Відомий випадок, коли іноземний купець виписав вексель Джону Фельде за продану вовну. Вексель спочатку передали довіреній особі Фельде Луїсу Фінчману, той передав його Лоренсу Парке, а Парке – Джону Петиту, який купив на цей вексель товар у Джекоба Флемінга. Така передача боргових зобов'язань була досить поширеним явищем, про що свідчать записи XIV–XV ст., подібні до наведеного нижче.

⁴⁹⁴ Там само. – Р. 37.

⁴⁹⁵ Не можна не згадати про «своеручные письма» російських купців XVII ст. з Архангельська, які торгували з Англією.

*15 листопада 1420 р. прибув торговець з Венеції Бартоломео Контарині. Він навів докази того, що повернув торговцеві рибою [англійському] громадянинові Стивену Фостеру борг 152 фунти 10 шилінгів 6 пенсів, який йому мали сплатити торговці бакалійними товарами [англійські] громадяни Сейр Екр і Ніколас Уайфорд*⁴⁹⁶.

Проте, коли справи, пов'язані з цими документами, почали розглядати в судах, виявилось, що здатність до передачі не була передбачена нормами цивільного права. Англійські юристи дали негативну інтерпретацію зобов'язальним листам, після чого вони втратили здатність до переказу, яку мали раніше. Тому в XVI ст. цей усталений протягом сторіч інструмент комерційного кредиту став майже повністю непридатним до використання. Причиною цього було те, що англійських юристів готували на основі класичного римського права й кодексу Юстиніана. Тому немає нічого дивного в тому, що вони без сумнівів жертвували комерційною зручністю в ім'я юридичної ортодоксальності, звинувачуючи купців у тому, що ті навмисно вигадують нечіткі формулювання документів, прагнучи таким чином замаскувати незаконні операції. Купці знайшли вихід з цієї ситуації й пристосували для переказу грошей інший документ – переказний вексель італійського типу⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ Postan M. M. Private Financial Instruments in Medieval England // Dans Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte. – 1930. – T. 23. – P. 43.

⁴⁹⁷ Holdsworth W. A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 114, 120-122.

У XVII ст., через деякий час після негативної юридичної оцінки зобов'язальних листів, у Англії знову почали використовувати письмові боргові зобов'язання, які можна розглядати як прототипи і простого векселя, і банківського чека. Одержувач боргу за таким документом міг передати своє право на одержання грошей (чи їхньої частини) іншій особі. Лист, у якому він просив про подібну передачу, за формою не відрізнявся від раннього банківського чека, який також на той час мав довільну форму листа⁴⁹⁸.

У XVI ст., коли англійська торгівля була тісно пов'язана з грошовим ринком Антверпена, купівлю товарів часто фінансували зобов'язальними листами з поміткою «на пред'явника». З настанням строку сплати ці кредитні інструменти переходили з рук у руки на антверпенській біржі, а борги погашалися взаємними компенсаціями. Переказні векселі виконували дещо іншу функцію: завдяки їм можна було безпечно переказувати гроші з Антверпена до Лондона. Так через торговельні контакти з Антверпеном у Лондон проникали фінансові інновації, а Лондонську біржу, відкриту в 1571 р., було створено за зразком біржі Антверпена⁴⁹⁹.

Переказний вексель був відомим англійським купцям завдяки комерційним зв'язкам з Італією та іншими країнами Європи задовго до того, як операції з

⁴⁹⁸ *Clapham J.* The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 5.

⁴⁹⁹ *Кравець В. М., Кравець О. В.* Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 211.

використанням переказних векселів було визнано загальним правом. Після вигнання наприкінці XIII ст. євреїв-лихварів з Англії кредитну діяльність стали контролювати італійці-ломбардці⁵⁰⁰, через яких, очевидно, в Англію й потрапили перші переказні векселі класичного італійського типу. Проте англійці часто звинувачували італійських негоціантів у тому, що вони вивозили з Англії золото, а натомість ввозили лише предмети розкошів, навмисно знижуючи курс англійського фунта на міжнародних ярмарках. Тому в 1564 р. англійський уряд доручив спеціальній комісії визначити реальне співвідношення між грошовими одиницями Англії та Фландрії, щоб встановити причини падіння вексельного курсу на ярмарках Антверпена. У звіті комісії обґрунтовано доводилося, що кредитний відсоток закладено в самому валютному курсі, оскільки фунт стерлінгів у Лондоні завжди котирувався вище, ніж в Антверпені. На англійську мануфактуру був великий попит в Антверпені й Бергені-оп-Зомі, а одержаний прибуток потрібно було переказувати в Лондон. Тому попит на векселі, що підлягали сплаті на ярмарку в Антверпені, спричинював зростання курсу фунта стерлінгів на цьому ярмарку, що, відповідно, впливало на його курс у Лондоні⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ Пам'ять про ці часи збереглася в назві центральної вулиці лондонського Сіті – Ломбард-стрит, на якій розташовано найбільші банки (*Яффе Э. История и современная организация английских кредитных банков // Банковая энциклопедия / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Том 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 38*).

⁵⁰¹ *Roover de, R. L' Evolution de la lettre de change. – Paris: Libraire Armand Colin, 1953. – P. 58–59.*

До початку XVI ст. англійські купці рідко використовували переказні векселі, оскільки найчастіше вони самі супроводжували свої товари, транспортуючи їх на ярмарки. Основною причиною поширення переказного векселя в Англії можна вважати виникнення торговельних компаній, що мали свої представництва в інших країнах⁵⁰². Виникнення представництв було пов'язано з масштабною торгівлею між Англією, Антверпеном, Нідерландами, Францією й Північно Німеччиною.

В Англії переказні векселі називали «лист про сплату». Типовим листом про сплату є наведений нижче документ, який свідчить, що формалізація цих листів ще не завершилася.

1472

Джесу

*Справедливий, благословенний і шановний господарю.
На Вашу користь і радість я засвідчую, що одержав
через обмін у Томаса Кестевіна, присяжного Ричарда
Селі [торговця сукном з міста Кале. – Авт.], 40 фунтів
стерлінгів, які потрібно було сплатити вищезгаданому
Ричарду Селі [або тій особі, яка подасть цей лист –
Авт.] у Лондоні 24 лютого наступного року. Я прошу,
щоб 10 фунтів могли бути надійно сплачено в
зазначений день згідно з цим моїм листом про сплату.*

⁵⁰² В першу чергу це стосувалося торгівлі тканинами і вовною з Брюгге і Антверпеном (Postan M. M. Private Financial Instruments in Medieval England // Dans Vierteljahrschrift fur Sozial und Wirtschafsgeschichte. – 1930. – T. 23. – P. 74).

Засвідчуючи це, я, Джон Діконс, написав цей вексель власною рукою й поставив на ньому печатку свого господаря.

8 день грудня року 1472 нашого Господа.

На звороті векселя є напис: *«Моєму справедливому й благословенному господареві, торговцеві сукном з Кале Джону Воуду, в Лондоні»*. Під написом є торговельний знак Воуда⁵⁰³.

Спочатку переказні векселі використовували іноземні купці, що торгували з Англією, згодом ці документи стали вживати і у внутрішній торгівлі не тільки купці. Ця еволюція стала можливою завдяки численним судовим справам кінця XVII ст. Англійські суди виступали проти трансферу зобов'язальних листів погоджувалися дозволити передачу лише переказних векселів. Хоча в 1699 р. індосамент було офіційно визнано, запровадження нових методів комерційного кредиту поширювалося лише на переказні векселі, а неодноразові пропозиції дозволити передачу зобов'язальних листів суди відхиляли. Проте на практиці векселі давно вже переходили з рук у руки, хоча і серед обмеженого кола купців, які довіряли один одному.

Англійські закони надавали значну свободу використанню так званого дружнього векселя (на відміну від французьких законів, які таку практику обмежували). Завдяки цьому на кінець XVII ст. в Англії

⁵⁰³ Postan M. M. Private Financial Instruments in Medieval England // Dans Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte. – 1930. – T. 23. – P. 72.

переказний вексель майже повністю звільнився від своєї початкової функції безпечного переказу грошей, а здатність векселя до обігу розвинулася значно більше, ніж у континентальній Європі. Векселі стають простим і зручним засобом комерційного кредиту, наближаючись до аналога паперових грошей.

Це вплинуло і на правову позицію зобов'язальних листів – прототипу простого векселя. В другій половині XVII ст. купецький звичай передавати ці документи поступово було введено в норми загального права, і здатність простих векселів до передачі було повністю визнано⁵⁰⁴. Внаслідок цього в судових справах поступово перестають розрізнятися прості векселі та «внутрішні переказні векселі» (*inland bills*). В ухваленій Палатою лордів постанові визнавалося, що операції з внутрішніми переказними векселями регулюються тими самими законами, що й операції з борговими зобов'язаннями – простими векселями⁵⁰⁵. Це тривало до 1709 р., коли королівський суддя Холт заявив, що простий вексель суттєво відрізняється від переказного векселя і тому не може передаватися. Хоча такі прості векселі використовують, за його словами, вже понад тридцять років, їхнє застосування веде до створення нового типу кредитного документа, винайденого ювелірами з Ломбард-стрит і невідомого

⁵⁰⁴ Holdsworth W. A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 169-170.

⁵⁰⁵ Вони мали суттєву спільну рису (чим і відрізнялися від переказного векселя для зарубіжної торгівлі) – не потребували опротестування як неодмінної умови стягнення боргу, поки закон 1698 р. не зафіксував вимоги опротестування в разі несплати внутрішніх переказних векселів (Ibid. – P. 171).

нормам загального права. Насправді прості векселі, точніше їхній прототип, англійські купці використовували не тридцять років, а набагато більше, а в останні десятиріччя XVII ст. зросла кількість судових справ щодо цих векселів через їх використання так званими ювелірами-банкірами (*goldsmith-bankers*)⁵⁰⁶.

Лондонські ювеліри (англ. *goldsmith*), які поступово перетворилися на ювелірів-банкірів, стали контролювати кредитні операції ще в кінці XVI – на початку XVII ст. В цей час англійські купці мали звичай віддавати свої гроші на зберігання в монетний двір, розташований у лондонській фортеці Тауер. Після того, як у 1614 р. король Чарльз I, маючи потребу в грошах, захопив золото і монети в Тауері на суму 120 тис. фунтів, лондонські купці почали віддавати гроші на зберігання приватним ювелірам, у яких стали зосереджуватися великі суми. Поступово ці ювеліри стали виконувати функції банкірів, і в другій половині XVII ст. в Англії почався розквіт приватного банкірського бізнесу.

Постійний брак грошей у період громадянської війни потребував кредитів, по які зверталися до банкірів-ювелірів. Поширенню кредитних операцій сприяли комерційні зв'язки Англії й Голландії в кінці XVII ст., загальне захоплення досягненнями голландської економіки і віра в те, що торговельні

⁵⁰⁶ Holdsworth W. A history of English law. Vol. VIII. – London: Methuen & Co., 1903. – P. 172.

успіхи цієї країни стали можливими завдяки діяльності державних банків, насамперед Амстердамського банку (заснований в 1609 р.), а також інших банків в Мідлбурзі, Делфті й Роттердамі. Після того, як за зразком Амстердамського було створено Гамбурзький (1619 р.) та Шведський (1656 р.) банки, англійські купці в Північній Європі все частіше мали справи з державними банками, і це сприяло запозиченню прийомів кредитних і вексельних операцій⁵⁰⁷.

Завдяки комерційним контактам з Голландією в Англії в кінці XVI ст. поширилася практика дисконтування векселів. Тривалий час загальноприйнятою була думка, що дисконтні операції виникли в Англії не раніше XVII ст., проте насправді, як ми вже показали в розділі, присвяченому еволюції практики дисконту, дисконтування зародилося на грошових ринках Антверпена в 30-ті р. XVI ст. Можливо, дисконтування «внутрішніх» векселів (*inland bill*) і чеків використовували ще банкіри-ювеліри на початку XVII ст., проте поєднання дисконтних операцій з депозитними, а також з переказом грошей з одного рахунку на інший з'являється в Англії не раніше середини XVII ст.

Цьому сприяло й те, що в другій половині XVII ст. євреям було дозволено знову оселитися в Англії. Завдяки тому, що вони мали ділові зв'язки з Італією та Амстердамом, їхня поява в Англії сприяла розвитку

⁵⁰⁷ *Clapham J.* The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – С. 2-3.

кредитних операцій та розширенню діяльності ювелірів-банкiрів, яких було в цей час у Лондоні вже більше як сто осіб. Поєднання ювелірної справи з банкірською діяльністю існувало протягом усього XVII ст., і особливо важливе значення мали п'ять-шість банкірських компаній, які перейшли до суто кредитної діяльності, відокремивши її від ювелірної справи.

Фінансові операції англійських банкірів були подібні до операцій італійських банкірів – насамперед це був обмін грошей. У XVII ст. монетній системі Англії були властиві ті самі вади, що й у інших країнах: в обігу були як англійські, так і іноземні монети, тому купці мали постійну потребу в обміні одних монет на інші. Саме ці операції і проводили в Англії ювеліри ще до того, як почали давати кредити. Маючи у своєму розпорядженні значні грошові кошти, вони купували зі знижкою векселі, квитанції й розпорядження казначейства⁵⁰⁸, а також використовували «записки про передачу» клієнтів. Пізніше набула поширення операція прийому депозитів, які спочатку були, очевидно, безвідсотковими. З XVII ст. банкіри-ювеліри почали сплачувати за депоновані суми до 6% річних, і вкладник одержував квитанцію із вписаною депонованою сумою. Ці квитанції банкірів ще не мали здатності до обігу, оскільки не було єдиної форми

⁵⁰⁸ *Joslin D. M.* London private bankers. 1720-1785 // *The economic history review.* – 1954. – Vol. VII, №2. – P. 168.

таких документів, яку було вироблено лише в середині XVIII ст.⁵⁰⁹.

Проте значення банкірів-ювелірів в історії кредитних операцій в Англії не варто перебільшувати, оскільки вони були тільки незначною за кількістю групою серед багатьох нотаріусів, брокерів та інших фінансових посередників. До того ж банкірські функції ще з XV ст. виконували англійські купці, які не тільки давали кредити, але й скуповували та продавали переказні векселі. Це саме робили і нотаріуси, які спочатку були тільки посередниками для клієнтів, а потім почали приймати депозитні вклади й давати кредити. У XVIII ст. з цих нотаріусів, чиї контори були розташовані на Фліт-стріт у західній частині Лондона, виникла група приватних лондонських банкірів, так званих банкірів Вест-Енду.

У XVII ст. англійські банкіри давали кредити навіть державним діячам, зокрема Кромвелю та королеві Чарльзу II, під великі відсотки – до 20–30% річних. Кредити приватним підприємствам давали під такі самі високі відсотки. Після того, як король Чарльз II заборгував ювелірам понад 1 300 000 фунтів, на початку 1672 р. було оголошено, що казначейство припиняє платежі на 12 місяців. Банкіри у свою чергу також призупинили платежі й почалася загальна фінансова криза. По суті, це було державне

⁵⁰⁹ Спочатку вкладник мав сам прийти в банк, щоб одержати свій внесок. Поступово особиста присутність вкладника стала замінятися поданням його листа (наказ про сплату). Так завдяки цим операціям досить рано виник чек (Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 295).

банкрутство, яке поклало край розквіту діяльності ювелірів-банкірів⁵¹⁰.

Діяльність англійських банкірів-ювелірів часто ставала об'єктом критики з боку сучасників. Банкірів звинувачували і у псуванні грошей, і у вивезенні за кордон найбільш повноцінної монети, і у надзвичайно великому відсотку, який вони брали не тільки з приватних осіб, але і з держави. Звинувачували їх і в тому, що в погоні за високими відсотками і швидкою наживою вони давали гроші недостатньо надійним клієнтам. Внаслідок цього банкіри часто зазнавали великих втрат, що призводило до банкрутств і загрожувало збереженню депонованих коштів.

Невдоволення діяльністю приватних банкірів, а також те, що вони так і не створили міжнародних банкірських домів, як італійські Медічі чи німецькі Фуггери, стало основною причиною для організації в Англії публічного банку. До того ж не можна забувати конкуренцію Англії з Голландією за першість на світовому фінансовому ринку. Оскільки в Голландії вже існував Амстердамський банк, то створення такого банку в Англії також вважалося за потрібне.

Англійський банк було створено в 1694 р. Група засновників банку за допомогою підписки зібрала 1 200 000 фунтів, і цей капітал вони позичили урядові, який зобов'язався виплачувати їм щорічно 100 000 фунтів. За це банк одержав право здійснювати деякі

⁵¹⁰ Вебер М. История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – С. 246–247.

операції, зокрема з векселями, й видавати позики під заставу товарів і майна. Під час заснування Англійського банку вдалося уникнути помилки, яка суттєво ускладнила діяльність італійських і німецьких банкірів XVI ст. – змішування короткострокових кредитів приватних осіб (які надавалися переважно за допомогою купівлі векселів купців) і довгострокових кредитів держави. Англійський банк давав державі в довгостроковий кредит тільки свій капітал, а не гроші вкладників. Проте повністю це не усунуло проблеми, оскільки потреба держави в довгострокових кредитах значно перевищувала капітал банку⁵¹¹.

Англійський банк з самого початку істотно відрізнявся і від італійських банків, і від Амстердамського банку, оскільки регулювання розрахунків не була основною метою і він мав здійснювати переважно кредитну діяльність. У статуті банку не згадувалося про використання векселів чи боргових листів на пред'явника, і тільки в п. 28 зазначалося, що всі рахунки можуть мати передавальний напис⁵¹².

Англійський банк усіма можливими способами намагався зібрати готівку, проте уряд Англії потребував більше коштів і для одержання потрібних сум у 1696 р. було випущено

⁵¹¹ Яффе Э. История и современная организация английских кредитных банков // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского. – Том 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 35.

⁵¹² Хоча судочинство передбачало можливість передавального напису на векселі, а чеки (боргові «записки») розглядалися як векселі, в цей час практика подібного напису ще не була сформованою (Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 17).

казначейських векселі, що являли собою вдосконалену версію давніх розписок, що мали фіксовану дату погашення. Хоча перший випуск цих векселів ще не був пов'язаний з Англійським банком, в наступні роки банк почав усе ширше використовувати ці векселі, а їхній випуск стає його важливою функцією. Метою випуску казначейських векселів було подолання дефіциту готівки в обігу (цей дефіцит виник внаслідок непередбаченого переплавлення монет), а також забезпечення уряду фінансами. В цей час казначейські векселі вважалися альтернативною формою паперових грошей, оскільки ніхто ще не був упевнений в успіху Англійського банку і в надійності випущених ним банкнот⁵¹³.

Проте спеціальні податки, в борг яких ці векселі мали записуватися (згідно з прийнятою в казначействі практикою) не надходили в достатній кількості, і тому мети випуску цих векселів так і не було досягнуто. Все це призвело до поширення в недавно створеному Англійському банку практики дисконту векселів. У жовтні 1694 р. Тижневому комітету (*Weekly Committee*) було надано право дозволити постійним депозиторам використовувати для виплат боргові записки з печаткою замість внутрішніх векселів або боргових записок ювелірів. А в листопаді було вирішено, що будуть прийматися всі внутрішні векселі та боргові записки, не зважаючи на їхню суму та віддаленість місця видачі.

В травні 1695 р. було вирішено приймати під 3% боргові записки (векселі) і рахунки терміном не більше ніж три місяці тільки в тих, хто зберігали свої гроші в Англійському банку. А в липні суд ухвалив, що дисконт надаватиметься лише тим, хто тримає в банку *всі* свої гроші (щоправда, через тиждень обмеження «всі» було знято). Ці обмеження існували недовго, і в жовтні цього самого року було вирішено, що будь-яка «надійна» особа може дисконтувати суму до 3000 фунтів під

⁵¹³ Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003. – С. 225.

4,5%, навіть якщо ця особа не мала рахунку в Англійському банку⁵¹⁴.

Іноземні векселі дисконтували в цей час обережно з огляду на війну у Фландрії й ненадійність грошових переказів. Наприкінці 1696 р. керівництво банку дало розпорядження приймати лише ті іноземні векселі, термін яких не перевищував п'ятдесяти днів, і тільки від депозиторів. Обсяг такого дисконту був обмежений сумою 10 000 фунтів. Проте вже через декілька днів обсяг дисконтування було розширено до 20 000 фунтів, а в травні 1697 р. було дозволено угоди до 40 000 фунтів, але також лише з депозиторами.

Поступово протягом першого десятиріччя XVIII ст. політика Англійського банку щодо дисконту векселів чітко визначилася. Дисконт квитанцій і розпоряджень казначейства мав свої окремі правила, хоча суд так і не міг вирішити, чи будуть прийматися іноземні векселі в тих, хто зберігає не всю свою готівку в банку. В травні 1711 р. було затверджено правила прийому векселів. Передбачалося, що прийматимуть іноземні векселі з терміном не більшим ніж два місяці, внутрішні векселі – не більше ніж місяць, а записки з передавальним написом прийматимуть у «добрих людей» з терміном, що також не перевищує один місяць. Усі ці боргові документи дисконтували під 6% для тих, хто тримав усю свою готівку в Англійському банку. Векселі чи інші документи потрібно було

⁵¹⁴ *Clapham J.* The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 123.

подавати особисто або через «відомих представників», а ті векселі, метою яких була сплата інших документів одного й того самого клієнта, взагалі не дисконтувалися. Проте розвивався дисконтний бізнес не дуже швидко. В червні 1695 р. за кілька днів відбувалися лише одна-дві дисконтні операції, і лише іноді кількість таких операцій досягала десяти за день. В наступні роки обсяг дисконтування поступово зріс, хоча і не перевищував 20 операцій. Дисконтування активізувалося в 1697 р., коли припинилася війна у Фландрії й було укладено мир. Зокрема, 28 квітня 1698 р. було прийнято 59 векселів, відтак підвищена активність дисконтування відзначалася весь рік⁵¹⁵.

У середині XVIII ст. обсяг дисконтування векселів був незначним. З 4 серпня по 15 грудня 1750 р. максимальна сума дисконту за день становила лише 19 212 фунтів; дні із сумою менше ніж 1000 фунтів були досить частими, і мінімальний обсяг дисконтування за день знижувався до 360 фунтів. Проте, на початку 60-х р. XVIII ст., особливо після завершення семирічної війни, починається піднесення комерційної активності. З березня по вересень 1762 р. сума дисконту за день лише один раз була нижчою від 10 000 фунтів; не було жодного тижня, коли хоча б один день не був відзначений сумою вищою від 60 000 фунтів.

У 1763 р. почалася міжнародна фінансова криза. Англійський банк намагався полегшити становище за допомогою вільного дисконтування. Хоча протягом наступних двох років його діяльність дещо зменшилася, в цей час дисконтний бізнес активно розвивався⁵¹⁶. У другій половині

⁵¹⁵ Ibid. – Р. 126.

⁵¹⁶ Ухвалені в 1711 р. Правила прийому векселів (детально переглянуті в багатьох постановах) залишилися загальною підставою для роботи з

XVIII в. в Англії відбулося ще кілька криз (у 1773, 1783, 1793 р.), що супроводжувалися ускладненнями для приватних банкірів. Під час останніх двох криз (в 1783 і 1793 рр.) приватні банкіри звернулися по допомогу до Англійського банку, проте банк не зміг їх підтримати.

У 1793 р. у зв'язку з початком війни з Францією виникла паніка: вкладники почали вимагати повернення внесків від приватних банкірів, що спричинило банкрутство декількох приватних банків. Ситуація поліпшилася після того, як почав знову випускати казначейські векселі по 100, 50 і 20 фунтів на загальну суму 5 млн фунтів (фактично було випущено векселі лише на суму 2, 2 млн фунтів). Але через нову кризу у 1797 р. провінційні банки знову опинилися у скрутному становищі. Тому уряд вирішив звільнити Англійський банк від зобов'язання обмінювати свої банкноти на золото і 27 лютого призупинив обмін. Так почався період обігу паперових грошей⁵¹⁷.

Наприкінці XVIII ст. Англійський банк обмежив обсяг дисконту з метою зменшити ризик вивезення валюти з країни. Справді, така політика могла мати успіх і завдяки регулюванню рівня цін усередині країни впливати на збалансованість курсу валют, проте ми не маємо вірогідних фактів, що мета політики Англійського банку полягала саме в цьому⁵¹⁸. Крім того, Англійський банк почав емісію власних векселів. Обсяг емісії змінювався: підйом відзначався в 1720-х р. та після 1760 р. В 1785 р. вексельний обіг Англійського банку дорівнював приблизно 6 млн

дисконтом. Під час криз види векселів обмежувалися або дисконтування взагалі припинялося, як під час кризи 1720 (*Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P.129–130*).

⁵¹⁷ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 302.

⁵¹⁸ *Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 269.*

фунтів, і ці векселі гарантувалися золотом та сріблом банку⁵¹⁹.

Приватним особам кредит давали майже повністю у вигляді дисконту векселів. Щоб зберегти пільги в разі дисконтування, приватна особа чи компанія мала пред'явити рекомендацію директора Англійського банку. Якщо в 1797 р. банк взагалі не проводив дисконтні операції з приватними банкірами, то вже 1 січня 1800 р. він одержав 396 000 фунтів з дисконтованих банкірських векселів. Кількість клієнтів банку, що дисконтували векселів, в 1800 р. досягла 1340 осіб, а надалі кількість від 1200 до 1400 осіб була цілком звичною до 1815 р.⁵²⁰.

У другій половині XVIII ст. на англійському фінансовому ринку разом з англійським банком і лондонськими банкірами (спадкоємцями ювелірів) з'являється новий тип комерсантів, що проводили кредитні операції. Ці так звані вексельні маклери (*bill-brokers*) спочатку були лише посередниками між купцями, що потребували кредиту, і особами, які хотіли вигідно вкласти свої гроші⁵²¹.

Провідне значення в цих інноваціях мав Лондон – центр зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Більшість сплат між провінційними містами відбувалися саме через Лондон, а податки від провінційних платників також часто переказували приватні лондонські банкіри. Завдяки зростанню емісії цінних паперів військових відомств («векселі морського флоту»,

⁵¹⁹ Joslin D. M. London private bankers. 1720-1785 // The economic history review. – 1954. – Vol. VII, № 2. – P. 175.

⁵²⁰ Clapham J. The bank of England. A History. Vol. 1. – Cambridge – New York: Macmillan Company, 1945 – P. 204-205.

⁵²¹ Каценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928. – С. 301.

«артилерійські облігації» тощо) приватні банкіри одержували значний прибуток, купуючи ці папери зі знижкою, щоб потім продати їх за номіналом. Приватні банкіри Лондона випускали і свої векселі, проте надійність векселів Англійського банку була тоді набагато вищою, ніж у векселів будь-якого приватного банкіра, навіть найвідомішого⁵²². До того ж, у XVIII ст. значну кількість позик купці й підприємці одержували безпосередньо в банку без участі приватних лондонських банкірів.

Приватні банки давали кредити для промисловості і комерсантів перш за все дисконтуючи векселі. Дисконтні ставки досягали на той час 5% для внутрішніх векселів (такою була ставка Англійського банку) і 4% для векселів зовнішньої торгівлі, які вважалися більш надійними; пізніше і для цих векселів ставка досягла 5%⁵²³.

Вексельних маклерів XIX ст. можна вважати приватними банкірами, які працювали з порівняно невеликим стартовим капіталом і приймали для здійснення дисконту векселів вклади від інших, більш багатих банкірів. Одержані таким чином векселі вони одразу використовували як заставу для нових кредитів. На початку XIX ст. вексельні маклери були представниками невеликих провінційних банків, і саме завдяки ним здійснювався обмін капіталами між цими банками, які самі не могли знайти вигідних способів

⁵²² *Joslin D. M.* London private bankers. 1720-1785 // The economic history review. – 1954. – Vol. VII, № 2. – P. 167, 169-170.

⁵²³ *Ibid.* – P. 186.

вкладання коштів, одержаних від продажу сільськогосподарської продукції та оренди землі. Лондонський вексельний ринок направляв векселі, що надходили з промислових районів, банкірам сільськогосподарських регіонів на сході та південному сході Англії. Функція вексельних маклерів полягала в тому, що завдяки тривалому досвіду роботи вони могли належно оцінити якість векселів, чого не могли зробити самі провінційні банкіри. Успішність діяльності вексельного маклера та його прибутки безпосередньо залежали від того, наскільки кваліфікованими були його рекомендації⁵²⁴. Пізніше дисконтом векселів стали займатися приватні компанії (*discount companies*) з досить значними капіталами, які позичали у банків гроші під заставу векселів та інших цінних паперів, а потім на основі позиченого капіталу проводили власні дисконтні операції.

Після того, як у Лондоні виникли великі акціонерні банки (внаслідок цього почалася концентрація вільних капіталів), діяльність вексельних маклерів змінилася. Вони перестали виконувати функцію кредитних посередників між графствами й стали посередниками між лондонськими банкірами. Починається спеціалізація вексельних маклерів за окремими типами векселів (наприклад, векселів вест-індської торгівлі або векселів компаній, що торгували

⁵²⁴ Яффе Э. История и современная организация английских кредитных банков // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского. – Том 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 73.

бавовною). Так маклери стали формально гарантувати якість самих векселів, ставлячи на них свій передавальний напис і виконуючи, по суті, функцію продавців векселів.

Залишався один крок до того, щоб вексельні маклери й приватні компанії почали купувати векселі не тільки юридично, а й фактично. Цьому сприяло й те, що приватні банки шукали для себе способи найвигіднішого розміщення капіталів – вони мали були сплачувати відсотки своїм клієнтам, а зберігання капіталів в Англійському банку не давало ніякого прибутку. Вигідним виявилось надання цих капіталів у борг вексельним маклерам у формі короткострокового кредиту з правом вимоги повернення грошей через три, сім або чотирнадцять днів.

Поступово вексельні маклери почали перебирати на себе роль справжніх банкірів, а дисконтні компанії XIX ст. все важче було відрізнити від приватних банків. Можливо, єдина відмінність полягала в тому, що дисконтні компанії й вексельні маклери постійно купували й перепродавали векселі, тоді як лондонські банки не перевраховували векселів (пізніше в цій справі до них приєдналися провінційні банки). Для успішної діяльності вексельним маклерам потрібно було не тільки знаходити для своїх клієнтів кращі ринки, але й якнайдешевше позичати гроші. Для цього вексельні маклери гарантували безпеку кредиту не тільки завдяки заставі векселів та інших цінних

паперів й своїй репутації, але й завдяки тому, що брали кредити з умовою повернути їх у будь-який час на вимогу банку.

Наприклад, 11 листопада 1857 р. *London and Westminster Bank* врахував зобов'язання вексельних маклерів на суму 5 623 000 фунтів, з них 2 800 000 фунтів до 4 грудня, а 2 000 000 фунтів строком до 31 грудня. Банк мав на меті зміцнити своє становище, тому відмовився врахувати замість векселів, строк сплати яких настав, інші векселі, і вексельним маклерам довелося покривати ці суми іншими способами.

Під час кризи 1857 р., Англійський банк видав вексельним маклерам кредит на суму понад 9 млн фунтів. Банк намагався змусити вексельних маклерів брати більші суми кредиту, залишаючи за собою умову давати їм ці кредити лише в певний час, проте ці спроби виявилися невдалими⁵²⁵.

У XIX ст. актуальною стала проблема перегляду й кодифікації значної кількості різноманітних попередніх вексельних постанов. Потрібно було ліквідувати розбіжності між англійським і шотландським вексельним законодавством (шотландське вексельне право охоплювало різноманітні постанови про векселі, починаючи з 1681 р.). Першу спробу такої кодифікації було здійснено в

⁵²⁵ Там само. – С. 74–76, 78.

1862 р., проте вона не мала успіху. Новий проект, який охоплював норми англійського, ірландського й шотландського звичаєвого права про прості й переказні векселі, було розроблено лише через 20 років.

Нарешті, 18 серпня 1882 р. було ухвалено закон, який затвердив англійський вексельний статут, що містив 100 статей⁵²⁶. Подібно до російського вексельного Статуту 1832 р., він поєднував певні риси французької й німецької вексельних правових систем, відображаючи специфіку англійського вексельного права, що дає підставу виділяти специфічний англійський тип векселя, який наближався до чека і міг бути виданий на пред'явника. Вексельне зобов'язання могло ускладнюватися відсотками; визнавався умовний акцепт, а протест векселя не був обов'язковим⁵²⁷. Отже, в Англії вексель пройшов тривалий шлях еволюції від зобов'язальних листів (прототипу простого векселя) до оригінального англійського типу векселя.

Наприкінці XIX – початку XX ст. на основі англійського вексельного права виникла міжнародна система англо-американського права, і в країнах, що приєдналися до неї (Індія, деякі інші англійські колонії, а з 1897 р. – деякі з штатів США) векселі було зараховано до обігових документів. В Англії до таких

⁵²⁶ Барац С. М. Курс вексельного права. – Спб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 628.

⁵²⁷ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 3.: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 13.

документів крім векселів належать також чеки, а в США згідно з Єдиним торговельним кодексом – банківські депозитні сертифікати й чеки, а також цінні папери особливого типу, які в державах континентальної Європи звичайно розглядаються як фондові цінності (акції, сертифікати, облігації тощо, які котируються на фондових біржах). Протягом ХХ ст. можна бачити дальший розвиток системи англо-американського вексельного права, проте ця тема виходить за межі даного дослідження.

2. 10. Уніфікація вексельного законодавства

Потреба в уніфікації вексельного права особливо загострилася в другій половині XIX ст. через розширення обсягу вексельних операцій і негативний вплив відмінностей у національному законодавстві на вільний обіг векселів між країнами. Оскільки вексельне право виникло як право міжнародне, тенденція до подолання національних відмінностей і поєднання вексельного законодавства країн у рамках міжнародного приватного права була цілком закономірною. «Позбавлена етнічних знамен, відірвана від етичних релігійних уподобань, інституція векселя тільки випадково відрізнялася статутами, але, зрештою, була згрупована та зближена відносно трьох систем вексельного права. Потреба міжнародного обміну винятково у всесвітньому клірингу була причиною й метою уніфікації вексельного права» – писав О. Долинський⁵²⁸.

Після ухвалення в 1848 р. загальнонімецького вексельного статуту, німецьке вексельне право поступово ставало дедалі популярнішим, фактично витісняючи традицію французького вексельного права. Хоча в другій половині XIX ст. європейське вексельне право було значною мірою не тільки кодифіковано (у складі торговельних кодексів або окремих вексельних законів) і частково уніфіковано (порівняно з 60 вексельними статутами, які діяли тільки в Німеччині в

⁵²⁸ *Dolinski A. Polskie prawo wekslowe. – Poznan, 1925. – S. 73–74.*

першій половині XIX ст.), в ньому можна було розрізнити три основні напрями: французьке вексельне право (ґрунтувалося на положеннях статей 110–189 *Code de Commerce*), німецьке та англійське. Актуальність проблеми уніфікації вексельного законодавства підкреслював ще О. М. Осипов в середині XIX ст.: «Подібно до того як торгівля не обмежується тією чи іншою державною територією, так і вексель, її перший і головний служник, не повинен мати жодних обмежень, його характер має бути також космополітичним»⁵²⁹.

Питання об'єднання вексельного права було порушено в 1863 р. на міжнародному зібранні в Генті. Однак через суперечливість і неузгодженість позицій сторін принципів такого об'єднання не було вироблено. Країни – учасниці зібрання – лише намагалися створити альтернативні проекти на основі власного національного законодавства.

На основі нової редакції загальнонімецького торговельного статуту, в якій було враховано весь передовий досвід вексельного законодавства того часу, ухваленої в 1869 р., розроблялися вексельні закони Бельгії (1878 р.), Данії, Норвегії, Швеції (Скандинавський статут 1880 р.) та Італії (1882 р.). Так у 70–80-ті р. XIX ст. завершилося формування німецької системи вексельного права, що стало основною передумовою уніфікації вексельного

⁵²⁹ Осипов А. М. Вексель в его прошедшем и настоящем. – Казань: Тип. Университета, 1873. – С. 22.

законодавства, в чому були зацікавлені й німецькі підприємці.

У 70-ті р. XIX ст. англійська Асоціація реформи й кодифікації міжнародного права на своїх з'їздах в Гаазі, Антверпені й Франкфурті-на-Майні виробила 27 положень проекту уніфікації вексельного права, що здобули назву бременських правил (ухвалені в 1875 р.). В них чітко простежується вплив німецького вексельного законодавства. На думку авторів бременських правил, саме вони мали б стати принципами уніфікації міжнародного вексельного права.

Водночас подібну роботу здійснював німецький Інститут міжнародного права на основі запропонованого в 1878 р. Берлінським купецьким судом проекту міжнародної вексельної угоди. В 1882–1885 рр. на засіданнях цього Інституту в Турині, Мюнхені й Брюсселі було вироблено проект загальноєвропейського вексельного статуту, що ґрунтувався на нормах німецького вексельного законодавства. Проте реального об'єднання вексельного права не відбулося, оскільки на переговорах французька і німецька сторони прагнули в основному довести переваги свого національного вексельного законодавства.

У 1882 р. було законодавчо оформлено ще одну система – англо-американська, в основу якої був англійський вексельний статут від 18 серпня 1882

року. Цей статут врегулював правові відносини, пов'язані з обігом простих і переказних векселів. З 1887 р. закон почав діяти у США та в ряді країн, що були британськими колоніями. Проте більшість країн континентальної Європи орієнтувалися на німецьку систему вексельного права, на яку спиралися всі наступні спроби об'єднання національного вексельного законодавства.

У 1884 р. уряд Бельгії звернувся до представників ділового світу держав, а також до наукових товариств з пропозицією надіслати своїх делегатів на конгрес з торговельного права, який відбувся в Антверпені в 1885 р. На конгресі було ухвалено проект міжнародного вексельного статуту. Обговорення цього проекту відбулося в 1888 р. на Брюссельському вексельному конгресі, де до початкового варіанту проекту було додано деякі положення німецького вексельного законодавства.

У 1885 р. Інститут міжнародного права позитивно оцінив проект єдиного вексельного закону італійського юриста Чезаре Норзе. Однак не цей проект, а інший, автором якого був німецький юрист Фелікс Мейєр, було взято за основу на двох Гаазьких конференціях 1910 р. і 1912 р. В цілому ж у процесі міжнародної уніфікації вексельного законодавства переважала традиція німецького вексельного права, хоча це не було очевидним для багатьох сучасників. Проте в 1904 р. В. Д. Катков висловлював думку, що уніфікація

міжнародного права відбудеться на основі англійської системи⁵³⁰.

Міжнародна конференція в Гаазі (10-23 червня 1910 р.), присвячена виробленню загального закону про векселі, стала наступним етапом в уніфікації вексельного законодавства. Ініціаторами скликання цієї конференції були Німеччина, Італія та Нідерланди. У конференції взяли участь 35 держав, серед них Росія (її представником був таємний радник К. Шнейдер). Вироблений проект міжнародного закону про векселі був переданий на розгляд країнам, що брали участь у конференції з тим, щоб через два роки скликати нову конференцію для вдосконалення цього проекту і його кінцевого ухвалення.

Друга Гаазька конференція відбулася 10-23 червня 1912 р. в замку Бінненхоф поблизу Гааги. В конференції взяли участь 37 держав, а інтереси Росії представляв таємний радник барон А. М. Нолькен. З урахуванням зауважень до проекту першої гаазької конференції 1910 р. було ухвалено Конвенцію про об'єднання законоположень щодо простих та переказних векселів, а також міжнародний статут про переказні й прості векселі. Це був важливий крок до уніфікації вексельного права. Конвенцію підписали представники 19 країн з 37 (дві країни відмовилися підписувати Конвенцію, а 9 не мали на це

⁵³⁰ Катков В. Д. Общее учение о векселе. – Харьков: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1904. – С. 350–351.

повноважень). Росія підписала тільки частину норм Конвенції, що стосувалися переказних векселів⁵³¹.

Проте робота цієї конференції не дала бажаних результатів через суперечності між представниками держав, що дотримувалися романо-германських традицій, з одного боку, та англо-американських – з іншого⁵³². Початок Першої світової війни загальмував роботу з уніфікації вексельного законодавства.

Положення Конвенції, підписаної на Гаазькій конференції, було використано в національному вексельному законодавстві деяких країн, зокрема у двох французьких вексельних законах – про переказні (1922 р.) і прості (1924 р.) векселі, а також у новому Польському законі про векселі, створеному на основі статуту, прийнятого в Гаазі в 1912 р.

Проте, не зважаючи на це, вже з початку 20-х р. ХХ ст. норми, ухвалені на Гаазькій конференції, досить швидко втратили значення. Деякі країни Латинської Америки, які спочатку використовували норми Конвенції, в 1928 р. відмовилися від них і ратифікували так званий Кодекс Бустаманте, ухвалений на VI міжнародній американській конференції в Гавані. Щодо Росії, то вона практично не користувалася нормами Гаазької конференції, а колишній СРСР взагалі їх денонсував.

⁵³¹ Докладніше див: *Нолькен А. М.* Объединенное законодательство о векселях в применении к России. – СПб, 1913. – С. 13-20.

⁵³² Див.: *Каминка А. И.* Объединение вексельного права. – Спб.: Тип. т-ва «Общ. Польза», 1913 – 87 с.

Тому майже відразу після Першої світової війни знову постала проблема уніфікації вексельного права, чим стала керувати Ліга націй, яка доручила комітетові з економіки вивчити питання, як може бути продовжена робота з уніфікації вексельного законодавства. Після одержання згод від більшості урядів на продовження цієї роботи до неї були залучені такі відомі в той час юристи, як Д. М. Челмерс (D. M. Chalmers), М. М. Джитта (M. M. Jitta) й М. М. Ліон-Кайе (M. M. Lyon-Caen) – останній брав участь у розробці тексту Гаазької конвенції 1912 р.

Новим кроком у процесі уніфікації вексельного права стала Женевська міжнародна конференція, де 7 червня 1930 р. було підписано три конвенції: № 358 – «Конвенція, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні й прості векселі» (з двома додатками); № 359 – «Конвенція про врегулювання деяких колізій законів про переказні й прості векселі»; № 360 – «Конвенція про гербовий збір з переказних векселів й простих векселів».

«Конвенція, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні й прості векселі» (№ 358) має два додатки – текст самого Уніфікованого закону (УВЗ), а також перелік винятків з норм УВЗ, які мала право робити в національному вексельному законодавстві кожна з країн учасниць Женевської конвенції. Подібно до Гаазької конвенції та Загального статуту про векселі в основу документів Женевської конвенції було

покладено положення німецького вексельного права, а частково – французького. Саме це й визначило перелік країн, які приєдналися до Женевської конвенції.

Женевську конвенцію підписали 25 держав (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Колумбія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Перу, Польща, Португалія, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Чехословаччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Еквадор, Югославія, Японія), а також вільне місто Данциг. Проте ратифікувало її лише 14 держав – Австрія, Бельгія, Італія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція, Японія (31 серпня 1931 р.), Німеччина (3 жовтня 1933 р.), Греція (31 серпня 1931 р.), Данія (27 червня 1932 р.), Люксембург (5 березня 1963 р.), Нідерланди (20 червня 1932 р.), Норвегія (27 червня 1932 р.) і Португалія (8 червня 1934 р.). Ще шість країн приєдналися до Женевської конвенції, у тому числі 25 листопада 1936 р. колишній СРСР.

Женевські конвенції були незалежними документами, тому держави-учасники могли за вибором підписувати не всі три конвенції. Тому конвенції країни ратифікували в різному обсязі: Австралія – тільки Конвенцію №359; Австрія, Англія, Багами, Бельгія, Бразилія, Данія, Греція, Ірландія, Італія, Кіпр, Люксембург, Малайзія, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Папуа – Нова Гвінея, Польща, Португалія, СРСР, Тонга, Швеція,

Швейцарія, Уганда, Угорщина, Фіджі, Фінляндія, Франція, Японія – тільки Конвенцію №360⁵³³.

Таким чином значна частина країн узгодила своє вексельне законодавство з Уніфікованим законом. Ці держави входять до женевської системи вексельного права.

1. Країни, що входять до Женевської системи вексельного права

1. 1. Країни-учасниці женевських вексельних конвенцій 1930 р.:

Австрія, Бельгія, Бразилія, Угорщина, Греція, Данія, Італія, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, СРСР, Фінляндія, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція, Японія

1. 2. Країни, що не є учасниками женевський вексельних конвенцій 1930 р., але вексельне законодавство яких засновано на УВЗ:

Алжир, Аргентина, Афганістан, Болгарія, Бенін, Буркіна-Фасо, Бурунді, Ватикан, Габон, Гаїті, Гвінея, Заїр, Індонезія. Йорданія, Ірак, Ісландія, Камбоджа, Камерун, Конго, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Кувейт, Лаос, Ліван, Мавританія, Мадагаскар, Малі, Марокко, Нігер, Нідерландські Антильські острови, Парагвай, Перу, Руанда, Румунія, Саудівська Аравія, Сенегал, Сирія, Словачія, Суринам, Того, Туніс, Туреччина,

⁵³³ *Baumbach A., Hefermehl, W. Wechselgesetz und Scheckgesetz. – Munchen, 1990. – S. 463.*

Центральноафриканська Республіка, Чехія, Ефіопія, Югославія, Південна Корея

2. Країни, що входять до Англо-американської системи вексельного права:

Австралія, Антигуа і Барбуда, Багамські острови, Бермудські острови, Бірма, Ботсвана, Великобританія, Віргінські острови, Гана, Гаяна, Гонконг, Гренада, Зімбабве, Ізраїль, Індія, Ірландія, Ємен, Канада, Кенія, Кіпр, Лесото, Малаві, Малайзія, Намібія, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Пуерто-Рико, Свазіленд, Сент-Лусія, Судан, США, Сьєра-Леоне, Танзанія, Тринідад і Тобаго, Уганда, Фіджі, Філіппіни, Шрі-Ланка, Південно-Африканська Республіка, Ямайка

3. Країни, що не входять ні до Женевської, ні до Англо-американської системи вексельного права:

Болівія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Єгипет, Іран, Іспанія, Колумбія, Куба, Ліхтенштейн, Мексика, Нікарагуа, Панама, Сальвадор, Сан-Марино, Таїланд, Тайвань, Уругвай, Чилі⁵³⁴.

До женеvських вексельних конвенцій не приєдналися Великобританія та США, а також деякі інші держави, вексельне законодавство яких базується на англійському законі про переказні векселі 1882 р. Майже на всій території США діє Єдиний

⁵³⁴ Складено за даними: *Инструкция о порядке совершения банковских операций по международным расчетам: № 1/25.12.85/ Банк для внешней торговли СССР*. – М.: Финансы и статистика, 1986. (Приложение № 10, (к п. 131, 174) *Справка по вексельному законодательству СССР и иностранных государств*. – С. 208–220).

торговельний кодекс, ухвалений в 1968 р. Його розділ «Торговельні папери» регламентує кредитні документи, що перебувають в обігу, зокрема векселі.

Більшість країн Латинської Америки, Єгипет, Іран, Іспанія, Ліхтенштейн, Тайвань і Таїланд розробили своє законодавство на основі норм старого французького вексельного права, запозичених з «*Ordonnance de Commerce*» 1673 р.

Таким чином, у світовому вексельному обігу існує переважно два типи векселів: векселі типу Женевських конвенцій 1930 р. та векселі англо-американського типу. Оскільки в країнах з англо-американським вексельним правом вексельний обіг найбільш поширений, відмова Великобританії та США приєднатися до Женевської конвенції значною мірою послабила її значення, а процес уніфікації вексельного законодавства не було завершено.

Розбіжності двох міжнародних систем вексельного права гальмували розвиток вексельних операцій. Тому ще в 1950 р. UNIDROIT – Міжнародним інститутом уніфікації приватного права в Римі було почато розробку єдиної правової системи для обігових цінних паперів. У 1968 р. до цієї роботи було залучено комісію ООН з питань міжнародного торговельного права (UNCITRAL), створену в 1966 р. за розпорядженням Генеральної Асамблеї ООН як механізм, за допомогою якого ООН одержувала можливість більш активної участі в подоланні

перешкод для торгівлі, створених національними відмінностями торговельного права.

З 1972 робоча група почала розробку міжнародного вексельного права, що враховувало б досвід Женевської й Англо-американської систем. Незабаром було підготовлено перший проект нової конвенції, а в 1988 р. було завершено розробку «Конвенції ООН про міжнародні переказні векселі й міжнародні прості векселі» (№43/165), яка стала спробою подолати відмінності між Женевською й Англо-американською системами. Спершу розглядали два варіанти тексту конвенції, один з яких орієнтувався на зближення з правовими нормами женеvської конвенції. Проте країни з англо-американським вексельним правом негативно поставилися до цієї перспективи, цей варіант було відкинуто⁵³⁵. Другий варіант передбачав створення повністю нових текстів законів, що й було зроблено з певними обмеженням для міжнародного векселя. Але саме ці обмеження зробили конвенцію залежною від узгодженості сторін і малопридатною для використання.

Спершу передбачалося, що конвенція повинна містити в назві слова: «International Bill of Exchange (UNCITRAL Convention)» чи «International Promissory

⁵³⁵ *Schinnerer E.* Zu den Conventiosentwurfen von UNCITRAL fur ein internationales Schekrechr, Zeitschrift fur Rechtsvergleichung, Wien, 1983. – S. 7; Bergsten, E. E. Proyecto de Convencion de UNCITRAL sobre Letras de Cambio Internacionales y Pagares Internacionales – Su Historia y sun Principales Caracteristicas // Revista de la Federacion Latinoamericana de Bancos. – Bogota, 1988. №67. – S. 23–44.

Notes (UNCITRAL Convention)»⁵³⁶. Проте деякі країни зайняли стриману позицію щодо нової конвенції, вважаючи що її не виправданою ні в економічному, ні в правовому відношенні. Проте не можна не погодитися, що з урахуванням тенденції до зменшення значення традиційного векселя подальші кроки з уніфікації вексельного законодавства могли б сприяти співіснуванню двох систем вексельного права.

У конвенції UNCITRAL можна бачити спробу зберегти позитивні сторони обох систем, відкинувши їхні недоліки. При цьому передбачалося вироблення компромісного рішення, що забезпечило б розширення функцій векселя як платіжного засобу й способу кредитування, а також усунення ризику фальсифікації.

Під час вироблення тексту конвенції UNCITRAL активно обговорювалися питання, кого саме вважати власником векселя; якими правами й обов'язками володіють сторони щодо вексельного договору; який обсяг прав й обов'язків трасата, що оплачує фальшивий індосамент. Проблема полягала в тому, що Женевська й Англо-американська системи вексельного права займають з цих питань не протилежні позиції.

Конвенція UNCITRAL передбачала впровадження обігу нових міжнародних платіжних документів, а

⁵³⁶ Voit C. Das gefalschte und das nicht authorisierte Indossament nach der Konvention der Vereinten Nationen zum internationalem Wechsel. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992. – S. 5, прим. 27.

також пропонувала сукупність правових норм, що регулювала б відносини, які виникатимуть при використанні цих платіжних інструментів. Потреба в такому регулюванні була обумовлена тим, що відмінності національного законодавства створювали правову невизначеність щодо платіжних засобів, які використовуються при міжнародних розрахунках. Передбачалося, що норми даної конвенції діятимуть в тому випадку, якщо використовується спеціальна форма цінного папера, у якій відзначається, що на даний документ поширюються правила Конвенції UNCITRAL⁵³⁷.

Хоча проект конвенції був схвалений на 43 засіданні Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1989 р., конвенцію підписали лише три держави – США, Канада і СРСР, але жодне з держав її не ратифікувало. Тому на сьогоднішній день Конвенція UNCITRAL не діє.

⁵³⁷ Текст Конвенции UNCITRAL см.: «Центр знаний по электронной коммерции. Связанные ресурсы» (http://www.e-com-libr.com.ua/explanatory_res).

2. 11. Вексельний обіг наприкінці ХХ ст.

Вексель, найстарший вид цінних паперів, за свою довгу історію пережив багато змін, що стосувалися як його зовнішньої форми (від традиційного векселя до векселя в електронному виді), так і функцій (від засобу обміну грошей до інструменту короткострокового фінансування). Завдяки своїй універсальності, вексель як фінансовий інструмент ідеально пристосовувався до змін економічних умов, відображаючи в нових формах ці зміни в економіці, що часто мали глобальний характер. З кінця ХХ ст. можна спостерігати чергову зміну векселя та його адаптацію до економічних умов глобального постіндустріального суспільства.

Сьогодні вексель використовується винятково як кредитний інструмент, але й у цій якості він має явно менше значення, ніж раніше. Кількість індосаментів на переказному векселі рідко перевищує один, що свідчить про нівелювання його розрахункової функції. У цілому ж у більшості країн вексель значною мірою витіснений з внутрішнього обороту й зберігає своє значення тільки в зовнішній торгівлі. Зокрема, у США масштаби використання переказного векселя дуже незначні на внутрішньому ринку і складали на початку 90-х р. ХХ ст. 10% від загальної заборгованості за акцептом⁵³⁸. У формі банківських акцептів він зберігає деяке значення в зовнішній торгівлі, але це значення

⁵³⁸ Рубцов Б. Б. Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. – 1998. – № 1. – С. 19.

постійно знижується. Переказний вексель використовують більше у європейських країнах, але й там його значення зменшується. У цілому ж можна вважати, що ринок переказних векселів у його традиційному розумінні сильно скоротився, і єдиною розповсюдженою формою переказного векселя є банківські акцепти й авальовані векселі.

Однією з основних тенденцій можна вважати збільшення значення спеціальних простих векселів, до яких належать комерційні папери, казначейські векселі, дисконтні векселі відомств тощо. У країнах англо-американського права ці фінансові інструменти є різновидами простого незабезпеченого фінансового векселя, а в країнах женеvської системи вексельного права вони класифікуються не як векселі, а як самостійні цінні папери (різновид короткострокових облігацій), що відрізняються ліберальнішою процедурою випуску. Їхній розвиток був пов'язаний більше з фінансовим правом, ніж з вексельним і, як відзначає Ж. Дюпішо, ми тепер переживаємо золоті роки для простих векселів⁵³⁹.

Розглянемо докладніше на прикладі США використання *банківських акцептів* – переказних векселів корпорацій, акцептованих банками. Банківські акцепти (акцептовані банком переказні векселі) випускаються з дисконтом на термін від

⁵³⁹ Dupichot J., Guevel D. Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – Paris: Montchrestien, 1996. – P. 205, 211.

одного до шести місяців і продаються на вторинному ринку в значних обсягах.

Банківські акцепти – єдина форма переказного векселя, що досить широко використовується в США і в Канаді. Основна перевага банківського акцепту полягає в тому, що такий переказний вексель з великою ймовірністю буде прийнятий продавцем у разі купівлі товарів, зокрема й за кордоном, оскільки банк гарантує оплату цього векселя. Інвестиційна привабливість банківських акцептів пов'язана з тим, що вони мають дуже низький кредитний ризик. Банківський акцепт можна купувати чи продавати через дилерів грошового ринку. Продаж банківських акцептів на вторинному ринку зі знижкою зближує їх з казначейськими векселями.

У цілому ж поширеність у зовнішній торгівлі акцептованих банками корпоративних переказних векселів є загальною тенденцією для вексельних ринків усіх західних країн. Оскільки такі векселі мають невеликий дисконт, вони не є активним інструментом грошового ринку. Хоча в Англії і США казначейські векселі поширені більше, ніж банківські акцепти, в інших країнах казначейські векселі за обсягом на вексельному ринку займають друге місце після банківських акцептів. З середини 80-х років обсяг цього ринку постійно скорочується, що зв'язано з переходом до фінансування за допомогою випуску

комерційних паперів, єврокомерційних паперів і банківських позик.

У більшості країн пасивні операції банків пов'язані з власними акцептами, але з середини 80-х рр. XX ст. обсяг банківських акцептів постійно скорочується, що пов'язано зі зростанням обсягів випуску комерційних паперів. В табл. 2. 11. 1 наведено дані, що дозволяють простежити динаміку зміни співвідношення між загальним обсягом банківських акцептів і комерційних паперів (на прикладі ринку США).

Табл. 2. 11. 1.

Абсолютні показники ринку комерційних паперів і банківських акцептів у США (1985–2004), млрд дол.⁵⁴⁰

Роки	Загальна непогашена заборгованість	Комерційні папери	Банківські акцепти
1985	358,5	293,9	64,6
1986	384,9	326,1	58,8
1987	437,9	373,6	64,3
1988	513,4	451,8	61,6
1989	579,2	521,9	57,4
1990	609,9	557,8	52,1
1991	565,9	528,1	37,8
1992	579,0	545,1	33,9
1993	580,0	553,8	26,3
1994	623,5	600,1	23,4
1995	700,4	677,7	22,6
1996	803,0	779,4	23,6
1997	979,4	958,5	20,9
1998	1172,6	1161,0	11,5
1999	1402,4	1393,8	8,6

⁵⁴⁰ www.federalreserve.gov/releases/cp/histouts.txt

2000	1614,0	1606,1	7,9
2001	1466,2	1461,4	4,8
2002	1374,7	1370,1	4,6
2003	1293,1	1288,7	4,4
2004	1406,7	1402,6	4,1

З наведених даних видно, що в 2004 р. частки комерційних паперів і банківських акцептів у загальній заборгованості становили 99,7% і 0,3% відповідно. Хоча загальна заборгованість зростала (від 358,5 млрд дол. у 1985 р. до 1406,7 млрд дол. у 2004), так само як обсяг комерційних паперів (від 293,9 млрд дол. у 1985 р. до 1402,6 млрд дол. у 2004 р.), обсяг банківських акцептів постійно знижувався (від 64,6 до 4,1 млрд дол. у 2004 р.).

Комерційні папери (commercial paper) є інструментом поповнення обігових коштів. До них належать векселі й сертифікати кредитних організацій, що є найбільш короткостроковими борговими зобов'язаннями. Як правило, у світовій практиці термін комерційних паперів становить від дев'яти місяців (у США) до одного року (в Європі, зокрема у Франції).

Комерційні папери можна розглядати як різновид простого фінансового векселя. На відміну від традиційного фінансового векселя комерційні папери мають свої особливості. Це стандартизовані інструменти, що їх випускають серіями на короткий строк. Мета їхнього випуску така сама, як індивідуальних фінансових векселів – акумуляція на

ринку вільних ресурсів. Комерційні папери виникли внаслідок потреби корпорацій в акумуляції на короткий термін позикового капіталу максимального числа інвесторів, але без такої чіткої регламентації процедури емісії, як у разі використання облігацій.

Випускаючи такі короткострокові незабезпечені векселі, великі компанії мають можливість не сплачувати банку за посередництво. Через це для більшості корпорацій комерційні папери стали альтернативою звичайному банківському кредиту. Комерційні папери розміщують безпосередньо серед інвесторів, тому вартість залучених коштів у цілому менша, ніж вартість банківських кредитів. Емітентами комерційних паперів є не тільки корпорації, але й банки. Вони використовують комерційні папери для залучення додаткових фінансових ресурсів і підтримання ліквідності фінансових інститутів.

Комерційні папери випускають на регулярній основі в середньому на 30 днів (але не більше ніж на 270 днів) виробничі фірми, фінансові компанії й банківські холдинги. Це короткострокові боргові зобов'язання (емітент обіцяє власнику документу сплатити в певний термін заздалегідь визначену суму), які дуже популярні як спосіб короткострокового вкладання вільних коштів. Їх продають з дисконтною знижкою від суми гарантованої виплати. Оскільки емітент не пропонує ніякого забезпечення, єдиною

гарантією комерційних паперів є репутація фірми-емітента⁵⁴¹.

Порівняльні дані з обсягу ринку комерційних паперів наведені в табл. 2. 11. 2.

Табл. 2. 11. 2.

Основні національні ринки комерційних паперів⁵⁴²

Країна	Час виникнення ринку	Заборгованість по роках, млрд дол.		
		1986	1990	1995
США	XIX ст.	326,1	557,8	677,7
Японія	Кінець 1987 р.	-	126,5	101,9
Франція	Кінець 1985 р.	4,3	28,9	29,5
Швеція	1983 р.	3,6	18,7	20,2
Австралія	Середина 1970- х рр.	4,2	9,5	16,4
Канада	1950-ті рр.	12,9	24,3	16,2
Іспанія	1982 р.	7,3	22,1	10,0
Великобританія	1986 р.	0,8	5,8	9,9
Норвегія	Кінець 1984 р.	1,1	3,0	6,1
Бельгія	1990 р.	-	0,0	4,2
Німеччина	1991 р.	-	-	4,0
Нідерланди	1986 р.	0,1	1,9	2,2
Фінляндія	Середина 1986 р.	0,4	5,8	1,4
У цілому		360,8	804,3	899,70

Прямим попередником комерційних паперів був простий фінансовий вексель. Пізніше фінансові векселі набули форми комерційних паперів, перші прототипи яких з'явилися в США ще на початку XIX ст., коли американські компанії почали продавати

⁵⁴¹ У 1990-ті рр. відзначалося швидке зростання популярності комерційних паперів і збільшення обсягу їхнього ринку, а основними емітентами були дочірні компанії автомобільних фірм, зокрема *General Motors*, і найбільші нью-йоркські банки, такі як *Citibank* (Колб Р., Родригес Дж. Финансовые институты и рынки. – М.: Дело и Сервис, 2003.– С. 120-121).

⁵⁴² Valdez S. An Introduction to Global Financial Markets. – L.: Harper, 1997. – P.106.

інвесторам свої незабезпечені векселі. Найбільшого розвитку ринок комерційних паперів нефінансових компаній досяг у 30-ті рр. XX ст., а в 50-і рр., коли з'явилися комерційні папери фінансових компаній, він одержав новий поштовх до розвитку.

До початку 80-х рр. XX ст. ринок комерційних паперів існував тільки в США, Канаді й Австралії, а в наступне десятиріччя такі ринки з'явилися в багатьох країнах, у тому числі у Європі, де ринок комерційних паперів став активно розвиватися в останні 10-15 років. Швидкий розвиток європейського ринку цінних паперів пов'язаний з появою податкових пільг, а також зниженням рейтингу комерційних банків у 80-ті рр. XX ст. порівняно з рейтингом найбільших небанківських компаній.

Поява французького й шведського ринків у середині 80-х р. XX ст. тісно пов'язана з процесом дерегуляції фінансової системи в цих країнах. В Іспанії ринок спочатку розвивався поза системою державного регулювання, і величезні обсяги емісії можна відзначити в 1989 і 1990 р. через обмеження на банківські кредити. Найпізніше комерційні папери з'явилися в Німеччині, де їхній випуск було дозволено тільки в січні 1991 р. Після стрімкого розвитку (до середини 1992 р. обсяг заборгованості досяг 32 млрд марок) цей ринок скоротився.

В Австралії зростання ринку комерційних паперів почалося після 1983 р., коли було відмінено гербовий

збір на прості векселі та інші обігові інструменти грошового ринку. В Японії перші комерційні папери почали випускати тільки в 1987 р. і за короткий час тут виник другий за величиною після США національний ринок комерційних паперів. Але після 1990 р. його темпи його розвитку знизилися.

В Англії можливість випуску комерційних паперів з'явилася в 1986 р. після ухвалення поправки до Закону про банківську діяльність 1979 р. До цього випуск комерційних паперів був неможливий, оскільки розцінювався як залучення депозитів, а це мали право робити тільки кредитні установи.

За останнє десятиріччя комерційні папери стали успішно заміняти банківський кредит, особливо в США, Іспанії й Канаді, де на початку 90-х рр. XX ст. співвідношення між заборгованістю за комерційними паперами й банківськими кредитами нефінансовим компаніям становило відповідно 17,1%, 12,3% й 11,5%, збільшившись за 80-ті р. XX ст. на 5–7%. Крім того, внаслідок глобалізаційних процесів почав формуватися міжнародний ринок так званих єврокомерційних паперів.

Як уже було сказано, у більшості економічно розвинутих країн вексель значною мірою витіснений із внутрішнього обороту. Його застосовують переважно в зовнішній торгівлі, де існує два ринки векселів: ринок авальованих векселів (банки авалюють векселі своїх клієнтів і ці векселі перебувають в обігу переважно в

Європі) і ринок банківських акцептів (банки акцептують векселі своїх клієнтів).

У цілому ж, на зарубіжному фінансовому ринку переважають акцептовані банківською системою корпоративні переказні векселі (банківські акцепти), які використовуються переважно в зовнішньоторговельних операціях. Вони мають невеликий дисконт і не є активним інструментом грошового ринку. Крім того, у Франції й Німеччині поширені векселі банків.

--

Сьогодні на вексельному ринку існують різні схеми переврахування, що припускають як контроль держави, так і можливість переврахування з боку центральних банків. В основі всіх схем переврахування можна бачити налагоджену інфраструктура вексельного ринку з великою кількістю учасників і низьким ризиком.

Відомо кілька моделей переврахування векселів, проте найбільш розповсюдженою є так звана німецька схема дисконтування векселів, що сформувалася в Німеччині наприкінці XIX ст. і була запозичена більшістю країн. Проте в сучасному світі в чистому вигляді класична німецька схема переврахування не збереглася (частково вона функціонує у Швейцарії, тому її іноді називають швейцарською). В основі цієї системи – врахування векселів центральним банком, а

основним інструментом є дисконтна ставка – відсоток, згідно з яким дисконтуються певні типи векселів. При цьому компанія видавала переказний вексель своєму партнерові, той його акцептував і відтак враховував у своєму комерційному банку. Банк перевраховував авальований вексель у центральному банку, що емітував гроші.

Великій компанії, що продає свої товари в кредит дилерам, простіше одержати в банку кредит, ніж дрібним фірмам-дилерам. Тому вона дає гарантії своїм дилерам, хоча за повернення кредиту відповідають самі боржники – дрібні фірми. Велика компанія видає переказний вексель на дрібну фірму (дилера), що акцептує вексель. Далі цей вексель з двома підписами враховується в банку під гарантії великої компанії. На наступному етапі цієї операції банк перевраховує вексель із двома (а якщо цей банк дає гарантії – із трьома) підписами в банку вищого рівня (т. зв. банк кастоді). Той купує вексель за заздалегідь оголошеною ціною зі знижкою за дисконтною ставкою. Як правило, купують не окремі векселі, а права на пакети однотипних векселів.

Після того, як у банку вищого рівня сформувався пакет векселів, він ухвалює рішення про доцільність пустити ці векселі в обіг (їхня ліквідність досить висока, і вони враховуються практично без дисконту) і продати їх на відкритому ринку або переврахувати в центральному банку. Перевраховуватися в

центральному банку може як окремий вексель, так і пакет однотипних векселів. Однак сьогодні усе частіше банки-інвестори кредитують компанії безпосередньо, залучаючи ресурси з відкритого ринку; самі ж компанії також виходять безпосередньо на відкритий ринок.

Основними емітентами комерційних паперів у США й Канаді є фінансові компанії, на які припадає майже 70% усіх комерційних паперів. Такі самі компанії є найбільше активними емітентами у Фінляндії, а в Швеції й Норвегії найбільшими емітентами є установи іпотечного кредиту. Що ж до інших країн, то там емісія комерційних паперів фінансовими установами стримується законодавчими обмеженнями. Зокрема, у Франції значну частину комерційних паперів випускають державні компанії (або компанії, в яких контрольний пакет акцій перебуває в руках держави). У Швеції комерційними паперами широко користуються підприємства громадського користування, що належать місцевим органам влади. У Німеччині провідними емітентами комерційних паперів є поштова служба *Bundespost*, та (до 1994 р.) приватизаційні відомства (*Treuhandanstalt*), потім ліквідовані. Що ж до центральних органів влади, то вони практично ніде не є емітентами комерційних паперів, хоча ними було створено декілька програм, пов'язаних з випуском комерційних паперів на європейському ринку.

Серед нових методів, поширених на вексельному ринку, можна згадати можливість прийняття вексельного зобов'язання у формі електронного документа з використанням цифрового підпису. Це усуває істотні витрати й ризики учасників ринку, а також забезпечує прозорість інформації щодо протестів векселів у разі оцінки короткострокових кредитних ризиків.

Зокрема, на фінансовому ринку США використовують такі вексельні інструменти: 1) казначейські векселі, 2) дисконтні векселі федеральних відомств, 3) короткострокові муніципальні папери, що не оподатковуються, 4) комерційні папери, 5) банківські акцепти 6) середньострокові векселі. Серед них переважають казначейські векселі й векселі корпорацій (банківські акцепти). Розглянемо особливості використання окремих вексельних інструментів.

Казначейські векселі – найбільш ліквідні й надійні інструменти – являють собою зобов'язання, що випускаються Казначейством США щотижня на термін три тижні, а також три або шість місяців з метою фінансування дефіцитів бюджету. Під час погашення за цими вексями сплачується тільки фіксована сума без відсотків.

Щомісяця випускають казначейські векселі з терміном погашення 52 тижні. Ці векселі продають на щотижневих аукціонах (їхня мінімальна номінальна

вартість дорівнює 10 000 дол.), а також на вторинному ринку, де щоденний обсяг операцій з такими векселями перевищує 35 млрд дол.

Як правило, потенційні покупці цих цінних паперів самі призначають ціну, за якою вони готові їх купити, подаючи конкурентні й неконкурентні заявки через один із 12 федеральних резервних банків. Потенційний покупець вказує в заявці кількість векселів, яку він має намір придбати, а також їхню заплановану прибутковість. Казначейські векселі купують переважно банки, а також (у невеликих обсягах) інші фінансові посередники, корпорації й приватні особи.

Механізм одержання прибутку за казначейськими векселями полягає в тому, що їх завжди продають зі знижкою. Це найбільш ліквідні кредитні інструменти, оскільки торги для них проводяться частіше, ніж для інших інструментів. Дефолт (тобто відмова здійснення платежу) неможливий, оскільки гарантом платежу виступає федеральний уряд.

Якщо в 1970 р. векселів казначейства США було випущено на 81 млрд дол., то в 1993 р. – на 715 млрд дол.⁵⁴³. Такі векселі – найбільш популярні інструменти грошового ринку. Велика частина їх перебуває в обігу на вторинному ринку, і має дуже малу маржу, не більш 200–400 дол. на 1 млн дол. векселів.

⁵⁴³ *Мишкин Ф.* Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 37–38.

Дисконтні векселі федеральних відомств (інша назва – федеральні цінні папери) випускаються Федеральним банком житлового кредитування (*Federal Home Loan Bank*), Федеральною національною іпотечною асоціацією («*Fannie Mae*») та іншими федеральними організаціями на термін від трьох до шести місяців і продаються через дилерів на добре сформованому вторинному ринку. Короткострокові позики представлені дисконтними векселями, подібним до векселів казначейства США, але федеральні векселі перевершують за прибутковістю казначейські векселі, хоча вони менш ліквідні. Прибуток за цими цінними паперами нараховується через дисконт з терміном погашення шість місяців й менше.

Короткострокові муніципальні папери, на які не поширюється податок, випускаються муніципалітетами й владою окремих штатів на термін від трьох місяців до одного року. Ці векселі мають більший ступінь ризику, ніж казначейські папери; крім того, їх важче купити чи продати. Проте вони також привабливі для інвесторів, оскільки існує добре сформований вторинний ринок таких паперів, а відсотковий прибуток за ними не обкладається федеральним податком на прибуток.

Середньострокові векселі випускаються фінансовими компаніями й банками, а також виробничими компаніями на термін мінімум 270 днів,

але, як правило, менше ніж на 10 років. Ці незабезпечені прості векселі переважно купують дилери; за ними сплачується відсоток з фіксованою ставкою.

Нотні емісійні зобов'язання – форма середньострокового кредитування за допомогою різних інструментів фінансового ринку; як правило, це прості векселі (англ. *notes*) із гнучкою відсотковою ставкою. Під час їхнього використання позичальник підписує угоду з синдикатом комерційних банків, що зобов'язує банки купувати векселі позичальника або надавати йому фонди в борг. Термін таких позик становить від трьох до десяти років; банки беруть річну плату за такі послуги. В середньому обсяг нотних емісійних зобов'язань становив наприкінці 1990-х рр. майже 5 млрд дол. за рік, що суттєво менше, ніж раніше (40 млрд дол. у 1985 і 20 млрд. у 1987–1988 р.)⁵⁴⁴. Причиною зменшення загального обсягу нотних емісійних зобов'язань було прогнозоване збільшення банківських ризиків.

Закон США «Про цінні папери й біржі» не вимагає реєструвати державних цінних паперів, а також цінних паперів, що використовуються в поточних операціях та з терміном до 270 днів. Вексельний ринок у США регулює держава завдяки контролю за фінансовим станом його учасників (як банків, так і небанківських фінансових компаній).

⁵⁴⁴ Колб Р., Родригес Дж. Финансовые институты и рынки. – М.: Дело и Сервис, 2003. – С. 129.

Федеральна резервна система суворо контролює комерційні банки, тому що при банкрутстві банку вона зобов'язана виплатити кожному вкладнику суму в розмірі 100 тис. дол. Проте з 1984 цей контроль став лише номінальним. Небанківські фінансово-комерційні структури контролює Комісія з цінних паперів і бірж на основі «Закону про обіг цінних паперів», згідно з яким усі професійні учасники ринку цінних паперів зобов'язані бути зареєстрованими в цій комісії. Крім того, з 1984 р. з метою безпеки роботи на ринку й підсилення ступеня відповідальності пред'являються досить суворі вимоги до статутного капіталу – він має бути не меншим від 250 тис. дол.

У США було розроблено процедуру визначення кредитних рейтингів випусків векселів. Для цього емітенти векселів під час проведення так званої «реєстрації на полиці» повинні звертатися в рейтингове агентство, що і визначає відповідний рейтинг для нового випуску векселів на певну суму. Завдяки цьому інвестори постійно одержують інформацію про рейтинг придбаних ними векселів. Важливе значення мають заходи, спрямовані на створення ліквідного вторинного ринку векселів, на якому встановлюється котирування цін на векселі: наявність такого ринку підвищує обіговість векселів, оскільки інвестори знають, що можуть легко продати їх у будь-який час⁵⁴⁵.

⁵⁴⁵ Кузнєцова Н. С., Назарук І. Р. Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 37-38.

У Великобританії, як і в США, основними емітентами векселів є держава і підприємства за підтримкою комерційних банків. Ринок цінних паперів контролює насамперед Англійський банк (*Bank of England*), що є центральним. Він визначає ліквідність комерційних банків, зокрема за обсягом виданих ними акцептів. Крім того, Англійський банк контролює не тільки казначейські векселі, але й усіх учасників вексельного ринку, зокрема комерційні банки, що здійснюють операції переврахування векселів.

Комерційні папери з'явилися у Великобританії в 1986 р. після ухвалення доповнення до Закону про банківську діяльність 1979 р.; до цього випуск комерційних паперів розглядали як залучення депозитів, що було дозволено тільки кредитним установам. Прямим попередником комерційних паперів у Англії був ринок євронот (*euronotes*), що їх випускали з кінця 1970-х рр. уряд, банки й корпорації на термін від одного до шести місяців зі стандартним номіналом 500 тис. дол. Найактивніше ринок євронот зростав після 1984 р., після чого цей ринок поступово трансформувався в ринок так званих єврокомерційних паперів⁵⁴⁶.

Після ухвалення в 1986 р. Закону про фінансові послуги в Англії було створено Раду з цінних паперів

⁵⁴⁶ Рубцов Б. Б. Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. - 1998. - № 2. - С. 31.

та інвестицій, що контролює ринок цінних паперів завдяки передачі повноважень біржам або іншим саморегульованим організаціям. Перевраховують векселі кредитні організації, що мають статус спеціалізованих банків (такими як «*Gennard and National PLC*»; «*Cater Alien Ltd*»; «*Union Discount*»; «*Alexander Discount PLC*»).

Ці кредитні організації, що спеціалізуються на врахуванні веселів, купують (на власні кошти й на позики в комерційних банках) векселі й інші цінні папери, одержуючи прибуток від різниці їхніх курсів. Оскільки ці позики переважно короткострокові, це може створювати дефіцит грошей у кредитних організаціях, що враховують векселі. Тому Англійський банк надає їм певні привілеї в разі одержання позик – це є одним з методів рефінансування економіки країни. В 70–80-ті р. ХХ ст. значення врахування векселів зросло й на початку 90-х р. частка дисконтованих переказних векселів досягала 40%⁵⁴⁷.

У детально розробленій системі вексельних розрахунків значне місце займають як спеціальні вексельні інститути, так і комерційні банки. Якщо раніше в Англії право переобліку векселів у центральному банку мала обмежена кількість так званих облікових банків, то тепер право проводити ці операції одержала значно більша кількість банків. Ці зміни в практиці вексельного обігу відображають

⁵⁴⁷ Ходов Л. Г. Регулирование рынка ценных бумаг в США и Великобритании // Внешнеэкономический бюллетень. – 1998. – № 7.

прагнення британського уряду зберегти за Лондоном значення загальноєвропейського фінансового центра. Проте створення в 1999 р. Європейського валютного союзу практично ліквідувало валютні ризики на території континентальної Європи.

У Франції вже до початку 90-х рр. м ХХ ст. майже 90% усіх комерційних операцій проводилися за допомогою переказів, з них 28% за допомогою чеків. Класичні комерційні документи використовувалися в 6% операцій⁵⁴⁸. Широке поширення мають векселі в електронній формі. Це пов'язано з тим, що обробка класичних паперових комерційних документів потребувала до 40% накладних витрат. Якщо врахувати, що в 60-ті р. ХХ ст. у Франції було в обігу до 300 млн векселів з середньою вартістю 5 франків, і кожний з цих векселів проходив через 3–5 передач, витрати на їхню обробку були дуже великі⁵⁴⁹. Тому сьогодні у векселі в паперовій формі взагалі не використовуються – на зміну їм прийшли *LCR (lettre de change-releve)*, переказні векселі в електронній формі, що є одночасно дематеріалізованим засобом платежу та інструментом мобілізації коштів для підприємств, а також *BOR (billet a ordre-releve)*, прості векселі в електронній формі. Ці електронні документи було створено в 1973 р. для полегшення мобілізації

⁵⁴⁸ Dupichot J., Guevel D. Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – Paris: Montchrestien, 1996. – P. 18.

⁵⁴⁹ Dupichot J., Guevel D. Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – Paris: Montchrestien, 1996. – P. 10.

заборгованостей підприємств; систематично їх стали застосовувати після 3 травня 1994 р.

Використання векселів у формі електронних документів з цифровим підписом дозволяє уникнути численних й дорогих маніпуляцій з векселями у паперовій формі. Якщо в 1987 р. в електронній формі здійснювалося 37,5% вексельних операцій, то в 1990 – 81,8%, а в сучасній Франції електронна форма векселя повністю витіснила традиційну паперову.

Табл. 2. 11. 3.

Динаміка змін обсягів сум операцій з різними фінансовими інструментами у Франції (1994–2004)⁵⁵⁰

Фінансові інструменти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	у млрд франків					у млрд євро					
Чеки «паперові»	11308,8	11025,3	11629,9	11550,4	12072,3	1920,4	1889,3	1750,4	206,6	-	-
Image-чеки	143,3	155,0	161,3	156,8	164,1	28,0	25,9	85,0	1828,3	2059,1	1770,4
Перекази звичайних сум	5830,9	6349,9	7949,4	8743,6	9039,3	1459,2	1521,0	1367,1	1467,8	1455,1	1586,1
Векселі (з 1997 р. – переказні векселі-виписки) В тому числі:	3092,6	2950,8	2947,9	2868,8	2950,2	444,2	446,3	453,6	436,2	423,6	427,8
- паперові векселі	36,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- електронні документи (LCR)	3056,2	2950,8	2947,9	-	-	-	-	-	-	-	-
Повідомлення про дебетування	1196,4	1247,8	1358,3	1450,2	1580,1	260,5	285,7	327,2	368,6	370,6	387,1
Міжбанківські оплати	87,5	112,5	179,1	213,0	237,4	38,0	38,9	41,1	41,4	42,2	42,3
Теле-перекази	-	-	-	-	-	3,7	6,3	18,0	105,2	116,6	136,5
Оплата картками	534,4	590,2	656,0	589,1	657,0	111,3	127,5	140,7	159,4	169,4	182,5
Інші	-	-	-	-	-	34,9	32,8	34,7	35,9	34,9	34,5
Усього	22193,9	22431,5	24881,9	25571,9	26700,4	4296,5	4373,6	4217,7	4649,5	4671,3	4567,2

Табл. 2. 11. 4.

Динаміка змін кількості операцій з різними фінансовими інструментами у Франції (1994–2004 рр., млн операцій)⁵⁵¹

⁵⁵⁰ www.banque-france.fr/fr/sys_mone_fin/telechar/stats/valsyst.pdf

⁵⁵¹ www.banque-france.fr/fr/sys_mone_fin/telechar/stats/volsyst.pdf

Фінансові інструменти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Чеки «паперові»	3650,0	3582,1	3630,3	3620,7	3599,2	3381,9	3453,9	3146,8	146,9	-	-
Image-чеки	259,9	281,7	293,0	285,3	296,7	303,0	307,7	467,7	3494,9	3467,2	3370,4
Перекази звичайних сум	1021,5	1080,8	1180,5	1243,0	1322,0	1383,3	1473,4	1546,3	1623,9	1681,2	1734,0
Векселі (з 1997 р. – переказні векселі-виписки)	140,4	129,3	129,3	124,8	125,2	121,2	116,5	114,5	109,8	106,8	105,8
з них:	1,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- векселі «паперові»											
- переказні векселі-виписки (LCR)	138,5	129,3	129,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Повідомлення про дебетування	792,6	850,3	927,6	987,2	1098,0	1219,2	1327,9	1374,9	1513,4	1584,7	1698,9
Міжбанківські сплати	78,3	91,1	114,4	122,3	129,4	131,6	134,0	130,1	142,2	142,0	143,4
Теле-перекази	-	-	-	-	-	0,42	0,57	0,89	1,44	1,69	2,57
Оплата карток	1672,4	1866,8	2084,3	1922,4	2164,8	2443,5	2781,6	3076,3	3471,6	3660,5	3926,3
Інші	-	-	-	-	-	614,6	651,2	690,5	690,6	654,0	633,5
Усього	7615,1	7882,1	8359,4	8305,7	8735,3	9598,7	10247,0	10548,1	11194,7	11298,2	11614,9

Табл. 2. 11. 5.

Динаміка змін середньої суми платіжних інструментів у Франції
(1994-2004 рр.)⁵⁵²

Фінансові інструменти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	у франках					у євро					
Чеки «паперові»	3098	3078	3204	3190	3354	568	547	556	1406	-	-
Image-чеки	551	550	551	550	553	92	84	182	523	594	525
Перекази звичайних сум	5708	5875	6734	7034	6838	1055	1032	884	904	866	915
Векселі (з 1997 р. переказні векселі-виписки)	22027	22821	22799	22987	23564	3665	3830	3961	3971	3968	4043
з них:	19158	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- векселі «паперові»											
- переказні векселі-виписки (LCR)	22066	22821	22799	-	-	-	-	-	-	-	-
Повідомлення про дебетування	1509	1467	1464	1469	1439	214	215	238	244	234	228
Міжбанківські сплати	1117	1235	1566	1742	1835	288	290	316	291	297	295
Теле-перекази	-	-	-	-	-	8929	11122	20296	73240	68868	53211
Оплата карток	320	316	315	306	303	46	46	46	46	46	46
Інші	-	-	-	-	-	57	50	50	52	53	54
Усього	2914	2846	2977	3079	3057	448	427	400	415	413	393

Якщо в 1995-1996 р. ще розрізнялися два різновиди комерційних паперів (*effets de commerce*): 1) *Effets «papier»*, комерційні папери в традиційній документарній формі, і 2) LCR (*Lettre de Change*

⁵⁵² www.banque-france.fr/fr/sys_mone_fin/telechar/stats/moysyst.pdf

Relevé), то починаючи з 1997 р. у звітах Banque de France ці різні рядки в звіті об'єднані в один: «*Effets de commerce - LCR*».

Табл. 2. 11. 6.

Динаміка змін в обігу LCR протягом 2000-2005 рр.

Показники LCR	2000	2001	2002	2003	2004	лютий 2005
Кількість операцій,	11654	11452	10983	10776	10579	8326
змiна, %	8	7 -1,7%	4 -4,1%	3 -2,8%	8 -0,9%	+4,2%
Суми, млн євро	44633	45362	43616	42363	42777	32112
	9	4	7	3	6	
Середні суми LCR, євро	3 830	3 961	3 971	3 968	4 043	4 097
змiна, %)		+3,4 %	+0.3 %	-0,1	+1,9	+1,0

Хоча врахування векселів у Франції є переважною формою короткострокового кредиту, за останні 25 років значення дисконтування векселів так само як і обігу переказних векселів, суттєво знизилося.

У Німеччині в 2004 р. активи всіх банків становили 6663,8 млн євро, з них враховані векселі – 3,5 млн євро⁵⁵³. Значення вексельних операцій у загальному фінансовому обігу показують дані Федерального статистичного бюро Німеччини⁵⁵⁴, наведені в таблиці 2. 11. 7.

Табл. 2. 11. 7.

⁵⁵³ Рубцов Б. Б. Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. – 1998. – № 1. – С. 19.

⁵⁵⁴ www.destatis.de

Динаміка зміни обсягу векселів в активах банків Німеччини
(1997-2004 рр.)

(до кінця 1998 р. у млн. DM, з 1999 р. – млн. €)

	Кількість установ	Усього активів (балансова сума)	Усього казначейських векселів і дисконтних паперів		Векселі		Боргові цінні папери та інші цінні папери	
			усього	з них: мобілізаційні й ліквідні папери	усього	з них: для рефінансування центр. банками	Бони й боргові цінні папери	Боргові цінні папери
1997	3414	9055344	6036	-	11444	6442	1228938	37734
1998	3246	10050430	8655	-	12563	6596	1427342	45852
1999	2999	5740741	7699	.	8309	5480	814392	31376
2000	2740	6148318	4850	.	7779	4877	898510	30076
2001	2521	6386110	4749	.	5801	3399	978562	35565
2002	2365	6452299	9337	.	4851	2825	981427	-
2003	2226	6470882	5655	.	4380	2608	1012984	-
2004	2147	6663797	10132	.	3492	1883	1128204	-

Так само, як і у Франції, другий за обсягом сегмент вексельного ринку в Німеччині – це банківські векселі. Контроль над вексельним ринком Німеччини цілком покладено на державу, а саморегульованих організацій практично немає. При цьому основними професійними учасниками вексельного ринку є банки, а ключова роль у його регулюванні належить Німецькому федеральному банку. Інших фінансових учасників контролює Федеральна резервна палата і спеціальні органи в кожній з німецьких земель.

Комерційні банки активно проводять операції переврахування, проте частка цих операцій, як і в інших розвинутих країнах, в останні десятиліття поступово знижується (з 7, 27% у 1970 р. до 1, 32% у

1999 р.). Як правило, схема переврахування векселів така: авальований корпоративний соло-вексель (або переказний вексель, акцептований іноземним банком) пропонується до придбання фірмі, що виконує функцію білль-брокера (консультанта з питань придбання цінних паперів) і працює з певним місцевим банком. Ця фірма визначає рейтинг банка-аваліста і рекомендує (чи не рекомендує) своєму банку врахувати цей вексель. Крім того, у Німеччині досить поширені так звані господарські кредити, куди входять вексельні зобов'язання підприємств і компаній перед банківським сектором.

Дані з вексельних операцій і комерційних паперів у Німеччині наведено в таблицях 2. 11. 8 і 2. 11. 9⁵⁵⁵.

Табл. 2. 11. 8.

Зниження частки векселів в активах і пасивах німецьких банків
(1997-2004 р.)
(до кінця 1998 р. у *млн. DM*, з 1999 р. – *млн. €*)

	199 7	199 8	199 9	200 0	200 1	200 2	200 3	2004
Усього векселів в активах банків	1144 4	1256 3	8309	7779	5801	4851	4380	3492
з них: відповідають вимогам для рефінансування центральними банками	6442	6596	5480	4877	3399	2825	2608	1883
(Ре-)Дисконтний кредит	6595 8	4978 0	8639	8060	6090	5018	4556	3633
У пасивах								
Умовні зобов'язання, що виникають під час редисконтуванні векселів	5451 4	3721 7	330	281	289	167	176	141
Позики німецьким і закордонним банкам								
Векселі	1867 7	1488 3	134	161	142	115	158	150
Позики німецьким банкам								
Векселі	1812 5	1455 4	35	17	16	17	23	41
Позики не-банкам								

⁵⁵⁵ www.bundesbank.de/download/volkswirtschaft/stat_beihefte/bankenstatistik032005.pdf

	Векселі	4728 1	3489 7	8175	7618	5659	4736	4222	3342
	Короткострокові позики								
	Векселі	4711 5	3476 1	8175	7618	5659	4736	4222	3342

Табл. 2. 11. 9.

Зміни обсягу комерційних паперів у Німеччині (1993-2004
рр.),
у марках/євро

Рік	Комерційні папери, емітовані німецькими не банками Продаж бруто	Комерційні папери, емітовані німецькими не банками У обігу	Комерційні папери, емітовані іноземними не банками Усього
1993	127243	11721	–
1994	94203	6163	20514
1995	89301	5751	36707
1996	87002	5886	55349
1997	121461	8053	63156
1998	114726	6786	50322
1999	55973	8050	22240
2000	84568	13331	21836
2001	122036	19080	42717
2002	116102	19333	47468
2003	196983	31186	29988
2004	235094	23241	33206

У експортних операціях зустрічаються дві основні форми векселів – класичний експортний вексель (переказ грошей від експортера імпортерів), а також тратта в рамках прямого торгового кредиту. Більш різноманітними є форми іншої підгрупи банківських векселів (банківських акцептів). Разом з основною формою класичного банківського акцепту їх

застосовують для зовнішнього кредиту, а також як основу банківського акцептного фінансування. Широке застосування банківських акцептів пов'язано з підвищеною відповідальністю за цими зобов'язаннями, оскільки зобов'язання банку (на відміну від звичайного акцепту) надає підвищені гарантії щодо ризиків у зовнішній торгівлі. Що ж до простих векселів, то виставлені банками традиційні прості векселі втратили своє колишнє значення, а програми, в рамках яких ці векселі використовувалися, істотно скоротилися⁵⁵⁶.

Важливий сегмент сучасного вексельного ринку представлений країнами Південно-Східної Азії. Зокрема у *Китаї* вексельний обіг почав формуватися в 1995 р. після ухвалення Закону КНР про векселі. Типові для цієї країни високий ступінь регулювання економіки й плановий принцип ведення господарства пояснюють обережність у реформах кредитно-грошової системи. У Китаї переважають не прості, а переказні векселі, видані промисловими підприємствами переважно під товарне забезпечення.

Ці векселі акцептуються банківською системою і таким чином забезпечуються додаткові гарантії за вексельними зобов'язаннями, оскільки банківські акцепти підвищують ліквідність і надійність векселів. Серед інвесторів, що застосовують векселі, також переважають компанії, що одержують векселі в рахунок сплати товарів і послуг; в цілому вексельний

⁵⁵⁶ Link M. Der Wechsel als instrument der Exportfinanzierung. – Frankfurt am Main: Lang, 1994. – S. 202-204.

ринок має внутрішню спрямованість. Основним контролюючим органом є банківська система – комерційні банки забезпечують безпосередній контроль за якістю векселів, що перебувають в обігу на ринку, а Народний банк Китаю контролює діяльність інших банків і небанківських кредитно-грошових установ.

У 90-ті рр. XX ст. провідне положення на вексельному ринку займали державні спеціалізовані банки, що надали 78,6% всіх кредитів. На кредитування обігових коштів у 1996 р. було спрямовано майже 70% банківських позик, а загальний обсяг акцепту векселів досягав 354 млрд юанів, що наближається до обсягу казначейських облігацій, які перебувають в обігу (350 млрд юанів) і поступається лише сукупності корпоративних і банківських облігацій (410 млрд юанів). У цілому ж, хоча вексельний ринок Китаю перебуває в стадії формування (до того ж, він обмежений за кількістю учасників і організацій, які його обслуговують), прийняття вексельного законодавства істотно стимулювало його розвиток⁵⁵⁷.

На вексельному ринку *Південної Кореї* переврахування векселів проводять спеціалізовані організації (Національна кооперативна федерація рибальства, Національна кооперативна тваринницька корпорація та ін.), а надання кредитів під

⁵⁵⁷ Хасанов III. Неплатежи – взгляд изнутри // Рынок ценных бумаг. – 1998. – № 23-24.

забезпечення корпоративних векселів залежить від рейтингу їхнього емітента й мети використання. Як правило, під забезпечення зовнішньоторговельних операцій надають кредити розміром 30% заставної вартості векселів, під векселі підприємств малого і середнього бізнесу – 50%, під векселі підприємств сільського господарства і рибальства, враховані Національною кооперативною федерацією рибальства, – також 50%⁵⁵⁸.

У Японії вексельний ринок представлений вексями комерційних банків, корпоративними вексями, банківськими акцептами й казначейськими вексями. Така структура ринку сформувалася в середині 80-х р. XX ст., і в обігу переважають корпоративні переказні векселі, акцептовані банківською системою. Це в основному дисконтні короткострокові векселі, що погашаються після закінчення терміну банком, який акцептував їх. Оскільки платіж за ними гарантує не тільки компанія, що їх випустила, але й банк, який акцептував ці векселі, такі інструменти мають мінімальний рівень ризику.

Індивідуальні інвестори у Японії не можуть брати участь в операціях на вексельному ринку – їм надано право купівлі ощадних сертифікатів. Основний вплив на японському вексельному ринку мають комерційні банки. Банківські векселі орієнтовано на розв'язання проблем надлишку (або дефіциту) грошових ресурсів

⁵⁵⁸ Москвина Л. А. Функции банка Кореи // Банковские услуги. – 1996. – № 4.

за допомогою емісії. Ці векселі мають короткостроковий характер, як правило, від тижня до року.

Перші комерційні папери в Японії почали випускати в 1987 р. і за короткий час сформувався ринок комерційних паперів, що є другим за величиною після ринку США. Проте на початку 90-х рр. XX в. темпи росту японського ринку комерційних паперів знизилися⁵⁵⁹.

--

Існує думка, що значення векселя знижуватиметься й надалі. В деяких країнах, зокрема в Італії, сьогодні векселі взагалі не викори стовуються. Очевидно, це відбуватиметься ще й тому, що удосконалена процедура платежу за допомогою сучасних засобів електронної техніки виявляється зручнішою, ніж такий інструмент, як вексель. Обмежує вексельний обіг і податок на вексель, значення якого (як форма надходження в бюджет) несуттєве для держави, однак помітно гальмує вексельний обіг.

Незважаючи на розвиток ринку комерційних паперів, у центральних банках Німеччини і Франції частка векселів помітно зростає (з 1993 по 1996 р. від 0 до 17% у Франції, від 1,23% до 14% у Німеччині)⁵⁶⁰.

⁵⁵⁹ Ноздрев Н. Денежный рынок Японии: Структура и перспективы развития // Финансовый бизнес. – 1994. – № 4.

⁵⁶⁰ Рубцов Б. Б. Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. – 1998. – № 1. – С. 19.

Очевидно, ця тенденція в названих країнах не випадкова, і незважаючи на бурхливе зростання ринку комерційних паперів, а також скорочення ринку переказних векселів, торговельний вексель наприкінці ХХ ст. не втратив своє значення для економіки.

Які перспективи розвитку вексельного ринку?

У червні 1986 р. Німецьке промислове й торговельне зібрання направило листа в Промислову й торговельну палату, в якому наводило результати опитування про місце торговельного (товарного) векселя в сучасній економіці й майбутні тенденції його розвитку. Учасники опитування відповідали на такі запитання: чи змінилося з початку 70-х р. ХХ ст. значення торгового векселя в економіці? Зросло воно чи знизилося; які причини цього; які переваги й вади торговельного векселя?

Хоча існує думка, що векселі застосовують в основному великі фірми, насправді вексель зберігає своє значення не тільки у великих, але й у середніх компаніях, оскільки саме в середньому бізнесі й промисловості зовнішньоторговельний вексель найбільш ефективно використовують для експортного фінансування, забезпечуючи гарантії проти ризиків і коливання курсів валют. У великих фірмах (насамперед, на європейському ринку) торговельний вексель втратив своє значення як інструмент фінансування короткострокових кредитів з фіксованою

процентною ставкою. Тут переважають лізингові операції, а також нові форми фінансування⁵⁶¹.

У цілому ж обсяг вексельних кредитів залежать від різниці між дисконтною ставкою й актуальним відсотком на фінансовому ринку. Чим більше розходяться відсоткові ставки вексельного й контокорентного кредитів, тим вищим буде попит на вексельні кредити, і навпаки.

Можна згадати й про так званий метод чека-векселя, або «оберненого векселя», що в останні роки набув поширення. Це вид платежу, під час якого покупець разом з чеком пересилає вексель із проханням підписати цей документ і поставити на векселі перший індосамент. Потім цей вексель повертається покупцеві, який зі свого боку надає його в банк для дисконту. Таким чином, покупець одержує вигідний за відсотками вексельний кредит, а продавець має перевагу за відсотками завдяки швидкому надходженню платежу. Ці можливості фінансування часто використовують підприємства й фірми будь-якої структури і платоспроможності.

Отже, хоча розвиток ринку комерційних паперів спричинив певний занепад вексельних операцій та формування підходу, згідно з яким вексель вважається застарілим фінансовим інструментом, потреба в якому зменшується, з такою точкою зору важко погодитися. Динаміка ринку комерційних паперів свідчить про

⁵⁶¹ *Link M.* Der Wechsel als instrument der Exportfinanzierung. – Frankfurt am Main: Lang, 1994. – S. 212-214.

інтеграцію банківського і комерційного кредитування, що можна бачити в поширенні банківських акцептів. Комерційні ж папери можна розглядати як новий етап розвитку простого векселя.

Основними чинниками збереження значення торговельного векселя в минулі роки є: 1) більш сприятливе щодо відсотків фінансування порівняно з контокорентним кредитом; 2) важливість функції інструмента фінансування насамперед для середніх підприємств, можливості яких не дуже великі; 3) загальновизнана простота використання векселя як засобу платежу.

Розділ 3

ІСТОРІЯ ВЕКСЕЛЯ У Східній Європі

(Росія, Україна, Польща)

3. 1. Київська Русь і Новгород. Соціально-економічні передумови поширення кредитних операцій

Виникнення вексельного обігу в будь-якому регіоні світу нерозривно пов'язано з розвитком торгівлі, товарно-грошових відносин і кредиту. Вексельні операції не виникали миттєво, а спиралися на історичні передумови. Тому для розуміння особливостей поширення кредитних операцій у Давній Русі VIII–XII ст., а також у Південній і Північній Русі⁵⁶² XIII–XVI ст., потрібно розглянути розвиток товарно-грошового обігу на цих землях.

Початок розвитку торгівлі на території Давньої Русі можна бачити вже в VI–VII ст., коли східні слов'яни вели торгівлю зерном з Візантією. Ще одним важливим напрямком торгівлі був Схід. На думку Г. В. Вернадського, під час формуванні економіки Давньої Русі основним центром тяжіння для неї була не Західна Європа, а Візантія і Арабський халіфат – ісламська наддержавна, в якій активно відроджувалися традиції елліністичної науки і культури. Економіка Давньої Русі була торговельною і відкритою з переважанням політики чистого експорту, який забезпечував приплив капіталу. В цей час у

⁵⁶² Як зазначає О. В. Русинова, «використання термінів «Україна» та «український» в контексті XIII–XVI ст. є суто умовним: загальновідомо, що тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як «руське». Тому найбільш «коректними для означення цих територій є терміни «Південна Русь» і «Південно-Західна Русь»» (Русинова О. В. Україна під татарами та Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 3).

Західній Європі панувало натуральне господарство, а загальні обсяги міжнародної торгівлі Давньої Русі були значно більшими, ніж західноєвропейської⁵⁶³.

Після того, як наприкінці XI ст. торговельні шляхи на Азовське та Каспійське моря перекрили половці, зв'язки з арабськими країнами припинилися і основним торговельним партнером Русі залишилася Візантія. Проте хрестові походи 1096–1099 рр. суттєво зменшили обсяги чорноморської торгівлі з Візантією, а після захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. торговельні контакти Русі з Візантією майже зовсім припинилися. Втрата візантійського ринку призвела до зниження економічного значення Києва й Південної Русі і зростання ролі міст Північної Русі – Новгороду й Пскова, що торгували з німецькими містами.

Розвиток торгівлі потребував розвинутої грошової системи, але Давня Русь не мала своїх монет⁵⁶⁴ (в обігу були срібні зливки – гривні, а також арабські, візантійські та західноєвропейські монети); не мала вона і власних джерел срібла. Це, з одного боку, стримувало розвиток товарно-грошових відносин, а з іншого – ставало причиною пошуків альтернативних шляхів забезпечення грошового обігу.

Спочатку універсальним еквівалентом вартості виступало хутро куниць, соболів і білок, звідки походить назва грошової одиниці – куна. Оскільки користуватися хутром як еквівалентом грошей було досить незручно, скоро його замінили шматочками шкіри (з хутром або без нього), на яких іноді ставилися печатки. В основі грошового обігу залишалася так звана кунна система,

⁵⁶³ Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999. – С. 12–13; 39.

⁵⁶⁴ Князь Володимир розпочав чеканку давньоруських монет, проте вони не мали поширення через нерозвиненість внутрішнього ринку, і тому після смерті Ярослава Мудрого випуск давньоруських монет було припинено, а грошовий обіг здійснювався за допомогою злиwkів срібла та іноземних монет (Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001. – С. 40).

згідно з якою найвища грошова одиниця («гривня кун») складалася з 50 кун⁵⁶⁵.

Крім того, за повідомленнями арабських мандрівників Абу Гаміда, який в 1150–1153 р. їздив з Булгара до Перемишля, а також Наджиба Гамадані, на Русі (зокрема, на митниці) використовували шматочки хутра, опечатані спеціальними свинцевими пломбами, які можна вважати прототипом своєрідних шкіряних чеків⁵⁶⁶.

Загальний вплив Візантії на Русь призвів до запозичення основних положень візантійського права й звичаїв організації кредитних операцій (прагнення держави зберігати монополію в цих питаннях, зокрема регламентація розміру відсотків). Уже в давньоруський час існувала торгівля в кредит – звичай давати гроші в «гостьбу» («гостями» називали купців) для використання в торговельному обігу⁵⁶⁷. Як правило, під час здійснення кредитних угод були присутні свідки («послухи»), хоча, якщо в кредитній операції брав участь купець, свідків могло не бути. Якщо купець через незалежні від нього причини втратив товар, його не можна було примушувати негайно сплатити борг – він мав право повертати його поступово. Якщо ж винним за втрату товару було визнано боржника, то кредитор мав право або чекати повернення боргу, або продати майно боржника і його

⁵⁶⁵ Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К., 1910. – С. 198.

⁵⁶⁶ Шкіряні гроші використовували в деяких провінційних російських містах ще на початку XVIII ст., про що свідчить указ Петра I про випуск дрібних мідних монет, щоб замінити ними шкіряні гроші (Большаков А. М., Рожков Н. А. История хозяйства России в материалах и документах. Вып. 1. – 2-е изд. – Л.: Гос. изд., 1926. – С. 70)

⁵⁶⁷ З давніх часів кредиторами були князі, які накопичували велике багатство, і цей звичай зберігався до XIV ст.

самого обернути на «закупа» («закуп» перебував в особистій залежності від кредитора).

Проте кредит між давньоруськими та іноземними купцями майже не використовувався через брак довіри, обов'язкової для кредитних операцій. Таку недовіру можна бачити ще в договорі Олега з візантійцями, в якому детально регламентувався порядок перебування давньоруських купців у Константинополі.

Інститут договорів купівлі-продажу та позики виник ще в часи «Руської правди» Ярослава Мудрого. Спочатку це були усні договори – у «Псковській судній грамоті» розрізняються неформальні письмові договори («доски») і формальні («записи»); при цьому позику без запису дозволялося укладати лише на суму до одного рубля⁵⁶⁸.

Разом з розвитком торгівлі широкого поширення набуло *лихварство*, особливо в Києві та інших великих містах, де кредитні операції проводили переважно німці, євреї та вірмени, які мали свої окремі квартали. Пам'ятки давньоруської церковної літератури свідчать, що церква не намагалася забороняти кредит, а лише радила брати «рост по силі», тобто помірні відсотки.

Спроби впорядкувати практику лихварства й кредиту під відсотки можна бачити вже в «Руській правді» Ярослава Мудрого (1016 р.), яка дозволяла отримання досить великої винагороди за користування грішми, що називалася «рез» (від «прирізати» – згадка про давні часи, коли функцію грошей виконувало

⁵⁶⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 566.

хутро)⁵⁶⁹. Річний відсоток за «Руською правдою» досягав 50 і, хоча пізніше Володимир Мономах знизив його до 40, після закінчення його правління відсоток знову зріс до 60, а іноді досягав навіть 80%⁵⁷⁰.

За свідченням літописів у XII ст. київські князі нерідко виявлялися в борговій залежності від своїх кредиторів. Військові витрати київського князя Святополка Ізяславича (1093–1113 рр.) змушували його брати позики в лихварів (князь проводив політику розширення їхніх прав, і за його правління князя Святополка лихварі-євреї мали великий вплив)⁵⁷¹ і для поповнення скарбниці впроваджувати нові податки. Один з таких податків, соляний, став приводом для повстання в Києві 1113 р., яке розпочалося після смерті князя⁵⁷². Після повстання київським князем було обрано Володимира Мономаха, який обмежив лихварський відсоток. На раді князів у Берестовому під Києвом було ухвалено Устав Володимира Мономаха, включений у другу частину «Руської правди» – так звану «Пространну Руську правду», яка дійшла до нас у багатьох списках і є видатною пам'яткою давньоруської правової культури.

⁵⁶⁹ С. М. Барац зауважує, що незважаючи на негативне ставлення церкви до лихварства, за свідченням документів воно було найбільш поширеним серед ченців, і це ставало причиною прийняття світською владою в XVI–XVII ст. постанов, які намагалися обмежити цю практику (Барац С. М. Задачи вексельной реформы в России. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1896. – С. 26–27).

⁵⁷⁰ Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку: В 2 ч. – Ч. I. – Житомир: ПП «Рута», 2001. – С. 81.

⁵⁷¹ «Кияне разграбиша двор Путяты тысяцкого, идоша на Жида и разграбиша я...» (Ипатіівський літопис, 1113 р.). Як зауважує Н. Аристов, євреї взяли у свої руки кредитну справу не тільки в Києві. Особливо їхній вплив посилювався за Литовсько-Руської держави (Аристов Н. Промышленность Древней Руси. – СПб., 1866. – С. 215, прим. 670).

⁵⁷² Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 222.

«Пространна Руська правда» узагальнювала досвід звичаєвого давньоруського права і її дія поширювалася на всі князівства Давньої Русі.

Розглянемо зміст статей *Уставу Володимира Всеволодича*, що стосуються кредитних відносин.

Ст. 48. *«Уставили до третього реза, оже емлеть в треть куны; аже кто возметь два реза, то ему исто: паки ли возметь три резы, то иста ему не взята»⁵⁷³.*

Переклад ст. 48. *«Встановили брати відсотки тільки до третього платежу, якщо позикодавець бере третину грошей; а якщо хтось візьме з боржника дві третини різу, то може стягнути і основну суму боргу; а хто візьме три різини, той не може вимагати повернення основної суми боргу».*

Вислів «брати відсотки до третього різини», на думку В. Й. Ключевського, потрібно розуміти як «на два – третій», тобто 50%⁵⁷⁴. Отже, якщо лихвар дав у борг 10 гривень (тут гривня – назва давньоруської грошової одиниці), то один третинний різ дорівнював 5 гривням; взявши з боржника два різини (10 гривень) кредитор мав право на стягнення основної суми боргу. А взявши три різини (три рази по п'ять гривень) лихвар втрачав право на стягнення основного боргу.

Ст. 49. *«Аже кто емлеть по 10 кунь от лета на гривну, то того не отметати».*

⁵⁷³ Текст «Руської Правди» див.: <http://hronos.km.ru/dokum/pravda72.html>.

⁵⁷⁴ Історія культури давнього населення України: У 3 т. Т. 1. / Ред. П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 798.

Переклад ст. 49. *«Якщо (лихвар) бере (з боржника) по 10 кун на рік з гривні, то це не забороняється».*

Якщо вважати, що в складі гривні було 50 кун, це означає 20% річних. Ці статті Устава відміняли ст. 46 «Руської правди», яка передбачала передачу боржника в повну волю кредитора – в цьому можна бачити прототип «кабального холопства» XV–XVI ст., хоча саме поняття «кабала» ще не вживалося в тексті «Руської правди».

Устав визначав порядок стягнення боргу з купця, зокрема він передбачав можливість пом'якшення суворості стягнення, якщо купець постраждав від стихійного лиха або від нападу розбійників. Негайне стягнення боргу передбачалося лише тоді, коли купець зіпсував чужий товар (ст. 50). Щодо купців, які мали великі борги й позичали гроші, передбачалося, що в першу чергу вони повертають князівські гроші, а потім гроші, що належали купцям з інших міст або іноземцям (ст. 51). Устав Володимира Мономаха засвідчував спробу впорядкувати практику лихварства в інтересах купців, які потерпали від надмірних відсотків, які стягувалися з них навіть після стихійних лих.

На слушне зауваження І. М. Кулішера, хоча В. Й. Ключевський прагнув довести наявність в «Руській правді» уявлення про капітал, такий підхід є модернізацією і ототожненням майна (саме по собі воно не дає прибутку) й капіталу – поняття, що виникло значно пізніше. Торговельний

кредит в XII ст. був наслідком не стільки розвитку товарно-грошового обігу, скільки, навпаки, бідності давньоруських купців. Тому, коли іноземний купець продавав товар у борг місцевим купцям або давав їм куни для закупівлі товару, це було наслідком того, що місцеві купці часто не мали достатньої кількості обігових коштів. Про нерозвиненість кредиту свідчить практика натурального кредитування сільськогосподарськими продуктами, що була властива найбільш раннім і простим формам кредитних операцій⁵⁷⁵.

--

Економічне значення Києва було найбільшим з IX до середини XI ст., а потім почало поступово зменшуватися у зв'язку з ослабленням Арабського халіфату та порушенням традиційних шляхів торгівлі зі Сходом, а також конкуренцією генуезців і венеціанців у чорноморській торгівлі з Візантією. Центром давньоруської торгівлі стає Новгород, а пізніше Псков – торговельні республіки, які вели активну торгівлю через Балтійське море з німецькими містами, а також із Данією та Францією.

Саме з Новгородом пов'язані перші відомі нам свідчення існування давньоруських кредитних документів – так званих *дощок*. Новгородський літопис повідомляє, що жителі Новгорода під час повстання розграбували будинок посадника Дмитра Мирошкинича і знайшли там велику кількість «дощок», на яких було записано грошові зобов'язання

⁵⁷⁵ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петроград: Атеней, 1923. – С. 43-45.

тих, хто заборгував посадникові⁵⁷⁶. Скоро після цього новгородським князем став Святослав Всеволодович, який призначив нового посадника – Твердислава Михалковича, який передав князеві «дошки», захоплені в будинку Дмитра Мирошкинича⁵⁷⁷.

Відома історія посадника Щила, який давав у кредит гроші для торговельних операцій під невеликі відсотки. М. А. Рожков, згадуючи приклад Щила, пише про «банкірську діяльність бояр»⁵⁷⁸, хоча, на наш погляд, немає підстав називати «банкірською діяльністю» звичайне лихварство в Новгороді. Проте сам факт використання боргових документів, написаних на дошках, є своєрідним виявом місцевої специфіки оформлення боргових зобов'язань. «Дошки» як засіб боргових записів згадуються і у Псковській судній грамоті – важливому джерелі цивільного права середньовічного Пскова, датованому 1467 р.

Очевидно, маються на увазі дерев'яні дощечки, можливо покриті шаром воску, на яких гострим предметом було написано текст так само, як і на новгородських грамотах з берести (серед берестяних грамот відомі купча Антонія Римлянина і акт про вклад Варлаама Хутинського). У старовину дерев'яні дошки для записів використовувалися через дефіцит

⁵⁷⁶ Наприклад, «...а что на дщъках а то князю оставиша...» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л.: АН СССР, 1950. – С. 51).

⁵⁷⁷ «Даша дщъкы Дмитровы Святославу, а бяше на них бещисла...» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л.: АН СССР, 1950. – С. 51).

⁵⁷⁸ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики): В 2 т. Т. 2. – 2-е изд. – М. – Л.: Книга, 1928. – С. 229.

іншого матеріалу для письма, а традиція використання дощок і дерев'яних брусків із записами зберігалася на півночі Росії ще в ХІХ ст.⁵⁷⁹.

Про те, що «дощки» були досить поширеними в Давній Русі, свідчать згадки про них у літописах як про писемні документи⁵⁸⁰. Зокрема, «дощки» досить рано стали вважатися документом, який ставав причиною боргової залежності купців та інших «торгових людей»⁵⁸¹. Очевидно, подібні «дощки» широко використовували в Новгороді (під час розкопок разом з грамотами знайдено і окремі фрагменти «дощок» з написами), а найдовше практика використання «дощок» збереглася у Пскові, де ще в ХІV–ХV ст. вони, на думку М. Н. Тихомирова, були основною формою «позикових документів, які, очевидно, мали певну подібність до більш пізніх векселів»⁵⁸². М. В. Довнар-Запольский, посилаючись на ст. 14 Псковської судної грамоти, відзначає, що в ній крім «дощок» згадуються ще й «особливі боргові записи», які він вважає прототипами векселя⁵⁸³.

Свідченням розвитку кредитних операцій у Новгороді в ХІІ – на початку ХІІІ ст., а також джерелом

⁵⁷⁹ *Большаков А. М., Рожков Н. А.* История хозяйства России в материалах и документах. Вып. 1. – 2-е изд. – Л.: Гос. изд., 1926. – С. 102.

⁵⁸⁰ Наприклад, *«а сто ся на дьсках остало в писме...»* (Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб, 1872. – С. 466).

⁵⁸¹ В одному з повчань, що їх приписують Кирилу Туровському, є заклик знищити «доски» – *«да доски иже в нас купци разорить»* (Рукописи Графа А. С. Уварова: В 2 т. Т. 2 – СПб, 1858. – С. 149; *Еремий И. П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды отдела древнерусской литературы. Т. ХІІІ. – М. -Л., 1957. – С. 417).

⁵⁸² *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – С. 69.

⁵⁸³ *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К., 1910. – С. 196.

інформації про діяльність торговельного дому середнього розміру є «духовна» новгородця Клим'яти, землевласника і купця. Клим'ята вів «бортний промисел», давав позики й сам брав гроші в кредит (20 гривень сріблом у монастирі св. Георгія). В документі згадуються 14 членів купецької сотні, які брали гроші в борг у Клим'яти під відсоток; усього він роздав у кредит 35 гривень сріблом⁵⁸⁴. З огляду на розвиток торгівлі в Новгороді, а також існування там довірчих купецьких товариств, можна припустити, що використання «дощок» із записами боргових зобов'язань було досить поширеною на той час практикою.

У XIII ст. більшість давньоруських міст – Київ, Чернігів, Переяслав, Суздаль, Володимир – було зруйновано татаро-монгольською ордою. Новгород і Псков (так само, як Смоленськ і Галич) не постраждали від татарського війська, а також менше зазнавали татарського впливу в XIV ст. і тому набули значно більшого торговельно-економічного значення. Ці торговельні республіки Північної Русі, що зберегли принципи вічового самоврядування, можна вважати залишками давньоруської торговельної економіки, заснованої на правових нормах, відображених в

⁵⁸⁴ Такі самі кредитні операції здійснювало і купецьке товариство – «Іванівське сто». В літописах можна знайти інші свідчення про окремих осіб, які проводили кредитні операції (*Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К., 1910. – С. 195*).

«Руській правді» і Псковській Судній Грамоті⁵⁸⁵. Лише в XVI ст. торговельні республіки Північної Русі остаточно підкорило Московське царство, якому були властиві інші принципи суспільного ладу й економіки.

У XIII ст. в Новгороді зросла кількість купців, і тепер вони, а не бояри проводили торговельні операції. На думку В. А. Удінцева, в давньоруський час купецтво не становило окремої соціальної верстви на відміну від країн Західної Європи (саме це і не сприяло вдосконаленню прийомів і методів торговельної й кредитної діяльності)⁵⁸⁶. Іншої думки дотримувався Н. А. Рожков, який вважав, що в Новгороді сформувався окремий купецький клас, що підтверджується виникненням перших корпоративних об'єднань купців у Новгороді і Пскові⁵⁸⁷.

З XII до XV ст. Великий Новгород був основним у Північній Русі осередком торгівлі, орієнтованої переважно на країни Північної Європи і на міста Ганзейського союзу. На сході сфера впливу «Великого Новгорода» поширювалася до Уральських гір. Крім того, новгородські купці прагнули поширити свою торгівлю й на Волгу, щоб таким чином мати шлях через Каспійське море в країни Сходу.

⁵⁸⁵ Псковська Судна грамота, де можна бачити розвиток правових уявлень про кредитні операції, настільки ж відрізнялася за розробленістю цих питань від норм «Руської правди», наскільки «Пространна Руська правда» відрізнялася від першої редакції «Руської правди» (*Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К. – С. 193-194*).

⁵⁸⁶ *Удинцев В. А. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 44-45.*

⁵⁸⁷ *Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). – Т. 2. – 2-е изд. – М.-Л.: Книга, 1928. – С. 302; Никитский А. И. История экономического быта великого Новгорода. – М.: Университетская типография, 1893. – С. 94.*

У торгівлі Новгороду й Пскова з німецькими містами переважав натуральний обмін. Хоча при цьому використовувався кредит, він був переважно *простим і товарним*. Відомо, що в Новгороді існували певні обмеження комерційної діяльності ганзейських купців, які мали значно більшу свободу і вплив в інших країнах – в Англії, Норвегії, Фландрії. На початку XV ст. німецькі купці скаржилися, що в Новгороді їм не дозволяють вести роздрібну торгівлю на вулицях. Крім того, оскільки в Новгороді не було морського порту (новгородці могли тільки перевозити товари по ріці Волхов), там не було ні маклерів, ні нотаріусів. На відміну від англійців і фламандців (купці з цих країн майже не виїжджали за межі своїх країн), новгородці самі досить активно торгували з іншими країнами, а іноземним купцям доводилося терпіти в Новгороді обмеження їхньої монополії.

Тому в Новгороді і Пскові діяльність ганзейських купців ніколи не мали такого масштабу, як в Англії, оскільки руські князі та бояри не мали достатньої влади, щоб сприяти поширенню впливу іноземних купців. Князівську владу обмежувало віче, і князь не мав можливості безпосередньо торгувати з ганзейськими купцями, а був змушений звертатися по допомогу до новгородських купців. Проте, на думку Н. Аристова обсяг торгівлі ганзейських купців з Новгородом і Псковом був досить значним⁵⁸⁸.

⁵⁸⁸ Аристов Н. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – С. 206.

Незважаючи на поширення торговельних контактів новгородців і ганзейських купців, у статуті німецької торговельної колонії в Новгороді (так звані *скра*, або, точніше, *шра*, які затверджували на своїх зібраннях німецькі купці в Новгороді⁵⁸⁹) можна бачити явну недовіру між сторонами. Зокрема, «скра» забороняли німецьким купцям організовувати торговельні товариства з новгородськими купцями, приймати їхні товари на комісію, брати гроші й товари в борг у купців з Русі або перевозити їхнє майно. Тому спільні торговельні товариства новгородських і німецьких купців були рідкісними явищами, а товари новгородських купців німецькі купці приймали тільки як виняток.

Щодо кредитних відносин у торгівлі новгородців з ганзейськими купцями, то в 5 і 6-й «скра» можна бачити прямі спроби обмежити торгівлю з новгородцями за гроші – було дозволено здійснювати лише безпосередній обмін товарами. Вияви боротьби з кредитними операціями між німецькими й новгородськими купцями можна бачити і в ст. 28 2-ї «скра», в якій німецьким купцям під загрозою пені розміром 10 марок заборонялося брати гроші в борг у новгородських купців. Причина цього полягала в тому, що німецький купець, який не зміг через ту чи іншу причину повернути борг новгородському купцеві, потрапляв в особисту кабальну залежність від

⁵⁸⁹ Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV веках. – М.: АН СССР., 1963. – С. 34.

кредитора⁵⁹⁰. З іншого боку, якщо кредитором був німецький купець, то він досить часто з великими труднощами міг повернути свій борг. Н. Аристов вважав, що основною причиною заборон торгівлі в кредит були часті випадки неповернення боргу або спроб з обох сторін продати неякісний товар. Історія торгівлі новгородців з Ганзою знала чимало випадків затримки товарів, пограбування купців тощо як з одного, так і з іншого боку⁵⁹¹, що не сприяло розвитку взаємної довіри і кредитних відносин.

На наш погляд, заборона торгівлі в кредит була зумовлена не стільки недовірою до купців з Русі (таке саме правило поширювалося і на італійців, фламандців, англійців)⁵⁹², скільки прагненням зберегти монопольне становище Ганзейського союзу, що свідчить про значення Новгорода для ганзейської торгівлі. Новгородці, усвідомлюючи спроби Ганзи всіляко обмежити їхню торговельну самостійність і прагнення знайти вихід до морських шляхів, ще в XIV

⁵⁹⁰ Зокрема, такий випадок згадується в 2-й скра, ст. 53. (*Кулишер И. М. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – М.: Мир, 1925. – С. 186–187*).

⁵⁹¹ *Аристов Н. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – С. 214, 248.*

⁵⁹² *Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 95.* З метою зберегти своє монопольне становище, Ганза докладала чималих зусиль, щоб перешкодити самостійній морській торгівлі Новгорода (*Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV ст. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1879. – С. 125*), і в «скра» передбачався величезний на той час штраф обсягом 50 марок для всякого, хто сприяв би проникненню в Новгород фламандців, англійців чи ломбардців (*Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К., 1910. – С. 153*). Занепокоєння Ганзи через проникнення інших іноземців в Новгород і Псков (і, таким чином, порушення її торговельної монополії) були перебільшеними, оскільки факти перебування в Новгороді і Пскові інших купців, крім німецьких, майже невідомі. На початку XV ст. з Новгородом намагалися налагодити торговельні контакти голландці, проте в 1434 р. ці спроби було заборонено на з'їзді лівонських міст (*Кулишер И. М. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – М.: Мир, 1925. – С. 187*).

ст. намагалися налагодити торговельні контакти з північними берегами Балтійського моря, зокрема зі шведськими містами. Усі ці ускладнення в торгівлі Новгороду з Ганзою дають підстави для припущення, що кредитні документи західноєвропейського типу німецькі купці використовували тільки між собою і тому ці документи не мали поширення в угодах з купцями Північної Русі.

У цей час у Новгороді сформувалася своя грошова система, в основі якої був срібний «рубль». На початку XV ст. фінансово-кредитні операції проводили найбагатші новгородські купці, що входили в об'єднання під назвою «Иванское сто». Кредитні операції здійснювалися на місцевих ринках і прикордонних торгах, які відбувалися в дні церковних свят, і тому першими кредитними установами стають церкви й монастирі⁵⁹³. Проте в цілому на цей час рівень розвитку торгівлі й кредитних відносин був ще досить слабким.

Оскільки незалежність Новгорода і Пскова не влаштовувала московських царів, то в кінці XV ст. цар Іван III переселив з Новгорода в інші міста основні новгородські купецькі родини, замінивши їх купцями московськими. У 1510 р. цар Василь III зробив те ж саме у Пскові, і ці давні торговельні центри стали занепадати.

Крім Новгорода, німецькі купці (переважно з Риги, на той час німецького міста) торгували з Полоцьком і Смоленськом⁵⁹⁴. Торговельні операції з

⁵⁹³ У чужоземних країнах це було найнадійніше місце, де і купці, і товари були захищені від пограбування. Саме тому давньоруські купці мали свій торговельний двір в Константинополі при монастирі св. Мамми.

⁵⁹⁴ В 1229 р. було укладено торговельний договір між німецькими купцями і смоленським князем Мстиславом Давидовичем. Цей документ демонструє детальний розгляд всіх цивільно-правових та кримінально-правових питань, що могли виникнути під час торговельних операцій (*Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К. 1910. – С. 158-159*).

Ригою й сусідніми містами мали дещо іншу специфіку, ніж торгівля з новгородцями. За даними Ризької боргової книги в місті було чимало купців з Русі – вони мали тут свою власність, зокрема нерухомість, яку вони заставляли, беручи кредити. Існувало декілька німецьких торговельних домів (зокрема дім Брунова з Кельна), які здійснювали фінансові операції переважно з купцями з Русі, виконуючи для них функцію банкірських домів.

Ризька боргова книга містить дані про кількість кредитів, які взяли купці з Русі протягом 1286–1327 рр. Згадані 8 угод у 1286 р., 15 – у 1287 р., 43 (максимальна кількість) – у 1292 р., 17 – у 1293 р., 10 – у 1297 р. З 1298 р. кількість кредитних угод різко скорочується (1 в 1298 р.), знову зростає (9 у 1301 р.), а потім знову скорочується (по одній угоді в 1317, 1319 і в 1327 рр.). Розміри позик були порівняно невеликі – від 1 до 15–20 марок; і лише в 1287 р. Микола Вовк з Суздаля взяв у борг 123,25 марки сріблом. Терміни кредитів були від короткострокових до річних і навіть дворічних. Все це свідчить про те, що постанова Ганзейського союзу про заборону ганзейським купцям давати в борг гроші купцям з Русі (або брати в них у борг) поширювалася на торгівлю з новгородцями, але як свідчать записи Ризької боргової книги, практично ігнорувалася в прибалтійських німецьких містах⁵⁹⁵.

⁵⁹⁵ Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2 т. Т. 1. – К., 1910. – С. 163–165.

3. 2. Передумови виникнення кредитних відносин у Московській державі і Росії XV-XVII ст.

Татарська навала в XIII ст. суттєво загальмувала економічний розвиток і Давньої Русі, і всієї Східної Європи. Величезна данина, яку збирали баскаки, перешкоджала створенню стійкого товарного обігу на місцевих ринках.

Татаро-монголи використали детально розроблену китайськими чиновниками систему збирання податків, яка перешкоджала відродженню економіки Русі. Щорічно значну частину виробленого національного продукту вивозили у формі данини, яка обчислювалася на основі принципу десятини – 10% всіх товарів і продуктів. Внаслідок цього зменшилося значення міст, які після занепаду ремесел перестали бути економічними центрами. Натомість зросло значення сільського господарства і змінився сам тип економіки – на зміну давньоруській торговельній економіці прийшла натуральна землеробська економіка.

Соціально-економічний лад Московської Русі суттєво відрізнявся від ладу Давньої (Київської) Русі насамперед у самому ставленні до підприємницької і кредитної діяльності. Московське царство, на відміну від Давньої Русі і торговельних республік – Новгорода і Пскова, – створювалося на основі іншої концепції суспільства і держави, сформованої значною мірою в той час, коли Русь перебувала у сфері впливу Золотої Орди.

Історичні умови, в яких виникло Московське царство, взагалі не сприяли розвитку торгівлі, оскільки ця держава виявилася осторонь того давнього торговельного шляху «з варяг у греки», який зв'язував Чорне й Балтійське моря, і де

основним проміжним пунктом транзитної торгівлі був Київ. До того ж оскільки Московське царство було змушене спрямовувати свої сили на збереження своєї політичної незалежності в боротьбі з татарами, це сформувало і весь політичний лад цієї держави, в якій не було місця для будь-якої автономії і все, а отже і торговельно-кредитні операції, мало контролюватися єдиною верховною владою⁵⁹⁶.

Таким чином, у XIII-XV ст., коли на Заході існували численні торговельні міста і купецькі гільдії, зростали обсяги торговельного обігу і почали використовуватися векселі, в Північній Русі нічого цього не було. Торгових міст було значно менше – такими можна вважати Новгород, Псков, Смоленськ, Полоцьк (лише з кінця XV ст. – Москву)⁵⁹⁷ – де поступово купці (т. зв. «гості») виділяються в окрему групу («гостинна сотня»).

До того ж, не зважаючи на певні привілеї, надані в Московському царстві багатим купцям, вимога обов'язкової державної служби не сприяла розвитку торгівлі, а самим купцям постійно загрожувала конфіскація товарів і прибутку, для чого закони встановлювали чимало підстав. Цим було зумовлено прагнення купецтва приховувати свої торговельні операції, що не сприяло розвитку інститутів торговельного права в цілому⁵⁹⁸ і, зокрема, практики укладання кредитних документів.

Основною причиною цього було те, що Північна Русь тривалий час перебувала у сфері впливу Золотої Орди –

⁵⁹⁶ *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3 т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003. – С. 72. Тому в XVII ст. А. Л. Ордин-Нащокін проголосив ідею (яка ніколи не могла виникнути в Західній Європі), що «народне господарство» мало бути найголовнішим об'єктом державного управління (*Ключевский В. О.* Исторические портреты. – С. 132, 133).

⁵⁹⁷ *Кулишер И. М.* Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 42–43. Поступово Новгород і Псков втрачають своє торговельне значення через політику московських царів, які прагнули підкорити цих небезпечних для себе торговельних конкурентів. Перехід провідного значення в торгівлі від Новгорода до Москви змінив і всю систему торговельних шляхів (*Удинцев В. А.* Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 97).

⁵⁹⁸ *Удинцев В. А.* Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 105–106.

величезної за територією держави, створеної внаслідок монголо-татарських завоювань. Контроль над торговельними шляхами був одним з важливих аспектів політики монгольської імперії (а пізніше – Золотої Орди). Такі золотоординські хани, як Менгу-Тимур доклали чимало зусиль для розвитку торгівлі з Новгородом через Москву, сприяючи таким чином і розвитку новгородської торгівлі з містами Ганзейського союзу (чиї товари переправлялися через Новгород далі на схід) а також з італійськими колоніями в Криму⁵⁹⁹.

Як зауважує А. М. Насонов, який присвятив історії і методам татарської політики на Русі ґрунтовне дослідження, потрібно визнати «факт значного впливу» татар на всю історію Північної Русі, і цей вплив особливо посилювався з початком розпаду Золотої Орди, коли багато татар переходило на службу до московських князів, а потім царів, зрікаючись ісламу і приймаючи християнство та російські імена⁶⁰⁰. Очевидно, саме в цей час в Північній Русі відбувалося запозичення термінів, пов'язаних з діяльністю ханської фінансової адміністрації (*денга* – гроші, *тамга* – митний податок, тощо)⁶⁰¹.

Одним з наслідків монгольського впливу була поява в Московській Русі інституту *кабали*. Спочатку слово «кабала»⁶⁰² (араб. «*kabal*» – договір купівлі-продажу, розписка, зобов'язання) означало просту

⁵⁹⁹ Відомо, що за хана Узбека (1314–1341 рр.) в Сараї, столиці Золотої Орди, існувала велика колонія купців з Русі (Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999. – 350–351).

⁶⁰⁰ Насонов А. Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси // «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – СПб.: Наука, 2002. – С. 338. «Москва зобов'язана своєю величчю ханам» – писав ще М. М. Карамзін в «Истории государства российского». В 20-ті р. ХХ ст. М. Трубецької відзначав, що специфіку московської держави неможливо зрозуміти без усвідомлення тих принципів, на яких було побудовано монгольську імперію (Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999. – С. 340–341).

⁶⁰¹ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999. – С. 18.

⁶⁰² Тлумачний словник В. Даля визначає зміст поняття «кабала» як «письмове строкове зобов'язання; позиковий лист» (Словарь В. Даля. – <http://www.academic.ru/misc/enc2p.nsf/ByID/NT0003D8C6>).

боргову розписку⁶⁰³. Очевидно, інститут кабали був запозичений з мусульманських країн через татар – можливо, під час проведення татарами другого перепису населення Русі в 1257 р. з метою збирання подушного податку (цей перепис проводили так звані баскаки – китайські чиновники, залучені на службу в монголо-татарській імперії для збирання податків)⁶⁰⁴. Сприяло цьому й те, що російські князі часто змушені були позичати гроші в татарських купців. Наприклад, звенигородський князь Юрій Дмитрович у договорі зі своїм племінником Василем Васильовичем згадував:

*Что я занял у гостей и суконников 600 рублей и заплатил твой ордынский долг Резеп-Хозе и Абипу в кабалы, и на кабалах подписал это серебро, то ты сними с меня этот долг 600 рублей, а с теми гостями ведайся сам без меня; я только назову тебе тех людей, у которых я занял деньги*⁶⁰⁵.

У Північній Русі кабала (кабальний акт) являла собою документ, яким оформлялося боргове зобов'язання⁶⁰⁶. Поступово відбулося розмежування

⁶⁰³ www.mech.math.msu.su/~apentus/znaete/slova/k.htm. На думку В. Й. Ключевського, слово «кабала», що використовувалося на Русі для позначення особливої форми позикового листа, мало єврейське походження (Ключевский В. О. Курс русской истории. Лекция XLIX. www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec49.htm).

⁶⁰⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1-5. СПб.: Изд-во товарищества «Общественная польза», 1900. – С. 846. В 1275 р. було зроблено ще один перепис населення Русі (Там само. – С. 849)

⁶⁰⁵ Там само. – С. 1162. Відомо, що татари в цей час використовували паперові та шкіряні гроші на зразок китайських (Там само. – С. 1232).

⁶⁰⁶ Договір позики можна вважати найстарішим інститутом в давньоруському праві – в «Руській правді» йому приділено найбільше уваги серед інших видів договорів, а заставою виступала особистість боржника, який називався «закупом». Проте саме поняття «кабала» почало вживатися в Московській Русі значно пізніше.

двох основних видів кабали: позикової (різновид боргової розписки) і «служилої» кабали, яка передбачала працю боржника на позикодавця (з фіксованою заниженою оплатою праці) в рахунок боргу. Саме другий вид кабали й набув у Північній Русі найбільшого поширення, ставши причиною «кабального холопства». Так кабала з боргової угоди перетворюється на угоду про перехід у тимчасове рабство з утриманням суми позики.

Документальні свідчення використання боргової кабали на Русі з'являються в кінці XIV ст., а перші згадки про кабальне холопство відомі з XV ст. проте кабала виникла на Русі, очевидно, раніше і стала продовженням інституту «закупу», відомого ще в часи «Руської правди»⁶⁰⁷.

Одна з перших згадок про використання кабали пов'язана з поїздкою послів Дмитрія Донського в кінці XIV ст. в Константинополь з приводу призначення митрополита Митяя. Посли взяли з собою про запас «білі хартії» (чисті пергаментні бланки з печаткою великого князя), щоб за потреби на них можна було написати кабалу (С. М. Соловйов називає її «векселем») і позичити гроші в італійських та східних купців для придбання подарунків, потрібних для початку переговорів. Князь Дмитрій дозволив послам

⁶⁰⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 613.

написати від його імені кабалу на тисячу рублів сріблом, а за потреби – навіть і більше⁶⁰⁸.

Серед основних правових джерел, в яких можна знайти норми використання боргової кабали, можна назвати «Судебники» 1497 і 1550 рр. та «Соборне уложення» 1649 р. Після ухвалення «Судебника» Івана III в 1497 р. (де кабалі присвячено, зокрема, статті 15 і 36) кабалу почали особливо широко використовувати для обмеження свободи селян, які після одержання кредиту мали служити позикодавцеві, своєю працею відробляючи борг. Часто це розтягувалося на роки й десятиріччя, і таким чином вільні селяни перетворювалися на «кабальних холопів». Проте випадки закабалення вільних людей без їхньої згоди невідомі, а «Судебник» Івана IV передбачав за це страту⁶⁰⁹.

У цей час були відомі такі види боргової кабали:

- 1) *звичайна позикова кабала* – різновид розписки, де вказувалися сума боргу і строк сплати;
- 2) *заставна кабала* – позикові і заставні зобов'язання, згідно з якими у заставлялося нерухоме майно, найчастіше земля;

⁶⁰⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1-5. – СПб.: Изд-во товарищества «Общественная польза», 1900. – С. 1251-1252.

⁶⁰⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 7. – М.: Типография университета, 1879. – С. 53. Можна згадати про цікавий тип документа, що вперше згадується в «Судебнику» 1497 р. (ст. 55) – так звані «полетные грамоты», тобто грамоти про сплату боргу в розстрочку, «по летах», тобто по роках. «Полетные» грамоти видавалися лише тоді, якщо боржник не міг вчасно повернути борг з об'єктивних причин, незалежних від його волі (стихійне лихо, напад грабіжників тощо) (Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985– С. 87-88).

3) *ростова кабала* – передбачала зобов'язання боржника сплачувати «ростові» (тобто зростаючі відсотки на позичені кошти) грошима або майном;

4) *довірча кабала* – боржник брав на себе зобов'язання до кінця терміну погашення боргу нести відповідальність перед особою, яка поручилася за нього перед позикодавцем;

5) *служила кабала* – («кабала за рост служити») боржник замість сплати відсотків зобов'язувався «служити» позикодавцеві, тобто працювати на нього; цей вид кабали поділявся на безстрокові (довічні) і строкові кабали⁶¹⁰.

Кабальні боргові зобов'язання фіксувалися в спеціальних рукописних «кабальних книгах». Наведемо типову форму простої заставної боргової кабали:

Се аз, Никита Офонасьев, сын Бортенова, занял есми у Третьяка у Лефонтьева, сына Глебова, восемьдесят рублев денег московских ходячих от крещенья Христова да до крещенья Христова на год. А в тех есмя деньгах заложил свою вотчину в Волотцком уезде в Хованском стану деревню Черную на речке Черной с лесы, и с луги и со всеми угоды, и со всем с тем, что к той деревне исстари потягло. А жити Третьяку в той моей вотчине и пашня пахати и доход всякий со крестьян имати за половину росту. А другую половину росту мне, Никите, платить Третьяку по розчету, как

⁶¹⁰. Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 676–678; Демківський А. В. Вексельна справа. – К.: Либідь, 2003. – С. 60.

*идет в людех, на пять шестой. А полягут деньги по сроце, и Третьяку в той моей вотчине жити и пашня пахати и со крестьян доход имати потому ж за половину росту, а другая мне, Никите, половина росту платит Третьяку, как идет в людях, на пять шестой (...)*⁶¹¹.

У середині XVI ст., на час появи нового «Судебника»⁶¹² 1550 р., значно поширився земельний кредит, що сприяло подальшому законодавчому розробленню інституту боргової кабали. Надаючи кредит під заставу земельної власності, кредитор видавав заставну кабалу, яка в разі неможливості повернення боргу перетворювалася на купчу, і тоді передана в заставу земля переходила у власність кредитора.

Кабала стає найпоширенішою формою оформлення боргу, оскільки забезпечувала найбільшу суворість стягнення. Кабалу записували у формі акта в «площадных поддьячих» і завіряли підписами свідків (від 2 до 6 залежно від суми боргу, а для кабал на суму менше від 10 руб. встановлювалася спрощена форма запису). Якщо боржник не повертав кредиту, борг

⁶¹¹ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. Т. 3. Акты Земских соборов. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985. – С. 312-313.

⁶¹² Кабалі присвячено ст. 78, 82. В останній розмежовується договір про позику і договір про особисте наймання на роботу, тобто проста позикова кабала і кабала служила. «Судебник» 1497 р. на відміну від «Судебника» 1550 р. ще не містить ніяких норм про кабальне холопство, що свідчить про поступове виділення інституту служилої кабали протягом першої половини XVI ст. (Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985. – С. 52).

стягували примусово, а боржника могли видати кредиторів⁶¹³.

У разі «служилої кабали» боржник звільнявся від кабального зобов'язання, коли повертав борг. Як правило, укладання такої кабали оформляти строковим заставним актом типової форми:

*За рост у государя своего служить во дворе по все дни,
а лягут деньги по сроце и мне за рост у государя
своего потому же служить по вся дни*⁶¹⁴.

Нове «уложение» (указ), згідно з яким будь-яка особиста служба тривалістю більше ніж півроку перетворювала людину на кабального холопа, було видано 25 квітня 1597 р. Метою указу було впорядкування процедури служилої кабали і, хоча в правову сутність кабального зобов'язання цей указ не вносив нічого нового, а лише підтверджував вже існуючі відносини, він акцентував увагу саме на служилій кабалі (що виникла з простої позикової кабали в 30-ті р. XV ст.), яка надалі набуває більшого значення, ніж проста позикова кабала⁶¹⁵.

Найдетальнішу регламентацію інституту позикової і служилої кабали можна бачити в

⁶¹³ www.kolibry.astroguru.com/01271010.htm.

⁶¹⁴ Ключевский В. О. Курс русской истории. Лекция XLIX. www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec49.htm.

⁶¹⁵ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985. – С. 162. Надалі, протягом XVII ст. служила кабала втрачає своє початкове кредитне значення і перетворюється на формальну угоду, яка не супроводжувалася реальною позикою і мала на меті лише обернення вільних людей на кабальних холопів.

«Соборному уложенні» царя Олексія Михайловича 1649 р., де зазначалися обов'язкові реквізити кабали, без яких документ ставав недійсним. Коли боржник повертав борг, про це робилася позначка на самій кабалі, що звільняло боржника від потреби доводити сплату⁶¹⁶. Обидві форми кабали, служила й позикова, мали широке поширення і на початку XVIII ст., коли, як ми побачимо далі, з'являються перші згадки про векселі в Російській імперії⁶¹⁷.

Нас у контексті даного дослідження цікавить саме *позикова кабала* (простий борговий документ, не ускладнений такими обставинами, як особиста залежність), яку можна розглядати як свого роду прообраз простого векселя, що виник у Московській Русі під впливом *аль-кабали* – боргового зобов'язання, яке татари запозичили в арабських країнах після прийняття ними ісламу⁶¹⁸.

Позикова кабала являла собою документ, який підтверджував грошову позику. Його можна було передавати від однієї особи до іншої і, на думку П. П. Цитовича, кабала навіть мала перевагу перед

⁶¹⁶ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 3. Акты Земских соборов. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985. – С. 321–433. Служилу кабалу детально розглянуто в главі XX «Соборного уложення», зокрема в статтях 7, 8–15 і 19 (в них деталізовано оформлення служилої кабали), 39–40 і 103 (Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 3. Акты Земских соборов. – М.: Юрид. лит.-ра, 1985. – С. 386).

⁶¹⁷ «Указ об обряде совершения крепостных актов» 30. 01. 1701 р. (Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. – М.: Юрид. лит.-ра, 1986. – С. 281, 282, 283).

⁶¹⁸ Можливо, першим з дослідників, хто вважав кабалу прообразом векселя був С. М. Соловйов (*Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1–5.* – СПб.: Изд-во товарищества «Общественная польза», 1900. – С. 1251–1252).

векселем, оскільки її можна було укласти на пред'явника⁶¹⁹. В XVII ст. суворість виконання боргового зобов'язання у формі кабали була настільки сильною, що *«у кого кабал нет, или утеряются, или подерутся, или какая иная шкода учиниться, в бескабальных делах суда не дастся и верить не велено ничему, хотя б на какое дело двадцать человек свидетелей было все то ни во что без крепостей»*⁶²⁰.

У XVII ст. відбулося розмежування двох основних видів боргових зобов'язань – «кабала» і «пам'ять»⁶²¹. Ці документи збереглися у вигляді копій у судових справах, що розглядалися в Посольському приказі. Крім того, в цих справах наводиться переклад написаних іноземною мовою документів, які називалися за аналогією з подібними російськими документами «кабалою» або «пам'яттю»⁶²². Боргове зобов'язання іноземною мовою укладалося лише тоді, коли кредитором або боржником був іноземний купець; в інших випадках укладалася позикова кабала або «пам'ять».

Між цими двома типами документів можна простежити чітку відмінність. *Позикова (боргова) кабала* являла собою зобов'язання боржника, який взяв у кредит певну суму й мав повернути цю суму в

⁶¹⁹ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 23.

⁶²⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 567.

⁶²¹ Назву «память» можна порівняти з вірогідним походженням назви «мамрам» від «меморем» (лат. *memorem*) – пам'ятна записка.

⁶²² Ці документи зберігаються в Центральному державному архіві стародавніх актів (Центральный государственный архив древних актов, далі ЦГАДА), в фонді давніх приказних справ (ЦГАДА. – Ф. 141. – Оп. 1-3).

строк. *Позикова «пам'ять»* укладалася на боржника, який взяв у контрагента певний товар у кредит з відстрочкою платежу. Вивчення архівних матеріалів дає змогу простежити типову форму цих документів.

Список с кабалы слово в слово

Се аз, Иван Адамов сын Фанделдин, дацкие земли торговый иноземец, занял есми на Москве, боярина Федора Ивановича Шереметьева Сокольские ево вотчины у крестьянина у Прокофья Андреева сына Малиновского с товарищи 24 рубли 23 алтына 4 деньги денег московских, ходячих, прямых бесприписи нынешнего 155 году, марта с 25 числа впредь до строку до Троицына дни нынешнего ж 155 году. До того сроку деньги без росту, а полягут деньги по сроце, и мне заимщику на те деньги рост платить по розчету, как идет в людях, на пять шестой.

А на то послухи...

Кабалу писал... лета 7155 году⁶²³

У цьому документі можна бачити такі елементи типового формуляру, який використовувався практично в усіх кабалах (іноді з незначними й несуттєвими відмінностями): 1) боржник (боржники), 2) місце укладення угоди, 3) кредитор, 4) сума грошей та особливості валюти («*московских, ходячих*» грошей тощо), 5) час угоди (рік, місяць, число), 6) строк сплати боргу, 7) відсотки («*как идет в людях, на пять шестой*»), 8) за наявності кількох боржників – обов'язкове формулювання про відповідальність за

⁶²³ ЦГАДА. – Ф. 141. – Оп. 3, 1653 г. – Д. 16. – Л. 123.

погашення боргу, 9) свідки угоди («послухи»), 10) ім'я укладача позикової кабали, 11) рік укладення позикової кабали, 12) підписи боржника, кредитора і свідків на звороті кабали⁶²⁴.

Позикові «пам'яті» мали подібний формуляр, який чітко простежується в наведеному нижче документі:

Список с памяти слово в слово.

*Память мне, Антону, и брату младшему, Федору, Галактионовым детем Бадеевым, что купили мы товару у иноземца, у торгового человека Григория Иванова сына Ракса на 670 рублей. А отдать нам те деньги в 153 году Филипова заговенья 300 рублей, а 370 рублей на Велик день того же 153 году. А память писал я, Антон, своею рукою и по братню велению и брата моего 7153 году июля...*⁶²⁵.

Можна бачити, що формуляр «пам'яті», являючи собою скорочений варіант формуляру позикової кабали, мав такі елементи: 1) боржник (боржники), 2) особа, що дала товар в кредит, 3) сума вартості товару, 4) строк сплати, 5) укладач позикової «пам'яті» (завжди – сам боржник), 6) час укладення «пам'яті».

Формуляри західноєвропейських купців, що вели торговельні операції в Росії в XVII ст., практично не відрізнялися від форми позикової кабали. Іноді в цих документах зазначалося, що за боргове зобов'язання

⁶²⁴ Демкин А. В. О формулярах заемных «кабал» и «памятей» первой половины XVII в. // Советские архивы. – 1985. – № 5. – С. 36.

⁶²⁵ ЦГАДА. – Ф. 141. – Оп. 2, 1645 г. – Д. 19. – Л. 76.

відповідав не тільки сам боржник, а також його спадкоємці або прикажчики. Крім того, на відміну від кабал, у боргових зобов'язаннях іноземців немає згадки про відсотки (можливо, вони входили в зазначені суми боргу); іноді не вказувалося місце укладення угоди та наявність свідків («послухів»). Наявність чітко визначеного формуляра позикової кабали і його скороченого варіанту – позикової «пам'яті», а також їхня близькість до документів західноєвропейських купців свідчить про подібність російських і західноєвропейських інструментів кредиту⁶²⁶.

Можна відзначити неоднозначне ставлення представників влади до кабали, оскільки, не зважаючи на прагнення підтримати формальну чинність боргових документів, відомі численні приклади пізнішого часу, коли боргова кабала (особливо ті її форми, які передбачали довічну особисту залежність боржника в разі несплати боргу) ставала причиною закабалення вільних людей⁶²⁷. Саме тому пізніше поширилися судові «вексельні справи» з тих самих спірних питань, які можна було бачити ще у «кабальних справах». На думку С. М. Бараца, хоча протягом століть «змінилися економічні умови, пом'якшали звичаї... але не зникли ті специфічні

⁶²⁶ Демкин А. В. О формулярах заемных «кабал» и «памятей» первой половины XVII в. // Советские архивы. – 1985. – № 5. – С. 35–37.

⁶²⁷ Барац С. М. Задачи вексельной реформы в России. – Спб.: Тип. Стасюлевича, 1896. – С. 27–28, 29–30.

особливості, які породжували раніше кабальні, а тепер – вексельні справи»⁶²⁸.

--

Розглянемо соціально-економічні передумови розвитку кредитних відносин і переходу від інституту боргової кабали до вексельних операцій. І Московська Русь, і Росія XVII ст. були значною мірою ізольованими від економічних процесів у Центральній Європі. Тому російська комерція і в XV-XVI, і навіть у XVII ст. орієнтувалася на натуральний товарообмін, а готівкові гроші використовувала переважно в дрібній торгівлі. Основною формою капіталу був товар, а не гроші⁶²⁹.

Ще однією особливістю Московської Русі і Росії було те, що перші промислові підприємства, що з'явилися в кінці XV – на початку XVI були «казенними» (державними) військовими підприємствами. Такою самою «казенною» галуззю господарства було будівництво, яке здійснювалося під керівництвом «Приказа каменных дел», який запрошував на службу іноземних спеціалістів, переважно з Італії.

Якщо до XVI ст. комерційні контакти з Західною Європою відбувалися переважно через Новгород і північно-західні міста – Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ, то в XVI ст. російська торгівля розширилася завдяки зростанню значення Москви й північних портів на

⁶²⁸ Відомі численні приклади XIX ст. закабалення українських селян за допомогою простих векселів, які виконували, по суті, функцію старовинної боргової кабали (*Барац С. М. Задачи вексельной реформы в России.* – Спб.: Тип. Стасюлевича, 1896. – С. 67-70, 71-73).

⁶²⁹ Через брак грошей в обігу протягом тривалого часу в Росії не було комерційного кредиту й банківської справи, а «російський купець не мав поняття про комерційну систему, на якій виросла торгівля в Західній Європі» (*Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века).* – М.: Аспект-пресс, 2001. – С. 78).

Білому морі, через які Москва встановила безпосередні торговельні стосунки з Західною Європою, зокрема з Англією й Голландією⁶³⁰.

Серед чинників, які сприяли зростанню торговельного значення Москви, потрібно назвати зручність водного шляху з Москви до Волги, а звідти – до Каспію й країн Сходу, які відвідували купці з Північної Русі, так само як східні купці їздили в Москву. З цими купцями укладалися грошові угоди, і на їхнє ім'я видавалися боргові документи – кабали⁶³¹. Проте найбільше значення для розвитку московської торгівлі мав південний напрямок (торговельний шлях по Дону) і зокрема Сурож (тепер Судак) у Криму, важливий порт, через який Москва торгувала з італійцями та Візантією в XIV – першій половині XV ст., коли в Константинополі ще існувала колонія купців з Північної Русі. Свідченням цих зв'язків є кредитний документ – кабала, видана ростовським митрополитом Кіпріаном на суму 1000 новгородських старих рублів. Кабалу було видано Ніколаву Нотаре Діормінефту в Константинополі, і вона підтверджувала намір допомагати грецьким купцям⁶³².

Кредитні операції в цей час мали переважно традиційну форму лихварства, хоча можна згадати і про такі випадки, як сплата великим князем Василієм Темним московським й татарським купцям боргів

⁶³⁰ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 130–133.

⁶³¹ Тихомиров М. Н. Древняя Москва XII–XV вв. Средневековая Россия на международных путях XIV–XV вв. – М.: Московский рабочий, 1992. – С. 83.

⁶³² Там само. – С. 79–80.

свого ворога Юрія Галицького, який ненадовго зайняв велике князівство⁶³³. Великий князь міг анулювати борги, як це нерідко робилося в ті часи, але він вирішив їх визнати, що можна вважати свідченням певного рівня кредитної культури.

Незважаючи на в цілому несприятливі для розвитку кредитних операцій умови, ще з XV ст. відомі окремі факти кредитних операцій в російсько-ганзейській торгівлі, а в 1583–1584 рр. московські купці і бояри надали англійському купцеві А. Маршу величезний на той час товарний кредит на суму 12 000 руб.⁶³⁴. У XVI ст. кредитні стосунки, крім уже розглянутих вище боргових кабал, оформлялися у вигляді «*порядних грамот*» (договори про оренду, про наймання, особисті послуги тощо). На початку XVII ст. «порядні грамоти» поступово замінюються *позиковими записами*, в яких все більше починає переважати позика. Наведемо типовий приклад позикового запису:

*Се аз Матвей Мартынов с сыном взяли мы у (монастырских) властей ссуды 15 р. А за тое за ссуду жить мне во крестьянстве за монастырем*⁶³⁵.

Поширення такої форми договору свідчить про те, що порівняно з другою половиною XVI ст. в договірних

⁶³³ Там само. – С. 235.

⁶³⁴ За свідченням М. Груневега (перебував у Москві в 1585 р.), він цілий день ходив містом і збирав борги по крамницях, що свідчить про поширення торгівлі в кредит (Хорошкевич А. Л. Мартин Груневег о Москве 1585 года // Россия и Германия. Вып. 2. – М.: Наука, 2001. – С. 24).

⁶³⁵ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). – Т. 4: Дворянская революция в России. – 3-е изд. – М.-Л.: Книга, 1928. – С. 229.

відносинах все більше починають переважати кредитні відносини, внаслідок чого зростала кількість боргів селян, які вони не могли сплатити, тож потрапляли в особисту залежність.

У першій половині XVII ст. російський уряд давав великі кредити іноземним підприємцям (з метою стимулювати деякі галузі економіки, насамперед виробництво зброї в Тулі), і сам брав кредити (зокрема в 1617 р. у англійських купців Московської компанії, яка торгувала з Росією). Проте до початку правління Петра I в Росії так і не було закладів комерційного кредиту, а кредитні операції здійснювали переважно іноземні купці, які між собою використовували векселі західноєвропейського типу, а зі своїх російських боржників брали «позикові кабали».

Пізніше, на початку XVIII ст. в кредитних операціях іноземних купців з російськими партнерами все більше починають використовуватися норми вексельного обігу. В Архангельську поширюються *позикові листи-зобов'язання*, які купці давали кредиторам. У цих позикових листах зазначалася сума боргу і строк сплати. Такий документ являв собою, по суті, російський прообраз векселя⁶³⁶.

Все більше іноземних купців з'являється у великих торговельних містах Росії – Новгороді, Архангельську, Москві. Їхня участь у кредитуванні сприяла надходженню в Росію капіталів. Очевидно,

⁶³⁶ *Ионичев Н. П.* Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001. – С. 134–135.

саме від цих купців у Росію поступово почали проникати векселі західноєвропейського типу. Перші повідомлення про ці векселі датуються кінцем XVII ст., коли уряд почав користуватися ними для переказу грошових коштів для утримання армії щоб уникнути перевезення великих сум готівкою.

3. 3. Соціально-економічні передумови поширення кредитних і вексельних операцій у Південній Русі XIII-XV ст. і Україні XVI-XVII ст. Мамрани.

Поширення кредитних операцій у Південній Русі (а пізніше – в Литовсько-Руській державі) відбувалося в інших умовах, ніж у Північній Русі. Якщо наприкінці XII – початку XIII ст. Південну й Північну Русь можна було розглядати як єдине державне ціле, то після татарської навали їхня політична і економічна історія суттєво відрізнялися.

Основна особливість соціально-економічних процесів на землях Південної Русі полягала в тому, що замість тривалого впливу татаро-монгольської імперії і повороту до Візантії, як це було в Московському царстві, в Південній Русі монгольське панування тривало лише сто років, відтак ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, приєднавшись таким чином (принаймні частково) до західноєвропейського ринку. Завдяки цьому розпочалася активізація товарно-грошового обігу, який значно скоротився за татаро-монгольського панування. Литовські князі Гедимін, Ольгерд і Ягайло в XIV – першій половині XV ст. включили до складу своєї держави величезну територію Південної Русі до Дніпра й Причорномор'я, а в 1362 р. під владу литовського князя Ольгерда перейшов Київ. Внаслідок цього до Литовсько-Руської держави було приєднано більшу частину земель колишньої Київської Русі, серед них землі Київського, Чернігівського й Волинського князівств.

На початку XIV ст. територія Литовсько-Руської держави завдяки активізації італійської торгівлі в басейні Чорного моря увійшла в сферу середземноморської торгівлі.

Чорноморські торговельні шляхи протягом століть контролювала Візантія, а саме Чорне море було «внутрішнім морем» імперії, куди візантійці намагалися не допускати чужоземних купців. Ситуація змінилась після захоплення Константинополя хрестоносцями й заснування в 1204 р. Латинської імперії. Внаслідок цього венеціанці почали епізодичну торгівлю в чорноморському басейні, яка розширилася в 60-ті рр. XIII ст. Проте активні торговельні операції в Причорномор'ї розгорнулися завдяки генуезцям, чому сприяла нові політичні умови в другій половині XIII ст.

Завоювання Чингізхана і його нащадків не тільки зруйнували традиційні центри торгівлі, а і змінили самі торговельні шляхи. В той же час це сприяло встановленню єдиного порядку на території величезної імперії – так званого «монгольського світу», *Pax mongolica*. Ці радикальні зміни призвели до того, що для італійських купців з'явилася можливість користуватися новим торговельним шляхом через Чорне море в Тавриз (Іран). Основну роль в цьому відігравали торговельні колонії генуезців в Причорномор'ї – Трапезунд на південному узбережжі Чорного моря і Солдайя (Сурож) в Криму, а розквіт цієї торгівлі припадає на кінець XIII – 30-ті роки XIV ст.

Італійські купці були зацікавленими в розширенні торгівлі з Польсько-Литовською державою як власними, так і східними товарами (одержаними переважно через Тавриз). Так виник новий торговельний шлях з кримських портів генуезців –

Солдайї й Кафи (нині Феодосія) на Львів. У Перекопі цей торговельний шлях (що називався Татарський або Галицький) з'єднувався ще з одним шляхом, що вів через Астрахань у Середню Азію. Саме цим торговельним шляхом в Литовсько-Руську державу надходила більшість італійських товарів і східного імпорту в цілому⁶³⁷. Завдяки цьому в XIV ст. Львів став значним центром торгівлі й товарно-грошового обігу, де зустрічалися італійські, вірменські, німецькі й польські купці. Цьому сприяло й надання Львову королівських привілеїв на проведення в місті ярмарків (перший такий привілей на проведення ярмарків було видано ще в 1472 р.).

Важливі свідчення про діяльність вірменських купців з Литовсько-Руської держави в Москві та про їхні кредитні операції наводив німецький мандрівник Мартин Груневег, зазначаючи, що серед іноземних купців, які мешкали в Москві, на першому місці були поляки, потім – вірменські купці. Зокрема, відомим був вірменський купець на ім'я Мануйло, що був родом з Кафи в Криму, а до Москви прибув з Києва разом з київським купцем Стефаном. Всіх вихідців з Південної Русі й Литви М. Груневег називає «поляками», зазначаючи, що вони були основними кредиторами московських царів⁶³⁸. Крім того, М. Груневег згадував про небезпеку торговельних шляхів того часу і велику кількість розбійників на торговому шляху між Києвом і Москвою, оповідаючи про пограбування каравану вірменського купця⁶³⁹.

⁶³⁷ История Польши: В 3 т. Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 108, 151, 154.

⁶³⁸ *Хорошкевич А. Л.* Мартин Груневег о Москве 1585 года // Россия и Германия. Вып. 2. – М.: Наука, 2001. – С. 22–23, 28.

⁶³⁹ На жаль, вірменська громада Львова не залишила після себе достатньої кількості архівних документів, щоб можна було простежити особливості кредитних операцій вірменських купців. Новітнє дослідження М. Капраля,

Єврейські купці зі Львова також проводили велику кредиторську та позикову діяльність, потрібну для зростання торгових операцій, і у християнських купців викликали велике незадоволення так звані єврейські баришники, які отримували зиск з посередницьких операцій. Незадоволені львівські міщани звернулися з протестом до єврейських старшин, заявляючи, що всі торговельні операції у Львові відбуваються за участю цих «баришників» і лихварів (т. зв. векслярів, «wekslarzow»)⁶⁴⁰.

Основне значення серед іноземних купців Львова мали, безперечно, італійські купці. В цей час у Польській державі, особливо в Кракові і Львові, на ринках і ярмарках було настільки багато італійських купців, «що кожен міг їх там помітити»⁶⁴¹. Розвиток торгівлі за участю в ній італійських (а також німецьких) купців сприяв поширенню західноєвропейських методів фінансово-кредитної діяльності, серед них і вексельних операцій.

Розглянемо особливості кредитних і вексельних операцій італійських купців у колоніях Причорномор'я, де були відомі різні форми комерційного кредиту. По перше, можна назвати позику під відсотки (*mutuum*), яка засуджувалася церквою як лихварство, і тому таку

насичене історичними фактами, але надто бідне соціально-економічними висновками, свідчить про складність дослідження історії торговельної діяльності національних громад Львова. На 440 сторінках цієї праці майже нічого немає про комерційні операції вірменської та єврейської громад, які існували у Львові головним чином саме завдяки цій діяльності (*Капраль М.* Національні громади Львова XVI-XVIII ст. – Львів: Піраміда, 2003. – С. 22).

⁶⁴⁰ На початок XVIII ст. у Львові було 80 «єврейських баришників», 30 «векслярів» і 30 лихварів (Там само. – С. 88, 221, 273).

⁶⁴¹ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: У 3 т. Т. 2. – К.: Основи, 1997. – С. 131.

позику в торгівлі італійських колоній було прийнято маскувати або під безвідсоткову позику, або під морську позику зі сплатою винагороди за ризик.

Досить частою була практика закупівлі товарів у кредит, проте найпоширенішим засобом взаєморозрахунків і переказів грошових коштів був *cambium* («камбій»), тобто вексель італійського типу. Його використовували і для сплати грошей працівникам в торговельних факторіях Причорномор'я, і для передачі спадщини, і навіть як приховану форму позики (*cambio secco*, «сухий вексель»). В чорноморській торгівлі італійські купці використовували спрощену форму вексельної операції – замість чотирьох учасників в ній було лише дві особи; гроші в іншому місці сплачував сам одержувач суми або його довірена особа (обмінювач грошей). Камбій рідко сплачували одразу по пред'явленні вексельного листа, тому найчастіше в колоніях Причорномор'я використовували так звану *all'uzanza* – сплату через певний строк, який визначався місцевими звичаями.

Існувало два способи сплати грошей – в першому випадку (т. зв. *certo*) суму вексельної угоди сплачували в місцевій монеті за курсом, що існував у місці укладання угоди. В другому випадку (*incerto*) фіксовану суму іноземної валюти без зазначення кількості місцевої валюти сплачували за курсом того ринку, на який було виписано вексель. За першого

способу обміну курс трапезундського аспра щодо аспра Кафи був у Трапезунді вищим, ніж у Кафі. Саме завдяки цій різниці виникав прибуток при операції обміну. Іноді використовували досить складні операції, про що свідчить такий приклад:

Вексель, виданий 1 липня 1292 р. в Генуї на Тавриз і Трапезунд передбачав сплату 8 вересня цього самого року, а якщо купці прибудуть у Тавриз після цього строку, то через 8 днів після прибуття. Якщо вексель в Тавризі не буде сплачено, гроші мали бути повернуті в Геную через операцію *resambium*, але за підвищеним курсом – не по 10 сольді за золотий денарій (курс, прийнятий у Тавризі), а по 11 або 12 сольді за денарій. Термін для операції *resambium* встановлено в 7–8 місяців⁶⁴².

Оскільки не завжди можна було провести пряму вексельну операцію між віддаленими містами, рекомендувалося виписувати вексель на Константинополь, звідки його завжди можна було передати у Венецію. Офіційною нормою прибутку вексельної операції в Причорномор'ї вважалося 10%, але з використанням *resambium* відсоток зростав до 20⁶⁴³.

--

⁶⁴² Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV в.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 204–206.

⁶⁴³ Вексельні операції використовували не тільки італійські, а і грецькі купці Причорномор'я, хоча суми цих операцій у них були значно меншими (Там само. – С. 207–208; 287).

Простежимо, як розвивалися грошові та кредитні операції в Литовсько-Руській, а потім у Польсько-Литовській державі. Хоча в цих державах і не було банківських установ, кредитні відносини, що були і наслідком, і важливою передумовою торговельної діяльності, вже з XIV ст. були досить високо розвинені. Відносна інтенсивність у другій половині XIV– на початку XV ст. товарно-грошового обігу, а також використання монет різних типів (поряд з польськими, татарськими й литовськими в обігу були угорські, молдавські, генуезькі та інші європейські монети⁶⁴⁴) створювали об'єктивну потребу в діяльності обмінювачів грошей. Проте на відміну від умов, що склалися в країнах Західної Європи (зокрема в Італії), загальний обсяг торгівлі на землях Південної Русі та Литовсько-Руської держави був незрівнянно меншим, розвиток міст і ярмарків – слабшим, а натуральні форми обміну переважали над грошовими⁶⁴⁵. Тому в цілому кредитні операції були розвинуті значно менше, ніж у Західній Європі.

Розвиток фінансового господарства Литовсько-Руської держави значною мірою був пов'язаний зі збиранням численних податків. Суттєві привілеї було надано єврейським купцям, які переселялися туди з

⁶⁴⁴ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 63, 64, 67.

⁶⁴⁵ В 1482 р. львівський райця Дамслар взяв у краківського купця Стана Жигмунтовича сукно вартістю 110 злотих, а заплатили зобов'язався волами на ярмарку в Перемишлі (Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VI. Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. К. – Львів: Накладом автора, 1907 (Репринтне видання: К.: Наукова думка, 1995). – С. 44, 68).

Польщі, – їм було надано право вільно торгувати на всій території⁶⁴⁶. Як зазначав М. К. Любавський, найширші права вони мали в кредитних операціях, що й призвело до того, що ці операції контролювали переважно євреї-лихварі. Зокрема, вони мали право приймати в заставу будь-які (за незначними винятками) речі і не були зобов'язані знати про походження цих речей⁶⁴⁷. Відомі згадки про християнських лихварів (Миколай Вержинек, Ганько Керич, гданський купець Єжи Гевель, краківські родини Морштинів і Шварців, родина щецинських банкірів Лойців) і єврейських (Левко, Абрам Езофович та ін.). Діяльність християнських і єврейських лихварів того часу відрізнялася тим, що канонічне право в принципі забороняло кредит з метою отримання прибутку, тоді як кредитну діяльність єврейських лихварів обмежував лише Варецький статут 1423 р., який забороняв позики під заставу рухомого майна⁶⁴⁸.

У цілому ж на території Литовсько-Руської держави в селах і далі панували патріархальні форми кредитування, а в містах – більш досконалі, запозичені переважно від німецьких переселенців, що принесли з собою прогресивніші форми кредиту⁶⁴⁹. Як правило, позики давали під заставу землі або майна.

⁶⁴⁶ Вернадский Г. В. Россия в средние века. – Тверь: Аграф, 2000. – С. 96.

⁶⁴⁷ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – 2-е изд. – М.: Московская художественная печатня, 1915. – С. 116–117.

⁶⁴⁸ Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва. – К.: Атіка, 2004. – С. 133.

⁶⁴⁹ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1907. – С. 32–33.

Найдешевшим був кредит під заставу нерухомості (10–20% у XIV – на початку XV ст., 8–5% в середині й кінці XV ст.). Серед лихварів було поширене кредитування без застави з високим ризиком (від 50 до 100%). Протягом XV ст. практика продажу товарів у кредит розширилася: почали укладатися торговельні контракти і зародилася іпотечна система, що передбачала прийняття землі під заставу для надання кредиту. Кредит під заставу землі спочатку давали з правом кредитора користуватися заставою до моменту повернення основної суми боргу, а з XV в. з'явилася позика під заставу землі зі збереженням права боржника володіти нею до сплати суми боргу. Разом з поширенням індивідуального кредитування виникли перші банкірські компанії, що проводили кредитні операції значного обсягу з досить високими відсотковими ставками (50–100%)⁶⁵⁰. Практично в кожному місті чи містечку була певна кількість осіб (купці або багаті ремісники), які проводили кредитну діяльність, а визнаним центром кредиту з XVI ст. став Краків.

Першими в Польсько-Литовській державі установами, що проводили кредитні операції, були так звані побожні банки, які створювали при церквах та монастирях. Таку практику запозичили з середньовічної Італії, а прообразом цих банків стало створення в 1568 р. у Львові при церкві Успіння

⁶⁵⁰ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 224.

братства, яке за великої потреби надавало своїм членам безвідсоткові позики. Пізніше відомий політичний проповідник єзуїт Петро Скарга заснував побожні банки у Вільні (1579), Кракові (1587) й Варшаві (1589). Найбільшого успіху у створення побожних банків досягла вірменська громада Львова, яка з 1640 по 1728 р. організувала чотири побожні банки⁶⁵¹.

--

У кінці XV – на початку XVI ст. посилення військових нападів кримських татар на західні, центральні й північні райони Південної Русі призвело до розграбування міст і загального погіршення їхнього економічного становища, зокрема до скорочення території з відносно стійким товарно-грошовим обігом. Ще одна причина тимчасового послаблення товарно-грошового обігу на землях Південної Русі була пов'язане з турецькою експансією в Причорномор'ї, ліквідацією італійських колоній у Криму й загальною переорієнтацію внаслідок цього зовнішньої торгівлі Литовсько-Руської держави на Західну Європу й торговельні шляхи Балтійського моря.

У цей час порушилася вся система транзитної торгівлі Сходу з Заходом через Львів і Польщу (в цій системі важливою ланкою були італійські купці з

⁶⁵¹ Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва. – К.: Атіка, 2004. – С. 133, 214–218.

їхніми колоніями в Криму) і в торгівлі Польської держави починається період занепаду⁶⁵². Нова угода (унія) між Польщею й Литвою в 1569 р. (внаслідок чого Литовсько-Руська держава увійшла до складу нової держави – Речі Посполитої зі столицею у Варшаві) сприяла поступовому відродженню економічних зв'язків та місцевих ринків на землях колишньої Південної Русі. Завдяки цьому в XVI ст. регіонами з найбільш розвинутим в Південній Русі товарно-грошовим обігом стали Волинь і Галичина.

На цей час польська шляхта накопичила значні капітали завдяки торгівлі зерном, худобою та іншими продуктами сільського господарства. Торгівля суттєво пожвавилася і Польсько-Литовська держава стала відкритою для іноземних купців⁶⁵³. Через її територію пролягали важливі торговельні шляхи: з Москви через Чернігів і Київ у Молдавію і Крим, а з Криму через Київ у Литву до Балтійського моря, а також до Кенігсберга і Гданська. Українські землі, що входили до складу польської держави, перетворилися на важливе джерело сільськогосподарських продуктів для Польщі й Західної Європи і ринок збуту німецьких та голландських товарів⁶⁵⁴.

Починає відновлюватися і торговельно-економічне значення Києва. За свідченням Михалона Литвина (автор написаного близько 1550 р. трактату «Про звичаї татар, литовців і москвитян»), Київ у середині XVI ст. був «наповнений чужоземними

⁶⁵² Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). – Т. 3. – 2-е изд. – М.-Л.: Книга, 1928. – С. 158.

⁶⁵³ Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XV stuleciu. – Poznan, 1928. – S. 246, 248.

⁶⁵⁴ Сас П. И. Феодалные города Украины в конце XV – 60-е годы XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 212-215, 216-217.

товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж стародавня дорога», що веде з чорноморського порту Кафи до Києва. По ній «з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте ткання, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі». М. Литвин відзначав, що завдяки цій торгівлі збагачуються київські намісники, купці й *обмінювачі грошей* (хоча і не наводив подробиць діяльності цих обмінювачів)⁶⁵⁵.

Кажучи про передумови поширення грошових і кредитних операцій, потрібно згадати про *нормативні документи*, що визначали *правові відносини* на українських землях в складі Польсько-Литовської держави. Латиномовна правова культура проникала в Литовсько-Руську державу ще з XV ст., і значну роль в цьому відігравали братські латинські школи XVI-XVII ст.

Зокрема, свідченням розвитку правової культури була діяльність Леонарда Лессія (*Leonardus Lessius*, 1554–1623 рр.), професора Львівської академії, який наприкінці XVI ст. читав там курс вексельного права⁶⁵⁶, виданий уперше в 1605 р. окремим томом, що

⁶⁵⁵ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах: В 2 т. Т. 1. – К.: В типографии ун-та св. Владимира., 1901. – С. 379–380.

⁶⁵⁶ Lessius, L. De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus libri IV: ad 2. 2. D. Thomae, a quaest. 47. vsque ad quaest. 171 (authore Leonardo Lessio, Societate Iesu, S. Theol. in Academia Louaniensi professore. – Louanii: Ex officina Ioannis Masij, Typ. Iur., anno 1605. – 731 p.

нараховував більш як 700 сторінок. Авторитет Л. Лессія визнавав Рафаель де Туррі⁶⁵⁷.

Щодо *джерел права*, то і в XVI, і в XVII ст. помітне місце належало звичаям⁶⁵⁸. Крім впливу звичаєвого права джерелом права після Люблінської унії 1569 р. стали коронні сеймові конституції, які публікувалися у вигляді друкованих збірок сеймових ухвал. В останній чверті XVI – першій третині XVII ст. можна відзначити відродження ідей магдебурзького права, і в міських адміністрація набули поширення коментовані виклади так званого «Саксону» – зводу німецького міського права польською мовою⁶⁵⁹. В Україні в XVII ст. користувалися не оригінальними текстами німецьких збірок права, а їхньою переробкою в перекладі польською мовою П. Щербича (1581), і тому досить часто магдебурзьке право називали «польським правом»⁶⁶⁰.

Проте основним нормативним документом був *Литовський статут* 1588 р., що увібрав норми двох

⁶⁵⁷ Можна згадати і про «Підручник права папського і королівського» (1537), автором якого був Іван Туробінський-Рутенець (народився в Україні; випускник Краківського університету, пізніше був професором права і ректором цього ж таки університету) (*Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – С. 42, 47). Крім того, відомо, що примірник книги Луки Пачолі «Трактат про рахунки та записи» (виданий у Венеції в 1494 р.), в якій містився матеріал про векселі, в XVI ст. потратив у Київ, де зберігався в єзуїтській колегії до 20-х р. XX ст. (*Соколов Я. В., Терехов А. А.* Очерки развития аудита. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2004. – С. 106).

⁶⁵⁸ Значення звичаєвого права підкреслював і український правознавець Ф. Чуйкевич, який в 1750–1758 рр. кодифікував право (*Месяц В. Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1963. – С. 120; *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 29).

⁶⁵⁹ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 85.

⁶⁶⁰ Історія Української культури: В 5 т. Т. 3: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 213–214.

попередніх статутів – «Старого» 1529 р.⁶⁶¹ і «Волинського» 1566 р.⁶⁶², які, у свою чергу, акумулювали звичаєве право Литви, України, Білорусі та Польщі. Литовський статут являв собою збір цивільних, кримінальних, адміністративних, процесуальних та інших норм, а нова генерація української шляхти, яка вийшла на історичну арену в другій половині XVII ст., вважала, що норми Литовського статуту продовжували традицію «Руської Правди»⁶⁶³.

Другий Литовський статут 1566 р. передбачав існування трьох судів – замкового, підкоморського й земського. Земські суди розглядали цивільно-правові питання, а в особливих книгах фіксували *позикові листи й заставні грамоти*⁶⁶⁴. Поступову формалізацію письмових боргових зобов'язань можна простежити вже в Першому Статуті 1529 р., де знайшли відображення норми зобов'язального права, які регулювали договірні відносини (серед них і позики). Як правило, договори укладалися в присутності свідків і затверджувалися «перебиванням руки»,

⁶⁶¹ Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

⁶⁶² Статути Великого князівства Литовського. В 3-х т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.

⁶⁶³ Чехович В. А., Усенко И. Б. Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Респ. научн. конф., посвящ. 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского гос. ун-та, 1989. – С. 99–100.

⁶⁶⁴ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). – Т. 3. – 2-е изд. – М.–Л.: Книга, 1928. – С. 119.

«приставленням шапки», «виставленням могоричу» тощо. Крім того, норми Статуту 1529 р. регулювали і порядок відстрочення виплат за майновими зобов'язаннями⁶⁶⁵.

Записи судової книги Литовської Метрики свідчать, що іноді суд вимагав письмової форми договору, зокрема коли позика перевищувала суму 10 кіп грошів («грош» – грошова одиниця в Литві; одна копа – 60 литовських грошів). Згідно з положенням розділу 10 Статуту 1529 р. (артикул 3) жоден шляхтич чи міщанин не мав права давати у борг без боргового запису більше як десять кіп грошів. У Статуті 1566 р. це положення більш деталізовано: якщо сума позики становила 10 кіп грошів, треба було обов'язково укладати письмовий договір з видачею розписки кредиторіві, а кредитори нешляхетського походження могли вимагати сплати боргу лише тоді, коли були зроблені боргові записи в книгах⁶⁶⁶. Розвиток формалізації боргових зобов'язань можна бачити в Другому статуті 1566 р. Наприклад, артикул 9 розділу VII встановлював, що правової чинності набувають угоди («записи») про позику грошей, укладені в присутності свідків із затвердженням їх підписами й печатками сторони, яка робить запис, а також свідків⁶⁶⁷.

⁶⁶⁵ Статуту Великого князівства Литовського: В 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 27–28, 162; ті самі фрагменти в українському перекладі див. на с. 25, 278.

⁶⁶⁶ Вказ. праця, т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 491, розділ VII, артикул 25–26.

⁶⁶⁷ Там само. – С. 487.

Вироблення уніфікованої форми цих документів було значною мірою пов'язано зі збиранням мита, що робили в литовській державі спеціальні особи – «справці». Спочатку документи мали форму листів, написаних в довільній формі (вони іноді називалися «безмитними листами»), за якими сплачували борг. Згідно з контрактом 1563 р. про оренду «волинських мит» (право збирати мито), сплаті підлягали всі безмитні листи, крім листів, виданих турецькими купцями.

Особливо цікавим серед юридичної термінології Литовського статуту є термін «квит». Дослідники тлумачать його зміст як «квитанція»⁶⁶⁸, «розписка» і навіть «вексель»⁶⁶⁹. Вже в польському перекладі найчастіше «квит» названо просто «записом» (zapis) (крім артикулу 9, де збережено термін «квитовати» (kwitowac) – «видавати квит»). У російському перекладі 1811 р. «квит» тільки один раз названо «закладной», а в інших випадках – просто «розпискою». В артикулі (розділі) 7, що мав назву «О записех и продажах» з'являється поняття «записний лист».

*А потом, кгда хто за се заставу свою у кого
выкуповувати будет, мает и повинен будет тот, кто
пенези свои берет, того квитовати и оный лист его
записный вернуть и так же на том вряде, и того до
книг уписать, иж ему до сьть на тот опис учинено. А*

⁶⁶⁸ Там само. – С. 537.

⁶⁶⁹ Мусорин А. Ю. Латинизмы в юридической терминологии Статута Великого княжества литовского 1588 года // Менеджмент, право и культура. – Новосибирск. 1997. – С. 43-46.

если бы кто, беручи пенези свои, того листом своим квитовати и до книг так же яко ему то впредь было учинено <...> иж таковые листы записные под печатью и с подписом руки и под печатями людей, веры годных яко се вышей поменило, а хто писати не умеет, тогда под печатью его и под печатью намней трех шляхтычов, на суму пенезей, або якую реч рухому, позычоную на рок певный...⁶⁷⁰.

Крім того, в розділі 7 двічі згадується «мемрам» і «мембрам» – очевидно, «мамран», який у російському перекладі названо «бланкетом»⁶⁷¹. «Квити» існували одночасно з безмитними листами («за *оними* листы *нашими*, або за *квитами*»)⁶⁷², будучи більш формалізованим різновидом зобов'язальних документів. Квити, так само, як і безмитні листи, використовувалися на митниці як засіб переказу грошей та розрахунків між платниками мита, митниками й державною скарбницею.

До 1569 р. безмитні листи й квити шляхтичів підлягали сплаті зі «скарбу», тобто державної скарбниці. Оскільки такий порядок було визнано незручним, а безмитні листи все більше здавалися в казну замість готівки, уряд почав вживати заходів для

⁶⁷⁰ Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. Т. 3. Кн. 1. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 537.

⁶⁷¹ Статут Великого княжества Литовского. Пер. с польского. Ч. 2. – СПб.: Изд. Сената, 1811. – С. 13–15. Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. Т. 3. Кн. 1. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 538.

⁶⁷² Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах: В 2 т. Т. 1. – К.: В типографии ун-та св. Владимира., 1901. – С. 528.

позбавлення чинності цих документів. Наприклад, у контракті 1569 р. про оренду Підляшських мит згадується, що

*Першыя мытники с тых же сум, которые водле аренд своих до скарбу нашего поступовали за таковыя товары шляхетские водле квитов шляхетских немалую суму пенязей стручали и оные квиты шляхетские вместо готовых пенязей в скарбе нашем клали, в чом ся великая шкода до скарбу нашего деяла, а праве мало не вся суммы аренды мытное таковыми квитами гинули...*⁶⁷³.

Накопичені «справцями» гроші передавали земському підскарбію або роздавали на місці за «квитанціями скарбу» («ассигновками», як їх називає М. В. Довнар-Запольский). Пізніше ці документи, що мали спочатку довільну форму листа, перетворилися на «контракт» із зазначенням обсягу оренди (право на збирання мита), її суми і строку сплати⁶⁷⁴.

Таким чином, квити навряд чи можна ототожнювати з векселем, але використання цих письмових боргових документів у Литовсько-

⁶⁷³ Там само. – С. 529. Зокрема, на сеймі 1568 р. в Городні було вирішено, що контроль за використанням примусово зібраних позик покладался на найвищого гетьмана, а повітовим збирачам податків було заборонено витрачати зібрані кошти на підставі будь-яких кредитних документів, окрім квитів гетьмана (Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. 2-е изд. – М.: Московская художественная печатня, 1915. – С. 275).

⁶⁷⁴ Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 544–545.

Руській державі пізніше сприяло поширенню вексельних операцій.

Про час появи векселів на території Польсько-Литовської держави висловлювалися різні думки. І. Г. Табашников зазначав, що перші векселі з'явилися в Польщі вже в XIV ст., а в XVI ст. вони потрапили звідси в Росію. У праці Б. Д. Лановика, З. М. Матисякевича та Р. М. Матейко часом появи векселів названо XV ст.⁶⁷⁵. Такий самий час називають І. Г. Скоморович, І. К. Реверчук та Я. Й. Малик⁶⁷⁶. А. В. Демківський пише, що «перші елементи вексельної справи спостерігаються вже в XVI ст. Залучення до сфери вексельних відносин галицьких земель майже збігається з появою вексельних розрахунків у сусідніх державах Європи»⁶⁷⁷, (автор має на увазі, очевидно, проникнення досвіду вексельних операцій із Західної Європи). Ф. Ф. Бутинець вважає, що вексельні операції поширюються на українських землях в XVII ст.⁶⁷⁸. Автори колективної праці «Історія Української культури» В. С. Александрович, В. Г. Балушок та М. Б. Боянівська стверджують, що це відбулося в XVII ст., коли «розвиток торгівлі стимулював вдосконалення

⁶⁷⁵ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 224.

⁶⁷⁶ Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва. – К.: Атіка, 2004. – С. 133.

⁶⁷⁷ Демківський А. В. Вексельна справа. – К.: Либідь, 2003. – С. 70.

⁶⁷⁸ Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку: У 2 ч. Ч. І. – Житомир: ПП «Рута», 2001. – С. 480.

фінансово-кредитної системи. Прості векселі використовувалися лихварями як різновид розписки боржників, а векселі на пред'явника поступово набрали рис платіжного запису. На великих ярмарках здійснювалися (нерідко через довірених осіб або тих, які мали відповідно завірени доручення) угоди про оплату і кредитування торговельних операцій у віддалених місцях»⁶⁷⁹. Ф. Бродель зауважує, що в Східній Європі в XVI ст. вексельний обіг вже був, а в XVII ст. векселів там стало значно більше⁶⁸⁰. Крім того, відомо, що з XVI ст. на території Польщі з'являється вексель *in blanco*, який потім став тут найпоширенішим типом векселя⁶⁸¹.

М. Козинський зазначає, що в Польській державі перші боргові документи з'явилися «в середньовіччі» (уникаючи називати більш точний час) для забезпечення потреб в кредиті. Пізніше, на його думку, боргові документи стали документами на пред'явника, будучи прототипами простих векселів. «Перші векселі були відомі польському земському праву ще перед виникненням локальних вексельних ординацій (кодексів)....» – вважає дослідник. На його думку прикладом цих перших польських векселів можуть вважатися мамрани⁶⁸².

Особливістю піднесення торговельної активності

⁶⁷⁹ Історія Української культури: У 5 т. Т. 5. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 92.

⁶⁸⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 2: Ігри обміну. – К.: Основи, 1997. – С. 176.

⁶⁸¹ Bednarczyk J. Wesel w przystepny sposob. – Warszawa: Beck, 2004 – S. 24.

⁶⁸² Kozinski M. Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihalski, M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000. – S. 317.

в XVI ст. було те, що «в більшості міст єврейські купці поступово зайняли одне з провідних, а в деяких регіонах провідне місце в торгівлі»⁶⁸³. Відомо, що ці купці використовували спеціальні векселі, що називалися «*мамрани*».

Ще в 1622 р. в м. Тарнові двоє шотландців (Вільгельм Кіт і Джордж Петрі) заснували Торговельну компанію зі статутним капіталом, який становив 3200 золотих талярів, 4000 польських злотих і 16 000 талярів у формі боргових розписок (їх можна вважати прототипом векселя). Банк давав позики купцям з Тарнова, Вроцлава й Кракова під векселі (які називалися «*membran*»), а відсотки (що мали назву «*interessa*»), становили 7% на рік. У 1626 р. банк через недобросовісне ставлення одного з компаньйонів, Вільгельма Кіта, який утік у Торунь. Другий з компаньйонів подав позов у суд м. Тарнова, але так і не зміг повернути гроші, захоплені Кітом. Після цього інциденту за вексельні операції в Тарнові взялися євреї, а вулиця, на якій розташовувалися їхні контори, здобула назву Векслярської⁶⁸⁴.

Мамран мав написи з обох боків – на одному зазначали суму боргу й дату його повернення, на другому був підпис боржника або підписи свідків. Причини укладання угоди, її сутність і місце сплати в мамрані не вказувалися і тому його можна було пред'являти до сплати без будь-якого підтвердження.

Згідно з традиційним єврейським правом мамран без імені кредитора й підписів свідків не мав належної юридичної чинності, а для передачі мамрану третій

⁶⁸³ Історія Української культури. У 5 т. Т. 5: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 92.

⁶⁸⁴ *Bednarczyk J. Weksel w przystepny sposob.* – Warszawa: Beck, 2004. -- S. 26, 38.

особі потрібно було виконання особливих формальних процедур. Проте, оскільки торговельні угоди єврейських купців укладалися переважно на ярмарках, куди їхні ділові партнери часто приїздили з віддаленої місцевості, дотримуватися цих вимог не було можливості. Тому за рішенням лідерів польських єврейських громад для полегшення торгівлі було дозволено використовувати мамрани на пред'явника.

Пізніше з'являється «пустий» («відкритий») мамран, в якому був лише підпис особи, що зобов'язувалася повернути борг, а суму боргу й дату сплати проставляв кредитор. «Відкриті» мамрани використовували, очевидно, в першу чергу саме на ярмарках. На відміну від простого боргового зобов'язання, що мало назву «штар», використання мамрану не обмежувалося лише однією операцією: після повернення зазначеної суми мамран не знищували, а переоформлювали і подавали знову⁶⁸⁵. Мамрани були досить поширеними у Польщі й Україні, а серед єврейських купців вони вийшли з обігу лише в 30-ті рр. XIX ст.⁶⁸⁶.

З метою виявлення особливостей використання мамранів в Польсько-Литовській Україні нами було здійснено дослідження архівних матеріалів в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Самих мамранів виявити не

⁶⁸⁵ Згадки про цю форму боргового зобов'язання можна бачити в кодексі єврейського права «Тур Шулхан Арух. Хошен Мишпат» (48:1, 61:3), де йому відповідає термін «штар зехира» (Ценные бумаги и еврейский закон – www.jewish.ru/4035-7.asp).

⁶⁸⁶ Мамран // Еврейская энциклопедия. – СПб, 1912. – С. 580.

вдалося, було знайдено лише згадки про них в 10 документах другої половини (переважно 90-х років) XVI ст.

Аналіз цих документів дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, в усіх документах можна бачити назву «мамрам» (лише один раз – «мамбрам»), що свідчить на користь походження цієї назви саме від латинського *memorem* – «пам'ятна записка».

*Юско жид, арендар крем'янецький, давал мамбрам на себе пану Лаврину Дривинському на чотырыста золотых полских, тогда он до того мамраму, будучи прошоный от того жида, печат приложил и руку подписал. И есть того добре сведом иж тот жид толко на чотырыста золотых на себе тот мамрам дал...*⁶⁸⁷.

Хоча поширене уявлення про мамрани як єврейські векселі, серед знайдених нами 10 документів лише в двох згадується єврей Юсько, крем'янецький орендар⁶⁸⁸, а в усіх інших випадках мамрани видавалися й при приймалися особами з польськими та українськими іменами й прізвищами.

В документах операції з мамранами згадуються коротко, як такі, що були добре відомі й не потребували роз'яснення, що дає підставу припускати поширеність мамранів у кінці XVI ст. Очевидно, мамрани перебували в обігу одночасно з квітами, про що свідчать наступні цитати з документів:

⁶⁸⁷ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 548.

⁶⁸⁸ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 548; ЦДІАУ. – Ф. 22. – Спр. 8. – Арк. 501-505 зв.

Листы записные, квиты, реестры и мамрамы мои на листы записные и на квиты отворонные так теж и завартые в себе мел.

[переклад: «всі квити, реестри, мамрами, різні листи у себе тримав...»]⁶⁸⁹;

Квит пана Дривинского на полбочок меду ему присягу сказали а мамраму пану Дривинскому вернути ему не наказали.

(переклад: «квит на тую суму з печаткою і підписом вашої милості показував і просив повернути мамрам»⁶⁹⁰).

В цитованому вище іншому документі зазначено суму мамрану («крем'янецький орендар, єврей Юсько дав пану Лавріну Дривинському мамбрам на чотириста золотих польських»⁶⁹¹), хоча важко сказати, наскільки типовою була ця сума.

Іноді на мамрані ставилася печатка – «и мамрамы, не ведаючи на што, припечатати казал» («Казав поставити печатку на мамранах...»)⁶⁹², а також печатки свідків – «дал мамрам свой под печатью и с подписом руки своее и с печатми людей добрих» («дав мамрам свой з печаткою і підписом руки своєї і з печатками людей добрих»)⁶⁹³.

Згадується чистий (незаповнений) бланковий мамран – «...того квиту мамраму голого у ксендза просил» ... «Который мамрам належал на квитацею...»

⁶⁸⁹ ЦДІАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26 зв. – 27 зв.

⁶⁹⁰ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Спр. 8. – Арк. 501–505 зв.

⁶⁹¹ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 548.

⁶⁹² ЦДІАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 35 і зв. Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 697 зв. – 700 зв.

⁶⁹³ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 411 зв. – 412. Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 444–445).

(«того квіту чистого мамраму у ксьондза просив... Зазначений мамрам слугував квітацією...»)⁶⁹⁴, а в одному з документів йдеться про передачу мамрану у заповіт – *«на котором мамраме тестамент мел быти написан и домовлялсе того пан писар абы тот мамрам у суду был положон»* («На цьому мамрамі мав бути написаний тестамент і домовлялася з паном писарем, щоб тот мамрам був покладений у суді...»)⁶⁹⁵.

Щодо походження *мамранів* та їхньої назви, єдиної думки немає. Існує точка зору, що ці документи виникли ще в середньовічні часи в мавританській Іспанії. Спочатку вони мали назву «мукац» (скорочення від *«моці кетав зе»* – *«той, хто покаже цей документ»*; стандартного виразу, яким починався текст документа). В Польщі мукац поступово перетворюється на мамран (мамрам, мамрем).

Проте більш аргументованою є думка, що слово «мамран» походить від латинських слів *memorem*, *memorium* – пам'ятна записка, або *membranum* – шкіра, пергамент, на якому раніше писали ці документи. На відміну від Сербії й Хорватії, де існували назви векселя слов'янського походження (*zmenka* словацькою мовою, *tjjenica* хорватською), в українській, та само як в польській мовах векселі тривалий час назвалися «мамранами».

Очевидно, в дійсності мамрани (мамрами) не були виключно єврейськими фінансовими інструментами

⁶⁹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 786 і зв.

⁶⁹⁵ ЦДІАУ. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 563 зв. – 564 зв.

XVI ст. На форму і правила обігу цих письмових боргових зобов'язань, що досить активно використовувалися на українських і польських територіях, мали вплив і суто єврейські боргові документи (мукац), і квіт Литовського статуту, і норми Магдебургського права. Оскільки в Польській державі для єврейських комерсантів було створено сприятливі умови, в їхніх руках опинилася значна частина кредитних операцій, тому в подальшому мамрани асоціювалися саме з єврейськими лихварями.

--

На наш погляд, важливою передумовою поширення векселів на польсько-українських землях було те, що ці землі (на відміну від Північної Русі) опинилися в сфері впливу католицької церкви. Як зауважував О. Долинський на початку XX ст., потреба римської курії в передачі церковних податків призвела до використання з цією метою векселів, і саме таким чином вексель потрапив на польсько-українські землі⁶⁹⁶. Подібну позицію займав І. Г. Табашников, який вважав, що об'єктивна причина поширення простого векселя в Польській державі в XIV-XV ст. полягала в потребі збирати податки (церковна десятина, подушний податок) та передавати їх до папської адміністрації⁶⁹⁷.

⁶⁹⁶ *Dolinski A. Wykłady austriackiego prawa wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. «Biblioteka stuch. prawa, 1912. – S. 8.*

⁶⁹⁷ *Табашников И. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 167.*

Ще польський король Мешко I, прагнучи зближення з Римом, у 985–992 рр. передав Польщу під захист «апостольського престолу» Папи Римського. За цю протекцію польські королі мали сплачувати в папську скарбницю щорічну данину, яку в XII–XIII ст. було замінено подушним податком, що називався «динарієм св. Петра». Зібрані кошти потрібно було переправляти з Польщі в папську скарбницю, що потребувало перевезення великих сум готівкою⁶⁹⁸.

Думку про те, що діяльність папських фінансових агентів сприяла поширенню векселів і операцій з переказу грошей висловлював і М. Нейман, який вважав, що, оскільки перевезення готівкових сум було досить небезпечним (особливо на периферії величезної території, на яку поширювалася папська влада), саме це зумовило пошук іншого, безготівкового, способу передачі значних коштів. Коли в 1305 р. папську резиденцію було перенесено в Авіньон на півдні Франції, витрати на її утримання значно зросли, що і спричинило поширення Іоанном XXII в 1325 р. згаданого податку св. Петра не тільки на Польщу, а й на прилеглі до неї країни (Литву, Угорщину та ін.)⁶⁹⁹. Приблизно тоді ж на ці території було поширено й десятину, яку мали сплачувати всі світські й духовні особи. Для збирання цих коштів папська адміністрація надсилала у віддалені регіони своїх збирачів податків. Спочатку кошти пересилали в папську резиденцію готівкою, але через численні

⁶⁹⁸ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1907. – С. 14.

⁶⁹⁹ Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 14.

незручності й ризик потрібно було шукати інших способів. В таких країнах, як Франція та Нідерланди, існувала розгалужена мережа італійських купців (представників того чи іншого банкірського дому), які могли передавати кошти. Але в Польщі, а тим більше на українських землях, італійських купців було значно менше, ніж у Західній Європі через порівняно низький розвиток товарно-грошового обігу й нестабільне політичне становище. Тому італійські купці не відкривали на цих землях відділення своїх банків та контор⁷⁰⁰.

Місто Брюгге в Фландрії виявилось найближчим до Польщі й прилеглих до неї земель місцем, де були контори банкірського дому Барді. Тому з 1320 р. суми папських податків почали переправлятися в Брюгге, а в 1330 р. агенти зі збору податків одержали пряме розпорядження із зазначенням імен купців і обмінювачів грошей, яких потрібно було використовувати для передачі податків, укладаючи при цьому спеціальні документи, що мали всі суттєві ознаки векселя – величину суми, ім'я ремітента, строк сплати, підпис особи, що видала документ, а також зазначення місця й часу видачі грошей⁷⁰¹. Очевидно, припущення М. Неймана й І. Г. Табашникова про значення передачі папської десятини для появи

⁷⁰⁰ Табашников І. Г. Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. – С. 167–168.

⁷⁰¹ Neumann M. Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhundert. – Erlangen, 1863. – S. 22–29.

перших векселів в Польско-Литовській державі (зокрема в Україні) ще в XIV ст. цілком ймовірно.

В цілому ж, поширенню вексельних операцій в Україні сприяла сукупність багатьох чинників – практика кредитних і вексельних операцій італійських купців зі Львова; інститут квіту Литовського статуту; українські й польські ярмарки в XVI–XVII ст. (організованих на основі тих самих принципів, що і ярмарки в країнах Західної Європи), а також досвід використання мамранів.

3. 4. Боргові зобов'язання в Гетьманщині. Обліги

Визвольна війна 1648–1654 рр. стала початком нового періоду в історії України, який прийнято називати Гетьманщиною. Правобережна частина України залишалася в межах Польської держави, а Лівобережна Україна (власне Гетьманщина) увійшла до складу Росії, зберігаючи певну автономію, яку царський уряд поступово обмежував аж до ліквідації Гетьманщини в листопаді 1764 року.

Щодо економічного розвитку Гетьманщини, то в другій половині XVII ст. активізувалася торгівля України з Європою через Гданськ, Краків і Вроцлав а також з Кримом і Чорноморсько-Дунайським регіоном. І хоча під час Північної війни, коли шведське військо окупувало велику частину Польщі, обсяги української торгівлі знизилися, в цілому період Гетьманщини був позначений економічним піднесенням, зокрема завдяки освоєнню степових регіонів Лівобережжя вихідцями з Правобережної України, зруйнованої під час численних війн. Саме тут, на землях Лівобережної України, розквітнув дух вільного підприємництва.

Вищим військово-адміністративним органом гетьманської влади була Генеральна військова канцелярія, яка пильнувала за дотриманням стандартної форми документів з різних сфер соціально-економічного життя. До 1648 р. на

українських землях основними джерелами права були норми Литовського статуту 1588 р., Магдебурзьке право й Саксонський Статут («Саксонское зеркало»); так звані кормчі (церковні) книги і звичаєве право. Після приєднання до Росії частини українських земель з'являються нові форми права, що поєднували елементи німецького й російського права. Основним джерелом російського права було «Соборне уложення» 1649 р., яке, зокрема, визначало основне коло питань цивільного права.

У товарно-грошових відносинах на українських землях, що ввійшли до складу Росії, в XVII ст. деякий час зберігалися місцеві особливості економічної діяльності (зокрема, переважання в грошовому обігу західноєвропейських монет над російськими). Незважаючи на складну політичну історію українських земель в XVII–XVIII ст. і численні війни, в цілому спостерігалось зростання товарності сільського господарства й розвиток торгівлі, зокрема транзитної (купці з Росії та Лівобережної України через польські землі Правобережної України прямували до країн Західної Європи та Балкан).

На середину XVII ст. в Україні було понад 160 міст і містечок, проте товарно-грошовий обіг у них був не досить розвинутим через постійні війни й татарські напади. Крім того, ще однією (можливо, найважливішою) причиною, яка гальмувала економічний розвиток і стан кредитних операцій був

загальний стан грошового ринку в Польській державі в середині XVII ст., перед приєднанням Лівобережної України до Росії. В Польщі в обігу були переважно срібні монети різної якості (як в усіх країнах Європи того часу) різної якості. Повноцінні срібні монети вивозилися в Бельгію а також у Гданськ, де банкірські контори, зосередивши значні запаси польської срібної монети, переплавляли її на гроші низької якості. Падіння цінності грошей призводило до спекуляції й дестабілізації грошового й товарного ринків Польської держави середини XVII ст., що, у свою чергу, стримувало розвиток кредитних операцій.

Хоча в XVII ст. в цілому грошовий обіг активізувався, про що свідчить кількість знайдених скарбів монет (вона в десять разів перевищує кількість скарбів XVI ст.) і фінансових документів, які скріпляли всілякі угоди⁷⁰², грошова маса XVII ст. була досить різноманітна: законами польської держави, до складу якої входила більша частина українських земель, дозволявся обіг срібних монет європейських країн (німецьких королівств і герцогств, Швеції, Нідерландів, Італії, Австрії). При цьому проблема псування грошей і загального їхнього знецінення набувала все більшої гостроти; значною була кількість підроблених монет. Все це, так само як і в країнах Західної Європи, створювало потребу в пошуку безготівкових форм кредиту.

Зазначені обставини в другій половині XVII ст. суттєво впливали на стан грошового обігу в Гетьманщині. Тип господарства в тогочасній Україні мав багато спільного з формами економічної

⁷⁰² Історія української культури: У 5 т. Т. 3. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 1086.

діяльності в Західній Європі, а панування в українському господарстві індивідуальних і договірних засад мало наслідком прискорення переходу земель від дрібних власників до великих і появи в Україні значних земельних володінь. До того ж поширювалися нові форми економічної діяльності, виникали договірні об'єднань й асоціації. Проте в кредитній справі українські землі все ще значно відставали від Західної Європи, тут і далі панував натуральний кредит і лихварство.

Після укладення угоди з Росією в 1654 р. було визнано свободу торгівлі, внаслідок чого в Гетьманщині з'явилося багато російських купців, які були краще організованими (оскільки вони з давніх часів розглядали свою діяльність як професійну) і тому становили серйозну конкуренцію українським купцям. Крім російських купців, у Гетьманщині торгівлю вели російські солдати (це не заборонялося українськими законами), а також розкольники. Обмеження для розкольників стосувалися видачі векселів та інших боргових зобов'язань, але, не зважаючи на це, торгівля серед розкольників була в XVIII ст. настільки поширеною, що вже в 1766 р. розглядалося питання про переведення всіх розкольників в купецький стан, а в 1775 р. їх було приписано «до посадів» на таких самих правах, як і російських купців⁷⁰³.

Цехова організація торгівлі стримувала розвиток купецтва як окремої соціальної верстви. Тому в Україні в XVII ст. окремого торговельного класу, по суті, не існувало, а гетьманському урядові доводилося допомагати українському купецтву. Потрібно врахувати й те, що вже на початку XVIII ст. цар Петро

⁷⁰³ Полное собрание законов Российской империи. – Т. XX. – № 14817.

І вживав заходів для того, щоб українські товари експортували лише через російські порти, хоча це потребувало часу й значних витрат на транспортування. Ця тенденція царського уряду існувала й надалі. Таким чином усі торговельні зв'язки Гетьманщини поступово переходили під контроль Росії, що спричиняло незадоволення традиційних торговельних партнерів України, зокрема Австрії.

Загалом українська торгівля була недостатньо організована: це була дрібна торгівля, що обслуговувала регіональні ринки⁷⁰⁴. З України вивозили в Росію переважно сировину (шкіра, спиртні напої і худоба), а з Росії ввозили сільськогосподарський реманент, інші металеві вироби, тканини й хутро. На цих операціях збагачувалися українських купців, і деякі з них (Тетеревський, Котович, Іванов та Зосимович у Києві, Томара в Переяславі, Ширай у Стародубі, Прогара в Новгород-Сіверському) накопичили великі капітали. Торговельний капітал у цей час формувався переважно військовим, а також обмінним способом, і першими власниками капіталу були козацькі ватажки, а потім – шляхта Гетьманщини, яка у XVIII ст. повністю контролювала велику торгівлю⁷⁰⁵.

Основною особливістю ринку в Гетьманщині кінця XVII ст. було те, що на ньому торгували переважно предметами споживання. Через дефіцит готівкових грошей в кінці XVII – на початку XVIII ст. й

⁷⁰⁴ Винятком була лише торгівля грішми, відома в Стародубі ще в XVI ст. (*Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях: В 3 т. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Государственное издательство Украины, 1923. – С. 28*).

⁷⁰⁵ *Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 136.* Значним багатством володіли гетьмани П. Полуботок та К. Розумовський (річний прибуток останнього досягав 600 000 карбованців) (*Слабченко М. Е. Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. – Харків: Державне видавництво України, 1923. – С. 101*).

переважання операцій натурального обміну кредит не розвивався, а в зовнішній торгівлі на той час взагалі не використовувався. Внаслідок цього доступ українських товарів на іноземні ринки був значною мірою обмежений⁷⁰⁶

У внутрішній торгівлі Гетьманщини важливе значення мали ярмарки, що були основною формою торгівлі, і саме через ярмаркову торгівлю в Україну проникали західноєвропейські прийоми не тільки кредитних, а й вексельних операцій. На міських ярмарках кредитування мало не менше значення, роль, ніж на ярмарках Західної Європи.

З приводу ярмарків в Україні, П. Алепський писав у середині XVII ст.: «У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року; кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті»⁷⁰⁷. Ярмарки зазвичай відбувалися в точно зазначені строки, оскільки на них з'їжджалися купці з усіх кінців України й зарубіжних країн для обмінних операцій і для укладання угод про товаропостачання, кредитування або виплату боргів. Кожне місто мало щотижневі торги, на яких відбувався обмін товарами з сільськогосподарською округою і принаймні один ярмарок на рік. П'ять ярмарків проводилося в Самборі, по чотири – в Жовкві, Снятині, Новокостянтинові, Борщеві, Копайгороді, Касперівцях. По три ярмарки мали Чернігів, Ярослав,

⁷⁰⁶ Відомий на початку XVIII ст. український купець Кандиба, який возив продукти в Гданськ (Данциг), не зважаючи на постійні торговельні зв'язки з цим містом, не мав там кредиту і змушений був купувати товари для торгівлі ними в Україні лише на ті гроші, які він одержував від продажу своїх товарів.

⁷⁰⁷ Про значення ярмаркової торгівлі для громадської думки свідчать слова з королівського привілею 1771 р. на проведення ярмарків у м. Коростишіві: «Бажаючи у якнайліпшому щасті, оздобах і достатках бачити королівство, довірене нам від Бога, дуже хочемо, щоб усі міста й містечка через торгівлю і ярмарки до найліпшого прийшли становища з користю для всіх мешканців і держави» (Історія української культури: У 5 т. Т. 3. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 1056-1058).

Тернопіль, Бар, Зборів, Фастів та інші міста й містечка. У Жовкві ярмарок тривав шість тижнів, в Ярославі – чотири тижні; по два тижні тривали ярмарки в Чернігові, Бродах, Житомирі, Володимирі. Найзнаменитішими були ярмарки в Ярославі, Перемишлі, Снятині та Язлівці, які привертали увагу купців з сусідніх країн.

Кількість ярмарків швидко збільшувалася, і якщо в 1665 р. в Гетьманщині їх було лише 40, а в 1722 – 35, то в кінці XVIII ст. тільки на Полтавщині нараховувалося до 250 ярмарків, а всього по Лівобережній Україні – до 500 ярмарків. Ярмарки Гетьманщини в XVII ст. були в руках іноземців, зокрема, такі торговельні міста як Стародуб та Ніжин контролювали греки. Вони були посередниками між московськими купцями й польськими євреями, оскільки останні не мали можливості безпосередньо торгувати ні з Україною, ні з Росією. Ця традиція зберігалася в першій половині XVIII ст., і подібні посередницькі операції здійснювали ніжинські комерсанти грецького походження Метакса і Євстафієв, які брали з російських купців за посередництво від 10 до 25%.

Голод наприкінці XVII – початку XVIII ст. в більшості країн Європи значно підвищив попит на гроші. Грошова криза охопила всю Європу – в Україні її наслідком було зростання ціни на срібні й золоті гроші через брак на ринку дорогоцінних металів. Хоча український уряд ще з часів Богдана Хмельницького випускав власні монети, дефіцит дорогоцінних металів

не дозволяв мати її в необхідній кількості, тому вже в XVII ст. обговорювалася ідея випуску паперових грошей.

У цей час на грошовому ринку України в обігу були – литовські, польські та німецькі монети. Після приєднання Лівобережної України до Росії в обігу з'явилися російські гроші, а з 1709 р. розрахунки в Гетьманщині вели тільки в російських грошових одиницях. Внаслідок цього на лівобережних ярмарках значно зросла кількість обмінювачів грошей і здійснюваних ними кредитних операцій, що почало непокоїти уряд. Тому в універсалі гетьмана Скоропадського 1720 р. навіть передбачалося переслідування тих, хто *«жадных не отправует гендліов, тилько менянем грошей бавится, яко всюди тое тепер звикли чинити»*⁷⁰⁸. Через заборону вивезення з Лівобережної України срібних монет, насамперед талярів (основна платіжна одиниця тогочасного міжнародного ринку), купці були змушені одразу після перетину кордону Лівобережної України брати позику навіть для сплати мита, що сприяло розвитку кредитних операцій. Кредити поверталися зазвичай на «контрактах», культура проведення яких складалася під впливом міжнародної практики.

В Україні курс іноземної монети був гнучким на відміну від Росії, де уряд встановив фіксований курс таляра – 64 коп., і в 1651–1702 рр. він змінювався в інтервалі від 36 до 52 коп., а в 1733–1775 – від 1 крб 10 коп. до 1 крб 40 коп. Ускладнювало

⁷⁰⁸ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ. ІР). – Спр. VIII-1662. – Арк. 23 зв. – 24 зв.

ситуацію те, що російські грошові контори в Києві і Смоленську забороняли вивіз з України до Польщі та інших країн золотих та срібних монет і зливків (особливо талярів – платіжної одиниці міжнародної торгівлі). Натомість, дорогоцінні метали планомірно вивозилися з України до Москви, а в обігу залишали тільки мідні або неякісні монети, що призводило до монетної спекуляції та збагачення обмінювачів грошей⁷⁰⁹.

У торгівлі XVII ст. використовувалися різноманітні форми трансакцій, найпростішою з яких був простий обмін. Найскладнішою формою організації торгівлі були трансакції за попередніми угодами-контрактами, а для обміну товарів на гроші купці зустрічалися на ярмарках. Наслідком поширення укладення попередніх угод стало виникнення у Львові ще в першій половині XVII ст. так званих «контрактів» – з'їздів багатих купців, де розраховувалися за контрактами й укладали нові⁷¹⁰. В роботі контрактів активну участь брали фінансисти, що сприяло розв'язанню проблем грошового обігу, що виникли в Україні в середині XVII ст.

Оскільки існував дефіцит грошової маси, власники грошей намагалися не пускати їх в обіг, а зберігати в надійному місці. В обігу перебувала лише незначна кількість грошей; і одержати кредит для торговельних операцій було нелегко. Такий кредит

⁷⁰⁹ Оскільки вивіз срібних грошей з Лівобережної України було заборонено, це також сприяло розвитку кредитних безгрошових операцій (фактично – операцій обміну того чи іншого майна, хоча формально операція називалася купівлею або продажем), а борги поверталися на контрактах або ярмарках (Історія української культури: У 5 т. Т. 3. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 1084).

⁷¹⁰ Коли в 1774 р. Львів увійшов до складу Австрійської імперії, контракти перенесли в м. Дубно, а після того, як за третім поділом Польщі Дубно увійшло до складу Росії, контракти почали відбуватися в Києві.

передбачав значні відсотки, які зростали зі зменшенням довіри до кредитора⁷¹¹.

Гроші під відсотки охоче позичали монастирі, міські, цехові й полкові установи. Відсоток кредитних операцій у середині XVII ст. становив 7–10 річних, а іноді до 20 річних і більше. Суд визнавав дозволеним відсоток до 18, а купецькі звичаї – до 24. За давнім же, «коронним» (польським), законом дозволялося брати не більше ніж 10% річних, а осіб, які брали більше, вважали злодіями. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ...» зазначено, що відсотком є та сума, яка береться за позику. Те ж, що береться *«сверх такого устава»* вважалось «лихвою», тобто лихварським відсотком. Проте в дійсності лихварський відсоток був значно вищим.

У XVIII ст. український уряд боровся за зменшення «казенного» відсотку до 6% річних, хоча пізніше цю норму підняли до 12% під впливом звичаїв, що існували в сусідній Польщі. За гетьмана Д. Апостола українське законодавство дозволяло 11% річних, хоча на практиці лихварі брали до 50% через брак готівки. Кредитні операції у XVIII ст. поширилися й серед нижчих верств суспільства. Через бідність селяни були змушені брати в борг гроші і

⁷¹¹ Якщо старшині надавався кредит під 4% на місяць, то селянам – під 6% (Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях: В 3 т. Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. – С. 51).

реманент; не маючи змоги повернути борг, вони мали відробляти позику власною працею⁷¹².

У другій половині XVIII ст. розширення торговельних операцій українського купецтва створило потребу в більш довгостроковому кредиті під нижчі відсотки. Такими могли б стати позики Комерційного банку (його було відкрито в 1754 р.) під 6% річних, проте банк було створено насамперед для потреб російського дворянства. Українська шляхта одержала право на отримання кредиту лише в 1783 р., проте реально користуватися послугами російських банків могли тільки ті українці, що мали в Росії маєтки або торговельні підприємства, тому для більшості українських купців цей кредит був недоступний. Через це ще в 1767 р. українські купці пропонували відкрити в Гетьманщині позикові банки з відсотком не вищим від 8% річних, проте ці плани не було реалізовано.

Усі ці обставини призвели до поширення в Гетьманщині боргових документів – *квитанцій, розписок, боргових листів, «обліків» і векселів*. Значне підвищення цін на предмети першої потреби у XVIII ст. мало наслідком поширення практики застави землі. Для документального підтвердження цієї операції використовували письмовий акт, який мав форму «квитка». Крім того, широко практикувався продаж у кредит, при цьому іноді укладалося письмове боргове зобов'язання, що називалося «облік», «облек»,

⁷¹² Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст: У 3 т. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. – Харків: Державне видавництво України, 1923. – С. 102-103, 105-106.

«облег», «обліг» (очевидно, від лат. *obligatio* – зобов'язання)⁷¹³. Розглянемо детальніше ці кредитні документи часів Гетьманщини.

Квитанція в XVII ст. майже не відрізнялася від адміністративних листів і розпоряджень, про що свідчить початкова частина усталеної форми квитанції – «*всем, кому того ведати будет потребно, ознаймуем...*», але помітка «*кветанция*» (іноді «*квиетанция*») і використання слова «*квитуем*» (пор. з «*квитавати*» в термінології Литовського статуту) і печатка давали підстави зараховувати ці квитанції до боргових документів. Для тогочасних квитанцій властивою була розширена основна частина тексту, де детально викладалися умови взаємин особи, що видала квитанцію, та її адресата. Це можна бачити з такого прикладу.

1751 р., вересня 16

Кветанція

По определению генерального подскарбія принято в скарб войсковой у войскового канцелярыста Максима Руновского денег сто тридцать пять рублей, взысканных з Филипа Купчинского вместо издержанных в учрежденной по доносу ево, Купчинского, бывшой комиссий на коммиссионные расходы, також и оставшие за расходом при той комиссии, которие і в приход записани.

И в том ему, Руновскому сія кветанция при печати канцелярской дана 1751 года сентября 16 дня.

⁷¹³ Історія української культури: У 5 т. Т. 3. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 1075, 1078, 1083.

*Генеральний подскарбій Михайло Скоропадский
Подканцелярыст Никифор Виндер*

(печатка «Канцелярії малороссійской»)⁷¹⁴

Пізніше ця частина квитанції стає більш лаконічною і формалізованою.

1745 р., січня

*1745 году генваря 23 дня принято денег в скарб
войсковый от пана Симона Лизогуба у винокурних
казанов четырех показанщини четири рубле и восем
десять копеек, а в приеме денег дана квитанция.*

Зборщик городничий Василий Сиберский⁷¹⁵.

Очевидно, квитанції часів Гетьманщини можна вважати прямим продовженням квіту Литовського статуту.

Розписки з'являються в Гетьманщині в середині XVIII ст. Їх використовували для фіксації боргових зобов'язань у побуті, соціально-економічних відносинах і судочинстві. Розписки склалися за усталеною формою: «Я, ниже подписавшийся, дал сию росписку...». Далі викладалися умови боргового зобов'язання. Завершувалася розписка розгорнутим підписом автора, а за потреби і свідків. Наведений

⁷¹⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 132. Тут і далі збережено специфічну орфографію документів.

⁷¹⁵ Там само. – С. 132.

нижче зразок розписки цікавий згадками про облік (обліг), на додаток до якого було видано цю розписку.

1750 года апреля 21 дня

По облику умершаго бунчукового товарища Михайла Есмонтовского саморучном и кроме облика, пятнадцать рублей, жена его Марина Скоруповна уплатила мне всех денег пятьдесят пять рублей, и по уплате оных для верности, от мене за рукою моею дана в принятии росписка.

*Анна Есмонтовская*⁷¹⁶

Квитанції використовувалися, щоб документально оформити грошові зобов'язання. Помітка «квитанція» була заголовком, основна частина документа стала більш лаконічною й формалізованою; обов'язковим атрибутом квитанції була печатка.

Позикові листи, подібні до векселів, використовував відомий стародубський купець С. Ширай ще в XVII ст., а у XVIII ст. вони набули поширення по всій Гетьманщині. Ці позикові листи являли собою формальний акт – письмове боргове зобов'язання, засноване на домовленості між учасниками угоди з метою додержання їхніх інтересів (інтереси третіх осіб до уваги не бралися).

Позиковий лист в цей час не мав чітко визначеної форми, проте це не порушувало чинності документу. Особливість позикових листів була в тому, що в них

⁷¹⁶ Там само. – С. 135.

вказувалася причина виникнення боргової угоди, і тому ці листи не були абстрактним зобов'язанням. До того ж сам формальний документ мав другорядне значення: потрібні були свідки боргової угоди та їхня згода взяти на себе відповідальність за сплату боргу за потреби (відсутність підписів свідків перетворювали позиковий лист на просту боргову розписку). Строку сплати не надавалося принципового значення, що також відрізняло позиковий лист від векселя. З огляду на наявність свідків і поручників зазначення місця укладання угоди не мало значення.

Ще одним документом, який значно більше нагадував вексель, був *облік*, який використовувався для грошових позик. Наведемо приклади обліків першої половини XVII ст., знайдених нами в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). В цьому й наступних документах ми виділили потрібні місця.

Писаніє Карпа Шаули к гетманам с прошением универсала об отдачи ему кредиторами его облеков за позиченные ім, Шаулою, денег в оних кредиторей. 1730 году юля 4 д. № 652.

(...) по уневерсалу ясневелможности вашей, прошлого 1729 г. ноевр. месця, о невзиманіи таких процентов, везде опубликованному, уплатил я ем, кредиторам. А показанного интересу 80 руб. не доправляют на мене, однак облеков, от мене принятых, и по сю пору не возвращают неведомо для чого.

*Прето прошу ясневелможности вшой повелеть
висшеписанным кредиторам моим возвратит мои
облегки імь от мене данніе, которіе у них удержани,
чтоб они опосле по тих облекгах мененных процентов
на мне доправить не похотели.*

*Ясневелможности вшой премлстивейшого моего
патрона и добродеея низайший слуга бунчуковий
товариш Карп Шавула⁷¹⁷.*

1744 году, мсця августа 1 дня.

*Мы, нижеподписавшыися, объявляем сим нашим
облеком, кому о том выдать потребно будет, в том, что
взяли мы в позикy в чесного отца Івана Фаевского
денег рублей сто готових, которые денги повинни
будем мы отдат в прійдучий год 745, и проценту за
оные денги повинни будем отдать рублей десять и пару
штучок китаю. Буди же на вишпрописаній термен не
отдано, то повинни будем, не входя в суд, все протори
и убитки пополнит. Буди же, ховай Боже, на нас
смерти, то повинна будет мати наша или жени такой
долг виистит без всякой отговорки. В том і
подписуемся своеручно⁷¹⁸.*

Для впевненості у сплаті грошей в разі видачі
обліку обов'язковим було надання кредиторів права
на певне майно боржника або навіть і на особу
боржника. Якщо майнового забезпечення позики не
було, використовували поручництво, запозичене з
польського права, і облік мали підписати кілька
заможних господарів. Поручником могла стати особа,

⁷¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3318.

⁷¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14498, арк. 3.

що володіла нерухомим майном, вартість якого покривала розмір боргу.

Оскільки вартість майна потрібно було доводити перед представниками влади, майнове забезпечення обліку виявилось незручним і скоро в Україні почали використовувати простіші форми забезпечення позик під заставу як рухомого, так і нерухомого майна. Відомі численні акти, що свідчать про такі позики під заставу. Зокрема, в XVII-XVIII ст. великим кредитором був відомий Межигірський монастир біля Києва.

Нерухоме майно або відразу переходило в розпорядження кредитора, або через той час, на який надавалася позика. Якщо боржник не хотів повернути борг, кредитор звертався до представників уряду, які видавали так званий «причинний лист», коли ж і після цього борг не повертався, видавався «арештний лист» і нерухомість переходила до позивача. Крім того, до функції магістратських судів входив розгляд питань про неузгодженість у строках сплати боргів. Іноді обліг передбачав відробіток боргу або навіть і особисту залежність боржника, що можна бачити в такому прикладі.

1716 р. А. Лизогуб взяв у свого шинкаря за несплачений борг його дочку 8 років. Шинкар погодився, що «если бы не мог по сей облегацей своей так учинити, то волно будет, не контентуючися

самою девчиною, мене, перечувши де буду, самого или жену мою одшукати» на відробіток до пана Лизогуба⁷¹⁹.

Як правило, облік погашався за участю представників полкових або сотенних влад. Погашення могло бути частковим, і тоді воно передбачало переписування залишку не сплаченої суми. Якщо учасником обліку був іноземець, то Генеральна Канцелярія вимагала перекладати текст обліку відповідною іноземною мовою. У XVIII ст., коли обліки набули найбільшого поширення, їх виписували тільки на суму, що перевищувала 12 крб.⁷²⁰.

Облік як форма боргового документа існував і після опублікування першого вексельного статуту Російської імперії, про свідчить наведений нижче зразок обліку, датований 1794 р.

1794 года сентября 20

Я, ниже подписавшийся, дал сей облек его высокородию господину статскому советнику и кавалеру Григорию Карповичу Доленскому в том, что визичил я в него, господина Доленского, на свою надобность денег сорок четыре рубле ровно до срока следующего (1795) году сентября до 20 число. Буди ж бы в прописанной срок таких денег сорока четырех рублей ему, господину Доленскому, не отдам, то обовязуюсь без всякого суда и права удвое уплатить, то есть восемьдесят восемь рублей.

⁷¹⁹ Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст: У 3 т. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. – Харків: Державне видавництво України, 1923. – С. 113.

⁷²⁰ Права, по которым судится малороссийский народ / Под. ред. А. Б. Кистяковского. – К. (б. изд), 1879. – Гл. XVI. – Арт. 1. – № 1.

*В том и подписался уезда Борзенского
жителствующий в селе Курене полковой канцелярист
Павел Завгородний⁷²¹.*

Крім того, в дрібній та великій торгівлі використовувалися такі форми фіксації кредитних операцій, як купецькі контракти за власноручним підписом сторін, а також купецькі книги й боргові реєстри. Ускладнювало торговельні операції й те, що в їх проведенні, укладанні угод та видачі векселів брали участь російські купці та інші торговельні агенти. Все це потребувало знання тогочасного законодавства й досвіду укладання формальних актів і тому сприяло поширенню в найбільших центрах торгівлі діяльності приватних маклерів.

Пізніше, коли Гетьманщина все більше включалася в економіку Російської імперії і на території України набувало поширення російське торговельне законодавство, інститут «партикулярних» приватних маклерів став поступово зникати і на зміну йому приходили «казенні маклери»⁷²², які проводили переважно кредитні операції під відсотки, що передбачали заставу речей і товарів, які в разі несплати боргу переходили у власність позикодавця.

Хоча для українських купців (так само, як і для іноземців, що проводили торгові операції в Україні) облік виконував функцію векселя, він був чинним

⁷²¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 138–139.

⁷²² Полное собрание законов Российской империи. – Т. XV. – № 11034.

лише на території Гетьманщини, а російські купці не приймали обліків. Через це представники Головного магістрату в Комісії 1767 р. пропонували, щоб облік було визнано рівним в правах з російським векселем або взагалі замінено векселем⁷²³.

Після опублікування в 1729 р. російського вексельного статуту в Гетьманщині почали використовувати векселі. Наведемо два досить типові зразки українського векселя середини XVIII ст.

Нежин, октоврия 24 дня 1748 году

Вексель на 112 рублей

К еден год есть в двенадцать месяцев, считая от сего октоврия двадцать четвертого числа; 1748 году по сему одинакому векселю повинен я заплатить господину екзактору Самойлу Феодоровичу его благородию Пелле, Понову (ілы кому прикажет) рублевою монетою сто дванадцать рублей.

Векседавец асаул полковой чернеговский

Елисей Рашко

Город Стародуб тысяча семьсот шестьдесят пятого году февраля дванадцатого дня

Вексель на 500 рублей

Считая от вышеописанного числа сего году чрез один месяц по сему одинакому векселю повинен я Стародубовского полку Повету Погарского господину судий земскому Степану Лашкевичу (или кому он от

⁷²³ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях: В 3 т. Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма. - Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. - С. 50.

себе поверить) монетою доброю серебряною ходячою суммою пять сот рублів заплатить.

Векселя давец рижский маштовый бракар

*Michael Dalbin*⁷²⁴

Очевидно, векселі не одразу здобули визнання як інструмент комерційного кредиту: про тривалий шлях запровадження норм вексельного статуту 1729 р. свідчать виявлені нами такі архівні документи.

Октября 21 дня 1764 году. № 12592.

Божиею милостию мы, Екатерина Вторая, императрица и самодержица всероссийская и прочая и прочая и прочая.

Високоблагоурожденному намъ любезно верному нашему подданному (...) графу Кириллу Григориевичу Разумовскому и всему Войску Запорожскому наше императорское милостивое слово.

По состоявшемуся в 1729 году векселному уставу о казенном векселном переводе зделано такое учреждение, что по-справедливости происходила б от того великая полза, естли б так исполнялось, как предписано. Во-первых, что казна освобождается расхода, биваемого от провозу денег, а с другой стороны, всякой нужду имеющей, особливо торгующее купечество, избегнув такового ж от провозу убитка, лишаются и опасности, каковую они имеют всегда должны, везучи наличные денги. Но как при употреблении сего учреждения настоят крайнейшая нужда, даби оное во всех ево предписанных правилах

⁷²⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 138.

содержано било без малейшаго упущения, то не без сомнения, что векселной с казенной стороны перевод время от времени пришел в упадок от нескорого выплачивания по подаваемым векселям теми, кому оное вверено. И для того ми, чрез сие, все до сего приводя в векселной уставе касающееся, накрепчайше подтверждая, повелеваем по оному поступат непременно, а естли и за сим указом еще окажется, что объявляемым от подавателей векселям скорого платежа не будет, то все причиняемое чрез то убитки, проценти и рекамбію взискивать с тех, кто оному промедлению причиною будет, не приемля в оправдание того, что тех сум, на которые откуда вексель дан будет, в наличии не состояло, ибо в упомянутом векселном в казенных денгах переводе в 7 пункте предписано, что ежели налицо денег не будет, то взять под образ займа в других командах, где денги есть, и по тому неотменно надеемся, что сие наше все милостивейшее напоминовение судебным местам основанное на очевидной ползе казенной, и всех наших верноподданных служить будет к точному исполнению нашего соизволения, чтоб никто из отдавших денги свои для переводу вимишленными волокитами до убитков доведени не били, напротиву того, сим образом и всякой, лишась напрасных убитков от перевозу и биваемых в пути разных опасностей, тем охотнее чрез судебные места денги свои переводить будет. И о сем повелели ми нашему Сенату публиковать по всем судебным местам, о чем из оного во все присутственные места, также в губернии, провенции и города наши указы и послании.

В Санкт-Петербурге.

Октября дня, 1764 году⁷²⁵.

*По ордеру его ясневелможности с присилкою
копїи высочайшей грамоты о подтверждеши по
векселному уставу о казенных денгах векселного
перевода и о протчем.*

1764 году ноябра 10 д. № 2054.

(...)

*Граф Кирил Разумовскій, гетман и кавалер
Нашей Генеральной войсковой канцелярии*

*Сего октября 21 дня какова присланна к нам
высочайшая ея императорскаго величества из
Правителствующаго Сената грамота о подтверждении
по состоявшемуся в 1729 году векселному уставу о
казенным денгам векселного перевода и о поступании
по оному непременно, как в том учрежденіе зделано и
о протчем в оной височайшей ея императорскаго
величества грамоти, отсилая при сем в вашу
Генеральную войсковую канцелярию справочную
копию, приказиваем такови же копии для
пупликования і непременного исполнения розослать
при ордерех от оной Генеральной канцелярии во все
малороссийсие полки, також в Сечь Запорожскую и в
другие судебные места.*

На подленном тако: Гетманъ граф Разумовскій.

1764 году октября 23 д. Сп. -бург⁷²⁶.

Очевидно, у XVIII ст., після ухвалення
вексельного статуту 1729 р. у Гетьманщині в обігу

⁷²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18016. – Арк. 3–3

⁷²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18016. – Арк. 1.

були одночасно векселі й обліки – вони виконували однакову саму функцію⁷²⁷. Оскільки російське право все ще значною мірою орієнтувалося на норми Соборного уложення, то в правовій свідомості обліки та векселі сприймалися як український аналог боргових кабал. Про це свідчить, зокрема, наступна цитата:

«...таковые облики не иное что значать, как кабалы, которым-де по "Уложению" к платежу срок назначен только 15 лет, а оным обликам миновало более 30 лет...»⁷²⁸.

Детальніше про співвідношення обліків і кабал йдеться в ще одному знайденому нами в архіві документі, у якому виділено місця, що дають змогу простежити співвідношення понять «облік» і «кабала».

*Высокородному и высокопревосходителному
г(о)сп(о)д(и)ну генерал-аншефу, киевскому генерал-
губернатору Новороссийской губернии главному
командиру и ковалеру Федору Матвеевичю Военкову.*

*От надворного советника и описных
расколнических слобод управителя Варыпаева*

Репорт

*Ордером вашего высокопревосходительства по
жалобам полского шляхтича Яна Приборы и ведомства
Волостной канторы слободы Добрянки обывателя
Михаила Крашенинникова пущенным от 10 д(ня)*

⁷²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 1-5, 11.

⁷²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 29.

прошедшаго августа сего года мною того ж августа 19 д(ня) полученным между прочим повелено калужского купца Ефима Чижева и братьев ево родных реченной слободы Добрянки жителей Петра и Варфоломея Чижевых же, не смотря ни на какие их отговорки принудить, чтоб они долговые умершаго отца их денги сколько по выкупленным полским жидом Янкелем Худоминским в пруском городе Королевце обликам надлежит не отдавая объявленному добрянскому обывателю Михаилу Крашенникову с показанным жидом Янкелем, которой чрез многие годы от платежа оному Крашенникову имеющагося на нем, Янкеле долгу отбывает и укривается. А между тем всемерно мне повелено наблюдать, чтоб Чижевы по обликам отца их жиду Янкелю денег без ведома Волостной канторы отнюдь не отдавали, и в том обязать их поручною подпискою с крепким подтверждением, а что помянутой жид Янкель к Добрянскому фарпосту когда востребуется являлся и с кредитором своим, Крашенниковым непродолжительно рощет учинил и во всем его удовлетворял, о том к маршалку повета Речицкого Халецкому от вашего высокопревосходительства писано. I во исполнение онаго вашего высокопревосходительства ордера помянутые калужской купец Ефим Чижов з братьями ево слободы Добрянки обывателми Петром и Варфоломеем в Волостную кантору сысканы и ко взносу денег позначенным отца их обликам понуждаемы были, и о[н], реченный Ефим Чижов поданным в Волостную кантору доношением между прочим представил. Она-де кантора неотступно требует, чтоб по упоминаемым имеющимся у жида Янкеля Худоминского обликам отца их, денги

внесены были, но им-де, Чижевым, по тем обликам платить не следует, и оные-де облики у кого б ни были и кем бы ни представлялись ко взысканию, по них платежа недействительны суть.

По тому что имеет он, Чижев, полученное из прусского кениксбергского магистрата писанное на немецком языке за подписанием тамо присутствующих о присходящих со отцом ево, Чижевым, о оных обликах в 1738-м и в 1739-м годах тамошних судах свидетельство с приложением справочных копий, так же писанных на немецком же языке, в коих-де ясно изображается, яко означенные имеющиеся у жида Янкела облики состоят недействительными, и яко по тамо бывшему о тех обликах делу доходило до вышшей тамо ж апелляции и оставлены те облики уничтоженными, да и на оных облигациях никакова по купеческому поведению о платеже от кого оной жид получил подпису не имеется, и естли б кто и кроме вышеупоминаемых обликов еще какие на отца их письма к платежу представлял и удовольствия просить имел, а он, Чижев, так же и брат ево никакова в наследство от онаго бывшего отца имения и пожитков ни малейшаго ничего не имеют, о чем-де могут засвидетельствовать знающие одного отца их полское шляхетство и мещан и российские купцы из здешних описных слобод многие ж обыватели. Сверх же того особливо ему, Ефиму, оной отец ево дал своеручное отдельное письмо, в коем значить, что он платить долгов отца своего не должным за показанным в том обстоятельством оставлен, да и по уложенному-де десятой главы 245-м и по векселному уставу первой главы 22-му пунктам взыскивать положения не определяется, и потому-де он, Чижев, з братьями

своими, которые состоят от него в разделке ж
подверженными за означенного отца их долги платить
не состоят, к тому ж-де все облигационные письма
ничто другое значить могут, как даваемые о
заемных денгах кабалы. По Соборному уложению ко
взысканию по тем кабалам срок положен толко чрез
пятнатцат лет, а оным обликам миновало лет более
тритцати.

(...)

...покорно сим и репортую. И что о всем
вышепрописанном повелено будет учинить, на то
ожидать имею повелительный от вашего
высокопревосходительства резолюции.

Сентября 23 дня 1770 года.

Надворной советник Прокоп Варопаев⁷²⁹.

Поняття «облік» у цьому документі тотожно
поняттям «облігація» і «облігаційний лист» (порівн. з
littera obligatore, зобов'язальним листом німецьких
купців часів Ганзейського союзу), а далі відзначається,
що облігаційні листи «*ничто другое значить могут, как
даваемые о заемных денгах кабалы*». Ще цікавішим є
інший документ другої половини XVIII ст., знайдений
нами в тому самому архіві.

В Уложении главы 10 в статьях напечатано

В 245-й.

Будет кто кому дав на себя в заемных денгах
кабалу или в вотчинном очищенье, или в ином каком
деле нибудь какую крепость да умрет, а после его в
животах его останутся жена его и дети, или иные кто

⁷²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 19-22.

его роду, а как он жив был, и у него по тем кабалам в заемных денгах, и по записям в вотчинном очищение с исцы суд был, а судные дела по смерти его не вершены, а по тем судным делам довелось было его обвинить, и исцом по тем делам велеть исцы их править, того умершаго на жене и на детях, или на иных роду его, кто после его в животах его останется, и кому даны будут вотчины его, а будет по тем заемным кабалам, и по всяким крепостям, у того умершаго как он жив был с исцы и суда не было, а похотят исцы по тем крепостям исков своих искати того умершаго на жене и на детях, или на иных роду его, кому живот его и вотчины достанутся, и им в тех их исках того умершаго на жену и на детей и на иных роду его суд дати, и по суду и по сыску указ ему учинить, до чего доведется.

В 256-й.

А давати по заемным кабалам суд в пятнадцать лет, а сверх пятнадцати лет в заемных денгах, по кабалам суда не давать.

В 257.

А будет которая заемная кабала и старее пятнадцати лет будет, а уплата по ней была, а в котором году та уплата была, и то на той кабале подписано иминно, и по той кабале, в досталных заемных денгах, и сверх пятнадцати лет суд давать, с того году как был платеж за пятнадцать же лет.

Вексельного устава главы 1-й в пункте 22-м

Ежели подавател или принимател померли до сроку векселя, то надлежит наследникам, душеприкащикам и прочим, кто во управлении после умершаго подавателя остались, требовать платежа от наследников, душеприкащиков и прочих управляющих умершаго приемателя в доме его, и когда потому

векселю платеж не учинится, то надлежит протестовать, буде ж спор учинится в том, что наследникам, душеприкажчикам и прочим умершаго подателя в отдаче денег верить не станут и представят к тому законныя причины, тогда в приеме денег надлежит с подателеву сторону порук дать наследникам приемателя, что они без убытку были.

Да по присланному из Правительствующаго Сената на представление г(оспо)дина генерала аншефа киевского генерал-губернатора Новороссийской губернии главного командира и кавалера Федора Матвеевича Военкова, а по доношению киевского магистрата от 14-го ноября 1768 году указу велено, как векселной устав есть непременный закон, по которому векселя ненарушимо сохраняются, напротив чего и магдебургские права в Малороссии издревле в употреблении, на которых облики или записи свое основание имеют, то по вступающим от заимодавцев долговым вексельным искам и надлежит поступать по вексельному уставу, а по **облечным по тем магдебургским правам**, не давая векселю пред обликом преимущества, а облики содержат в своей силе по их правам⁷³⁰.

Порівнюючи нормативні положення «Соборного уложения» про боргові кабали, вексельного статуту 1729 р. і звичаєвого права, яким було підкріплено використання обліків, автор документа відзначав, що обліки вживаються з давніх часів на підставі магдебурзького права, а векселі не мають переваг перед обліками, які й надалі зберігають свою чинність.

⁷³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 24.

Цікавою є згадка про скрипти («облики, векселя, также и скрипты...»), що являли собою, очевидно, якусь форму письмового боргового зобов'язання.

«...из репорта волостной канторы за рукою вашего высокоблагородия видно, что помянутым добрянским расколникам Крашенинниковым должен живущей в Полше во владении шляхтича маршалка Халецкого жид Янкель Худоминской немалою суммою, от которого из оных расколников Крашенинников имеет урядовое верующее письмо, чтоб взыскат ему з живущих в Польше в слободе Спасовой калужских купцов Аверкия, кои уже умре, и сына ево Ефима Чижевых денег девятнадцать тысяч дватцать семь пруских гульденов, кои-де должны они, Чижевы, заплатить оному жиду по векселям и обликам, также и по скриптам, которые выкупил он, жид, в пруском городе Королевце, и со оных реченному Крашенинникову тот жид дал копии, а подлинныя имеет у себя с те, что как оной Крашенинников те денги с процентами на помянутых Чижевых взыщет и для розделу с ним, жидом, в полскую слободу Ветку или в местечко Халец представит, тогда оной жид и подлинныя облики, векселя, также и скрипты отдаст, кои-де уже на съезде при Добрянском фарпосте оной жид на умершаго калужского купца Аверкия Чижева и предъявлял, и те облики сын одного купца Аверкия Ефим Чижев читал и подпис руки отца своего видел и признал...»⁷³¹.

Поступово поширюються не тільки вексельні операції, а й західноєвропейська вексельна

⁷³¹ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 8.

термінологія – в одному з документів можна знайти згадку про *рекамбіо*: «денгами заплатить с процентами и рекамбио...»⁷³².

З 1734 р. загальне керівництво Генеральною військовою канцелярією здійснювали представники російського уряду, які суворо регламентували її діловодство, зокрема дотримання єдиної для всієї російської імперії форми документів⁷³³. Це стосувалося і кредитних документів – квитанцій, розписок, обліків, а пізніше й векселів.

У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині було запроваджено нотаріат для протесту векселів, проте купці виявили незадоволення його діяльністю й домогалися закриття нотаріату, оскільки той розглядав справи публічно, що призводило до розголошення комерційної таємниці. Прохання українських купців підтримав гетьман К. Розумовський, звернувшись з петицією в Петербург, де прохання було задоволено, після чого нотаріат закрили. Проте через деякий час імперський уряд знову наказав створити в Гетьманщині нотаріат за зразком загальноросійського. Його запровадження відбувалося повільно, оскільки купецтво було незадоволене великими строками розгляду справ і обмеженнями обігу нерухомості⁷³⁴.

⁷³² ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6296. – Арк. 73.

⁷³³ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 6.

⁷³⁴ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях: В 3 т. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. – С. 23.

Отже, в Гетьманщині використовували декілька типів кредитних документів – квитанції (які, очевидно, продовжували традицію квитів часів Литовського статуту), розписки, боргові листи й обліки, а після ухвалення російського вексельного статуту в 1729 р. – векселі. Історія виникнення цих документів відрізнялася й вони виконували різні функції, а їхня форма ще не була чітко встановленою. Місцевим аналогом векселя можна вважати облік, пов'язаний з традицією магдебурзького права.

3. 5. Становлення вексельного обігу в Російській імперії XVIII ст.

3. 5. 1. Передумови поширення вексельних операцій на початку XVIII ст.

Значні новації у сфері кредитних і вексельних операцій були пов'язані з реформами Петра I, завдяки яким на початку XVIII ст. суттєво збільшилося проникнення в Росію іноземного капіталу, а купці з Західної Європи стали поширювати західноєвропейські торговельні звичаї, зокрема й використання векселів.

Торговельні контакти Росії з Західною Європою мали тривалу історію, і в XVI ст. вони здійснювалися сухопутним шляхом через Київ на Польщу й Німеччину. На початку XVIII ст. діяльність західноєвропейських торговельних компаній значно розширилася і вони мали свої представництва в більшості регіонів світу. Ефективність їхньої підприємницької діяльності визначалася використанням передових на той час форм комерційної діяльності – банківського кредиту й вексельних операцій.

У Росії іноземні купці (переважно з Західної Європи) являли собою досить чисельну групу⁷³⁵. Хоча перші італійські купці (в Росії їх називали «сурожани») з'явилися в Москві ще в XIV ст., згодом їхнє значення на території Російської імперії зменшилася, а провідне місце зайняли англійські та голландські купці. З метою монополізувати свою торгівлю в Росії англійські купці зазвичай сплачували авансом суму вартості товарів, які російські купці мали доставити в

⁷³⁵ Простежити діяльність іноземних купців і компаній часто буває нелегко, оскільки документів (рахунків, векселів, ділових листів, виписок з бухгалтерських книг тощо), що стосуються їхньої діяльності збереглося небагато, а окремі свідчення про цю діяльність розпорошено в архівах і наукових дослідженнях XIX–XX ст.

наступному році. Самі вони продавали російським купцям товари в кредит на шість, дев'ять і навіть дванадцять місяців. Пізніше прикладом англійських купців скористалися інші іноземні купці, що торгували в Росії. Якщо російський купець був чесним, він доставляв обумовлений угодою товар. Були випадки, коли купці залишали в себе проданий їм у кредит іноземний товар, забирали одержаний аванс на поставку свого товару і зникали, але це не стримувало іноземних купців від торгівлі в кредит у Росії.

Організація торгівлі з іноземними купцями передбачала, що вони привозили свої товари в російські порти, де російські купці купували ці товари й перепродавали їх на внутрішньому ринку. За такої організації торгівлі можна було одержати чималий прибуток, проте нові методи кредиту не поширювалися, і тому в Росії крім іноземних купців майже ніхто не використовував векселів. Ці документи були непотрібні російським купцям як спосіб переказу грошей, оскільки з початком реформ Петра I гроші можна було перевозити да допомогою імператорської пошти, особливо після запровадження паперових асигнацій. Для одержання кредиту від іноземного купця російським купцям вексель також був непотрібний з огляду на те, що згідно з тогочасними торговельними звичаями угоди з іноземними купцями передбачали часткову попередню оплату. Саме тому російські купці тривалий час вважали зайвими для себе ускладнення, пов'язані з оформленням векселя, більше покладаючись на усталені торговельні звичаї. Що ж до кредитних операцій західноєвропейських

купців, то на початок XVIII ст. вони набули на російському ринку значного поширення.

У Росії на той час не існувало ні банків, ні інших кредитних установ, не зважаючи на спроби їх створити ще в XVII ст. За царя Олексія Михайловича А. Л. Ордин-Нащокін (він вважав, що російська торгівля недостатньо розвинута, оскільки російські купці не можуть знайти потрібні капітали і кредит) створив у Пскові подібність позикового банку, що називався «земская изба» для того, щоб «посадські люди» могли об'єднуватися з більш заможними особами в товариства з метою закупівлі російських товарів для підтримання на них високих цін. Проте під впливом московських бояр, що вбачали в цьому неприпустиму новачку, цар заборонив діяльність «земской избы»⁷³⁶.

Після цього окремі операції з цінними паперами здійснювалися в Росії і в XVII ст., проте на відміну від країн Західної Європи (банки з'явилися там задовго до бірж), в Росії перші нововведення в кредитній справі були пов'язані з діяльністю Петра I. Під час перебування в Європі він ознайомився з роботою бірж у Лондоні, Амстердамі, Антверпені і Брюгге, а потім прийняв рішення про створення подібних бірж в Росії (принаймні щоб ними користувалися іноземні купці) та створення сприятливих умов для розширення їхньої торговельної діяльності в Росії.

У 1699 р. Петро I створив в Москві Бурмістерську палату (державний орган зі збирання мита), а в деяких інших містах – «земские избы», що були прообразом майбутніх купецьких банків. Крім того, в 1703 р. в Санкт-Петербурзі в Гостинному дворі було відведено спеціальне місце «для зібрання торгових людей», а в 1713 р. збудовано тимчасову споруду першої в Росії

⁷³⁶ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 244.

біржі. Сприяв поширенню кредитних операцій і розвиток бухгалтерського обліку.

Про поширення кредитних операцій на початку XVIII ст. свідчать дані, що містяться в позикових книгах Москви й Санкт-Петербурга. Можна відзначити 1027 кредитних операцій західноєвропейських купців, з них в 996 випадках вони були кредиторами (в ролі боржників вони виступали дуже рідко). За 15 років у Москві іноземні кредитори видали 500 тис. руб., на початку XVIII ст. обсяг кредиту становив 35–60 тис руб щорічно, в 1724 р. – 20 тис. руб., в 1725 – 16 тис. руб.

У Петербурзі за сім років було зареєстровано кредити на 200 тис. руб.; максимальний рівень можна відзначити в 1722 р. (58 тис. руб.), після чого суми та обсяг кредитів починають скорочуватися (1723 р. – 27 тис., 1724 – 11 тис., 1725 – 18 тис., 1726 – 19 тис., 1727 – лише 200 руб.; пізніших записів про кредити в боргових книгах немає. Причина цього полягає не в скороченні кредитної діяльності, а в тому, що наближалось видання Вексельного статуту 1729 р., який не передбачав реєстрації боргових зобов'язань (зокрема векселів) в кріпосних конторах або інших установах⁷³⁷.

За російським законодавством стягнення відсотка з боргу заборонялося як несумісне з нормами християнства («Соборне уложення», гл. X). Щоб обійти цю заборону, кредитори зазначали в позиковому запису суму, яка перевищувала реально видану на величину відсотка. Як правило, видаючи кредит іноземні купці реєстрували цю угоду в «кріпосних конторах» і одержували від боржників позикові кабали за підписами поручителів і свідків. Водночас в угодах між собою і з західними партнерами іноземні купці

⁷³⁷ Захаров В. Н. Западноєвропейские купцы в России: Эпоха Петра I. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1996. – С. 178–179.

використовували векселі. На початку XVIII ст. іноземні купці під видані ними векселі вже одержували в царській скарбниці досить значний кредит для розширення своєї діяльності, а пізніше практику використання векселів поступово починають запозичувати й російські купці.

Перші згадки про векселі відомі ще в XVII ст. (хоча це були, очевидно, іноземні векселі). Це боярський «приговор» від 31. 08. 1697 р., який можна вважати першим у Росії законодавчим актом про вексельні операції, та «наказ» купцю Сергію Лабазному «О сборе в Московской большой таможене пошлин» датований 29. 08. 1698 р. Обидва документи не дозволяли використовувати векселі під час збирання митних податків⁷³⁸. Іменний указ комендантові князю Гагаріну від 7. 09. 1710 р. забороняв переказувати за допомогою векселів гроші для дітей, що навчаються за кордоном, оскільки надмірна кількість грошей, як зазначалося в наказі, йшла на розваги й не сприяла успіхам у навчанні⁷³⁹.

Незважаючи на ці заборони векселі використовували все ширше, про що свідчить указ Сенату від 1711 р. архангельському віце-губернаторові, де пропонувалося стежити за вексельним курсом і повідомляти про нього Сенат. Указ від 28 травня 1728 р. про створення «особливого капіталу в Голландії» пропонував російським купцям сприяти підвищенню курсу векселів, оскільки його падіння завдає збитків державній скарбниці.

⁷³⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Т. III. – С. 335, 446.

⁷³⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. III. – № 1593, № 1641, IV № 2292, № 2589.

Завдяки співробітництву з іноземними купцями російський уряд здобув можливість переказувати за допомогою векселів значні суми грошей, не перевозячи золотих чи срібних монет. Особливо значні витрати російського уряду за кордоном на початку XVIII ст. були пов'язані з наймом на службу військових і технічних спеціалістів. Крім того, операції переказу грошей за кордон за допомогою векселів часто мали політичну мету. Зокрема, в 1703 р. посол Росії в Польщі Г. Ф. Долгорукий одержав для підтримки прихильників Росії в Польщі в Гданську 8 тис. червінців за векселем, виданим на ім'я К. Гутфеля і 45 тис. польських гульденів за векселем від М. Поппе. В 1711 р., коли в Померанії перебував російський експедиційний корпус, на його утримання потрібно було передати 200 тис. єфімків, частину з яких переказали за допомогою векселів західноєвропейські купці, що торгували з Росією, зокрема І. Любс. Подібну операцію було здійснено й наступного 1712 р.⁷⁴⁰.

Вексельні операції починають усе ширше запозичати в Росії. Очевидні переваги використання векселів полягали в тому, що їхнє оформлення (на відміну від звичних боргових листів) не потребувало ні свідків, ні поручителів, ні реєстрації. Ще однією перевагою векселя була лаконічність тексту на відміну від традиційної форми позикової кабали, текст якої займав не менше ніж одну сторінку й у ньому

⁷⁴⁰ Захаров В. Н. Западноєвропейские купцы в России: Эпоха Петра I. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1996. – С. 258-259.

перераховувалися всі учасники угоди, їхні імена, місце проживання та суспільний стан.

Наведемо приклад лаконічного тексту вексельної угоди, укладеної російською мовою між голландським купцем А. Розеном і Г. Гребіном з Гамбурга:

«Я, нижеподписавшийся, обещаю платить на Москве по получении Гаску Гребину 25 рублей, которые я принял у него в Архангельске».

22 генваря 1721 р.

Абрам Розен⁷⁴¹.

На початку XVIII ст. західноєвропейські купці поступово починають використовувати в кредитних угодах з російськими партнерами вексельні операції. Відомі окремі випадки, коли російські купці обмінювалися векселями з іноземними купцями за посередництва західноєвропейських банків. Наприклад, в 1709 р. російський купець І. Стрежнев видав 2000 руб. англійцям А. Меврелу й С. Деленою, які видали на себе вексель на таку ж саму суму. Гроші за векселем потрібно було одержати в Амстердамі – І. Стрежнев розплатився там цим векселем зі своїм кореспондентом П. Калк-Бермером. Проте в Амстердамі вексель було опротестовано й повернено в Москву. Іншого разу купець П. Барсуков з Ладого продав у кредит датському купцеві Х. Лерсу товари на продаж в Копенгагені на суму 6443 руб. Після продажу товарів Х. Лерс мав переказати гроші П.

⁷⁴¹ Там само. – С. 202–203.

Барсукову через берлінського банкіра Лежена, проте Барсуков переказу не одержав⁷⁴².

Зростає значення кредитних операцій російських купців. Якщо в деяких з них кредитний капітал становив 40-60%, то багато купців уже в першій половині XVIII ст. торгували повністю на кредитний капітал і від можливості одержати такий капітал значною мірою залежав успіх комерційної діяльності. В кінці XVII – на початку XVIII ст. кредит можна було одержати в конторах найбагатших купців, які мали свої представництва в більшості міст. Хоча кредитні операції не були метою діяльності цих контор, прикажчики, які ними завідували, мали комерційні справи з місцевими купцями, що брали в цих конторах підряди на поставку товарів, і тому давали цим купцям кредит. Зокрема, кредитними операціями була відома контора купця Г. Д. Строганова у Твері. Після створення в 1754 р. Петербургського купецького банку, купці могли звертатися в цей банк для одержання кредиту під векселі. Для цього потрібно було пред'явити свідоцтво міського магістрату, яким

⁷⁴² Подібні приклади свідчать про те, що на початку XVIII ст. деякі російські купці погано уявляли собі механізми західноєвропейського банківського кредиту й приймали у своїх партнерів ненадійні векселі. В разі неплатоспроможності (або недобросовісного ставлення) своїх боржників вони не могли розраховувати на підтримку з боку європейських судових органів. Тому найчастіше кредитні угоди між російськими та іноземними купцями стосувалися товарного кредиту. Наприклад, у 1702 р. Я. Болотін з Вязьми поставив пеньку іноземному купцеві Х. Бранту на 730 руб., а Т. Елчанський з Вязьми – також пеньку купцеві Л. Гарланту на 1388 руб. В обох випадках іноземці розплачувалися позиковими листами своїх російських боржників, що є свідченням досить звичного для комерційного кредиту обігу позикових документів (Захаров В. Н. Западноевропейские купцы в России: Эпоха Петра I. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1996. – С. 213-215).

підтверджувалася можливість даного купця повернути борг. Дещо іншою була практика одержання кредиту у верхньоволзьких містах, де купцям видавали суми з прибутків міських контор і канцелярій під переказні векселі, які потім надсилалися в Петербург чи Москву в ті державні установи, яким ці контори й канцелярії мали переказати кошти. Як правило, купці зобов'язані були сплатити ці векселі протягом шести тижнів⁷⁴³.

Важливим кроком до запровадження обігу векселів стала поява «*советных писем*» у 20-ті рр. XVIII ст., коли іноземні купці все частіше не реєстрували кредитних операцій у «крепостной конторе», а одержували від російських купців «советные письма» (вони також мали назву «*своеручные записки*») з зобов'язанням сплатити борг. Ці «своєручні», тобто написані власноручно документи були, по суті, борговими листами, в яких зазначалася сума боргу і строк його сплати, тому їх можна вважати специфічною російською формою векселя початку XVIII ст.⁷⁴⁴.

Коли виникав ризик несплати боргу, іноземці могли реєструвати ці документи в «крепостной конторе», щоб потім мати юридичні підстави для позову. «Советные письма» ще не мали чітко визначеної форми, а більше нагадували звичайні листи, хоча й виконували при цьому функцію векселя –

⁷⁴³ Демкин А. В. Русское купечество XVII-XVIII вв.: Города Верхневолжья. – М.: Наука, 1990. – С. 23–24.

⁷⁴⁴ Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001. – С. 135.

їх приймали як сплату за позику і вони могли містити доручення сплати іншій особі. В кінці першої чверті XVIII ст. форма цих «своєручних листів» («советных писем») починає спрощуватися, і вони наближаються до звичайних векселів, які іноземці використовувалися між собою, що можна бачити з такого прикладу.

*Государю моему батюшке Григорию Егорьевичу
здравия желаем. Известно сим писанием, взял я у
галанские земли торговых иноземцев Андрея
Тимормана да у Андрея Финансина 1250 рублей, и
такие деньги позволю заплатить в июле, в первых
числах 1717 года у города Архангельского, за сим
кланяюсь и подписуюсь*⁷⁴⁵.

У цих «своєручних» листах (вони мали поширення переважно в Архангельську, центрі міжнародної торгівлі, де російські купці переймали комерційні звичаї своїх західноєвропейських партнерів) можна бачити, як поступово, під впливом правил оформлення кредиту між іноземцями, позикові листи російських купців (які раніше більше нагадували своєю формою середньовічні кабали) трансформувалися у справжні векселі⁷⁴⁶. Завершився цей процес становлення російськомовної форми векселя ухваленням

⁷⁴⁵ Захаров В. Н. Западноевропейские купцы в России: Эпоха Петра I. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1996. – С. 204.

⁷⁴⁶ Сприяло цьому й те, що в першій чверті XVIII ст. спрощується порядок надання гарантій на позикові угоди між російськими та іноземними купцями. Якщо раніше під час оформленні кредитної угоди потрібна була участь поручників, то з 1720-х рр. поручників використовували все менше, обмежуючись одними лише свідками, які на відміну від поручників не відповідали за неплатоспроможність боржника (Там само. – С. 206–207).

вексельного статуту 1729 р., в якому зразки векселів, наведені в III розділі досить близькі за формою до «своєручних» листів архангельських купців.

3. 5. 2. Вексельний статут 1729 р. та стан вексельного обігу в Російській імперії XVIII ст.

Суттєвою особливістю ухвалення статуту 1729 р. можна вважати те, що вексель було *запроваджено за розпорядженням уряду*, тоді як у Західній Європі спочатку з потреб торговельного й фінансового обігу *виникли вексельні операції*, а вже як *наслідок цього* відбувалося становлення вексельного права з його нормативними документами – кодифікація практики вексельного обігу.

Причини видання статуту зазначені в його тексті, де сказано, що даний вексельний статут складено й видано через те, що в європейських країнах не перевозять гроші з одного міста в інше, а здійснюють їхній переказ за допомогою особливих листів, які називаються вексями, і приймаються так само, як готівкові гроші, а в разі несплати на винну особу накладається штраф у вигляді відсотків.

Корисність векселів, згідно зі статутом 1729 р., полягає в тому, що: 1) можна уникнути витрат на організацію перевезення грошей, 2) цей спосіб переказу грошей є безпечним; 3) ті особи, що торгують вексями, одержують прибуток; 4) навіть монархи в

разі потреби одержують грошові кошти з інших країн за допомогою векселів. Загалом, використання векселів було визнано найкращим способом запобігання вивезенню за межі держави золота і срібла.

Таким чином, даний статут представляв вексель як новий фінансовий інструмент, якого раніше в Росії не було. Очевидно, саме це стало причиною поширення думки, що вексель з усіма властивими йому специфічними ознаками не виник у Росії самостійно, а його поява була наслідком торговельних відносин з іноземними купцями⁷⁴⁷.

У вступі до статуту зазначалося, що в Російській імперії переказ грошей за допомогою векселів вже існує на практиці, але відбувається не так, як в європейських країнах і тому до векселів немає належної «поваги». Тому, як вважав П. П. Цитович, статут 1729 р. відродив і закріпив на законодавчому рівні давно відомий у Росії борговий лист (письмове боргове зобов'язання) – боргову кабалу. Проте з цією думкою важко погодитися, оскільки для легітимації інституту боргової кабали достатньо було б законодавчо визнати *простий* вексель, а не описувати особливості *переказного* векселя, як це зроблено в першому розділі статуту 1729 р.

А. М. Осипов зазначав, що перший вексельний статут Російської імперії було написано спочатку

⁷⁴⁷ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 74.

англійською мовою, потім перекладено німецькою і вже з німецького тексту було зроблено російський переклад⁷⁴⁸. Проте не можна погодитися з тим, що положення статуту повністю були запозичені з англійського чи німецького вексельного права. Оскільки вексельне право розвивалося як міжнародне, немає нічого дивного в тому, що у вексельних статутах різних країн є багато спільних рис⁷⁴⁹.

С. М. Барац вважав, що автором статуту був граф А. І. Остерман (1686–1747 рр.), радник Петра II, який у 1726 р. став членом Таємної ради (де він завідував комісією з комерції), а також президентом Комерц-колегії. Крім того, він керував поштою Російської імперії, і для сприяння розвитку торгівлі й промисловості створив позиковий банк та декілька підприємств. Незалежно від того, чи був А. І. Остерман автором вексельного статуту 1729 р., цей документ було підготовлено й ухвалено саме з його ініціативи як президента Комерц-колегії⁷⁵⁰.

Згідно з припущенням Д. І. Майєра автором статуту був невідомий німецький професор з Лейпцига (лейпцизький вексельний статут 1682 р. мав у

⁷⁴⁸ Осипов А. М. Вексель в его прошедшем и настоящем. – Казань: Типография университета, 1873. – с. 21–22.

⁷⁴⁹ До того ж уперше Статуту було видано не німецькою, а російською мовою (про що свідчить напис на титульному аркуші другого видання, в Санкт-Петербурзі: *«Устав вексельный, напечатанный в Москве, в Сенатской типографии, а в Санкт-Петербурге в Академии наук с русского языка против оригинала переведен и напечатан на русском и немецком языках»* (Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 5: Законодательства периода расцвета абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит.-ра., 1987. – С. 421).

⁷⁵⁰ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 671.

Німеччині велику популярність), що розробив цей документ на замовлення російського уряду⁷⁵¹. На користь цього припущення свідчить те, що положення статуту 1729 про обіг переказних векселів близькі до норм німецького вексельного права, зокрема явно німецьке походження мають визначення та вся вексельна термінологія.

Проте, уважно розглянувши зміст статуту 1729 р., можна відзначити, що текст цього статуту не можна вважати простим запозиченням з тогочасних вексельних законів, оскільки він містить такі положення, яких немає в жодному іноземному вексельному законі того часу. Зокрема, розділ другий «О векселях на казенные деньги» регламентував обіг так званих «казенних векселів», що відображало російську специфіку використання векселів для переказу державних коштів: саме такі векселі були добре відомі в Росії до ухвалення статуту.

Наведемо характерний зразок «*векселя на казенные деньги*» (зразок № 13 у Розділі 3 статуту).

1729 марта 14 дня, по указу императорского величества, дан сей первой вексель из Московской рентереи московскому купцу Семену Сидорову в том. что принято у него в Московскую рентерею наличных денег пять сот рублей и записано в приходную книгу означенного числа под номером (...). А толикое ж число заплатит ему, Семену, или кому он прикажет и

⁷⁵¹ Майер Д. И. Очерк русского вексельного права. – Казань: Типография Университета, 1857. – с. 21.

*на сем векселе подпишет в Нижнем Новгороде из губернаторской канцелярии из наличных всякого звания зборов по силе вексельного права по объявлению векселя конечно в неделю неотложно. Под тем подписатца самими командиром того места и приходчику справить*⁷⁵².

Розглянемо детальніше зміст статуту 1729 р.⁷⁵³, який мав три розділи. Перший розділ «Про справжні купецькі векселі» містив 39 статей. Цей розділ був присвячений так званим «партикулярним», тобто «справжнім» векселям, в обігу яких брало участь чотири особи – 1) векселедавець; 2) особа, що передавала вексель; 3) подавач до сплати; 4) платник. Для деяких векселів допускалася участь трьох осіб (традиційний переказний вексель) та двох (простий вексель). Було розглянуто питання: про написання вексельних листів за зразками (ст. 2), види осіб, які можуть бути вписаними у вексель (ст. 3), порядок подання векселя до акцепту (ст. 7), виправлення у векселях (ст. 9), протест векселя (ст. 10) та порядок протесту (ст. 15), «внутрішні російські векселі» (ст. 28), судові позови з вексельних справ (ст. 29) тощо.

Другий розділ «Про векселі на казенні гроші» мав 15 статей. Передбачалося, що «казенні» векселі можуть бути двох видів – 1) видані *приватними особами* державним органам, 2) видані *державними органами* приватним особам. Обидва випадки векселів використовувалися для переказу державних грошових коштів. Коли «казенні» гроші видавалися купцю для здійснення переказу, купець видавав вексель у трьох примірниках із зазначенням точного строку сплати грошей, а

⁷⁵² Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 5: Законодательства периода расцвета абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 458.

⁷⁵³ Текст статуту опубліковано в збірнику: Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 5: Законодательства периода расцвета абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 423–458.

також надавав поручництво. Одержаний таким чином вексель урядова установа надсилала керівникові іншої установи, якій переказували гроші. Після одержання векселя його потрібно було «представити» тій особі (трасату) на ім'я якої його було видано для письмового акцепту й наступного платежу грошей протягом семи днів. У разі відмови від акцепту трасат мав дати письмову заяву про це, яка пересилалася за місцем видачі векселя для стягнення відповідної суми грошей з векселедавця й поручників; крім вексельної суми стягувався ще й відсоток штрафу. Штраф сплачувався також у разі відмови акцептанта сплатити гроші в зазначений строк і неможливості сплати векселедавцем або поручником.

Другий тип казенних векселів мав на меті переказ приватних капіталів купців за допомогою державних органів. Ці органи могли взяти на себе обов'язок переказу відповідних сум лише тоді, коли в установах, яким переказували гроші, були готівкові кошти. Після одержання від купця грошей йому видавався «казенний» вексель, трасований на іншу державну устанovu, яка мала видати зазначену у векселі суму ремітентові або іншій особі (якій «буде наказано») протягом тижня після пред'явлення векселя. Якщо ж особа, якій було трасовано вексель, навмисно й свідомо не прийняла його (або прийнявши, не стала платити за ним), й не опротестувала, то такий протест потрібно було скласти за участю публічного нотаріуса в присутності двох або трьох свідків. Особа, яка відмовилася сплатити за векселем, мала з власних коштів сплатити штраф розміром 8% від суми векселя, а сама вексельна сума поверталася з державних коштів. Проте скоро казенні векселі (особливо першого типу) перестали використовувати через загальний високий ризик переказу казенних коштів за допомогою купців, які досить часто виявлялися неплатоспроможними разом зі своїми поручниками⁷⁵⁴.

⁷⁵⁴ Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1895. – С. 78.

Третій розділ «Форми або зразки внутрішніх векселів з їхнім тлумаченням» пропонує зразки оформлення векселів, які потрібно було брати за основу, впроваджуючи вексельний обіг. При цьому статут 1729 р. регламентував порядок використання *переказного векселя*, детально (іноді навіть надмірно) описуючи особливості його обігу, далеких від російської дійсності. В зразках заповнення векселів, доданих до Статуту 1729 р., перераховувалися чотири види осіб, що могли брати участь у вексельному зобов'язанні (наводимо їхні оригінальні назви згідно з текстом статуту):

1) *«векселедавець»* – той, хто видає вексель в іншому місті (країні) згідно з угодою з *«переводителем векселя»*, тобто особою, яка переказуватиме вексель;

2) *«переводитель»* – особа, що віддає гроші векселедавцеві й приймає вексель;

3) *«подаватель»* – особа, якій надсилають вексель для того, щоб вона могла одержати за ним гроші;

4) *«акцептователь»* – особа, що прийняла вексель і поставила на ньому свій підпис, висловлюючи згоду про сплату.

Далі в тексті статуту зазначалося, що кількість учасників вексельної угоди могла бути меншою від чотирьох осіб, і у зразку № 4 наводився формуляр векселя з трьома учасниками. Формуляр у зразку № 5 містив лише дві особи, тобто був простим векселем. Це, по суті, єдине місце Статуту 1729 р., де згадується простий вексель крім ст. 3 розділу I, де зазначається, що кількість учасників вексельного зобов'язання може бути меншою від зазначеної кількості. Таким чином, при створенні даного статуту за норму було взято вексель з чотирма особами – архаїчний, застарілий на той час тип так званого ярмаркового векселя, який перестав використовуватися вже в XVII ст.

Весь перший розділ статуту було присвячено лише переказному векселю, який у XVIII–XIX ст. був

мало поширеним на території Російської імперії, де використовувався переважно простий вексель. До того ж нечіткість опису особливостей переказного векселя, перенасиченість тексту німецькою термінологією (на той час у Росії вона ще не набула поширення й не стала уніфікованими поняттями вексельного права) та невизначеність особливостей простого векселя робили статут досить нежиттєвим документом.

Щодо позитивного значення статуту, то він визнав тотожність векселездатності з загальногромадянською правоздатністю. Зокрема, ст. 38 першого розділу зазначала, що хоча цей статут розрахований в першу чергу на представників купецтва, його правила поширюються на військовослужбовців і на всіх інших цивільних осіб (*«не одних токмо купцов, но и прочих чинов, кто вексельми обяжется»*).

Крім того, статут 1729 р. мав на меті законодавчо визначити порядок використання в Росії такого боргового документа, який складається за певною формою і тому не потребує підтвердження з боку сторонніх свідків. Було вказано всі суттєві і несуттєві ознаки векселя (ст. 2, 3, 5); векселю було надано беззаперечний характер і всі підписи осіб, що брали участь у вексельній угоді, не потребували підтвердження свідків (ст. 1). Статут визначав також і строки вексельного зобов'язання (ст. 4), описував порядок видачі дублікатів векселя (ст. 5), а також порядок здійснення акцепту (ст. 7, 17), індосаменту (ст. 8, 19, 37) і платежу (ст. 11). Розглядалися випадки протесту в разі неприйняття векселя (ст. 18) та неплатежу (ст. 4), а також регресу без визначення порядку

вибору відповідальної особи (ст. 19, 30). Щодо видачі векселя, то статут передбачав обов'язкове складання векселя за зразками («формулярами»), що додавалися в розділі III. Статут містив статті про валюту, про зразки векселів, про строк дії векселя, про авізний лист, акцепт, індосамент, платіж, про підробку векселів тощо. Видавати вексель рекомендувалося в присутності присяжних маклерів, і тому суттєвих обмежень прав видачі векселя в статуті 1729 р. не було.

Отже, згідно зі статутом 1729 р. вексель став беззаперечним документом і написи, які робилися на ньому, не потребували підтвердження. Простий вексель зрівнявся в правах з переказним, хоча більшу частину статуту було присвячено обігу переказного векселя.

Так *вексель західноєвропейського типу*, перенесений у Російську імперію (в якій не було тих економічних умов, які сприяли оформленню векселя в Італії та його поширенню на ярмарках у Франції), набув іншого значення. З усіх особливостей векселя в Росії найважливішою стала та, що він є письмовим борговим зобов'язанням, по суті дуже близьким до боргового листа, відрізняючись від нього назвою. Крім того, у векселі його російських користувачів приваблювала швидкість і суворість стягнення боргу – суворість, яка поширювалася не тільки на майно боржника, а й на його особу. Ця особливість векселя мала певну подібність з традиціями боргової кабали, давно поширеної на Русі. Тому вексель в Російській імперії (як і в Німеччині) став *формальним* борговим документом, основна чинність якого полягала в

самому факті найменування цього документа векселем і, внаслідок цього, можливості застосовувати до боржника суворих норм вексельного права. Зазначені обставини, а також наявність потреби в борговому документі європейського типу, сприяли легітимації в Росії саме простого векселя. Отже, російський період в історії векселя настільки сильно змінив на практиці його функції, що було повністю втрачено зв'язок з початковим типом векселя – переказним. До того ж, оскільки статут проголосив тотожність векселездатності й загальної цивільної правоздатності, вексель став доступним для всіх і перетворився на засіб особистого кредиту, виконуючи, по суті, функції боргового листа, але вже підкріплені чинністю вексельного права.

Проте, на думку Д. І. Мейера, не зважаючи на законодавче запровадження «зверху» вексельного права, в Росії не вдалося реалізувати суворість і швидкість стягнення, властиві вексельному праву. Згідно з нормами статуту в разі стягненні боргу за векселем майно боржника мало бути описано протягом короткого часу, а потім продано з публічного торгу; крім того допускалося особисте затримання вексельного боржника. В дійсності ці норми не завжди виконували, оскільки значна частина осіб не усвідомлювала різниці між векселем та іншими борговими документами (як наслідок досить часто всякий борговий акт називали векселем, і навіть в

офіційних документах позиковий лист іноді мав назву векселя).

Причини підвищеної уваги до суворості стягнення вексельного боргу в статуті 1729 р. і пізніших документах зумовлені тим, що в Російській імперії вексельне право виникло не в результаті тривалого історичного розвитку, як у Західній Європі, а його було запозичено. Відповідно, уявлення про так звану «вексельну строгість» в Західній Європі вкоренилося в свідомості користувачів векселем внаслідок тривалого розвитку вексельних операцій. У Російській імперії ідею вексельної строгості було запроваджено «зверху», законодавчо, і виявилось, що часто навіть представники виконавчої влади не усвідомлювали різниці між векселем та іншими борговими актами⁷⁵⁵.

Ще однією специфічною особливістю статуту 1729 р. було визначення правил обігу «казенних векселів», які свідомо відокремлювалися від «справжніх купецьких векселів». Казенні векселі були двох типів – одні видавали приватні особи державним установам, другі видавали державні установи приватним особам, проте обидва типи казенних векселів призначалися для переказу грошей з одного місця в інше. Правила обігу казенних векселів⁷⁵⁶ були лише в статуті 1729 р. –

⁷⁵⁵ Мейер Д. И. Очерк русского вексельного права // Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – С. 311–312.

⁷⁵⁶ На наш погляд, інститут казенних векселів відображав тенденцію до державного регулювання вексельних операцій, вже в той час властиву економіці російської держави.

статут 1832 р. й пізніші вексельні закони їх не розглядали.

Надалі, протягом XVIII ст., проблеми вексельної дієздатності постійно привертали увагу російського уряду, який намагався поступово обмежити проголошену в статуті 1729 р. тотожність векселездатності й загальної цивільної правоздатності.

Оскільки дотримуватися на практиці вексельної строгості, проголошеної на законодавчому рівні, виявилось досить важко, це й спричинило спроби обмежити векселездатність. Зокрема, Указ від 14 червня 1740 р. обмежив коло осіб, що мають право користуватися вексями, лише купцями й «різночинцями». Крім того, було видано декілька постанов, що обмежували права селян користуватися вексями, а в 1761 р. було видано указ про «селянські векселі», згідно з яким векселездатність не поширювалася на селян. Це обмеження тотожності векселездатності й загальної цивільної правоздатності, проголошеної в статуті 1729 р., пояснювалося тим, що селяни, не розуміючи сутності векся, ставали жертвами лихварства, а вексель (замінивши собою боргову кабалу) виявився засобом обернення вільних селян на кріпосних⁷⁵⁷. Пізніше ці обмеження було

⁷⁵⁷ «Правительствующему сенату неизвестно есть, что многие крестьяне, для своего пропитания брав паспорта, отлучаются из домов своих в разные города; и быв у купцов в работах и услужениях, обязываются вексями, и в случае неуплаты оные протестуются в отдельных городах; кои по протесте и держат те купцы у себя умышленно, для накопления процентов, многое время» (Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 3 т. Т. 3: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 16).

поширено й на дворянство, оскільки все частішими ставали випадки розорення дворян через зростання вексельної заборгованості. Так вексель на практиці став доступним лише купецтву.

У Російській імперії XVIII ст. вексель зберігав значною мірою подібність до позикового листа, відрізняючись від нього тим, що позиковий лист потрібно було засвідчувати в маклера, сплачуючи за це певну суму податку. Вексель не потребував такого засвідчення, і тому не було потреби у сплаті податку. Внаслідок цього тривалий час була поширена думка, що основна перевага векселя перед позиковим листом полягала саме можливості не сплачувати цей податок. До того ж, як зазначає Д. І. Мейєр, векселі не тільки виписували на такому ж самому гербовому папері, як й позикові листи, а й за своїм змістом ці два документи мало відрізнялися. Основною ж перевагою векселя була можливість у будь-якому місці й у будь-який час здійснити кредитну операцію⁷⁵⁸. Тому, не заважаючи на обмеження векселездатності і спрощене, часто неправильне розуміння сутності векселя, протягом XVIII ст. на території Російської імперії поступово поширювався вексельний обіг, тісно пов'язаний з кредитними операціями.

Через деякий час в Росії виникли перші банки. 13 травня 1754 р. було видано указ про створення Дворянських позикових

⁷⁵⁸ Вимога завірення в маклера несумісна з цією вимогою, і саме тому вексель як знаряддя кредиту було звільнено від потреби такого завірення (Мейєр Д. І. Очерк русского вексельного права // Мейєр Д. І. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР». 2003. – С. 314).

банків у Москві й Санкт-Петербурзі а також Купецького банку (*«Банк для поправления при Санкпетербургском порте коммерции и купечества»*). Дворянські банки видавали позики під 6% річних під заставу дорогоцінних металів; було також дозволено заставу земель. Спочатку право брати позики в цих банках мали лише російські дворяни, а в 1766 р. його було поширено на дворянство в Білорусії, а в 1783 р. – в Україні. Зростав і основний капітал банків: якщо спочатку він становив 750 тис. руб, то в кінці XVIII ст. його було збільшено до 6 млн руб.

Купецький банк видавав позики російським купцям, які торгували при Санкт-Петербурзькому порту такий самий річний відсоток – 6% річних під заставу товарів, але позики забезпечували видачею векселів⁷⁵⁹. Проте діяльність Купецького банку не виправдала надій. Державні гроші в перші ж роки існування Купецького і дворянських банків було роздано невеликій кількості осіб, у яких вони й залишилися. Незадовільний стан справ у дворянських банках і Купецькому банку було відзначено в Указі імператора Павла III від 26 червня 1762 р. В 1770 р. було припинено видачу позик у Купецькому банку, і в 1782 р. його було закрито, а капітали передано Дворянським банкам. Проте у дворянських банках поміщики не тільки не повертали вчасно позики, але й не сплачували відсотків; продаж застав, передбачений законом, не проводився, крім того на низькому рівні був облік. Тому в 1785 р. було закрито і дворянські банки, а їхні капітали і справи було передано створеному в 1786 р. «Заємному банку».

З ініціативи іноземних підприємців, а також для полегшення обігу мідних грошей 6 листопада 1757 р. було видано указ імператриці Єлизавети Петрівни *«О мерах вексельного производства»*, в якому

⁷⁵⁹ Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система (Репринт). – М.: ЮКИС, 1995. – С. 7-9.

передбачалося використання операцій переказу векселів між Санкт-Петербургом і 50 найбільшими містами Російської імперії, а також застосування облікової операції, якою могли користуватися лише купці, що мали торговельні справи в Санкт-Петербурзі. Векселі переказували через «Соляну контору» в Санкт-Петербурзі, де особи, які хотіли переказати гроші, сплачували готівкою потрібну суму, яку вони могли одержати через магістрати в 50 містах, між якими було розподілено 2 млн руб. мідних грошей. Гроші видавалися під восьмимісячні векселі зі сплатою відсотків (0,5% на місяць); відповідно, переказувати можна було й на Санкт-Петербург⁷⁶⁰.

Уже через півроку операція переказу з використанням векселів виявила свою ефективність, і 21 червня 1758 р. з ініціативи графа П. І. Шувалова було видано указ про поширення цієї операції і створення в Санкт-Петербурзі та Москві окремих банків, що називалися *«Банковые конторы вексельного производства для обращения медных денег»* (більш відомі під назвою «Мідний банк»)⁷⁶¹. Ці банки мали постійні контакти з установами, через які сплачувалися грошові перекази з метою збору точної інформації про кількість переказів та їхні суми. Крім того ці банки приймали гроші від приватних

⁷⁶⁰ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 97.

⁷⁶¹ Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001. – 139.

вкладників, які зараховувалися на окремі рахунки (облік здійснювався в головній банківській книзі)⁷⁶².

У діяльності Мідного банку можна було бачити суттєвий прогрес порівняно з операціями Купецького банку – зокрема, це стосувалося відкриття поточних рахунків. До вад у роботі «Мідного банку» належить не тільки те, що одержання грошей потребувало багато часу й формальних процедур, а й те, що векселі видавали не на пред'явника, що утруднювало їхню передачу; особливо незручною була умова попередньої (за рік) подачі заяви про повернення векселя⁷⁶³.

Ситуація змінилася за правління Катерини II (1762–1796 рр.), коли в результаті розвитку торгівлі й промисловості в Російській імперії виник цінних паперів, а також приватне банкірське підприємництво⁷⁶⁴. З'являються перші переклади книг, присвячених бухгалтерському обліку і методам комерційної діяльності – «Торг Амстердамский» (1762), «Ключ коммерции» (1783), «Наставление,

⁷⁶² Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 10–11.

⁷⁶³ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923 – С. 245.

⁷⁶⁴ Придворні банкіри обслуговували уряд та імператорський двір (зокрема зовнішньоекономічні контакти), а перші державні банки – дворянство. В 1764 р. імператриця підписала указ про створення двох комерційних банків – у Санкт-Петербурзі для обслуговування торговельних зв'язків із Західною Європою і в Астрахані для обслуговування торгівлі в Азії. Проте ця спроба була невдалою: Астраханський банк згорів у 1767 р. і не відновлювався, а Санкт-Петербурзький банк витратив весь основний і резервний капітали на позики «потрібним людям» і перестав видавати кредити купцям, відтак його було закрито в 1682 р. (Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001. – С. 165).

необходимо нужное для российских купцов...» (1788)⁷⁶⁵.

У 1767 р. було скликано спеціальну комісію для доповнення «Соборного уложення» 1649 р. – основи російського права в XVII – XVIII ст. (подібні комісії скликалися за Петра I, Петра II, Єлизавети Петрівни)⁷⁶⁶. На засіданнях комісії основною причиною низького вексельного курсу було названо відсутність кредиту й визнано потребу створити купецькі банки. Пропонувалося виділити на це 2 млн руб. і створити такі банки в Москві й Петербурзі, а також у губерніях і провінціях, де купці могли б одержувати позики строком на п'ять років. Згідно з іншим проектом ці банки потрібно було створити лише в Москві і Петербурзі, але зі значно більшим капіталом – 12 млн руб. Ці банки повинні були дисконтувати купецькі векселі, які «мали кредит і особливу довіру», а також приймати в заставу товари. Інші депутати на засіданнях комісії пропонували обмежитися видачею позик з позикового банку, який мав надавати кредити під заставу товарів⁷⁶⁷.

Комісії було запропоновано проект вексельного статуту, і в промовах депутати висловлювали з цього приводу різні думки про вексельний обіг у Росії. Незважаючи на те, що статутом 1729 р. векселем було

⁷⁶⁵ Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – С. 231.

⁷⁶⁶ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 5: Законодательства периода расцвета абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 418–419.

⁷⁶⁷ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923 – С. 244.

надано характер беззаперечного абстрактного зобов'язання, а підписи в тексті векселя не потребували ніякого засвідчення, виникає враження, що члени комісії 1767 р. прагнули змінити цю характерну рису векселя. Зокрема, депутат від міста Углича пропонував, щоб кожний вексель був засвідчений публічним нотаріусом. Депутат від Харківського дворянства пропонував виписувати векселі в губернських канцеляріях та інших урядових установах та реєструвати ці векселі в облікових книгах. Представник Кашинського дворянства не тільки підтримував вимогу укладання векселя в присутності нотаріуса, а й пропонував, щоб ці нотаріуси подавали в контору державного банку щоденний звіт про складені векселі; ці звіти мали друкуватися в газеті. Депутат від дворянства Данківського повіту детально проаналізував вексельний статут і висловлював свої пропозиції щодо протесту векселів, порядку стягнення боргу тощо, пропонуючи досягти «вірогідності» векселів завдяки пред'явленню їх у повітові або полкові канцелярії.

Хоча в роботі Комісії 1767 р. йшлося про використання векселів дворянством, а не купецтвом, прагнення депутатів ускладнити порядок видачі векселів (засвідчення в нотаріуса або в урядових установах) і обмеження вексельного обігу свідчать про те, що і в другій половині XVIII ст. вексель все ще повільно входив у практику кредитних операцій⁷⁶⁸.

⁷⁶⁸ Там само. – С. 248.

Через деякий час з ініціативи Катерини II з'являються Асигнаційні банки, емітенти перших в Росії паперових асигнацій, а також кредитні установи – *«Сохранившая казна»*, *«Ссудная казна»*, *«Приказ Общественного Призрения»*, проте їх основною метою було надання кредиту не купецтву, а лише дворянству. В 1772 р. в Москві й Санкт-Петербурзі було відкрито *«Сохранившие и ссудные казны»*, які приймали внески під відсотки на будь-які строки й видавали позики під заставу нерухомості. Кажучи про розвиток кредиту, можна згадати і створені 17 листопада 1775 р. в усіх столицях губерній *«Приказы общественного призрения»*, які крім благодійних функцій також приймали внески й видавали позики під заставу земельної власності, але лише своєї губернії⁷⁶⁹.

Нарешті в 1786 р. було створено *«Государственный Заемный Банк»*, якому було передано капітали колишніх дворянських банків. З асигнаційних банків було передано 22 млн руб. для видачі позик дворянству, і 11 млн руб. – для окремих міст. Указом від 18 грудня 1797 р. було створено *«Вспомогательный для дворянства банк»*, в якому позики видавалися не грошима, а особливими банківськими білетами, які були обов'язковими для прийому як приватними особами, так і державною скарбницею.

Тим самим указом при Асигнаційному банку було створено *«Учетные и Эсконтные конторы»* – страхова контора та окремі контора для векселів і товарів. Проте в цілому за правління Катерини II комерційний кредит поширювався в Росії дуже повільно, так само як і вексельні операції через те, що в економіці Росії не було реальних передумов для розвитку операцій з цінними паперами, зокрема з векселями. В діяльності

⁷⁶⁹ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 98.

Санкт-Петербурзької біржі не відбулося суттєвих змін – вона залишалася саме *товарною* біржею, а угоди з продажу векселів були лише епізодичним.

Повільне поширення в Росії вексельних операцій було зумовлено стрімким зростанням дворянських «боргів честі», а також великою кількістю банкрутств серед дворян, яких приваблювали векселі, оскільки вони вбачали у вексельному зобов'язанні сліпу довіру до вексельної форми (довіру, незвичайну для умов Росії, де було поширено надання кредиту під заставу) і можливість ухилитися від сплати боргу. За свідченням сучасників, у другій половині XVIII ст., за правління Катерини II, спостерігалось поширення серед дворянства звичаю жити в борг, оскільки вважалося, що істинно дворянська поведінка виявляється в показовій розкоші⁷⁷⁰. Наслідком цього були борги під великі відсотки за допомогою векселів, застава земель і маєтків і, в кінцевому рахунку, – численні банкрутства й розорення дворян, в чому іноді звинувачували саме поширення векселів.

Внаслідок цього дискредитація векселя в Росії досягла такого рівня, що купці почали відмовлятися брати векселі у сплату за свої товари, навіть якщо ці векселі були виписані на відомих російських купців. Ще однією причиною того, що векселі в Росії не мали належної довіри, була відсутність серйозного ставлення в судах до опротестування векселів, оскільки більшість боргів під час гри в карти оформлялася саме векселями. Тому, як зауважував Баєр дю Оллан⁷⁷¹ в щоденнику своєї подорожі по Росії

⁷⁷⁰ Лотман М. Ю. Пушкин. – СПб: Искусство, 2000. – С. 492–493.

⁷⁷¹ Баєр дю Оллан був приятелем Жана-Батіста Таверньє (нар. в Парижі в 1749 р., страчений у 1793 р.), масона, мандрівника, авантюриста й торговця дорогоцінностями, який залишив цікаві свідчення використання кредитних документів у країнах Сходу. Таверньє супроводжував де Оллана в його

в 1784 р., невпевненість у тому, що векселі будуть сплачені, була досить типовою в кінці XVIII ст. На думку французького мандрівника, цьому сприяв один з законів Петра I, згідно з яким за життя батька син не мав ніякого права власності. Якщо батько заволодів власністю сина, кредитор не міг вимагати від сина сплати боргу.

Потрібно врахувати й таку обставину, як постійне падіння курсу російських грошей, для підтримання якого урядові доводилося іноді витратити по 500–600 тис. руб., скуповуючи через довіреного банкіра велику кількість векселів, які потім доводилося продавати зі значним збитком. З огляду на ці обставини, Баєр дю Оллан зазначав, що віддаленість Росії від країн з найбільш розвинутою торгівлею, а також особливості російських звичаїв стали причиною того, що ця країна у XVIII ст. втратила кредитну довіру західних партнерів і потрібно чимало часу для відновлення цієї довіри⁷⁷².

У цілому ж, розглядаючи вексельні операції XVIII ст., можна погодитися з думкою Б. М. Ческидова, що в Росії того часу, так само як і в інших країнах з переважанням феодальних відносин, єдиними справді вигідними кредитними операціями були іпотечні (з дворянськими землями) і вексельні (з векселями купців з великих міст). До того ж особливістю XVIII

подорожі по Польщі, Росії і Скандинавії. Навесні 1794 р. на шляху з Москви в Астрахань Баєр дю Оллан відвідав Київ і Кременчук (Франко-русские экономические связи. – М.: Наука, 1970. – С. 162–163).

⁷⁷² Там само. – С. 183, 187.

було те, що в банківській справі приватної ініціативи, по суті, не було. Перші кредитні й банківські установи в Російській імперії створювала держава («казенні» установи на відміну від Західної Європи) з огляду на політичну мету. Тому держава не тільки не прагнула одержати прибуток від створення кредитних установ і запровадження вексельних операцій, а й заздальгідь була готова на збитки. Комерційні цілі не ставилися, й все це не могло приваблювати приватних інвесторів⁷⁷³.

--

Щодо українських земель, які входили у XVIII ст. до складу Російської імперії, то внаслідок прискорення економічного розвитку Росії, грошової реформи Петра I й наступної економічної політики російського уряду товарно-грошові й кредитні відносини на землях Східної України все більше визначалися станом економіки Російської імперії та її законодавством. Сприяли цьому й три поділи Польщі (1773, 1793 і 1795), внаслідок чого Польща втратила своє політичне значення, а влада Росії поширилася на більшу частину українських земель. Проте, незважаючи на складну політичну історію українських земель в XVII–XVIII ст. і численні війни, в цілому спостерігається зростання товарності сільського господарства й розвиток торгівлі, зокрема транзитної. Купці з Росії та Лівобережної України через польські землі

⁷⁷³ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 100–101.

Правобережної України прямували до країн Західної Європи та Балкан.

З кінця XVIII ст. почалося активне заселення Південної України, де царський уряд роздавав великі земельні ділянки поміщикам, а також іноземним колоністам. Вигідне географічне положення й природні багатства сприяли швидкому економічному розвитку цього регіону⁷⁷⁴. В 1794 р. було засновано Одесу, і це портове місто, столиця Новоросійської губернії, стало одним з найважливіших центрів фінансово-кредитних операцій, в першу чергу пов'язаних з торгівлею зерном⁷⁷⁵.

Щодо Польщі, то там в 1701 р. було ухвалено перший вексельний статут – Закон про векселі міста Гданська, а також Вексельний статут в Ельблонзі (1758), в яких можна бачити вплив німецьких вексельних законів. В 1775 р. разом з ухваленням польської Конституції було ухвалено перший загальнодержавний вексельний статут,

перенести в 3. 9.

який, на думку М. Козинського, було створено під явним впливом твору німецького юриста Гейнеція «*Elementa juris cambialis*».

⁷⁷⁴ Історія української культури: У 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 26–27.

⁷⁷⁵ Гуржій О. Ф., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 268–269.

Цей статут охоплював сферу не тільки матеріального вексельного права, а й процесуального.

Вексельну «ординацію» (статут) для Галичини, що тоді входила до складу Австрії, було ухвалено в тому ж таки 1775 р⁷⁷⁶.

Коли векселі стали в Польщі законним інструментом легкого кредиту, це призвело до численних банкрутств, внаслідок чого (так само, як і в Росії) почалося обмеження прав користування векселем, і в 1780 р. польському дворянству було взагалі заборонено користуватися векселем⁷⁷⁷.

⁷⁷⁶ *Dolinski A.* Wykłady austriyaskiego prawa wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. «Biblioteka stuch. prawa, 1912. – S. 10.

⁷⁷⁷ *Kozinski, M.* Weksle // *Baczyk V., Kozinski M., Mihalski, M.* Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000. – S. 317.

3. 6. Вексельні операції в Росії в першій половині XIX ст. (до 1861 р.)

Не зважаючи на певний досвід використання векселів, накопичений у XVIII ст., кредитно-вексельні операції на початку XIX ст. все ще мали недосконалу форму. Слабкий розвиток зв'язку, пошти і шляхів сполучення часто обмежував кредитні операції окремим містом чи невеликим районом, а нерозробленість вексельного права призводила до переважання торгівлі за готівку.

На початку XIX ст. починається поступове зростання обсягу кредитних операцій. Цьому сприяло збагачення найбільших купців завдяки розвитку торгівлі, а також зростанню загальної заборгованості дворянства⁷⁷⁸. Коли в 1782 р. було закрито «*Банк для попращення при Санкт-Петербурзьком порте коммерции*», курс асигнацій і вексельний курс стали знижуватися, і тому важливим завданням стало створення нового комерційного банку.

Першим кроком до цього стало відкриття 18 жовтня 1797 р. Облікової (дисконтної, або, як її називали в той час, есконтної) та Страхової контор при державному асигнаційному банку. Функції Облікової

⁷⁷⁸ Зокрема, борг великих землевласників Шереметьєвих досяг у 1800 р. 2 млн руб., а в 1805 р. – вже 2,7 млн руб.; князя Юсупова, що володів 17 тис. кріпосних, у 1787 р. становив 100 тис. руб., а в 1818 р. – вже 693 тис. руб. Юсупови крім банківського кредиту часто користувалися послугами приватних осіб, і Юсупов-син з 1816 по 1924 р. видав векселів на 273 тис. руб., а його батько з 1814 по 1827 – на 369 тис. руб. (Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – С. 111).

контори визначав її статут – вона мала давати купцям кредит під векселі, а також під заставу товарів. На відміну від Купецького банку, який тільки видавав позики під заставу товарів, Облікова контора враховувала також векселі. Для збереження довіри факти відмови від врахування векселя або факти несвоєчасного повернення позики зберігалися в таємниці. Строк врахування векселів було обмежено дев'ятьма місяцями, а відсоток при цьому становив $\frac{1}{2}$ коп. з 1 руб. на місяць. У статуті Облікової контори зазначалося: *«Эсконтная, или Учетная, контора учреждается к усилению и вспомоществованию ремесел и торговли преимущественно российскими купцами, заводчиками и фабрикантами... ссуды выдаются под векселя, данные купцам от покупателей их товаров... коим строки еще не наступили...»*. В 1798 р., майже одночасно зі створенням Облікової контори було створено *«Особую контору для внешних переводов, платежей и комиссий»*, більш відому під назвою *«Контора придворных банкиров»*, яка одержала від уряду монопольні права на здійснення за державними дорученнями всіх операцій з переказу грошей за кордон (тільки через цю контору можна було закуповувати іноземні товари). Звання *«придворного банкіра»* присвоювали найбагатшим купцям, які обслуговували уряд і були зв'язані своїми кредитними операціями з іноземними банками. При цьому основною метою діяльності контори було

підтримання за кордоном високого рівня курсу російських векселів⁷⁷⁹.

Серед основних центрів розвитку кредитно-вексельних операцій у першій половині XIX ст. на території Російської імперії можна назвати Петербург і Москву, Причорноморський регіон (Одеса), Польщу (Варшава), західні губернії (Вільно, Бердичів) і Прибалтику (Рига). Специфіку вексельних операцій визначали особливості зовнішньої і внутрішньої торгівлі й товарно-грошового обігу.

У XVIII ст. переважна частина торгівлі Російської імперії з зарубіжними країнами здійснювалася морськими шляхами, причому в основному через Балтійське море, а чорноморські торгові шляхи на той час ще не використовувалися, оскільки їх контролювала Туреччина. Наприкінці XVIII ст. становище змінюється: суттєве послаблення Туреччини відкрило для Російської імперії нові торговельні шляхи через Чорне море. Як зауважував Ф. Бродель, вихід Росії до Чорного моря й відкриття проток Босфор і Дарданелли в 1774 р. стали причиною появи на чорноморських торговельних шляхах перших венеціанських, французьких та російських кораблів, що завдало серйозного

⁷⁷⁹ Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб., 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 16. «Контора придворних банкірів» існувала до 1811 р., проте, починаючи з 1807 р., її значення суттєво зменшилося, а після створення Міністерства фінансів та його особливого підрозділу – «Особенной канцелярии по кредитной части» – під контроль цього підрозділу перейшли всі зарубіжні кредитні операції. Останнім придворним банкіром можна вважати барона Л. І. Штигліца, вихідця з Німеччини, банкірський дім якого мав важливе значення для фінансового життя Петербурга до кінця 50-х р. XIX ст. В цей час російська преса писала про Л. Штигліца, що його ім'я так само відоме в усьому світі, як ім'я Ротшильда, а з його векселями можна їхати в будь-яку країну Європи, а також в Америку і Азію, і всюди ці векселі будуть прийняті. В кінці 50-х р. XIX ст. вплив Л. Штигліца зменшується, він переходить на державну службу, а наступниками його банкірського дому стають банкірські дома «Е. И. Гинцбург» і «Братья Рябушинские» (Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, 1991. – С. 14–15, 18).

удару по престижу Туреччини. Загальний обсяг торгівлі з використанням сухопутних шляхів, який у кінці XVIII ст. становив лише 6%, на початку XIX ст. зріс до 12% експорту і до 22% імпорту. В середині XIX ст. експорт товарів сухопутними шляхами досягає 27%, а імпорт – 37%. Справді значного обсягу сухопутна торгівля досягає лише в кінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з будівництвом мережі залізниць⁷⁸⁰.

З кінця XVIII ст. почалося активне заселення Південної України, де царський уряд роздавав великі земельні ділянки поміщикам, а також іноземним колоністам. Вигідне географічне положення й природні багатства сприяли швидкому економічному розвитку Південної України. Проте, коли в 1784 р. купці з Марселя хотіли почати торгувати з Кримом через Чорне море, один з них відзначив, що в Криму й Херсоні в обігу є лише мідна монета, а паперових асигнацій немає «через брак засобів дисконтування». За словами Ф. Броделя, у 80-ті р. XVIII ст. «кому б спало на думку організувати в Херсоні облік векселів?»⁷⁸¹. Потрібен був час, щоб українське зерно стали регулярно експортувати Чорним морем. Ці нові торговельні маршрути набули особливого значення на початку XIX ст. з початком масового експорту Росією пшениці, що стало «однією з великих подій європейської історії, хоч її і рідко визнають»⁷⁸².

⁷⁸⁰ Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 267.

⁷⁸¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 1: Структури повсякденності: можливе й неможливе. – К.: Основи, 1995. – С. 410-411.

⁷⁸² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. Т. 3: Час світу. – К.: Основи, 1998. – С. 427-428.

Серед економічних і політичних причин швидкого розвитку торгівлі пшеницею потрібно зазначити й ту, що в другій половині XVIII ст. зменшуються обсяги вивезення хліба та іншого товару з використанням основного балтійського порту – Гданська⁷⁸³. Водночас Причорномор'я все більше входило в систему зовнішньоекономічних зв'язків Російської імперії, а наявність на українських землях великої кількості товарного зерна (та підвищення попиту на нього в 1816–1817 рр., коли в Західній Європі був голод) сприяло швидкому збільшенню його експорту через чорноморсько-азовські порти⁷⁸⁴ й стрімкому економічному розвитку регіону, зокрема Одеси, заснованої в 1794 р. Це портове місто, центр Новоросійської губернії, стало одним з найважливіших осередків торговельних і фінансово-кредитних операцій.

І хоча на початку XIX ст. 85% імпорту і 91% експорту здійснювалися Балтійським морем, значення чорноморських портів, яким ще в 1782 р. було надано певних привілеїв (зокрема, зменшено митні збори на 25%), все більше зростає. Найбільші переваги мав одеський порт, особливо з 1804 р., коли було дозволено провозити товари через Одесу в Молдавію, Австрію і Пруссію, а в 1817 р. місту було даровано право «порто-франко» (безмитного ввезення й вивезення), що сприяло швидкому розвитку банкірських домів⁷⁸⁵. Одеса стає місцем складування іноземних товарів, які звідси транспортувалися не тільки в Росію, а й у Польщу, Австрію, і навіть через Кавказ у

⁷⁸³ Баєр дю Оллан у щоденнику своєї подорожі по Росії в 1784 р. зазначав, що зростання торговельних операцій Пруссії через Мемель і Кенігсберг стало причиною того, що Росія почала вивозити польське зерно через Херсон без транзитних мит. Оскільки імпорт іспанської солі в Росію було заборонено, це стримувало торгівлю Росії солоним м'ясом (для його якісного засолювання потрібна була саме іспанська сіль) і збільшення поголів'я худоби на Україні (Франко-русские экономические связи. – М.: Наука, 1970. – С. 180).

⁷⁸⁴ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 368.

⁷⁸⁵ У 1802 р. в Одесу було ввезено іноземних товарів на суму 719 тис. руб., а в 1860 – вже на 14 766 тис. руб. (Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 177, 180).

Персію. Все це сприяло швидкому припливу капіталів у місто і збагаченню одеських купців.

Банківсько-кредитна діяльність в Одесі існувала з самого початку заснування міста – її контролювали італійські та грецькі купці. На початку XIX ст. у зв'язку з розвитком торгівлі зерном Одеса стала грошовим і кредитним ринком для всіх чорноморських і азовських портів, а частково навіть і для Москви. Тут виникають значні банкірські дома, сфера впливу яких швидко охоплює весь чорноморсько-азовський регіон.

З початку 1830-х р. провідні місця серед одеських комерсантів займав банк купця першої гільдії Федора Родоконакі, загальний обсяг комерційних операцій якого досягав 3,5–5 млн руб. сріблом на рік, банкірські дома М. Ефруссі та Д. Рафаловича. Банкірський дім М. Ефруссі мав численні контори за кордоном (зокрема в Парижі й Відні) і здійснював великий обсяг зарубіжних фінансових операцій. Банкірський дім Д. Рафаловича було відкрито в місті в 1833 р., і розквіт його діяльності припадає на 60-ті рр. XIX ст., коли обсяг фінансових операцій досягав 50 млн руб. Цей банкірський дім не тільки мав значні ділові контакти з Лондоном, Парижем і Петербургом, а й сприяв кредитами розвитку багатьох компаній в Одесі й Причорномор'ї⁷⁸⁶.

Внутрішня торгівля в Російській імперії на початку XIX ст. здійснювалася переважно на ярмарках. Зокрема, на Лівобережній Україні в 1789 р. функціонувало майже 400 ярмарків, а в першій половині XIX ст. налічувалося вже понад 2 тис. ярмарків, загальний обсяг торговельних операцій на яких становив від декількох сотень до декількох мільйонів

⁷⁸⁶ *Ананьич Б. В.* Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, 1991. – С. 8–9.

карбованців⁷⁸⁷, що сприяло формування верстви професійних підприємців і купців. Завдяки такому зростанню обсягу торгівлі чисельність купців в Україні зросла протягом 1816–1856 рр. з 18,2 тис до 104 тис., і багаті купці зосередили у своїх руках значні капітали⁷⁸⁸.

Загальне зростання обсягу торгівлі на початку XIX ст. зумовило й поширення комерційного кредиту, так само, як і виникнення нових кредитних установ. Цьому сприяла політика російського уряду, зорієнтована на впорядкування грошового обігу, зокрема, діяльність М. Сперанського, прихильника фінансових реформ, з 1803 р. директора департаменту Міністерства внутрішніх справ.

У 1806 р. в Москві, Архангельську, Одесі, Феодосії й Таганрозі було відкрито філії Облікової контори, проте, хоча на початку XIX в Російській імперії було створено систему державного кредиту, приватний кредит не був розвиненим. Війна з Наполеоном перервала розвиток кредитної справи до 1817 р., коли Облікову контору було перетворено на Державний комерційний банк, створений при Асигнаційному банку, з основним капіталом 30 млн руб.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Українські ярмарки мали свою спеціалізацію, зокрема харківські ярмарки спеціалізувалися на торгівлі мануфактурою, а київський контрактний ярмарок – на торгівлі сільськогосподарською продукцією. (*Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 136, 176–177). Серед найвидатніших зачинателів підприємництва в Україні слід згадати братів Яхненків, які в 40-х р. XIX ст. заснували компанію, що спеціалізувалася на виробництві цукру. Розквіт компанії відзначався в 50-ті роки XIX ст., коли склади й крамниці фірми були в найбільших містах Росії і України (зокрема в Москві й Нижньому Новгороді), а продукцію вивозили за кордон (*Сарбей В. Г.* Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 94–95).

⁷⁸⁸ *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 370.

⁷⁸⁹ У 1817 р., коли Облікову й Страхову контори було перетворено на Державний комерційний банк, на своєму балансі вони мали 17 млн руб., з

У царському маніфесті від 7 травня 1817 р. про відкриття з 1 січня 1818 р. цього банку зазначалося, що причиною його створення є сприяння купецтву, оскільки облікові контори, зокрема дисконтна, виявилися неефективними через незначний розмір їхніх капіталів. У 1818–1821 рр. Державний комерційний банк відкрив шість відділень у різних містах. Чотири з них скоро було закрито «через відсутність потреби», і залишилися тільки відділення в Москві й Одесі. Згодом було відкрито відділення в Києві (1839), Харкові (1843) та Полтаві (1852).

Банк кредитував переважно торгівлю й давав позики під заставу товарів і векселів. Передбачалося, що до врахування приймалися векселі російських підданих та іноземців, які вели торгівлю, банківську справу або були власниками заводів, фабрик і торговельних компаній. Векселедавець або одна з осіб, що поставила свій підпис на векселі, мав бути російським підданим, а хоча б один з учасників векселя мав постійно проживати в Санкт-Петербурзі. До врахування приймалися як прості векселі, так і трасовані, але на строк не більше ніж шість місяців⁷⁹⁰. Про обсяг операцій і врахування векселів в перші роки роботи Державного комерційного банку свідчать дані, наведені у таблиці 3. 6. 1. В результаті діяльності

них під заставу товарів і під векселі було роздано майже 14 млн руб., а загальний обсяг їхніх операцій досягав 49 млн руб. (Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – С. 126).

⁷⁹⁰ Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 17.

банку різко знизився відсоток, під який давали позики: з 12-15% на біржах у Петербурзі й Москві він знизився до 7-8%, хоча потрібно пам'ятати, що банк враховував тільки векселі багатих купців, які таким чином мали монополію на дешевий кредит⁷⁹¹.

Таблиця 3. 6. 1.

Розміри вкладів і суми врахування векселів
Державним комерційним банком
в 1818-1825 рр. *млн руб.*⁷⁹²

Рік	Обсяг вкладів	Врахування векселів
1818	2,9	10,9
1819	11,4	20,9
1820	17,1	28,3
1821	10,7	46,3
1822	13,3	29,8
1823	19,2	27,2
1824	24,3	27,9
1825	28,0	34,2

Будь-які пропозиції купецтва про вдосконалення правил видачі кредитів відхилялися (як, наприклад, план реорганізації Державного комерційного банку 1821 р. з метою перетворення його на орган кредитування промисловості). В 1830 р. Одеське відділення банку звернулося з проханням продовжити строк врахування векселів з чотирьох до шести місяців, проте директор банку мотивував свою відмову

⁷⁹¹ Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 182.

⁷⁹² Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 18.

тим, що державний банк створено не для того, щоб кредитувати діяльність приватних осіб. Відхилялися й інші пропозиції, зокрема про розширення операцій з іноземними переказними векселями. В наступні десятиліття банк зібрав велику суму вкладів (див. табл. 3. 6. 2.), проте він не міг вигідно розмістити їх і ці кошти державна скарбниця використала для своєї мети.

Таблиця 3. 6. 2

Розміри кредиту Державного комерційного банку, *млн руб*⁷⁹³.

Рік	Враховано векселів	Видано позик під векселі
1823-1827	157,8	6,5
1828-1832	75,6	4,6
1833-1837	48,2	3,7
1838-1842	54,9	3,6
1843-1847	64,0	3,3
1848-1852	106,4	2,9
1853-1857	105,4	8,2
1858-1859	74,5	6,8

Можна зазначити, що державна форма кредитування в першій половині XIX ст. не дала бажаних результатів. Однією з істотних причин цього була консервативна політика міністра фінансів графа Є. Канкрин (займав посаду міністра в 1823-1844 рр.). Вважаючи Російську імперію варварською й

⁷⁹³ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России: В 2 т. Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 7.

безнадійно відсталою країною, він негативно ставився до будь-яких спроб впровадження новацій не тільки у сфері кредитних операцій, а й у реформуванні економіки в цілому. Особливо негативну позицію Є. Канкрин займав щодо приватних банкірів. На його думку, не потрібно було дозволяти створення приватних банків, які випускатимуть кредитні папери, оскільки їхню діяльність неможливо контролювати; право на існування мають лише банки офіційні, створені урядом⁷⁹⁴. Є. Канкрин намагався не тільки обмежити видачу позик приватним особам, а й максимально скоротити обсяги кредитної й банківської діяльності. Внаслідок такої політики всі вільні кошти розміщувалися в державних банках, яким нікуди було їх інвестувати, а обсяг вексельних операцій скоротився протягом 1826–1840 рр. більше ніж утричі⁷⁹⁵.

Та незважаючи на негативне ставлення до приватних банків міністра Є. Канкрини, вони все ж поступово поширювали свою діяльність і кредитували торговельні й промислові підприємства⁷⁹⁶. Зокрема, в 1818 р. в Москві з'являється перший банкірський дім «Юнкер і К», а також дома Томсона, Стерна й Міллера, проте обсяг їхніх кредитних операцій був незначний. Пізніше було відкрито банкірські дома «Ф.

⁷⁹⁴ *Kankrin G.* Weltreichtum, Naationalreichtum und Staatswissenschaft. – Munchen, 1921. – S. 217; *Kankrin G.* Die Oeconomie der menschlichen Gesellschaften und Finanzwesen. – Stuttgart, 1845. – S. 146.

⁷⁹⁵ *Ческидов Б. М.* Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 104

⁷⁹⁶ На початку XIX ст. в розвитку кредитних операцій велике значення мали громади старообрядців, які не тільки встановлювали ціни на всі важливі товари в Москві й на ярмарку в Нижньому Новгороді, але й впливали на торговельні операції в Іркутську, Бухарі й Хіві.

А. Алферов», «Брати Рябушинські», «Захарій Жданов» та інші, засновниками яких були переважно багаті торговці й підприємці. І хоча за обсягом кредитних операцій банкірські доми поступалися великим акціонерним банкам, їхньою перевагою була здатність швидко оперувати капіталами. Завдяки цьому діяльність банківських домів поступово поширювалася й на міжнародний фінансовий ринок.

Кажучи про розвиток кредитно-вексельних операцій на початку ХІХ ст., потрібно згадати і про кредитні установи в Польщі, зокрема Польський банк, заснований у 1828 р. у Варшаві за наказом царя Миколи І з капіталом 30 млн злотих.

Польський банк було створено, не зважаючи на опір Є. Канкрин. В 1830 р. президент Польського банку звернувся в Державний комерційний банк з пропозицією про співробітництво, яку було відхилено. Пізніше президент звернувся з листом до Є. Канкрин, пропонуючи встановлення ділових контактів між двома банками й перетворення Польського банку на контрагента Державного комерційного банку, проте міністр рішуче виступив проти цього⁷⁹⁷. Оскільки Польський банк взяв на себе зобов'язання погасити державний борг Польщі, йому було надано право приймати вклади від уряду, установ і приватних осіб, а також купувати й продавати відсоткові цінні папери, враховувати векселі і навіть випускати банківські білети на суму, що не перевищувала розмір основного капіталу банку. Широкі повноваження банку пояснювалися тим, що в цей час Польща мала особливе

⁷⁹⁷ *Radziszewski H.* Bank Polski. – Warszawa, 1910. – S. 114–115; *Воблый К.* Очерки по истории польской фабричной промышленности: В 2 т. Т. 1. – К., 1909. – С. 256.

фінансове управління, незалежне від Міністерства фінансів Російської імперії.

Загальний рівень економічного розвитку Польщі перевищував розвиток економіки Російської імперії, і тому спочатку банк діяв дуже динамічно – було залучено вклади на суму 150 млн злотих. Проте польське повстання 1831 р. мало несприятливі політичні наслідки для діяльності банку, і, хоча він успішно вів свою діяльність, у 1869 р. його було перетворено на відділення Державного банку; він втратив більшість прав, зокрема право відкривати кредити під векселі з іпотечним забезпеченням⁷⁹⁸.

Хоча діяльність Польського банку суттєво не впливала на практику кредитних операцій у Росії (оскільки Польща тяжіла до Західної Європи і Варшавська біржа орієнтувалася на Берлінську біржу), польські кредитні установи так само, як і прибалтійські, можна вважати проміжною ланкою між Російською імперією і Західною Європою⁷⁹⁹.

Відділення Польського банку існувало в Бердичеві, що значною мірою спричинило перетворенню цього невеликого містечка на центр фінансово-кредитних операцій. І коли в 1838 р. на прохання київського генерал-губернатора Бібікова відділення було закрито (Бібіков вважав, що існування

⁷⁹⁸ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 104–105.

⁷⁹⁹ Як зауважував І. І. Левін, польсько-єврейські так само, як і прибалтійські німецькі банкіри, багато зробили для створення російської банківської системи, оскільки вони вже накопичили певний вільний капітал, тож експортували його в Росію. Досить характерним був приклад варшавського банкіра Антона Френкеля, якому за виконання «особливо важливих доручень» російського уряду було присвоєно титул барона (Левин І. І. Акционерные коммерческие банки в России: В 2 т. Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 27).

відділення сприяло підтримці пропольських настроїв⁸⁰⁰), наслідком цього стало піднесення восьми банкірських домів Бердичева, а Золота вулиця, де розташовувалося більшість з них, стала осередком ділової активності. Ці доми, не зважаючи на те, що в 1839 р. після закриття бердичівського відділення Польського банку було відкрито контору Державного комерційного банку в Києві (яка мала замінити собою бердичівське відділення⁸⁰¹), враховували переказні векселі на Москву, Петербург, Одесу та інші міста, обслуговували Київський контрактний ярмарок, а також були тісно зв'язані з банкірськими домами Росії й зарубіжними банкірами⁸⁰².

Потрібно згадати й про специфіку вексельних операцій в Одесі. Основною особливістю торговельних звичаїв в цьому місті було використання переказних векселів (хоча тільки в зовнішній торгівлі – у внутрішній так само, як в інших містах російської імперії, використовували прості векселі)⁸⁰³.

⁸⁰⁰ Laszyn H. U. Kontrakty Kijovskie. – Спб., 1900. – С. 43–45. Справді, за офіційними даними з тих капіталів, які банкіри привозили на київські ярмарки в 1835–1838 рр., більше ніж половина капіталів, належали Польському банку (857 тис. руб. з 1,3 млн руб. в 1836 р., 725 тис. руб. з 1,2 млн руб. в 1837 р.) (Статистическое описание Киевской губернии: – Спб., 1852. – Т. III. – С. 570).

⁸⁰¹ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – С. 126. В 1848 р. було запропоновано проект банкіра Верморена, який передбачав створення контор Комерційного банку в Лондоні й Гамбурзі та інших зарубіжних комерційних центрах, проте проект не мав підтримки (Там само. – С. 220).

⁸⁰² Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – С. 237; Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, 1991. – С. 11).

⁸⁰³ Д. І. Мейер у 1850 р. відвідав Одесу, на той час визнаний центр зовнішньої й гуртової торгівлі, для вивчення торговельних звичаїв, описаних в окремому дослідженні (вперше опубліковано в 1853 р.). Вивчаючи поширену в Одесі практику використання векселів у зернової торгівлі, Д. І. Мейер виявив юридичні інститути й конструкції, невідомі законодавству (Мейер Д. І.

Розглядаючи на прикладі Одеси причини поширення простих векселів у внутрішній торгівлі, Д. І. Мейєр зазначав, що іноземні товари, ввезені через Одесу, перепродавалися далі, в Київ, Харків, Полтаву, Катеринослав, Миколаїв. Проте самі ці міста направляли в Одесу дуже незначну кількість вироблених в них товарів, через що торговці з цих міст мали в Одесі багатьох кредиторів, але не мали боржників. Тому рівноваги між кредиторами й боржниками, потрібної для використання переказного векселя, в даному разі не виникало.

Прості векселі використовували в Одесі в значній кількості, але там були поширені деякі прийоми, що переносили на простий вексель певні особливості переказного векселя. Зокрема, після написання простого векселя особа, що прийняла вексель, робила на ньому безоборотний напис; в такому вигляді вексель опинявся у векседавця й від нього переходив до третьої особи. Іноді вексель писався від імені особи, добре відомої тому, хто приймав вексель. Набувач векселя, не одержавши валюти за векселем, обмежував свою відповідальність особливою платіжною розпискою, а вексель починав брати участь в обігу з бланковим написом. Ще один прийом полягав у тому, що векселедержатель давав векседавцеві платіжну розписку й сам передавав вексель з

Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. Гл. 4: Вексельное обращение // *Мейер Д. И.* Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2003. – С. 31).

безоборотним написом, відтак вексель починав брати участь в обігу⁸⁰⁴.

Крім того, виписували векселі, в яких одна й та сама особа виступала і векселедавцем й векселедержателем. За допомогою передавального напису починався обіг такого векселя, проте передавальний напис у такому разі не міг бути бланковим, оскільки всяке зобов'язання передбачає участь двох осіб, а у векселі (письмовий документ, що підтверджував зобов'язання) мають зазначатися учасники зобов'язання. Якщо це були векселедавець і векселедержатель, то за тотожності цих двох осіб обов'язковою ставала участь третьої особи, якій передавався цей вексель.

В Одесі існувала практика застави векселів, подібна до позик під врахування векселів, які давав Державний комерційний банк та його контори. Відмінність між цими операціями полягала тільки в тому, що заставу приймала не приватна особа, а держава, проте це не змінювало правової сутності такої операції⁸⁰⁵.

⁸⁰⁴ Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. Гл. 4: Вексельное обращение // Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2003. – С. 211–212, 214–216.

⁸⁰⁵ Оскільки в Одесі використовували переказні векселі, то мали поширення й усі прийоми, передбачені для здійснення операцій з ними (зокрема, використання кількох копій переказного векселя, що зумовлено використанням таких документів в операціях з іноземними партнерами, які могли бути на великій відстані, і поштове пересилання векселя могло займати багато часу). Крім того, оскільки іноземні вексельні закони не ставили умови, щоб вексель був написаним на гербовому папері, копії векселя в Одесі мали фактично таку саму ж чинність, як і оригінал (Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. Гл. 4. // Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2003. – С. 218).

В першій половині XIX ст. розвиток вексельного обігу відбувався дуже повільно. Причина цього полягала не тільки в економічній нерозвиненості Російської імперії, а й в обмеженні права видачі векселів лише особами, що належали до «торговельного класу». До того ж вексельні операції здійснювали переважно в столицях, а нових відділень Державного комерційного банку за 20 років було відкрито лише два – в Києві й Рибінську, тоді як з 1817 по 1821, коли міністром фінансів був М. Сперанський, було відкрито п'ять відділень банку. Нові відділення стали відкриватися лише після відставки Є. Канкринна – в Харкові (1843), Єкатеринбурзі (1846), Полтаві (1852).

Наслідком слабкого розвитку приватного комерційного кредиту й переважання державного кредиту був значний розвиток у першій половині XIX ст. лихварства. Основними клієнтами лихварів були дворяни, позбавлені права користуватися векселями. Лихварський відсоток був не нижчим від 8% річних, а найвищим він був в Одесі (до 36% річних) і знизився там лише після відкриття представництва Державного комерційного банку. У деяких районах лихварський кредит мав ярмаркову форму, коли на ярмарку збиралися місцеві багаті лихварі, купці, поміщики та інші зацікавлені особи й укладали кредитні угоди.

Хоча в Росії перша половина XIX ст. була позначена розвитком кредитних і вексельних операцій, у цілому в Росії на той час не було таких передумов, як у Західній Європі – певного рівня розвитку торговельних відносин, накопичення капіталів, встановлення комерційних зв'язків всередині країни та міжнародних зв'язків, формування класу підприємців, вироблення форм торговельного й платіжного обігу (зокрема, вексельних операцій).

Потрібно врахувати й традицію торговельних звичаїв: в першій половині XIX ст. серед купців вважалося за сором звертатися в комерційний банк по кредит, а купуючи товар під векселі, вони досить часто ставили умову, щоб ці векселі не пред'являлися в банк до врахування⁸⁰⁶. До того ж, «казенні» банки, які існували на той час, не допускали до врахування векселі на дрібні суми. Це пояснювалося тим, що банки було створено для сприяння багатим купцям, а не дрібним торговцям. Завдяки цьому купці мали монопольне право на кредит у банках і не допускали до одержання кредиту середніх і дрібних торговців, а пропонували їм товарний кредит зі своїх товарних складів. За такої організації кредитних операцій у банк потрапляли тільки векселі на великі суми.

Незважаючи на майже столітній досвід діяльності кредитних установ дореформеного періоду, кредитні й вексельні операції все ще залишалися нерозвинутими,

⁸⁰⁶ *Левин И. И.* Акционерные коммерческие банки в России: В 2 т. Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 9.

а загальна розхитаність грошової системи була основною причиною повільного запровадження вексельних операцій і переважанню торгівлі за готівкові гроші. Навіть у тих регіонах, де вже використовувалися вексельні операції, часто не було реальної можливості врахувати вексель і одержати за ним гроші. Скажімо, в Харкові, де в 1843 р. було відкрито контору Державного комерційного банку (контора мала видавати позики поміщикам і фабрикантам Харківської, Чернігівської й Полтавської губерній, а також купцям, що проживали в Харкові), торгівля здійснювалася не стільки за готівкові гроші, скільки за векселі. Хоча значна кількість купців хотіла б одержати за цими векселями гроші, вони не могли цього зробити через брак у місті коштів⁸⁰⁷.

Новий «Статут про векселі», який спочатку був частиною Зводу торговельних статутів, було ухвалено 25 червня 1832 р. З 1887 р. його було виділено в окремий вексельний статут, і цей документ визначав правила вексельних операцій на території Російської імперії до 1902 р. Статут 1832 р., в якому можна бачити вплив французького *Code de commerce* (ухвалений у 1807 р.), враховував доповнення та зміни до статуту 1729 р., відображені в 172 нормативних

⁸⁰⁷ Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 2: Биржи. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1917. – С. 305, 307.

документах, виданих з 1729 по 1822 рр. і присвячених переважно проблемам обмеження векселездатності. Проте основні правила вексельних операцій залишилися без змін, продовжуючи традицію німецького вексельного права. С. М. Барац зазначав, що статут 1832 р. був компромісом між «німецьким прототипом» статуту 1729 р. і французьким вексельним правом⁸⁰⁸.

Причину оновлення вексельного законодавства було пояснено у вступі до статуту. У ньому підкреслювалося, що вексельне право є одним з основних чинників у торгівлі, успіхи якої нерозривно пов'язані з усталеністю й непорушністю саме вексельного права. Статут 1832 р. було розроблено за участю М. М. Сперанського, відомого прихильника французького права, який не раз критикував німецький вплив у російському законодавстві, тому включення статуту 1832 р. в загальний торговельний статут теж повторювало форму французького Торговельного кодексу.

Частково статут 1832 р. зберігав положення попереднього статуту (зокрема це можна бачити в запозиченні зразків з III розділу статуту 1729 р.), а риси французького вексельного права простежуються в запозиченнях з *Code de commerce* (розділ VIII, ст. 110-189)⁸⁰⁹. Вимогу обов'язкового зазначення

⁸⁰⁸ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 684.

⁸⁰⁹ Як зауважує П. П. Цитович, в цьому не було нічого дивного, оскільки в першій половині XIX ст. французьке вексельне право було таким самим впливовим, як німецьке вексельне право в другій половині XIX ст. (Цитович

одержання валюти можна вважати запозиченням з німецького вексельного права, оскільки це положення не було властиве більшості вексельних законів XIX ст. Крім того, типовими рисами німецького вексельного права в даному статуті можна вважати вимоги про потребу вексельної позначки (ст. 2) й положення про необов'язковість *distantia loci* для переказного векселя (ст. 3).

Основними положеннями статуту 1832 р. є: 1) визначення п'яти загальних і обов'язкових реквізитів обох типів векселя, а також чотирьох реквізитів переказного векселя; 2) обов'язковість вексельної позначки; 3) визначення валюти вексельного зобов'язання; 4) введення поняття безоборотного напису; 5) визнання можливості бланкового індосаменту; 6) необов'язковість для переказного векселя відмінності місця видачі векселя й місця платежу. Крім того, Б. Ф. Мовчановський відзначає такі специфічні риси статуту 1832 р.: 1) невизнання без особливого застереження за векселем здатності до передачі; 2) звернення з вимогою сплати до осіб, які поставили свої підписи на векселі, в тому порядку, в якому вони брали на себе вексельне зобов'язання; 3) можливість особистого затримання вексельного боржника доти, доки він не сплатить заборгованості за векселем⁸¹⁰.

П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 26).

⁸¹⁰ Мовчановский Б. Ф. Вексель. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 10.

Таким чином, у новому російському вексельному статуті можна бачити спробу поєднати німецьке й французьке законодавства, хоча П. П. Цитович вважав, що статут 1832 р. виражав ідеї не французького, а саме німецького вексельного права⁸¹¹. А. М. Осипов, критикуючи статут 1832 р. за поєднання окремих положень західноєвропейських вексельних законів з місцевими традиціями, висловлював думку, що надалі в розробці нових вексельних законів доцільно було б повністю запозичити норми німецького вексельного права, оскільки практика вексельних операцій у Росії й Німеччині мало відрізнялася⁸¹².

На нашу думку, важливою рисою статуту 1832 р. було те, що вже в ст. 1. чітко визначено рівноправність простого й переказного векселів, на що попередній статут 1729 р. лише натякав, визначаючи кількість учасників вексельного зобов'язання, яких передбачалося чотири або три, зазначаючи, що в деяких векселях може бути й менша кількість учасників. Водночас у ст. 1 статуту 1832 р. прямо зазначено *«вексель дается от векселедателя или на себя, или на другого плательщика. Первый именуется простым, второй – переводным»*.

У новому статуті було знято неоднозначності статуту 1729 р. щодо індосаменту, акцепту, копій векселя тощо. Крім того, слід відзначити положення

⁸¹¹ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 27.

⁸¹² Осипов А. М. Вексель в его прошедшем и настоящем. – Казань: Тип. Университета, 1873. – С. 21-22.

про непотрібність для переказного векселя відмінності місця видачі і сплати, що суперечить французькому вексельному праву й властиве німецькому. Тому, на думку С. М. Бараца, статут 1832 р. продовжував традиції не французького, а саме німецького вексельного права. Внаслідок цього чинність вексельного зобов'язання більшою мірою залежить від його *форми*, а не від змісту розрахункових відносин. Саме в Росії цю формальну сторону векселя було пізніше значно посилено⁸¹³, чому сприяла сукупність соціально-економічних умов, в яких здійснювалися кредитні й вексельні операції.

Отже, статут 1832 р. можна вважати, так само, як і попередній статут 1729 р., ще однією спробою перенести в Російську імперію норми вексельного обігу, сформовані протягом віків в інших соціально-економічних умовах країн Західної Європи. Тому скоро після ухвалення статуту 1832 р. виявилось, що він мало відповідає реальним потребам вексельного обігу через ті самі причини, що й статут 1729 р. По-перше, більшу частину нового статуту було присвячено переказному векселю. По-друге, положення про використання простого векселя були нечіткі й не відокремлені від статей, присвячених переказному векселю, тоді як на території Російської імперії на практиці переважав саме простий вексель. Тому

⁸¹³ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 684.

статутом 1832 р. важко було користуватися купцям, які мали справу саме з простим векселем.

Причинами переважання простого векселя в Росії можна вважати всю сукупність соціально-економічних умов товарно-грошового обігу і кредитних операцій, зокрема тривалу традицію інституту боргової кабали (її можна вважати прямим попередником простого векселя). До того ж, коли в Російській імперії почалося централізоване впровадження вексельних операцій, функція векселя як засобу переказу грошей вже втратила актуальність, оскільки для цього використовували паперові асигнації. Переважання простих векселів у вексельному обігу на території Російської імперії (переказні векселі використовували в основному для зарубіжних операцій) призвело до масового поширення таких векселів, які взагалі не мали зв'язку з торговельними угодами і їх використовували приватні особи для боргових зобов'язань.

Виникнення векселя можна вважати вершиною розвитку кредитних відносин: вексель виникав там, де існував відповідний рівень довіри між партнерами, без чого неможливі кредитні відносини. Якщо для виникнення *простого векселя* достатньою умовою є наявність такої довіри між двома партнерами в кредитних відносинах, то для виникнення *переказного векселя*, крім такої довіри, неодмінною умовою є *надмірність виробництва товарів*, коли їхні виробники

для ефективного збуту продукції *змушені* довіряти один одному. Такого надмірного виробництва продукції не було⁸¹⁴. До того ж можна відзначити слабкість торговельних зв'язків між окремими регіонами Російської імперії та зарубіжними країнами, а також погану організацію бухгалтерського обліку.

Як зауважував П. П. Цитович, у західноєвропейській практиці вексельних операцій XIX ст. видача простого векселя була ознакою того, що можливості кредиту вичерпано, тому простими векселями користувалися дрібні купці в крайньому разі, оскільки вважалося, що багатий купець завдяки своїй репутації завжди може взяти кредит в інших купців, на яких він трасуватиме векселі⁸¹⁵.

--

Скоро виявилося, що з ухваленням статуту 1832 р. у вексельному обігу на території Російської імперії виникла суперечність між чинним законодавством і практикою вексельного обігу. З одного боку, норми статуту мали законодавчий характер, а з іншого – в практиці вексельних операцій панували звичаї, значною мірою запозичені з Німеччини. Втілена в статуті 1832 р. ще одна спроба переорієнтувати

⁸¹⁴ Навіть в кінці XIX – на початку XX ст., в час бурхливого розвитку капіталізму в Україні, коли ринок нарешті почав насичуватися товарами, *перенасичення ринку* так само, як і надмірного виробництва, властивого для економіки Західної Європи, не відбулося.

⁸¹⁵ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 28.

російське вексельне законодавство на французьку систему вексельного права (вона ґрунтувалася на класичній, але вже явно архаїчній у ХІХ ст. італійській системі вексельного права), була нереалістичною. Росія на той час мала з Німеччиною набагато більше економічних контактів, ніж із Францією, а торговельні звичаї (і звичаї вексельного обігу також) у Росії були більш схожими на німецькі, ніж на французькі. Тому неузгодженість положень статуту 1832 р. з положеннями німецького вексельного права можна вважати основною вадою цього нормативного документа⁸¹⁶. До вад статуту 1832 р. належить нечіткий виклад правил обігу простих і переказних векселів, внаслідок чого важко було зрозуміти, які правила стосуються обігу простих векселів, а які – переказних, що ускладнювало судову практику⁸¹⁷.

Невідповідність даного статуту реальним умовам торговельних і кредитних операцій була помічена одразу. Тому скоро було порушено питання про потребу розроблення нового вексельного законодавства і 12 листопада 1847 р. вийшов царський указ про перегляд норм російського вексельного законодавства з урахування загальнонімецького

⁸¹⁶ *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3 т. Т. 3: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 16. П. П. Цитович вважає, що спроба запровадити західноєвропейські норми вексельного обігу, втілена в Статуті 1832 р. була ще більш невдалою, ніж Статут 1729 р. (*Цитович П. П.* Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 27).

⁸¹⁷ Демківський А. В. Вексельна справа: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003. – С. 64.

вексельного статуту 1847 р., наслідком чого стало вироблення проекту вексельного статуту 1860 р.

Передбачалося, що завданням вексельної реформи має стати не стільки розвиток положень статуту 1832 р. (і деталізація правил вексельних операцій), скільки вироблення чітких визначень понять вексельному обігу. Зокрема, пропонувалося укласти два окремі статuti для простих і переказних векселів (саме цього вимагали представники купецтва) або викласти положення в одному статуті, але чітко зазначити в кожній статті, про котрий із векселів у ній йдеться. Актуальність вироблення нового вексельного статуту підкріплювалася тим, що німецьке вексельне право й законодавство поступово ставало все популярнішим. Проте перегляд російського вексельного законодавства розтягнувся на тривалий строк.

3. 7. Вексельні операції в другій половині XIX ст. (1861-1914 рр.)

Період другої половини XIX – початку XX ст., який прийнято називати пореформеним, позначено стрімким розвитком економіки Російської імперії. Це був час активного розвитку промисловості, коли вексельні операції досягли свого найвищого рівня за обсягом, і за детальністю правової регламентації вексельного обігу, оскільки торгівля, будучи одним з найважливіших засобів економічного розвитку, потребувала комерційного кредиту, для забезпечення якого все частіше використовували вексельні операції.

Появу нових ринків на півдні Російської імперії можна вважати однією з характерних рис другої половини XIX ст., оскільки ці ринки мали велике значення у внутрішній і, особливо, в зовнішній торгівлі завдяки швидкому розвитку багатогалузевої економіки, чорноморсько-азовським портам і сухопутним митницям⁸¹⁸.

У середині XIX ст. лише 61% експорту здійснювалося через Балтійське море, а 39% (переважно вивезення зерна, переважно вирощеного в Україні) відбувалося через чорноморські порти, хоча 84% імпорту все ще йшло через Балтійське море⁸¹⁹. Поступово зростало значення

⁸¹⁸ В 1866-1870 рр. на чорноморсько-азовські порти припадало 46,8% вартості вивезених і 20,7% ввезених товарів (Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 139).

⁸¹⁹ Кулишер І. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923. – С. 267.

чорноморсько-азовських торговельних шляхів в експорті – в 1908 р. його обсяг становив 550 млн руб., тоді як обсяг експорту на шляхах Балтійського моря становив 430 млн руб. Імпорт і далі йшов переважно через Балтійське море (у 1908 р. 350 млн руб., проти з 94 млн руб. на чорноморсько-азовських торговельних шляхах)⁸²⁰.

Внутрішня торгівля в другій половині відбувалася переважно на ярмарках, проте можна відзначити певні зміни в ярмарковій торгівлі. В 1858 р. в Російській імперії відбулося 4930 ярмарків, з них в Україні – 1953⁸²¹. На початок 1895 р. в Україні відбулося вже 4250 ярмарків, а в 1904-му – 5600. Вартість товарів зросла протягом 1895–1904 рр. зі 143,2 млн крб до 260 млн крб. Особливо слід відзначити зростання значення товарних бірж: якщо в 1870 р. в Україні діяла одна біржа, то вже в 1904-му – шість; серед них найбільше значення мала Київська та Одеська біржі, а Єлисаветградська та Миколаївська біржі здійснювали операції з купівлі-продажу зерна⁸²². На Київському контрактному ярмарку торговельні операції здійснювали переважно у формі контрактів, і цей ярмарок був відомий великими масштабами операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. Крім того можна згадати великі ярмарки на півдні України (Петропавлівський в Ярмолинцях та Успенський у Нікополі), які спеціалізувалися на операціях з зерном, яке звідси вивозилося в чорноморські порти на експорт⁸²³. Проте провідним центром експорту зерна була, безперечно, Одеса: якщо в 1861–1865 рр. з Одеси вивозили в середньому по 18,2 млн пудів, то в 1895 р. експорт зерна досяг максимального рівня – 60,5 млн пудів. Крім того, через Одесу

⁸²⁰ *Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 178.

⁸²¹ *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 109.

⁸²² *Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 177.

⁸²³ *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001. – С. 365.

ввозили велику кількість імпортованих товарів (тютюн, чай, рис, прянощі, бавовна тощо), і це портове місто стало основним центром торгівлі товарами з країн Сходу⁸²⁴.

Усе це сприяло збільшенню потреб у комерційному кредиті, зокрема у вексельному кредиті⁸²⁵, від чого значною мірою залежав розвиток торгівлі. Якщо в першій половині XIX ст. кредит і кредитні установи розвивалися в інтересах дворянства і уряду, а розвиток приватних кредитних установ стримувало кріпосне право, недостатня розвиненість мережі залізниць і недостатньо активний грошовий обіг), то в другій половині XIX ст. в Російській імперії з'явилися умови для розвитку кредитної системи. Тому 60-ті р. XIX ст. називають межею між старою й новою Росією, коли на зміну натуральному господарству прийшло грошове господарство.

У другій половині XIX ст. російський уряд вжив заходів, спрямованих на перебудову всієї системи державних кредитних установ. Внаслідок реформування кредитної системи, здійсненої з ініціативи Олександра II, в *«Своде законов о коммерческих установлениях»* згадувалося про створення комерційних банків, проте їх було дуже мало, а сукупний капітал цих банків в 1857 р. не перевищував 0, 5 млн. руб, що було набагато менше, ніж у державних банках. Найгострішою проблемою в розвитку кредиту на початку другої половини XIX ст. було те, що банки, залучаючи великі суми вкладів, не мали

⁸²⁴ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 147, 164.

⁸²⁵ У 1861–1862 рр. в Україні було понад 9 тис. купців, які володіли досить значними капіталами, а в 1864 – вже 16 290. В 1864 р. губернськими установами було видано понад 23 тис. посвідчень на право вести дрібну торгівлю, в 1885 р. в Україні торгівлю вели 175,9 тис. осіб, а в кінці XIX ст. – 334,1 тис. осіб (Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 178).

можливості ефективно розмістити їх. Внаслідок цього в 1856–1857 рр. значно збільшилася загальна сума вкладів у державні банки (з 924 млн до 1276 млн руб.). Наслідки реформи кредитної системи, здійснені в 50-ті рр. XIX ст., виявилися пізніше, зокрема в бурхливому розвитку акціонерних товариств, куди почали вкладати капітали. Найбільший ажіотаж було відзначено в 1857 р., коли величезні кошти перемістилися з одного сектора фінансового ринку в інший. Навіть рішення про припинення видачі дозволів на створення акціонерних компаній не могло припинити цього процесу, і борг державних банків приватним вкладникам перевищив 900 млн руб., внаслідок чого виникла загроза банкрутства. Було утворено спеціальну комісію, яка рекомендувала дати свободу приватній ініціативі у створенні акціонерних банків і товариств взаємного кредитування. Першим кроком уряду була реорганізація Державного комерційного банку і перейменування його в Державний банк.

Державний банк почав роботу в 1861 р. (існував до 1917 р.)⁸²⁶. Він мав право враховувати векселі та інші термінові папери й видавати позики. Ресурси державного комерційного банку формувалися переважно з державних вкладів і кредитних білетів державної скарбниці, тоді як депозити промислових підприємств і приватних підприємців перебували переважно в акціонерних банках⁸²⁷.

⁸²⁶ Надалі почали виникати й приватні кредитні установи – «Санкт-Петербургское городское кредитное общество» (1861), 1863 р. – Земельний банк у Херсоні, 1871 р. – Земельний банк у Харкові. На кінець 1872 р. існувало вже 33 акціонерних комерційних банки, 11 акціонерних земельних банків і 22 товариства взаємного кредитування (Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 111).

⁸²⁷ Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 56–47. Альтернативою Державному банку став дозвіл в 1862 р. створити 17 нових банків з капіталом 464 тис. руб., в 1863 р. – 27 банків з капіталом 904 тис. руб., в 1864 – 27 банків з капіталом

Врахування векселів було основною операцією банку, що передбачав уже статут 1860 р.. Передумовою права на врахування векселів було попереднє відкриття кредиту певного розміру⁸²⁸. Структура банку передбачала наявність спеціального відділення з вексельних кредитів, а також комітету з урахування й надання кредитів («Учетный и ссудный комитеты»). Обсяг врахування векселів постійно зростав (1861 – 35 млн; 1866 – 39 млн; 1871 – 58 млн; 1876 – 90 млн; 1881 – 100 млн руб.)⁸²⁹.

Для врахування векселів вони повинні були мати в своїй основі торговельні угоди і забезпечені двома «благонадійними» підписами поручників, а також передбачали платіж, призначений у тій місцевості, де були установи банку або державної скарбниці. Фінансові векселі, які часто мали спекулятивний характер, наприклад, векселі землевласників, що були активними учасниками торгівлі зерном (їхні векселі були пов'язані переважно з одержанням задатків за постачання зерна) не приймали до врахування, а самих землевласників позбавляли можливості одержання кредиту. Проте вже з 1874 р. ця політика банку почала поступово змінюватися і в його портфелі

710 тис. руб. Зокрема, слід відзначити відкриття в 1864 р. С-Петербурзького комерційного банку, загальний обсяг обороту якого став швидко зростати (з 739 195 руб. в 1864 р. до 1 271 251 руб. в 1869 р.) (*Левин И. И.* Акционерные коммерческие банки в России: В 2 т. Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 169, 176).

⁸²⁸ *М. Л.* Государственный банк. Его современное устройство и коммерческие операции // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 1: Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 339.

⁸²⁹ Передбачалося, що банк купуватиме також іноземні переказні векселі, проте ця діяльність виявилася збитковою й у 1867 р. її було заборонено.

стали з'являтися і неторгові векселі. Банк почав приймати від торговців зерном векселі землевласників, пізніше почали враховувати і векселі поміщиків, якщо ці векселі було видано на торговців зерном. Зрештою почали приймати і векселі поміщиків, видані на інших поміщиків за умови, що обидві сторони є членами гільдії (в 1885 р. було відмінено й цю умову, що суттєво розширило коло клієнтів, допущених до врахування векселів).

В 1884 р. на прохання Міністерства фінансів Державний банк почав приймати соло-векселі землевласників з одним лише підписом векселедавця, щоб підтримати сільське господарство після неврожаїв в 1879, 1880, 1882 рр.) під заставу нерухомого майна. Такий кредит був досить ризикованим, оскільки продати це нерухоме майно було не завжди легко і кредит таким чином перетворювався на довгостроковий з проблематичною сплатою боргу⁸³⁰. Найбільшого поширення соло-вексельна операція набула в сільськогосподарських регіонах, зокрема в Одеській і Харківській конторах. У цілому розвиток соло-вексельного кредиту характеризувався такими показниками (див. табл. 3. 7. 1)

Таблиця. 3. 7. 1.

Динаміка змін соло-вексельного кредиту в 1884-1914 рр.,
*млн руб.*⁸³¹.

⁸³⁰ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России: В 2 т. Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 206.

Рік	Видано за рік	Борг на кінець року
1884	0,9	0,8
1890	16,6	8,6
1895	42,3	26,8
1900	12,2	8,0
1905	15,5	9,8
1910	16,2	9,6
1914	24,5	20,7

Середній строк векселів було обмежено терміном 3–6 місяців за зразком середніх строків у Банку Франції. Передбачалася наявність на векселі підписів двох поручників, які гарантували платоспроможність клієнта⁸³². Врахування й перерахування векселів (так само, як і видача кредитів під векселі) були за обсягом одними з найважливіших операцій з векселями Державного банку (в середньому 50–60% протягом усієї його історії), і причина цього полягала в політиці банку, який надавав перевагу врахуванню векселів з їхньою більш надійною системою поручництва. Таке переважання операцій врахування векселів над іншими формами кредитування було типовим для більшості центральних банків тогочасної Європи.

Специфіка кредитування за допомогою операції врахування векселів полягала в тому, що у формі векселя було втілено письмовий борговий договір, в

⁸³¹ Бугров А. В. Очерки по истории Государственного банка Российской империи. – М., 2000. – С. 82.

⁸³² Банк Франції вимагав трьох підписів на векселі, а німецький Рейхсбанк до того ж забороняв врахування векселів на строк більший за три місяці (Гамбаров Л. Двадцать пять лет деятельности германского имперского банка. – Рига, 1902. – С. 109).

якому повернення боргу гарантувало поручництво відомих купців. Після подання прохання про відкриття кредиту його розглядали в комітетах із кредитування і врахування, які відбирали найбільш надійні векселі, віддаючи перевагу постійним клієнтам. Якщо боржник виявлявся неплатоспроможним, поручник, що поставив свій підпис на векселі, мусив або викупити вексель, або замінити його надійною заставою. В разі неповернення кредиту вексель пред'являли до протесту, після чого починалася процедура оформлення банкрутства боржника.

Під час врахування векселів перевагу віддавали короткостроковим векселям, що не відповідало потребам розвитку економіки, оскільки з огляду на загальний низький рівень розвитку вексельного обігу короткострокові векселі використовували для позик переважно в торгівлі. Проте час від часу Державний банк на прохання купців згоджувався на подовження строку врахування векселів до 9 і навіть 12 місяців. До того ж урахування лише надійних векселів багатих підприємців не сприяло розвитку кредитування середніх і дрібних виробників так само, як і сільського господарства.

Середня валюта векселя в операціях дисконту Державного банку була більшою, ніж у Західній Європі. В Російській імперії вексельний обіг був поширений значно менше, ніж у європейських країнах, і векселі використовували лише багаті купці,

які брали значні кредити для здійснення посередницької діяльності. Дрібним купцям державний банк намагався не давати кредитів, що стримувало розвиток вексельних операцій. Про обмеженість вексельного обігу в Російській імперії свідчить те, що в 1860 р. в Державному банку і його конторах було враховано 42 390 векселів на суму в 72 млн руб., тоді як у 1860 р. Банк Франції і його контори врахували 3 728 018 векселів на суму 1200 млн руб (за вексельним курсом 1860 р.). Через поширення векселя лише серед верхівки купецтва його середня валюта (1638 руб. у 1860 р.) була значно вищою, ніж у країнах Європи (еквівалент 240 руб. у банку Франції)⁸³³. Високий рівень середньої валюти векселя суттєво обмежував кількість врахованих у Державному банку векселів (наприклад, у 1876 р. кількість врахованих векселів становила лише 2,5% від загальної кількості векселів, що були на той час в обігу) так само, як і доступність кредиту, створював потребу в посередниках⁸³⁴.

Розмір середньої валюти векселя відрізнявся також в регіональних конторах Державного банку. За даними 80-х рр. XIX ст., хоча найбільший обсяг операцій врахування векселів був у Москві (тут активно розвивалася легка промисловість, зокрема виробництво тканин), за рівнем середньої валюти

⁸³³ Отчет Государственного банка за 1860 г. – СПб., 1861. – С. 46.

⁸³⁴ Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 1. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1917. – С. 306, 311.

векселя (8149 руб.) на першому місці в 1885 р. був Київ (у цей час там велике значення мала цукрова промисловість, характерною особливістю якої був тривалий річний цикл вирощування сировини і, внаслідок цього, продаж цукру великими партіями). Найменшою була валюта векселя у Варшаві й Ризі, де вексельний обіг існував давно і був поширеним серед середнього й дрібного купецтва.

Ще одним виявом недостатнього розвитку вексельного обігу в Російській імперії був такий показник, як середній строк векселів, який у 1870–1874 рр. досягав 156 днів, в 1875–1879 – 138 днів, в 1880–1884 – 149 днів. Протягом 1870–1909 рр. цей строк зменшився зі 156 до 92 днів; в 1910 – до 56, а в 1911 – до 53 днів, тоді як загальна сума врахованих векселів лише з 1860 по 1870 рр. збільшилася з 62,3 млн руб. до 165 млн руб. Зазначені строки свідчать про те, що в операціях врахування переважали векселі в середньому п'ятимісячного строку. Для того, щоб уникнути врахування довгострокових векселів, вже в першому статуті Державного банку 1860 р. строк векселів було обмежено шістьма місяцями, але це не відповідало реальним потребам торговельних операцій⁸³⁵.

⁸³⁵ До того ж, як слушно зауважує М. І. Боголепов, такими обмеженнями неможливо скоротити строки векселів, а можна лише спричинити переписування векселів, що взагалі невигідно для торгівлі. Проте статтю 27 Статуту банку 1860 р. про обмеження строків векселів було відмінено лише в 1893 р., а нові норми закріплено в статуті 1894 р., яким було дозволено приймати векселі зі строком від 9 до 12 місяців (Боголепов М. І. Государственный банк и коммерческий кредит // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 1. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 306).

У 70-ті р. XIX ст. намітилася тенденція до загального занепаду торгівлі і кредитних операцій. Міністерство фінансів намагалося штучно підтримувати вексельний курс, а тимчасово завищений курс національної валюти спричинив зростання цін на продукти російського виробництва. Всі ці заходи вважалися підготовкою до проведення реформи грошової системи, проте початок російсько-турецької війни 12 квітня 1877 р. порушив ці плани, спричинивши значні витрати (1107 млн руб.)⁸³⁶ й грошову емісію. Після закінчення війни основним завданням стала стабілізація грошового обігу. Цьому сприяло й те, що в 1880 р. подав у відставку міністр фінансів М. Х. Рейтерн, якого звинувачували в неправильній політиці міністерства, а в 1881 р. міністром фінансів стає М. Х. Бунге, професор Київського університету, відомий на той час економіст.

Про динаміку змін у вексельних операціях цього часу свідчать дані, наведені в таблиці 3. 7. 2.

Таблица 3. 7. 2.

Динаміка змін у вексельних операціях Державного банку
(1881-1894 рр.)⁸³⁷

Рік	Середній номінал векселя	Сума врахованих векселів, млн руб	Кількість векселів тис шт.
1881	200	400	500
1882	180	420	540
1883	170	430	570
1884	150	450	600
1885	170	320	500
1886	100	350	520

⁸³⁶ Кауфман И. И. Из истории бумажных денег в России. – СПб., 1929. – С. 223.

⁸³⁷ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 116.

1887	110	400	600
1888	115	440	700
1889	90	400	600
1890	85	370	595
1891	80	350	590
1892	75	300	450
1893	74	500	800
1894	75	530	1200

Номінал векселя мав стійку тенденцію до зниження, тоді як кількість векселів і сума врахованих векселів зростали, не зважаючи на два спади цього зростання в 1886-му і особливо в 1892 рр., що можна вважати свідченням розширення вексельного обігу і зростанням участі в цьому процесі все більшої кількості підприємців.

За обсягом вексельних операцій на першому місці була Московська контора, на другому – Одеська (наприкінці XIX ст. друге місце зайняла Київська контора). В Москві й Петербурзі важливе значення мала торгівля, орієнтована або на внутрішній (Москва) або на зовнішній (Петербург) ринки. Одеса стала визнаним центром зовнішньої торгівлі не тільки зерном, а й різноманітними товарами, які надходили в Російську імперію через торговельні шляхи Чорного й Середземного морів. Варшава й Рига давно вже були містами з добре розвинутим вексельним обігом.

Врахування векселів розподілялося серед регіональних контор Державного банку таким чином (за даними 1867 р.): 32% – в Санкт-Петербурзі, 30 – у

Москві, 9 – в Одесі, по 5 в Ризі й Ростові-на-Дону, по 3% – в Києві й Харкові⁸³⁸. Можна відзначити швидке зростання сум операції врахування векселів в Московському купецькому банку вже в перші роки його існування (див табл. 3. 7. 3).

Таблиця 3. 7. 3.

Зростання врахування векселів у Московському
купецькому банку
(1867–1869 рр., млн руб.)⁸³⁹

Рік	Врахування векселів	Позики під відсоткові папери
1867	2,714	3,217
1868	8,989	7,673
1869	17,947	13,799

За прикладом Москви й Петербурга в інших торговельних центрах також виникають акціонерні комерційні банки, зокрема в останній третині XIX ст. 12 комерційних банків було засновано в Україні⁸⁴⁰. В 1867 р. було відкрито Харківський торговельний банк і Київський приватний комерційний банк (створений за сприянням М. Х. Бунге, на той час управляючого київською конторою Державного банку); Київський промисловий (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Одеський дисконтний (1879 р.) та інші банки. Проте більшість з них проіснувала недовго й наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні

⁸³⁸ Бугров А. В. Очерки по истории Государственного банка Российской империи. – М., 2000. – С. 29.

⁸³⁹ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России. – Т. 1. – Петроград, 1917. – С. 181.

⁸⁴⁰ Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 52–53.

залишилося тільки два комерційні банки – Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано заснований у 1912 р. Одеський купецький банк. Слід визнати, що ці банки посідали незначне місце в кредитній системі Російської імперії, оскільки їхній основний капітал у 1913 р. становив менше ніж 1,5% основного капіталу комерційних банків Росії, обіг – 0,5%, дисконт векселів – 0,6%. Таке значення українських банків, як і всіх так званих провінційних банків, пояснюється тісним зв'язком приватних банків у Російській імперії з Державним банком і Міністерством фінансів⁸⁴¹.

Про співвідношення кредитів, наданих під відсоткові цінні папери й під векселі, а також про динаміку зміни їхніх розмірів свідчать дані, наведені в таблиці 3. 7. 4.

Таблица 3. 7. 4.

Динаміка змін розмірів кредитів Державного банку під векселі й відсоткові цінні папери (1890–1894 рр.), *млн руб.*⁸⁴²

Рік	Позики під відсоткові папери	Позики під векселі
1890	97,7	90,0
1891	82,5	90,0
1892	31,8	40,6
1893	119,9	44,7
1894	156,4	79,7

Темпи розвитку позик під заставу державних цінних паперів значно випереджали темпи розвитку

⁸⁴¹ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001. – С. 380.

⁸⁴² Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 117.

позик під векселі, і після спаду 1891–1892 рр. ринок кредитів під відсоткові папери нормалізувався значно швидше, ніж ринок кредитів під векселі.

У 1890-ті р. серед великих фірм набула поширення практика враховувати векселі в західноєвропейських (переважно німецьких банках) під нижчий відсоток. Тому в 1894 р. Державний банк дозволив здійснювати операції купівлі векселів своїм найбільшим конторам – Варшавській, Київській, Московській, Ризькій і Харківській (серед них і Таганрозькому відділенню Харківської контори). Наслідком цього був розвиток операції купівлі векселів, раніше поширеної лише в Петербурзі⁸⁴³.

Спочатку банк враховував тільки шестимісячні товарні векселі, а для врахування дев'ятимісячних товарних векселів потрібне було особливе клопотання і дозвіл міністра фінансів. З огляду на великі відстані в Російській імперії і поганий розвиток транспортної інфраструктури, ці обмеження створювали суттєві незручності. Тому 26 грудня 1892 р. було видано *«Временные правила учета векселей»*, які розширили застосування операції врахування на нетоварні векселі й ті векселі, до сплати за якими залишилося не більше ніж один рік. При цьому за врахування векселів на строк від дев'яти місяців до одного року стягувався підвищений відсоток.

⁸⁴³ Бугров А. В. Очерки по истории Государственного банка Российской империи. – М., 2000. – С. 29–30.

У 1892 р. на посаду міністра фінансів було призначено С. Ю. Вітте, який основним завданням своєї політики вважав індустріалізацію Росії. В наступному 1893 р. почалося активне кредитування російської промисловості, загальний обсяг якого зріс до 1100 млн руб. Наслідком цього було те, що за п'ять років значно збільшився обсяг дисконту векселів та інших строкових цінних паперів (299, 45 млн руб. в 1891 р., 227, 50 млн руб. – у 1892; 452, 4 млн руб. – у 1893; 529,70 млн руб. – у 1894, 655,89 млн руб. – у 1895 рр.).

Політика С. Ю. Вітте знайшла своє відображення і в новому Статуті Державного банку. Зокрема, було внесено зміни в статті про *«Учетный и ссудный комитет»*. Оскільки новий статут передбачав серед основних операцій банку соло-вексельний кредит, в ст. 61 передбачалося існування двох відділень комітету – з промислових і сільськогосподарських кредитів. Основне місце в новому статуті Державного банку займали проблеми кредитної політики. Передбачалася широка підтримка в кредитуванні промисловості й народного господарства в цілому.

Якщо в Статуті 1860 р. врахування векселів було обмежено лише вексями, виданими на підставі торговельних угод (ст. 27), то Статут 1894 р. передбачав прийняття до врахування і векселів, виданих для *«торговельно-промислових цілей»*, і таким чином було знято обмеження з векселів невеликих

фірм. Статут 1894 р. дозволяв видавати вексельні кредити невеликим промисловим підприємствам і землевласникам. Крім того, передбачалося врахування не тільки торговельних векселів, а й векселів, виданих на промислові потреби. Було надано й пільги на строки врахування векселів: згідно з приміткою до ст. 78. цей строк було подовжено до 12 місяців (таке подовження строку можна вважати надзвичайно сприятливим, оскільки, наприклад, у німецькому Рейхсбанку заборонялося враховувати векселя строком більше ніж три місяці).

Постановою від 6 червня 1894 р. структуру Державного банку було змінено, і в ньому було створено вексельний відділ, начальником якого призначався, як правило, перший заступник директора банку. Функціями вексельного відділу були:

- 1) прийняття векселів до врахування і на спеціальний поточний рахунок;
- 2) здійснення інкасо векселів, які надсилали кореспонденти;
- 3) відправлення векселів банку на інкасо кореспондентам;
- 4) переврахування векселів, вже врахованих банком.

Право на врахування векселя в банку мала фірма, якій було відкрито кредит. Для врахування векселя треба було подати заяви на бланку встановленого зразка, де вказувалися дані про компанію (характер

комерційної діяльності; з якого часу компанія веде цю діяльність; середній розмір обігових капіталів; наявність нерухомого майна; користування кредитами в інших кредитних установах тощо), завдяки яким, після ретельної перевірки вказаних даних, можна було визначити надійність даної фірми, для чого використовували й неформальну «дружню» інформацію від інших клієнтів банку та його кореспондентів. Насамперед перевірялося, чи має вексель у своїй основі реальну угоду (особливу недовіру викликали векселі на круглі сумі, які рідко зустрічалися в реальних торговельних угодах). Якщо враховували векселі банку, клієнт подавав їх разом зі спеціальним реєстром, відтак клієнтові видавали квитанцію, в якій зазначалося, коли йому треба з'явитися по гроші або векселі банку. За цей час банк детально вивчав векселі на предмет правильності їхнього оформлення, а ті векселі, які було оформлено неправильно, викреслювали з реєстру. Після такого детального вивчання векселя й визначення дисконту, на зворотній стороні векселя ставили штамп, який містив передавальний напис на користь банку і вексель здавали у вексельну касу.

Щодня відбирали векселі для сплати наступного дня й записували їх у відомість до сплати, яку разом з векселями передавали касирові. Після одержання від клієнта грошей на векселі ставили штамп «сплачено» й повертали клієнтові. В кінці дня гроші здавали в

загальну касу, а не сплачені векселі передавали нотаріусу для протесту. Опротестовані векселі реєстрували в спеціальній книзі й за кожним з них ухвалювали рішення про найбільш швидкий і надійний спосіб стягнення грошей. Контролював оформлення вексельних кредитів і операцій врахування векселів керівник вексельного відділу банку.

Такий порядок надання вексельного кредиту свідчить про детальну розробленість порядку проведення вексельних операцій у кінці XIX – на початку XX ст. Врахування векселів протягом тривалого часу було основною операцією з цінними паперами, яку здійснювали в Російській імперії комерційні й державні банки.

Наступним кроком С. Ю. Вітте після ухвалення статуту банку було проведення грошової реформи (1895–1897 рр.). Загальною метою всіх цих заходів було створення найбільш сприятливого режиму кредитування вітчизняних виробників. Наслідком реформ 90-х р. XIX ст. стало збільшення обсягу операції обліку векселів і створення спеціальних рахунків під векселі (184,4 млн руб. у 1894 р.; 217,81 млн – у 1895 р.; 215,29 млн – у 1896 р., 207,88 млн – у 1897 р., 155,58 млн – у 1898 р., 169,76 млн – у 1899 р., 260,88 млн – у 1900 р., 271,26 – у 1901 р., 329,30 – у 1902 р., 269,72 – у 1903 р., 272,30 – у 1904 р., 190,27 – у 1905 р., 372,37 – у 1906 р.), які зросли за 12 років в 2 рази – з 184,4 млн руб. до 372,37 млн руб⁸⁴⁴.

⁸⁴⁴ Там само. – С. 90.

До початку бурхливого промислового розвитку Росії в кінці XIX ст. вартість промислового обладнання була порівняно невеликою, питання про його модернізацію не поставало, а пріоритет у кредитуванні надавався торговельним операціям. Початок індустріалізації в кінці XIX ст. змінив таке становище: кількість цінних паперів промислових підприємств та їхніх векселів почала збільшуватися. Тому активізація вексельного обігу в Росії на початку XX ст. пояснювалась утвердженням капіталістичних відносин як у промисловості, так і в торгівлі. Ця активізація виявлялася в скороченні вексельних строків та в зменшенні середніх сум векселів, проте цей процес був досить повільним, особливо щодо строків векселів (див. табл. 3. 7. 6).

Таблица 3. 7. 6.

Співвідношення зміни середньої валюти і
середнього строку врахування векселів (1870-1909)⁸⁴⁵

Рік	Середня валюта векселів, руб.	Середній строк врахування векселів, днів
1870-1874	1 866	156
1875-1879	1 866	138
1880-1884	1 769	149
1885-1889	1 071	149
1889-1894	777	137
1895-1899	582	109
1900-1904	475	96
1905-1909	428	92

⁸⁴⁵ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 264-266.

Сума врахування векселів і спеціальні поточні рахунки під векселі зросли з 32 млн руб. у 1861 р. до 261 млн руб. у 1900 р.; позики й спеціальні поточні рахунки під відсоткові папери – відповідно з 11 млн до 73 млн руб. Хоча обсяг комерційних операцій Державного банку був досить значним, загальна сума врахування векселів у всіх комерційних акціонерних банках зрівнялася наприкінці 80-х рр. з сумою цих операцій у Державному банку й надалі перевищила їх у кілька разів⁸⁴⁶.

Операцію врахування векселів і видачу кредитів під векселі стали ширше проводити регіональні комерційні банки, розміщені в усіх частинах Російської імперії. Слід згадати й про приватні банкірські дома (Е. М. Мейер, І. Є. Гінцбург, В. Я. Оболонський в Петербурзі, Л. Кроненберг і С. Френкель у Варшаві, Ефруссі й Рафалович в Одесі, а також сім'я Полякових, що організувала в 70-ті рр. XIX ст. цілу мережу кредитних установ) – їхні представники часто були засновниками й співзасновниками акціонерних комерційних банків.

Провідне місце з врахування векселів мав банкірський дім І. Є. Гінцбурга. З інкасування векселів він не мав конкурентів, оскільки виникла за 12-15 років до появи перших акціонерних банків і, маючи свою філію в Парижі, був добре відомий на Заході. Тому в операціях врахування і переврахування

⁸⁴⁶ Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 182.

векселів вексельна контора Гінцбурга конкурувала з найбільшими кредитними установами.

Провідне місце на ринку вексельного короткострокового кредиту займав Державний банк, який суттєво впливав на процес врахування векселів. Дані з врахування векселів у деяких регіональних комерційних банках наведені в таблиці 3. 7. 7.

Таблиця 3. 7. 7

Співвідношення врахування векселів у Державному банку і акціонерних банках (1870–1900)⁸⁴⁷

Рік (на 1.01)	Державний банк		Акціонерні банки		Всього, млн руб.
	Врахування векселів і спеціальні поточні рахунки під векселі млн руб.	Відношення до загальної маси векселів, врахованих у всіх банках, %	Врахування векселів і спеціальні поточні рахунки під векселі млн руб.	Відношення до загальної маси векселів, врахованих у всіх банках, %	
1870	50,9	61,8	31,4	38,2	82,3
1875	70,9	22,7	240,4	77,3	311,3
1880	96,4	39,8	138,0	60,2	244,4
1885	104,9	40,0	158,1	60	263,0
1890	152,4	50,6	148,5	49,4	300,9
1895	217,8	50,8	210,2	49,2	428,0
1900	260,8	38,1	425,4	61,9	682,6

Загальна політична криза 1900–1905 рр. спричинила тимчасове зниження інвестування коштів у промисловість. На 1 січня 1900 р. в банках Російської імперії було промислових цінних паперів на суму 37 459 тис. руб., а на 1 січня 1905 – 33 866 тис. руб., що

⁸⁴⁷ Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит // Банковая энциклопедия / Под общей редакцией профессора Л. Н. Яснопольского: В 2 т. Т. 1. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 308.

на 13% менше. Пізніше, після подолання кризи 1905 р., можна відзначити явне зрощування промислового й банківського капіталів. Суттєве значення в переході контролю над промисловими підприємствами до банків мав вексельний кредит і вексельний борг. Розвиток вексельного комерційного кредиту характеризувався такими показниками (див. табл. 3. 7. 8), а співвідношення товарообігу й вексельного обігу на початку ХХ ст. показано в табл. 3. 7. 9.

Таблиця 3. 7. 8

Врахування векселів в комерційних банках

Російської імперії (1909 р.), *млн руб.*⁸⁴⁸

Банк	Основний капітал	Враховано векселів
С.-Петербурзький обліковий і позиковий банк	15,0	17,9
С.-Петербурзький комерційний	8,0	7,4
Московський купецький	1,0	77,9
Московський обліковий	18,5	1,5
Російський банк для зовнішньої торгівлі	40,0	57,0
Київський приватний комерційний	2,5	3,5
Варшавський комерційний	12,0	23,2
Варшавський обліковий	4,0	8,4
Азовсько-донський комерційний	20,0	59,9
Ризький комерційний	5,0	18,9

Таблиця 3. 7. 9.

⁸⁴⁸ Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 257–259.

Співвідношення товарообігу й вексельного обігу
в Російській імперії на початку XX ст.⁸⁴⁹

Рік	Обсяги операцій, <i>млрд руб.</i>		Відношен ня вексельно го обігу до товарообігу, %	Зростання в відсотках	
	Товарообіг ,	Вексельний обіг,		Товарообіг у, %	Вексельного обігу, %
1901	11,0	6,20	54	100	100
1908	13,1	7,65	58	113	123
1913	18,5	13,25	71	160	213

Ще однією характерною рисою вексельного обігу кінця XIX – початку XX ст. була велика кількість векселів неторгового походження. Навіть у портфелі Державного банку була значна частина векселів фінансового походження.

Хоча комерційний кредит використовували тоді надзвичайно широко, середній купець протягом майже всього XIX ст. намагався уникати видавати векселі, і це призводило до того, що промисловість і торгівля були змушені відпускати товар у кредит без векселів. Проте цей консервативний звичай досить швидко зникає і на початку XX ст. оформлення комерційного кредиту через вексель практикувалося і в дрібних торговельних операціях.

Реформи позитивно вплинули на розвиток економіки, і на середину 1890-х рр. Російська імперія вже мала добре

⁸⁴⁹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 267.

розвинуту промисловість, а роки перебування міністром фінансів С. Ю. Вітте стали періодом успішної реалізації програми індустріалізації Росії та її найвищого економічного підйому. Завдяки цьому Росія ввійшла в п'ятірку найбільш економічно розвинутих країн світу, а реформи Столипіна і промисловий підйом 1910–1914 рр. стали новим етапом цього процесу, який перервала в 1914 р. Перша світова війна, а потім події 1917 р. Зокрема, баланс зовнішньої торгівлі Росії мав стійке позитивне сальдо (в 1909 р. – плюс 521 млн руб., в 1913 р. – плюс 146 млн руб.). Тому саме 1913 р. прийнято вважати еталоном розвитку економіки дореволюційної Росії⁸⁵⁰.

На початку XX ст., особливо під час промислового підйому в 1909–1910 рр., вексельний обіг досяг свого найбільшого розквіту. Частка вексельних операцій у товарно-грошових відносинах на 1913 р. зросла до 13,25 млрд руб. Значно зросла й частка банківського кредитування вексельних розрахунків – до 32,1%. За умов повільного обігу капіталу в торгівлі вексельні операції сприяли акумулюванню значних коштів для кредитування торгівлі⁸⁵¹.

Кажучи про період другої половини XIX – початку XX ст. потрібно зазначити, що, хоча комерційний кредит був досить поширеним і в першій половині XIX ст., саме в кінці XIX ст. для його оформлення стали широко використовувати векселі. Проте в цілому стиль

⁸⁵⁰ *Каценеленбаум З. С.* Война и экономическое положение России. – М., 1917. – С. 3.

⁸⁵¹ Проте на думку І. Ф. Гіндіна, російській торгівлі того часу був властивий досить низький рівень економічної культури (крім хіба що великих компаній), що виявлялося в несвоечасності поставок, невиконанні їхніх умов тощо. Не тільки в дрібних, а й у середніх компаніях торговельні книги й рахунки часто були неупорядковані (*Гиндин И. Ф.* Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 264).

торговельно-комерційних відносин кінця XIX ст. характеризується прагненням великих торговців не допускати до кредитування представників дрібної й середньої торгівлі. Саме цим можна пояснити високий розмір середніх сум векселів, який поступово знижувався в міру залучення до вексельних операцій дрібних і середніх купців. Якщо в 1901 р. банки кредитували 46% вексельного обігу, в 1908 р. – 49%, то в 1914 р. – вже понад 70%, що свідчить про те, що максимальне охоплення банківським кредитом вексельного обігу відбувалося паралельно з загальним розвитком фінансових операцій.

Основною рисою вексельних операцій у другій половині XIX ст. була та, що структура товарно-грошового обігу тривалий час мала архаїчний характер (цьому сприяли великі відстані й нерозвинута транспортна мережа). У свою чергу тривалі строки товарно-грошового обігу спричинювали повільний обіг капіталу, що створювало підвищений попит на комерційний та банківський кредит.

Частка вексельних операцій у загальному товарному обігу постійно зростала й досягла свого максимуму на початку 1914 р. Відбувалося поступове збільшення середнього строку векселів (спочатку до трьох, шести, а потім до дванадцяти місяців). Проте у вексельному обігу переважали прості векселі, а розмір середньої валюти векселя був значним, що обмежувало можливість дрібних і середніх підприємців

користуватися вексельним кредитом. Крім того, характерною була наявність в обігу великої кількості векселів нетоварного походження. Все це свідчить про те, що саме друга половина XIX – початок XX ст. стали часом найвищого розквіту вексельних операцій у Російській імперії.

3. 8. Розвиток вексельного законодавства в Російській імперії (1861-1917)

Кінець XIX ст. – початок XX ст. став для Російської імперії періодом найвищого розквіту вексельного обігу, що знайшло відображення в положеннях Статуту про векселі 1902 р. Саме цим пояснюється наша увага не тільки до змісту цього документа, а й до тривалої та складної історії його створення, яка відобразила всі основні тогочасні проблеми вексельного обігу – потребу в статуті саме про прості векселі, де було б чітко рекомендовано правила обігу в першу чергу простих векселів, а також визначено межі векселездатності тощо.

Скоро після видання Статуту 1832 р. стали очевидними його вади, пов'язані зі специфікою товарно-грошового обігу в Російській імперії, а також з загальним низьким рівнем культури населення, неписьменністю, слабким поширенням правової грамотності, недостатньою кількістю (або і взагалі відсутністю) кредитних установ, поганим розвитком транспортної мережі і, нарешті, майже суцільним переважанням простого векселя. Переважання простого векселя було настільки значним, що навіть самі вирази «простий» і «переказний» вексель у Росії не вживалися, оскільки поняття «вексель» завжди означало тільки простий вексель; переказний вексель

під назвою «тратта» використовували в Російській імперії лише в зовнішній торгівлі.

Тому вже через 15 років після ухвалення першого вексельного статуту постало питання про вдосконалення вексельного законодавства. У зв'язку з цим 12 листопада 1847 р. Другому відділенню імператорської канцелярії було доручено розпочати роботу зі створення проекту нового вексельного статуту на основі німецького вексельного статуту 1847 р.

Очевидно, що з урахуванням реальних умов вексельного обігу й майже повного переважання простих векселів, вексельний статут Російської імперії доцільно було б укладати так, щоб він був повністю присвячений простим векселям з додатком про особливості використання переказних векселів. Проте використані як зразок статуту західноєвропейських країн створювалися за іншим принципом – це були статуту про переказні векселі, до яких додавалася невелика кількість статей про прості векселі. Тому не дивно, що спроби створити проекти вексельного статуту, максимально близько відтворюючи при цьому положення західноєвропейських вексельних статутів (найчастіше – німецького статуту 1847 р. як найбільш досконалого на той час) спричинили критику з боку спеціалістів у галузі практики вексельного обігу.

Робота над новим вексельним статутом, який акумулював би досвід західноєвропейського

вексельного права і водночас був би придатним для російських умов, затягнулася на тривалий час і виявила суттєві проблеми й невирішені питання в практиці вексельних операцій у Росії другої половини XIX ст. Нарешті в 1860 р. було створено проект нового вексельного статуту й передано на попередній розгляд біржовим комітетам, відділенням комерційної й мануфактурної ради, комерційним судам та окремим службовим особам, які добре знали специфіку вексельних операцій.

Тим часом, поки тривав розгляд цього проекту, закон від 3 грудня 1862 р. поширив векселездатність не тільки на купців, а й на інші верстви населення (крім одружених жінок без згоди чоловіків, нижчих військових чинів, духовенства й селян, котрі не мали нерухомого майна й не взяли торговельного свідоцтва). Незважаючи на ці обмеження, законом було зроблено суттєвий крок до зрівняння векселездатності з загальною правоздатністю.

Після обговорення проекту нового вексельного статуту та врахування зауважень його було передано на розгляд особливої комісії при II відділенні імператорської канцелярії, де його вивчали представники купецтва. Після доопрацювання в 1866 р. проект було знову передано на обговорення. В 1880 р. підготовлений новий проект вексельного статуту й подано на розгляд у Міністерство юстиції й Міністерство фінансів. На основі царських указів від 25

листопада 1881 р. та 17 лютого 1882 р. при Міністерстві юстиції було створено «особое совещание» для обговорення всіх варіантів проекту.

Нарешті в 1882 р. проект було опубліковано одночасно російською, німецькою та французькою мовами. В результаті такого публічного обговорення автори проекту одержали численні зауваження від представників купецтва, а також від російських та іноземних юристів, переважно німецьких⁸⁵². З урахуванням цього обговорення й появи англійського статуту (18 серпня 1882 р.), італійського торговельного уложення (2 квітня 1882 р.) й проекту голландського вексельного статуту, проект 1882 р. було знову переглянуто й доопрацьовано. Критичні зауваження німецьких вчених на цю редакцію проекту призвели до підготовки наступного варіанту, датованого 1884 р., який і було надруковано з детальними коментарями. Проект акумулював досвід роботи з перегляду вексельного законодавства, розпочатої ще в 1847 р.

Як зазначає С. М. Барац, проект 1882 р. в його кінцевій редакції 1884 р. являв собою третю спробу кодифікації вексельного права в Росії, якщо не брати до уваги проект Торгового кодексу («Торговое уложение») 1814 р., другою частиною якого був Вексельний статут⁸⁵³. Діяльність з підготовки нового

⁸⁵² В обговоренні взяли участь такі авторитетні правознавці як Л. Гольдшмідт, В. Ендеман та інші (Устав о векселях / Сост. А. И. Каминка. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1902. – С. 3).

⁸⁵³ Барац С. М. Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893. – С. 686.

проекту вексельного статуту можна розділити на два періоди.

Перший період (до 1880 р.) охоплював роботу з удосконалення вексельного законодавства Метою цієї роботи було *виправлення* вексельного статуту 1832 р. й усунення його вад (зокрема, уточнення понять вексельних операцій, а також визначення, які саме з положень вексельного права стосуються простих векселів, а які – переказних).

У результаті цієї роботи було створено проект 1860 р., і обговорено його за участю експертів і представників купецтва й банкірів. Цю версію проекту було опубліковано у 1866 р. Це дало змогу виявити основні вади вексельного права Російської імперії і врахувати зауваження й побажання представників широких ділових кіл. Більшість зауважень була пов'язана з потребою окремого викладу положень про прості й переказні векселі, оскільки в Росії другі взагалі вважалися випадковими⁸⁵⁴, та про відхилення від змісту німецького вексельного статуту. Важливою була вимога зберегти зразки написання векселів (вони додавалися і до статуту 1832 р., і до проекту 1866 р.). Проте мало зауважень було зроблено до статті 10 проекту, яка обмежувала векселездатність для духовенства та нижчих військових чинів.

⁸⁵⁴ У Росії простий вексель був інструментом одержання грошової позики. По суті, це був позиковий лист (подібний до боргової кабали), підкріплений вексельним правом. Не випадково навіть у зразках, що додавалися до ст. 540 Торговельного статуту, кредитор взагалі не називається векселедержателем, а лише «позикодавцем» (*Цитович П. П.* Вексель и задачи его кодификации в России. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 30-31; 50).

У другий період (після 1880 р.) спроби виправити статут 1832 р. було відкинуто й поставлено мету виробити новий документ на основі Торговельного кодексу Італії, де (на відміну від усіх інших західноєвропейських вексельних законів) положення про простий і переказний векселі було викладено не окремо, а разом, що було важливо в умовах переважання простого векселя в Російській імперії.

Метою створення нового вексельного статуту було не тільки наблизити законодавство Росії до європейського, а й сприяти виробленню міжнародного, загальноєвропейського (а можливо, навіть й загальносвітового) вексельного законодавства на основі положень німецького вексельного права. Проте така масштабна мета, на слухне зауваження П. П. Цитовича, суттєво стримувала роботу, оскільки потребувала стежити за всіма змінами в міжнародному вексельному законодавстві (як уже зазначалося, з 1880 по 1982 рр. з'явилися швейцарський, італійський, англійський і скандинавський вексельні статuti, а також проект голландського вексельного статуту).

Основним принципом проекту була загальна векселездатність, яка проголошувалася тотожною з загальноцивільною правоздатністю. Таким чином, приймати на себе вексельне зобов'язання могла будь-яка особа, що мала право приймати інші зобов'язання за договорами (ст. 1 проекту). Автори проекту

наводили свої аргументи на користь загальної векселездатності, вважаючи, що оскільки особисте затримання було скасовано, то й будь-яке обмеження векселездатності непотрібне. На їхню думку, загальна й нічим не обмежена векселездатність сприятиме надійності вексельного обігу, адже останній набувач векселя міг бути впевненим у дійсності всіх підписів своїх попередників, які були векселездатними. З іншого боку, в разі обмеження векселездатності значна кількість осіб, що потребують вексельного кредиту, буде позбавлена змоги його одержати⁸⁵⁵.

До позитивних рис проекту 1884 р. можна зарахувати чіткість викладу, конкретні тлумачення понять вексельного обігу, створення за потреби нових термінів (наприклад, «первоприобретатель» – перший набувач векселя) з метою уникнення термінів іноземного походження, які було використано в Статуті 1832 р. Все це давало підстави авторам проекту оптимістично оцінювати наслідки його ухвалення, називаючи серед них удосконалення торгівлі й кредиту, широке впровадження векселя в господарське життя Російської імперії, полегшення судової практики й загальне сприяння розвитку в Росії вексельного права.

⁸⁵⁵ Серед негативних наслідків розширення векселездатності, які повною мірою виявилися в другій половині XIX ст., можна назвати розорення великої кількості селян, що брали на себе боргові зобов'язання за векселями на суми 10–15 руб., які писалися в шинках з різних побутових причин (*Цитович П. П. Вексель и задачи его кодификации в России.* – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 5).

У 1884 р. проект було внесено на розгляд у Державну Раду, проте цей варіант проекту викликав суттєві зауваження Міністерства фінансів. Проект довелося знову переглядати в Міністерстві фінансів і в Міністерстві юстиції. Згодом, після врахування спеціальною комісією зауважень міністерств, було запропоновано ще декілька варіантів проекту нового вексельного статуту (1884, 1890, 1895 рр.), в яких можна було бачити явний вплив німецького вексельного права. Остаточний варіант нового вексельного статуту, розроблений П. П. Цитовичем за дорученням міністра фінансів С. Ю. Вітте, було передано в 1899 р. на розгляд Державної ради. Нарешті 27 травня 1902 р. проект було затверджено, і новий Вексельний статут набув чинності з 1 січня 1903 р.

Як зазначав А. І. Камінка, хоча в деяких питаннях Статут 1902 р. суттєво відрізнявся від німецьких законів, в основному було збережено подібність до німецьких вексельних статутів. Це було пов'язано не тільки тим, що з Німеччиною в Російській імперії були в ХІХ ст., можливо, найтісніші торговельні зв'язки, а й з тим, що німецьке вексельне право в ХІХ ст. мало суттєві переваги перед уже застарілою системою французького вексельного права⁸⁵⁶.

Російський статут мав 126 статей (німецький – лише 100) і до нього додавалися зразки векселів та

⁸⁵⁶ Устав о векселях / Сост. А. И. Каминка. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1902. – С. VI.

різних написів на них. Статут складався з двох частин: «Про прості векселі» і «Про переказні векселі». Завдяки цьому вперше в історії російського вексельного права норми обігу простих і переказних векселів було розмежовано в тексті закону, що сприяло уникненню неоднозначності в тлумаченні норм вексельного статуту про правила обігу двох видів векселів.

Кожна з частин поділялася на розділи, порядок яких був однаковий в обох частинах і відповідав етапам вексельних операцій. Перший розділ присвячувався видачі векселя і умовам, яким вексель мав відповідати; другий – характеру відповідальності (строки платежу, дострокові платежі, вимоги платежу й наслідки неплатежу; постанови про поручительство); третій присвячувався протесту векселя; четвертий – строкам подання позовів, а п'ятий – положенням про втрачені векселі й поясненню порядку застосування іноземних законів, коли вексельне зобов'язання брав на себе іноземець. Таку ж саму структуру мали розділи другої частини, присвяченої переказним векселям.

У вступі до статуту (ст. 1) зазначалося, що векселі бувають простими й переказними, а правила обігу простих векселів застосовуються до переказних векселів з дотриманням специфічних вимог, викладених в другому розділі статуту. Приклади

форми написання простих і переказних векселів згідно зі Статутом 1902 р. наведено нижче:

Простий вексель строком на певну дату (ст. 5, п. 1):

С.-Петербург, 24 ноября 19... года.

Вексель на 2000 руб.

*2 января 19... года по сему векселю повинен я
заплатить московскому купцу Петру Ивановичу
Васильеву две тысячи рублей.*

Смоленский купец Сергей Иванович Петров

Переказний вексель строком на певну дату:

С.-Петербург, 24 ноября 19... года.

Вексель на 2000 руб.

*2 января 19... года по сему векселю заплатит
московскому купцу Петру Ивановичу Васильеву две
тысячи рублей.*

Смоленский купец Сергей Иванович Петров

Московскому купцу Александру Ивановичу

Серебрякову

Москва, Верхние ряды, № 19⁸⁵⁷.

Брати на себе вексельне зобов'язання могли всі особи, яким згідно з законом дозволялося приймати на себе боргові зобов'язання. Не мали права брати на себе вексельне зобов'язання духовні особи, селяни та жінки без дозволу батьків або чоловіка.

⁸⁵⁷ Там само. – С. 232, 234.

Підрозділ 1. 1. було присвячено укладенню (ст. 3) і обігу простих векселів. Місцем платежу за векселем вважалось місце укладення векселя (якщо векселедавець не визначив у тексті векселя іншого місця) (ст. 7). Векселедавець міг призначати особливого платника для здійснення платежу за векселем (ст. 8). Вексель могли підписувати кілька векселедавців, і так само в ньому могло бути зазначено кілька перших набувачів векселя (ст. 3, п. 4), проте ділити вексельну суму між кількома векселедавцями або набувачами векселя закон не дозволяв. У тексті векселя не могло бути ніяких застережень про те, що зобов'язання про сплату є лише умовним (ст. 11). При цьому підкреслювалося, що документи, які не відповідають хоча б одній з вимог, викладених у ст. 3-5, 9-11, не є векселем.

У підрозділі 1. 2 йшлося про видачу й передачу простих векселів. Відзначалося, що перший набувач векселя може передати його у власність іншій особі і таке саме право мав кожний наступний набувач векселя. Вексель міг бути переданий одному або кільком набувачам, але без подрібнення вексельної суми (ст. 17). Передаючи вексель, векселедавець мав право внести в передавальному написі застереження: «Без оборнення на мене» (ст. 21).

Підрозділ 1. 3 присвячувався векселедержателям та їхнім уповноваженням за простими векселями. Векселедавцем визнавався власник векселя в тому

разі, якщо його прізвище було зазначено у векселі як першого набувача векселя або якщо вексель перейшов до нього за передавальним написом (за умови, що всі ці передавальні написи утворювали неперервну послідовність). При цьому векседавець не був зобов'язаний пересвідчуватися у вірогідності всіх попередніх написів (ст. 23). Векседавець належали всі права за векселем незалежно від прав його попередника (ст. 24), і векседавець міг передавати повноваження за векселем іншій особі, що визначалася особливим *поручительским* написом на документі.

У підрозділі 2. 1 йшлося про відповідальність за простими векселями. Зокрема, фактом видачі векселя векседавець брав на себе відповідальність за платіж за даним векселем (ст. 27). Крім векседавця відповідальність за векселем мали всі особи, що поставили свої підписи на векселі (ст. 28).

Розділ третій присвячувався здійсненню платежу за векселем. У ст. 36 зазначалося, що до настання строку платежу векселедержатель не мав права вимагати сплати за векселем. Крім того, було визначено порядок сплати за простими векселями (ст. 40, 41). Платіж за векселем міг бути забезпечений поручництвом за векседавця або за кожну з осіб, що поставили свій підпис на векселі (ст. 57), але вексельне поручництво можна було давати лише на всю суму вексельного зобов'язання. Його можна було

дати і кільком особам, але не подрібнюючи вексельну суму. Було розглянуто порядок протесту простих векселів, що міг робити тільки нотаріус (ст. 67); акт про протест можна було укладати не пізніше від дня, наступного за датою здійснення протесту (ст. 69). Розділ четвертий визначав строки пред'явлення позовів за простими вексями (ст. 73), а розділ п'ятий містив «особливі правила» про прості векселі, зокрема про втрату простих векселів (с. 78), а також про застосування іноземних законів у тих випадках, коли вексельне зобов'язання приймав на себе іноземець (ст. 82). Щодо специфіки обігу переказних векселів, то зокрема, в ст. 92 (ч. 2) відзначалося, що вексель пред'являвся до прийняття в місці, зазначеному в тексті векся; його можна було пред'явити до прийняття в будь-який час до настання строку платежу (ст. 96). В «особливих правилах» про переказні векселі (ч. 2, р. 5), йшлося про те, що переказний вексель можна укладати в кількох примірниках (ст. 115) і робити з нього копії (ст. 120), а також про випадки втрати документа (ст. 125). Для вдосконалення вексельного обігу новий статут допускав існування деяких нових типів векселів (зокрема, переказних векселів, трасованих на себе (ст. 87, п. 1).

Наведемо приклад переказного векся, трасованого на себе.

С. Петербург, 24 ноября 19... года.

Вексель на 2000 руб.

*На предстоящей Нижегородской ярмарке по
сему векселю заплатите рыбинскому купцу Николаю
Николаевичу Живкову две тысячи рублей.*

*С.-Петербургский купец Илья Иванович Савинов
С.Петербургскому купцу
Илье Ивановичу Савину*

Нижний-Новгород, Главный дом, № 16.⁸⁵⁸

Статут забороняв видачу простого векселя «за власним наказом» оскільки його за допомогою бланкового напису можна було легко перетворити на вексель на пред'явника (ст. 87), проте дозволяв видачу *переказного* векселя за власним наказом (ст. 87, п. 1).

С. Петербург, 24 ноября 19... года.

Вексель на 2000 руб.

*По предъявлению сего векселя заплатите мне
или моему приказу две тысячи рублей в городе
Рыбинске.*

*Коммерции советник Николай Ефимович
Коровин.*

*Ярославскому купцу
Петру Ивановичу Сергееву
в городе Рыбинске⁸⁵⁹.*

Ст. 3 дозволяла існування ярмаркових векселів, які можна було пред'являти до сплати в будь-який час на відміну від старих ярмаркових векселів, строк

⁸⁵⁸ Там само. – С. 237.

⁸⁵⁹ Там само. – С. 237.

сплати за якими наставав тільки після закінчення ярмарку.

Щодо питання обмеження векселездатності⁸⁶⁰, то статут не дозволяв брати на себе вексельне зобов'язання духовним особам, селянам і жінкам без дозволу батьків або чоловіків. Це обмеження викликало чимало спірних питань, і в проектах 1884 і 1889 рр. передбачалося надати право зобов'язуватися вексями всім правоздатним громадянам. Проти цього виступило Міністерство фінансів, мотивуючи свої зауваження тим, що впровадження загальної векселездатності призведе до порушення вексельного обігу й переповнення банківських вексельних портфелів великою кількістю векселів, взагалі не пов'язаних з торговельними угодами.

Щодо змісту тексту векся, то він визначався вже в ст. 2 статуту 1902 р., де було перераховано всі суттєві ознаки векся. Проте в статуті не було умови, що вексель може підписувати лише особа, що має на це доручення. Без змін залишилася і вимога про написання векся на гербовому папері.

Крім того, суттєвою позитивною рисою нового статуту можна вважати детальний розгляд питання про поручництво. В статуті 1832 р. поручництву було присвячено лише одну статтю 93, яка через своє невдале формулювання на практиці призводила до

⁸⁶⁰ Положення статуту 1832 р. (ст. 6), яке обмежувало коло осіб, що могли приймати на себе вексельне зобов'язання, А. І. Камінка називає «найбільш архаїчним» (Устав о вексях / Сост. А. И. Каминка. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1902. – С. 9).

численних ускладнень (поручництво розглядалося як субсидіарне зобов'язання). У новому статуті (з використанням положень німецького, угорського та італійського вексельного статутів) поручництво розглядалося вже як цілком самостійне зобов'язання (ст. 59)⁸⁶¹.

У цілому ж в основі Статуту 1902 р. були такі ідеї німецького вексельного права, як *абстрактність векселя, суворість матеріальної відповідальності за векселем і здатність до передачі*. Завдяки цьому вексель став зобов'язанням, яке вже не потребувало наявності в тексті векселя позначки про одержання валюти. Так вексельні операції було відокремлено від будь-яких інших грошових операцій. Завдяки цьому вексель набув у російському вексельному праві одну з найважливіших своїх рис – *абстрактність* вексельного зобов'язання.

Статутом 1902 р. було встановлено безумовність вексельного зобов'язання, виконання якого не могло залежати від тих чи інших дій. Як зазначає А. Нолькен, під поняттям *умовності вексельного зобов'язання* потрібно розуміти не тільки ті випадки, коли сплата за векселем залежала від настання тієї чи іншої обставини або події (навіть такої, яка не залежить від волі вексельного боржника чи векселедержателя), але й ті, коли вексельний боржник обмежував свою відповідальність, обумовлюючи в тексті векселя обсяг відповідальності, що відрізнявся від встановленого законом⁸⁶².

⁸⁶¹ Будь-який поручник за векселем мав таку ж відповідальність, як і особа, за яку він поручився (Там само. – С. 32).

⁸⁶² Нолькен А. Высочайше утвержденный 27 мая 1902 года Устав о векселях. Практическое руководство. – СПб.: Право, 1902. – С. 46.

В статуті 1902 р. було посилено відповідальність поручителя за векселем: тепер він міг поручатися лише за сплату за векселем у цілому, а не за одного з учасників векселя. Суттєвою перевагою нового статуту можна вважати і положення про достатність одного опротестування для одержання всіх прав векселедержателя в разі несплати чи неакцепту векселя.

Ст. 2 статуту 1902 р. визначала сутність векселездатності – права брати на себе вексельне зобов'язання (пасивна векселездатність), не змінюючи права зобов'язувати інших осіб векселями (активна векселездатність), що впливали з загальних норм цивільного права⁸⁶³. Отже, в статуті 1902 р. було здійснено *спробу прирівняти векселездатність до загальноцивільної правоздатності*, проте такий підхід викликав суттєві заперечення, підставою для яких була думка, згідно з якою стабільності кредиту й грошового обігу не перешкоджали тільки торговельні векселі. Внаслідок дискусії в статуті 1902 р. було залишено те ж саме положення про межі векселездатності, що й у попередньому статуті 1832 р.⁸⁶⁴. Крім того, статут 1902 р. містив статтю, яка визначала час набрання чинності векселя: вексель вважався виданим з того моменту, коли

⁸⁶³ Тому всі особи, які згідно ст. 2 були позбавлені векселездатності або обмежені в ній (селяни, заміжні жінки, представники духовенства), мали право бути власниками векселів (Там само. – С. 29).

⁸⁶⁴ У 1906 р. з селян було знято заборону приймати участь у вексельних зобов'язаннях, що суттєво розширило векселездатність (Демківський А. В. Вексельна справа: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003. – С. 66).

векселедержатель набував права на вексель, придбавши його так само, як і будь-яку іншу річ.

На думку А. І. Камінки, в судовій практиці кінця XIX ст. можна відзначити два напрямки, які по-різному розуміли сутність правовідносин за вексельним зобов'язанням. Відмінність підходів була пов'язана з питанням про те, з якого часу виникає вексельне зобов'язання. Статут 1832 р. розглядав вексель як документ, виданий внаслідок попереднього договору між векседавцем і набувачем векселя про видачу векселя в обмін на певну суму грошей. При цьому основна відмінність вексельного зобов'язання від інших зобов'язань полягала в суворості вексельного права. Цей підхід можна назвати договірним, і згідно з ним вексельне зобов'язання виникало лише після того, як документ передавався на основі угоди між векседавцем і набувачем векселя. Вадю такого підходу було те, що з моментом виникнення вексельного зобов'язання могли бути пов'язані спірні питання. Наприклад, особа, яка згідно з текстом векселя мала сплатити за ним, могла відмовитися від цього, заявляючи, що вона взагалі не укладала угоди про виникнення вексельного зобов'язання, а підписаний вексель не має юридичної чинності, оскільки його було передано третій особі не з метою прийняття вексельного зобов'язання, а на зберігання (або, скажімо, для ознайомлення). Інша думка полягала в тому, що вексель потрібно розглядати незалежно від тих обставин, через які його було випущено в обіг⁸⁶⁵.

[убрать все](#)

У цілому ж, визнання статутом 1902 р. безумовності векселя й принципу простоти його тексту

⁸⁶⁵ Навіть якщо вексель почав свій обіг внаслідок його крадіжки, це не впливало на чинність вексельного зобов'язання (Устав о векселях. Сост. А. И. Каминка. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1902. – С. 16).

сприяло підвищенню здатності векселя до багатократної передачі від однієї особи до іншої. Можна відзначити й те, що статут уточнював обов'язкові реквізити векселя – сім для простого векселя й дев'ять для переказного. Статут не тільки не вимагав зазначати валюту векселя, але й не дозволяв визначення строку сплати «за звичаєм». З обов'язкових реквізитів індосаменту було вилучено не тільки вимогу зазначати валюту векселя, а й місце та час укладання векселя. Для того, щоб вексель з передавальним написом міг вільно перебувати в обігу, згідно зі Статутом 1902 р. в тексті векселя не потрібно було зазначати «або за його наказом». Крім того, було чітко визначено різницю між передавальним і поручительським написом, а також відмінність бланкового напису від іменного.

Статутом 1902 р. було значно посилено відповідальність учасників векселя за сплату вексельного боргу, і платник уже не мав права пред'являти заперечення, посилаючись на правовідносини з попередніми векседавцями (за винятком випадків, передбачених Статутом). Заборонялося ділити суму векселя між кількома учасниками вексельного зобов'язання, а також підкреслювалася *самотійність вексельних зобов'язань*, що виникали в процесі обігу окремого векселя. Завдяки цьому, якщо один з написів на векселі визнавався недійсним для одного з учасників

вексельної угоди, це не звільняло від відповідальності інших учасників векселя за сплату.

Статут 1902 р. надав можливість векселедавцеві обмежувати ступінь своєї відповідальності, забороняючи передачу даного векселя за індосаментом. Суттєвою перевагою нового Статуту можна вважати положення про достатність здійснення одного протесту для отримання прав векселедержателя (в разі несплати чи неакцепту векселя). Серед інших новацій Статуту можна зазначити встановлення єдиного строку сплати для всієї вексельної суми та скасування пільгових днів для цієї процедури.

Детальний аналіз відмінностей Статуту 1902 р. від норм німецького вексельного права наводив в своїй праці Ф. фон Канштайн⁸⁶⁶. Насамперед він відзначав, що недієздатними за векселями є особи духовного стану будь-яких релігій, селяни, що не володіли нерухомістю чи патентом на трудову діяльність, а також жінки, що не мали права вести комерційну діяльність від свого імені. Для заміжніх жінок потрібна була згода чоловіків, а для дівчат, що проживали з батьками – дозвіл батьків (ст. 2).

Для того, щоб вексель був чинний, його необхідно було оформити на призначеному для цієї мети гербовому папері (ст. 3, 86) і повністю заповнити (ст. 88). Суму векселя потрібно було вказувати прописом і дозволялося дублювати цифрами (ст. 4, 88).

Векселі на пред'явника могли бути призначені для сплати на певному ярмарку (ст. 5, 88). Ярмарковий вексель підлягав сплаті (ст. 37, 101) за день до закінчення ярмарку, а якщо

⁸⁶⁶ *Canstein F., von. Das Wechselrecht Oesterreichs. – Berlin: Carl Heymann's Verlag, 1903. – S. 175-279.*

ярмарок триває тільки один день – то в цей день, навіть якщо він святковий (ст. 48, 102). До початку ярмарку пред'являти вексель до сплати не можна (92). Термін сплати іноземних термінових векселів і векселів на пред'явника не переносився на день видачі, якщо це не було передбачено у векселі (ст. 39, 101).

Термін пред'явлення для термінових векселів і векселів на пред'явника не міг перевищувати один рік і міг бути лише скороченим (ст. 6, 87). Умовляння та обіцянки відсотків і штрафних санкцій не мають чинності (ст. 12, 87). Будь-які зміни векселя й заяви за ним мають бути підтверджені відповідним підписом (ст. 13, 19, 88, 89), це саме стосується і викреслювання умови індосанта «без обороту на мене». Умова «без обороту на мене» не чинна, якщо її додав трасант трасованого векселя до його індосаменту за «власним наказом» (ст. 103).

Першому одержувачеві вексель мав бути індосований, але, якщо ним володіла третя особа, індосування передбачалося навіть тоді, коли його фактично не було, але одержувач був інформований про це (ст. 15, 16, 24, 89, 90). Сума векселя була неподільна (ст. 17, 89). Звільнення від обов'язку пред'явлення векселя до протесту і так званий псевдопредставник під час підписання взагалі не передбачалися.

Основний боржник обов'язково відповідав навіть за доміцильованими векселями протягом п'яти років (ст. 73, 112). Боржник за векселем не мав права перевіряти вірогідність індосаментів (ст. 28, 99). Регрес за поручництво був неможливий; замість цього оплату (за винятком 6%) можна було вимагати до терміну оплати за векселем; однак, не через незабезпеченість основного боржника, а тільки за умови, коли вексель не було прийнято до оплати (ст. 105), не було акцепту за поручительством (ст. 108) чи якщо власник векселя не допустив акцепту трасата після протесту, коли не було акцепту

(ст. 97, 100). Спеціальною позначкою трасант, акцептант і особа, що видала простий вексель, могли зобов'язатися сплатити вексель повністю чи частково до настання терміну сплати. Якщо вексель до закінчення терміну було сплачено неправомочному власникові, то в день закінчення терміну сплати її повинно було зробити повторно (ст. 36, 100).

Для строкових переказних векселів на пред'явника і доміцильованих векселів із вказівкою на пред'явлення для одержання регресу за платежем не могло бути примусу до пред'явлення. Трасатові надавалося 24 години на роздуми (ст. 97), й він міг сам призначити на вибір спеціального трасанта, доміциліата й місце сплати (ст. 93).

Якщо акцепт було викреслено, то вексель не враховувався (ст. 95). Акцепт на декількох дублікатах у разі помилкового одержання тим самим власником чи третьою особою кількох врахованих екземплярів мав тільки одноразове зобов'язання (ст. 116).

Оскільки оригінали індосаментів на копіях призводили до безумовних зобов'язань (ст. 124), індосаменти опротестованих і пред'явлених до сплати векселів не були підставою гарантійних зобов'язань наступних індосаментів (ст. 56, 103). Право на депонування боргів за векселем мав і доміциліат (ст. 48, 102).

Комісія з регресу становили тільки 25% суми векселя разом з витратами (ст. 50, 103) відповідно до суми виплати з врахуванням 6% (ст. 53, 103). Місцеві інтереси (через курс векселя на пред'явника) і регрес *ретратти* не враховувалися. При цьому сплачені законно за кордон підвищені суми регресу до уваги не бралися (ст. 53, 103).

Поручництво за векселем мало бути чітко визначено; в разі сумніву воно переходило на особу, що виставляла простий вексель (ст. 57, 104), чи на акцептанта (ст. 104). Поручитель мав вексельний регрес щодо тих, за кого він поручився, й щодо попереднього векселедержателя (ст. 63, 110). До платежу за

поручництвом вексель можна пред'являти наступного після прийому протесту робочого дня за всіма адресами третіх осіб і акцептантів-поручників (ст. 63, 110). Не уповноважений платіж за поручництвом потрібно було запропонувати ще до виконання акту протесту (ст. 66, 110). Акцептант-поручник у разі сплати за поручництвом мав перевагу порівняно з іншими посередниками (ст. 110). Недопущений до платежу за поручництвом посередник міг вимагати, щоб це було відзначено в протесті. Це позбавляло платників прав на регрес щодо тих осіб, котрі були б звільнені завдяки платежу за поручництвом (ст. 62, 65, 116). Акцептант-поручитель, який не сплатив за векселем, не міг вимагати комісійних (25%). Платник за дорученням набував прав попереднього власника векселя як правонаступник (ст. 110).

Нотаріус чи інший призначений законодавством представник пред'являв вексель до сплати і, якщо за векселем не було сплачено до третьої години наступного дня, опротестовував вексель, внісши його до реєстру та зробивши помітку на самому векселі. Протест набирав чинності після складання наступного дня спеціального акта протесту, який треба було записати дослівно під порядковим номером у спеціальний журнал і зробити відповідну позначку на самому векселі (ст. 67-70, 111).

Документ до сплати можна було пред'являти наступного дня після настання терміну сплати тільки для строкових векселів (ст. 42, 102). Повідомлення про залишкові платежі нотаріус мав направити всім боржникам за векселем (їхні адреси мають бути зазначені на векселі), відомих нотаріусу чи особам, що опротестували вексель. Витрати на це зараховуються до витрат на опротестування (ст. 72, 111).

Позови за векселем погашалися автоматично для особи, що видала простий вексель, і для акцептанта – протягом п'яти років, починаючи з дня настання оплати; для трасантів,

індосантів і поручителів – протягом одного року, починаючи з дня опротестування; для осіб, що сплатили вексель – протягом шести місяців від моменту сплати. Через три роки після настання терміну сплати позови проти трасантів, індосантів і поручителів були неможливі. Цей термін змінювався тільки позовом і вступом у права через банкрутство (ст. 73–77, 112–114).

Амортизація не мала місця – замість неї застосовували блокування платежів трасатів, основних боржників і доміциліатів на один рік; вона могла бути додана до суми боргу за рішенням суду. Особа, що зазнала збитків, могла подавати заяву в суд і домагатися сплати чи дозволу на списання депонованої суми; якщо ніхто не вимагав сплати, забезпечення поверталось по закінченню п'яти років. В разі появи векселедержателя за його заявою встановлювався термін позову, після закінчення якого блокування платежів скасовувалося. Проте власник міг подати позов з цього приводу проти особи, що зазнала збитків (ст. 78 – 81, 125).

Векселі та індосаменти, дані мешканцям Росії за кордоном чи іноземцями на території Росії, були дійсними, якщо вони відповідали вимогам законів Росії навіть тоді, коли за формальними ознаками вони не були дійсні у відповідній закордонній країні (ст. 83, 126). Зокрема, це положення було чинним для Фінляндії й Польщі (ст. 85, 126).

Замість позову через необґрунтоване збагачення було введено положення (ст. 99), що трасант неакцептованого векселя, незважаючи на відмову від протесту через несплату, залишався відповідальним за суму за векселем протягом одного року після настання терміну сплати (за винятком випадків, коли він доведе, що трасатові на день настання терміну оплати було надано майно трасанта в розмірі суми за векселем або останній був винний йому не менше за цю суму)⁸⁶⁷.

⁸⁶⁷ Крім того, у новому російському статуті не було положень, що містилися в ст. 15, 26, 27, 29, 33, 42–47, 52, 53, 58, 65, 92, 93, 99 німецького вексельного

У цілому ж визнання Статутом 1902 р. безумовності векселя й принципу простоти його тексту сприяло підвищенню здатності векселя до багатократної передачі від однієї особи до іншої. Тому можна вважати, Статут 1902 р. мав суттєві переваги перед попередніми актами російського вексельного права, оскільки в ньому було дійсно зафіксовано чітку систему норм й правил вексельних операцій. Проте, незважаючи на тривалу підготовку цього статуту, він мав чинність лише до жовтня 1917 р.⁸⁶⁸, коли векселі було скасовано. Таким чином процес економічного зростання й розширення вексельного обігу було примусово перервано Першою світовою війною і революцією 1917 р.

статуту.

⁸⁶⁸ Чинність статуту не поширювалася на Польщу, яка мала власний вексельний закон (*Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3 т. Т. 3: Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909. – С. 17).

3. 9. Розвиток кредитних і вексельних операцій у Західній Україні XIX-XX ст.

Кредитні й вексельні операції на території західної частини України розвивалися інакше, ніж у Російській імперії і Східній Україні. Внаслідок першого поділу польської держави – Речі Посполитої в 1772 р. до Австрії відійшло Руське воєводство, Белзьке й західні частини Волинського та Подільського воєводств. Галичина й Буковина ввійшли до складу Австрії, а частина земель – до складу Угорщини. Австро-Угорщина була зацікавлена в тому, щоб західноукраїнські землі залишалися сільськогосподарською територією і не сприяла розвитку промисловості, тому поширеними були переважно дрібні підприємства (текстильні, шкіряні, соляні, тютюнові)⁸⁶⁹. Водночас на кінець XIX ст. в Галичині була достатньо розвинута й регламентована система обліку⁸⁷⁰, що сприяло поширенню вексельних операцій.

Наприкінці XVIII ст. австрійська династія Габсбургів почала радикальні економічні реформи. В 1752 р. було створено Надвірну комерційну раду, а 13 травня 1773 р. для активізації економічного розвитку країни згідно з рескриптом імператора Йосифа II у

⁸⁶⁹ Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 187–189.

⁸⁷⁰ Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку. – Ч. I. – Житомир: ПП «Рута», 2001. – С. 482.

Львові було засновано Галицьку державну бухгалтерію, до компетенції якої належали перевірка фінансової діяльності підпорядкованих установ, облік податків та прибутків. З 1 січня 1867 р. цю установу було перейменовано на Фінансовий департамент намісництва⁸⁷¹.

У 1775 р. було ухвалено вексельну ординацію для Галичини. Взагалі в Австрії було дев'ять окремих вексельних статутів (так званих ординацій), тоді як у Німеччині їх налічувалося 65⁸⁷². У 1785 р. згідно з імператорським указом у Відні було створено центральний промисловий банк, який з 1786 р. розпочав комерційні й кредитні операції, що сприяло поширенню комерційного кредиту в Австрії, зокрема на території Західної України. Про поширення кредитно-вексельних операцій свідчить те, що магістрат Львова, створений 31 серпня 1786 р., мав у своєму складі торговельно-вексельне відділення, а в 1777 р. у Львові було створено окремі торговельний і вексельний суди⁸⁷³ для вирішення спірних питань, пов'язаних з кредитними й вексельними операціями; крім того, вексельні справи розглядав Вищий крайовий суд, створений у 1773 р. (в 1774 р. його було перейменовано на Вищий королівський трибунал)⁸⁷⁴.

⁸⁷¹ Пристер Е. Краткая история Австрии. – М.: Политиздат, 1952. – С. 246–249.

⁸⁷² Dolinski A. Wyklady austriyskogo prava wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. «Biblioteka stuch. prava, 1912. – С. 10–11.

⁸⁷³ Мних Є. В., Швець В. Є., Яремко І. Й. Розвиток обліку в Галичині: історичні та методологічні аспекти. – Львів: Каменяр, 2000. – С. 43.

⁸⁷⁴ Петрів Р. Центральні і місцеві органи державної влади і управління Австрії та Східної Галичини. – www.mesogaia.il.if.ua/petriv_galicien.htm – С. 16.

Щодо Польщі, до складу якої входила частина земель Західної України, то вексельне законодавство розвивалося там по-своєму. Перші вексельні законодавчі акти було ухвалено 8 березня 1701 р. в м. Гданьску, а 27 січня 1758 р. в м. Ельблонзі. Першим загальним для всієї Польщі законом, де були статті і про вексельні операції, стала Сеймова конституція, ухвалена 13 квітня 1775 р. після поділу Польщі.

добавить из 3.6

Зокрема, в п. 6 параграфа 1 конституції відзначалося, що можуть видаватися так звані вексельні боргові зобов'язання (тобто розписки), але оформлені згідно з усіма суворими вимогами вексельного права. Внаслідок цього, по-перше, ставала можливою видача *неформального векселя* – документа, який був векселем за змістом (зобов'язання сплатити певну суму, не вказуючи причини виникнення цього зобов'язання), але за формою міг не відповідати вимогам до векселя. На такий документ поширювалися норми вексельного права. По-друге, цивільно-правові зобов'язання (позика, купівля, оренда тощо), які за своєю суттю не були векселями, могли містити *clausula cambialis* – вексельну позначку, через що на ці документи починали поширюватися всі юридичні санкції,

передбачені вексельним правом (примусове стягнення боргу тощо)⁸⁷⁵.

Оскільки шляхта почала широко використовувати векселі як засіб кредиту, що призвело до численних банкрутств (отримані за допомогою векселів гроші витрачалися на розкішні прийоми та інше марнотратство, а векселі потім доводилося викуповувати, продаючи нерухомість), сеймові законодавчі акти 1776 і 1778 рр. обмежили векселездатність, а законодавчий акт 1780 р. взагалі позбавив шляхту права користуватися векселями для одержання кредиту⁸⁷⁶.

Після третього поділу Польщі, на колишніх її землях почало діяти вексельне право країн – Росії, Прусії та Австрії, між якими було поділено Річ Посполиту⁸⁷⁷. Зокрема, у Варшавському герцогстві постановою сейму від 24 березня 1809 р. вексельним правом було визнано ст. 110–187 французького *Code de commerce*, які передбачали існування двох чітко формалізованих типів документів – переказних векселів (*lettre de change*) і так званих розписок за розпорядженням (*billet a ordre*). На частині території Польщі, анексованій Прусією, діяли норми загальнонімецького вексельного закону 1848 р., а на

⁸⁷⁵ Fierich F. K. Prawo wekslowe w Polsce na podstawie konstytucyi seimowych 1775, 1776, 1780. – Krakow, 1908. – S. 47; Machnikowski P. Weksel własny in blanco. – Warszawa: Beck, 2002. – S. 2.

⁸⁷⁶ Bednarczyk, J. Weksel w przystępny sposób. – Warszawa: Beck, 2004. – S. 26.

⁸⁷⁷ Там само. – S. 25.

землях, анексованих Австрією – вексельний закон, введений імператорським наказом 25 січня 1850 р.⁸⁷⁸.

--

Протягом ХІХ ст. в Західній Україні товарно-грошовий обіг розвивався насамперед завдяки ярмаркам, яких на початку ХХ ст. в Східній Галичині, Північній Буковині й Закарпатті відбувалося щорічно до тисячі. Вони проходили, як правило, в найбільших промислових центрах: у Львові – знамениті ярмарки вовни, у Бородах і Тернополі – коней, а в Станіславі і Чернівцях – полотна й худоби⁸⁷⁹. Велике значення для економічного життя Західної України, зокрема Галичини, мали контрактові ярмарки, започатковані ще в кінці ХVІІІ ст. Вони відбувалися щорічно з початку січня до початку лютого у Львові, найбільшому торговельному центрі Галичини. В 1812 р. в місті існувало 8 оптових складів і 222 крамниці. Збільшувалося число купців і зростала торгівля в Закарпатті – в Ужгороді, Мукачевому, Берегові. Розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки Західної України, проте в структурі цих зв'язків відбулися суттєві зміни: торгівля з Гданськом остаточно втратила своє значення, а натомість все більшого значення стали набувати контакти з Австро-Угорською імперією.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. стали часом економічного піднесення Західної України, що потребувало розширення банківської системи і, зокрема, кредитної діяльності. В цей час вексельні операції набули в Галичині широкого поширення, і саме вони, на думку П. П. Цитовича, спричинили масове зuboжіння селян, оскільки ті, не розуміючи

⁸⁷⁸ *Machnikowski P.* Weksel własny in blanco. – Warszawa: Beck, 2002. – S. 5.

⁸⁷⁹ *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 370.

сутності векселя й наслідків суворості вексельного права в разі несплати боргу, брали невеликі за розміром грошові позики, які можна було оформити звичайною борговою розпискою⁸⁸⁰. Цю обставину П. П. Цитович наводив як аргумент проти загальної векселездатності, хоча С. М. Барац з цього приводу слушно зауважував, що зuboжіння селян у Галичині має зовсім інші соціально-економічні причини, не пов'язані з проблемою загальної векселездатності⁸⁸¹.

Митна політика австрійського уряду сприяла ввезенню в Західну Україну австрійських товарів, що штучно завищувало митні бар'єри для ввезення західноукраїнських товарів в Австро-Угорщину. Така політика гальмувала економічний розвиток західноукраїнських земель, які виконували функцію ринку збуту готових товарів⁸⁸². Не зважаючи на це, в 70-80-х рр. XIX ст. тут починає розвиватись нафтовидобувна промисловість, в яку починають інвестувати іноземний капітал – спочатку австрійський, а потім німецький, англійський та американський (у 1905-1906 рр. було створено понад 50 акціонерних нафтовидобувних компаній), що зумовило потребу в розвитку кредитних установ.

У кредитній системі Західної України міцні позиції мав австро-угорський фінансовий капітал. Кредитування торгівлі й промисловості за допомогою векселів здійснювалося двома паралельними, іноді конкуруючими між собою шляхами – через емісійний Австро-Угорський банк і приватні акціонерні банки.

⁸⁸⁰ Цитович П. П. Курс вексельного права. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К., 1887. – С. 30.

⁸⁸¹ Барац С. М. Задачи вексельной реформы в России. – Спб.: Тип. Стасюлевича, 1896. – С. 67-69.

⁸⁸² Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 371-372.

Емісійний Австро-Угорський банк було засновано в 1816 р. для впорядкування австрійської грошової системи⁸⁸³. В 1900 р. його капітал становив 210 млн крон; в Галичині й на Буковині банк мав 12 філій, які приймали депозитні вклади, здійснювали операції з іпотечними позиками, враховували векселі, зберігали вклади та фінансували господарства великих землевласників⁸⁸⁴.

Оскільки Емісійний Австро-Угорський банк був центральною кредитною установою всієї імперії, що враховувала векселі, приватні комерційні та деякі земельні банки Західної України тримали частину своїх капіталів у його центральному управлінні, конторах і відділеннях. Банк приймав лише векселі, пов'язані з реальними торговельними операціями і їх не можна було використовувати для фінансового кредиту. Більш вільну політику кредитування здійснювали приватні банки, які приймали векселі, що могли служити меті фінансового кредиту.

Відмінність також була в тому, що Австро-Угорський банк враховував векселі лише за спеціальним банківським відсотком, приватні банки приймали їх за вільним дисконтним відсотком. Якщо дисконтний відсоток довгий час був значно нижчим від офіційного, Австро-Угорському банку доводилося поступатися перед приватними банками за обсягом вексельних операцій. Баланс рахунку векселів в цьому

⁸⁸³ *Лексис В.* Кредит и банки. – М.: Перспектива, 1994. – С. 90–93.

⁸⁸⁴ *Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України та зарубіжних країн. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 192.

банку відповідно по рокам складав: у 1883 р. – 339 млн крон, у 1900 р. – 456 млн., а у 1912 р. – 1341 млн крон; у всіх приватних банків в ті самі роки, відповідно: 578 млн., 1083 млн і 3064 млн крон. Швидкість зростання цієї статті балансу (хоч вона й була зумовлена сукупністю економічних чинників) свідчить про збільшення значення банків у завершенні перетворення Австрії з аграрної на промислову державу. Крім того, важливе місце в банківській системі західноукраїнських земель займав Промисловий банк у Львові. Активно діяв і Буковинський крайовий банк, який видавав позики під зерно, земельне забезпечення, соло-векселі та здійснював інші операції.

--

На території Польщі кредитно-вексельні операції набули значного поширення після 1918 р., коли вона стала незалежною державою. Векселями користувалися навіть селяни в найбільш економічно відсталих регіонах, і пізніше, під час економічної кризи 1930–1935 рр., вексельні борги призвели багатьох з них до розорення⁸⁸⁵.

Щоб упорядкувати нормативні акти, 3 червня 1919 р. в Польщі було створено комісію для кодифікації цивільного права, яка, зокрема, передбачала асиміляцію вексельного законодавства

⁸⁸⁵ *Bednarczyk J. Weksel w przystepny sposob.* – Warszawa: Beck, 2004 – S. 24–25.

німецької та французької систем, чинних на той час на території Польщі, внаслідок чого польське вексельне право стало одним з перших кодифікованих розділів приватного права.

Підкомісія торговельного права під головуванням проф. С. Врублевського розпочала роботу зі створення проекту вексельного статуту в червні 1921 р. Проект вексельного законодавчого акта було розроблено на основі доповіді проф. О. Долинського, який орієнтувався на уніфіковане вексельне право, вироблене на міжнародних конференціях в Гаазі в 1910 і 1912 рр. у формі конвенції, яку не було ратифіковано через Першу світову війну⁸⁸⁶. Проекти вексельного статуту було редаговано на засіданнях з 22 по 28 червня 1921 р.⁸⁸⁷, а обговорювали їх у Варшаві в лютому 1922 р. та в Кракові в листопаді 1922 р. Нарешті 9 квітня 1923 р. проект вексельного статуту було внесено на розгляд сейму й сенату, відтак ухвалено в 1924 р.⁸⁸⁸. Польський вексельний статут, чинний в Західній Україні, почав діяти з 1 січня 1925 р. на основі указу президента Республіки Польща від 14 листопада 1924 р. Цей закон став предметом аналізу багатьох польських авторів – А. Горського, О. Долинського, С. Врублевського та ін.

Конференція з вексельного права, що відбувалася в Женеві, ухвалила 7 червня 1930 р. три міжнародні

⁸⁸⁶ *Machnikowski P.* Weksel własny in blanco. – Warszawa: Beck, 2002. – S. 7.

⁸⁸⁷ *Bednarczyk, J.* Weksel w przystępny sposób. – Warszawa: Beck, 2004 – S. 7.

⁸⁸⁸ *Dolinski A.* Polskie prawo wekslowe. – Poznan: Nakladom Krajowego instytutu wydawniczego, 1925. – S. 52.

конвенції. В конференції брали участь представники Польщі Я. Сулковський та Я. Намітневич. На пропозицію польської та італійської делегацій було здійснено спробу врегулювати питання про векселі *in blanco* (ст. 10 УВЗ). Оскільки французька делегація рішуче виступала проти законодавчого визнання цих векселів через небезпеку зловживання ними, то в Додаток II до конвенції було внесено ст. 3, згідно з якою кожна зі сторін залишала за собою можливість не вводити у вексельний закон своєї країни ст. 10 УВЗ. Цю статтю розробив Я. Сулковський, проте в УВЗ було використано лише фрагмент його пропозиції

про купівлю заповненого векселя
убрать

. Вилучення зі змісту ст. 10 УВЗ купівлі (без зловмисного наміру) векселя до його заповнення можна вважати рівнозначним негативному вирішенню цього питання. На думку авторів УВЗ, ст. 10 пов'язана з ситуацією, коли вексель на час його видачі не має того чи іншого обов'язкового елементу змісту, проте цю статтю треба застосовувати й тоді, коли вексель містить в собі всі обов'язкові елементи та є домовленість про внесення в нього факультативних елементів (наприклад, доміциля).

убрать

Законом від 28 квітня 1936 р. чинність УВЗ було поширено на територію Польщі⁸⁸⁹.

--

Наприкінці XIX ст. в Західній Україні, зокрема на Буковині, надзвичайного поширення набуло лихварство, через те, що селяни були позбавлені можливості взяти кредит на прийнятних умовах (кредитний відсоток сягав 20%, що було набагато вище, ніж у країнах Європи)⁸⁹⁰, єдиним виходом з цього становища було заснування селянських банків і кас взаємодопомоги.

Ще в 1868 р. в Галичині було створено Селянський банк, який надавав позики буковинським селянам (12% річних) під заставу землі. В 1909 р. створено Український земельний іпотечний банк (акціонерний капітал банку становив 1 млн крон), який інвестував кошти в торговельно-промислові підприємства й випускав векселі. На початку XX ст. значення банку зросло – його акціонерами було багато українських землевласників, торговців і промисловців. Банк здійснював кредитні операції під заставу землі й нерухомого майна, випускав векселі, інвестував кошти в різні торговельно-промислові кооперативні підприємства. Цей банк став основним джерелом кредиту для західноукраїнської торгівлі, виробництва

⁸⁸⁹ *Machnikowski P. Weksel własny in blanco.* – Warszawa: Beck, 2002. – S. 16–17.

⁸⁹⁰ З історії кооперації на Буковині – *www. 2000. cv. ua/2003/09/62.* – С. 5.

та кооперативів⁸⁹¹. Крім того, позики під заставу землі, зерна й простих векселів надавав Буковинський крайовий банк.

На початку XX ст. українську кооперацію держава фактично не підтримувала. Хоча в 20-ті рр. XX ст. в Польщі найвищий дозволений відсоток на кредитні позики становив 12% річних і державні банки надавали польським установам кредит під 10% річних або ще менший, українським кооперативам цей дешевий кредит був недоступний⁸⁹², тому українська кооперація була змушена використовувати кредитний капітал приватних та іноземних банків.

Крім банків кредити надавали кредитні спілки, поява яких була зумовлена загальним розвитком кооперативного руху. Організація кредитних спілок була двоступеневою – нижчими ланками кредитної кооперації були «Українбанки» та кредитні каси «райфайзенки», названі так в Західній Україні за ім'ям Фрідріха Вільгельма Райфайзена, німецького громадського діяча, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Після створення в 1898 р. Крайового кредитного союзу (він об'єднував значну частину кредитних кооперативів), їхня кількість значно зростає. Кредитні кооперативи набули поширення не тільки в Галичині,

⁸⁹¹ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 382.

⁸⁹² Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфайзенки). – Львів: Накладом «Сільського господаря», 1928. – С. 14-15.

а й на Буковині, де перші українські позикові каси – «райфайзенки» – виникли ще в 1889 р.⁸⁹³.

Спочатку в цих кооперативах векселі не використовувалися через протести селян, які вважали векселі небезпечними для себе. Позики видавали під спеціальні квитки («скрипти») без поручителів та інших формальних процедур, зробивши таким чином кредит справді дешевим і доступним для селян. Пізніше було дозволено використання векселів⁸⁹⁴.

Основною проблемою сільських кредитних кооперативів був брак власних коштів, і тому активісти спілкового руху знову наголошували на потребі створення селянського банку, який міг би кредитувати під невеликі відсотки як окремих селян, так і селянські кредитні каси, отримуючи прибуток від різниці курсу цінних паперів, зокрема векселів. Нарешті в 1905 р. згідно з ухвалою сейму було створено Крайовий банк з невеликим відсотком кредиту – 4,5% річних. Кредити надавалися під заставу нерухомості на строк від 10 років до 51 року.

На початку ХХ ст. на Буковині значного поширення набули сільські «райфайзенки», що сприяло розвитку кредитно-вексельних операцій. У 1903 р. в Чернівцях було створеного їхню спілку з назвою «Селянська каса» (головою спілки, яка об'єднувала 174 кредитні кооперативи, був професор

⁸⁹³ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001 – С. 362.

⁸⁹⁴ Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфайзенки). – Львів: Накладом «Сільського господаря», 1928. – С. 33-37.

Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький). «Українбанки» були міськими кредитними кооперативними установами, вони майже не проводили складних банківських операцій, а надавали коротко- та середньострокові кредити жителям міст, а також навколишніх сіл, використовуючи для цього векселі. Кредитні каси «райфайзенки» були поширені у великих селах і обслуговували тільки селян. Від «Українбанків» вони відрізнялися меншою територією діяльності, а також необмеженою відповідальністю їхніх членів. Вступний пай був невеликим – 10 злотих.

На кінець 1937 р. на західноукраїнських землях було 543 «райфайзенки», і 114 «Українбанків». Керівним органом кредитних кооперативів Західної України був «Центробанк» – кредитний кооператив другого ступеня. Його членами були в основному дрібніші кооперативи. «Центробанк» поступово перетворювався на центральну касу української кооперації. Банк фінансував як кредитну, так і закупівельно-збутову діяльність; він випускав векселі та інвестував кошти в торгово-промислові кооперативні підприємства⁸⁹⁵.

Кредитно-фінансові інститути Західної України було ліквідовано після включення західноукраїнських земель до складу УРСР, де вексельний обіг був неможливий.

⁸⁹⁵ Практику вексельних операцій у Західній Україні детально висвітлив О. Голинський у праці «Вексель і чек у практиці» (Голинський О. Вексель і чек у практиці. 2-е вид. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1944. – 62 с.).

3. 10. Вексель у період нової економічної політики

Після подій жовтня 1917 р. з початком політики воєнного комунізму векселі було скасовано так само, як і всі інші види цінних паперів, оскільки передбачалося, що приватний торговельний обіг має зникнути. Тому й нормативні документи того часу, які згадували вексельні операції, стосувалися переважно їхньої заборони. Зокрема, 13 жовтня 1919 р. було видано декрет РНК РРФСР *«О взыскании по векселям, находящимся в портфеле народного банка»*. Ця постанова в директивному порядку ліквідувала вексельну давність, а також можливість судового стягнення за векселями так само, як і всі інші норми вексельного права. Векселезобов'язані особи ставали боржниками державної скарбниці.

З переходом до нової економічної політики (НЕП), коли почалося повернення до принципів ринкової економіки, було відроджено (з певними обмеженнями) товарно-грошові відносини й взаємне кредитування господарських організацій. У цей час діяльність підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності знову почав визначати ринок і товарні відносини. Формувалася й система комерційного кредиту, в якій векселі знову стали основним інструментом⁸⁹⁶.

⁸⁹⁶ Пятаков Г. Л., Певзнер А. М. Про кредитову реформу (за матеріалами всеукраїнської наради робітників держбанку). – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 9-10.

Поступово почав зростати обсяг вексельних операцій, внаслідок чого з метою впорядкування вексельного обігу 20 березня 1922 р. було затверджено «*Положение о векселях*», яке мало 38 статей і поширювалося на РРФСР та УРСР⁸⁹⁷. В основу цього положення було покладено Статут 1902 р., і воно так само мало дві частини – про прості і переказні векселі. Зберігалися такі норми Статуту 1902 р., як здатність векселя до передачі, єдиний платіж вексельної суми, абстрактність вексельного зобов'язання і заборона граціонних днів.

Проте, на відміну від Статуту 1902 р., ст. 16 положення визначала зміст переказного векселя як *пропозицію* векселедавця третій особі взяти на себе вексельне зобов'язання, тоді як п. 86-й Статуту 1902 р. розглядав сутність переказного векселя як *наказ*. Положення підкреслювало переваги векселя в умовах нової економічної політики, а також загальну відповідальність перед власником векселя векселедавця та всіх суб'єктів, які брали участь у передачі векселя. Крім того, в положенні було враховано особливості вексельного обігу в СРСР у 1920-х рр., коли за розмірами вексельної суми переважали векселі, видані державними

⁸⁹⁷ Пізніше воно було доповнено деякими іншими нормативними документами, зокрема законом про встановлення вексельних мораторіїв (Собрание законов СССР. – 1924. – № 25. – Ст. 211) і законом про порядок призупинення і відстрочки протестів за векселями (Там само. – № 41. – С. 301). (Вальтер Ф. Вексель // Финансовая энциклопедия / Под общей ред. Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого, Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. – 2-е изд. – М. – Л.: Государственное издательство, 1927. – С. 244).

підприємствами та установами, а також кооперативними організаціями⁸⁹⁸.

Передбачалося, що сплати за вексями мали здійснюватися в рублях, а якщо вексель було виписано в іноземній валюті (що дозволялося лише для векселів, виданих в іншій державі для сплати в СРСР і для векселів, укладених в СРСР для сплати за кордоном), то вексельну суму потрібно було переводити в рублі за офіційним курсом. При цьому сплата за векселем відбувалася в місці його укладання, якщо в самому векселі не було зазначено іншого місця (ст. 5).

Положення 1922 р. містило в собі всі обов'язкові норми для забезпечення обігу векселів як різновиду «ордерних» цінних паперів. Згідно з передавальними написами на звороті векся його можна було передавати необмежену кількість разів незалежно від наявності вказівки на те, що його було видано певній особі або «*его приказу*» (ст. 7). Особа, яка передавала вексель через індосамент, брала на себе солідарну відповідальність за сплату разом з іншими особами, що поставили свої підписи на векселі, крім тих випадків, коли до звичайного тексту передавального напису додавалися слова «без обороту на мене» (ст. 8, 9,

⁸⁹⁸ Якщо на початку ХХ ст., за даними Державного банку, середня валюта векся в Російській імперії становила 398 руб. (597 руб. для Москви й Петербурга), то в першій половині 1920-х рр. з поживленням економічного життя середня валюта векся суттєво зросла, і, за даними по Ленінграду, в 1924-265 рр. була в діапазоні від 3 570 руб. («Внешторгбанк») до 840 руб. («Сельхозбанк») (*Шенгер Ю. Е.* Вексель и вексельный оборот накануне кредитной реформы (Опыт анализа вексельного оборота Ленинграда) // Известия Ленинградского института народного хозяйства. – Вып. 1. – Л., 1930. – С. 146).

14)⁸⁹⁹. Власник векселя мав повне право звернутися з вимогою виплати за векселем до будь-кого, хто підписав вексель незалежно від черговості, в якій вексель переходив за передавальними написами. Таким чином, у вексельних операціях в час НЕПу використовувалися принципи загальної відповідальності та судова форма стягнення боргу за опротестованими векселями.

До вад положення належить те, що йому бракувало деталізації, зокрема, це стосувалося проблеми векселездатності, яка на думку Б. Ф. Мовчановського, мала вже тільки історичне значення⁹⁰⁰.

Оскільки визнавалося, що право приймати вексельне зобов'язання надавалося всім дієздатним фізичним особам і тим юридичним особам, що мають право вступати в договірні відносини, право брати на себе вексельні зобов'язання поширювалося й на державні органи, незважаючи на те, що їхнє фінансування здійснювалося в плановому порядку на основі кошторисів. Єдиною умовою була формальна

⁸⁹⁹ Проте в СРСР 1920-х рр. багаторазова передача векселя була досить рідкісним явищем (*Вальтер Ф. Вексель* // *Финансовая энциклопедия* / Под общей ред. Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого, Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. 2-е изд. – М. – Л.: Государственное издательство, 1927. – С. 245–246).

⁹⁰⁰ «Советское вексельное право таких ограничений не знает. Специальная вексельная правоспособность советскому праву не известна, а потому обязываться векселем могут все те, кто может вступать в договорные обязательства» (*Мовчановский Б. Ф. Вексель*. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 15–16).

відособленість цих органів від держави як суб'єктів цивільної правоздатності⁹⁰¹.

У середині 20-х рр. ХХ ст. вексельна форма взаємовідносин між державними й кооперативними підприємствами набула досить значного поширення. Банки були прихильниками збереження вексельних операцій, а в пресі публікувалися численні статті, присвячені поліпшенню «радянського векселя» і загального вдосконалення системи вексельного обігу. Вексельний обіг настільки активізувався, що постало питання кодифікації вексельного законодавства, що діяло на території РРФСР та УРСР, оскільки, як зауважував В. М. Гордон, хоча існують закони, чинні для обох республік, інші нормативні акти мають відмінності в своєму змісті. Причина цього полягала в тому, що «Положение о векселях» 1922 р. неодноразово доповнювалося та змінювалося наступними декретами⁹⁰².

З 1 січня 1926 р. набула чинності *«Инструкция учреждениям Госбанка по операциям учета векселей и специальных текущих счетов, обеспеченных векселями»*, прийнята Народним Комісаріатом фінансів. Ця інструкція містила багато перспективних положень, але проіснувала недовго не тільки через низьку вексельну дисципліну, а й через зміни в економічній політиці країни в цілому. Наприкінці 20-х

⁹⁰¹ Вальтер Ф. Вексель // Финансовая энциклопедия / Под общей ред. Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого, Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. 2-е изд. – М. – Л.: Государственное издательство, 1927. – С. 245.

⁹⁰² Гордон В. И. Положение о векселях в частной кодификации. – Харьков: Юридическое изд-во Наркомюста УССР. 1925. – С. XI.

рр. XX ст. починає все більше поширюватися командно-адміністративний стиль керівництва економікою, що передбачало ліквідацію комерційного кредиту приватним підприємствам й сприяння в такий спосіб розвитку державних підприємств, які в разі несплати за векселем звільнялися від процедури протесту й отримували нові державні дотації. В 1927–1928 рр. посилилася орієнтація на чітко визначене забезпечення за плановими фондами й лімітами, що поступово вело до ліквідації будь-яких залишків економічної самостійності підприємств в розподілі своїх матеріально-фінансових ресурсів.

С. М. Кисельов, економіст 20-х років XX ст. відзначав, що навіть в умовах капіталістичної економіки разом з розвитком банківської системи організація взаємних розрахунків поступово переходить від використання такого інструменту кредиту як вексель до банків, які виробляють для цього спеціальні технічні прийоми⁹⁰³.

Наприкінці 20-х р. XX ст. почався загальний наступ на економічні свободи, що призвело до ліквідації тих форм приватної власності, які виникли в період НЕПу. Для обмеження економічної й фінансової самостійності підприємств та їхнього переходу до

⁹⁰³ «Если в начале новой экономической политики восстановление у нас вексельного товарооборота имело известное значение, как практически целесообразной формы обращения для этого переходного периода, то в настоящее время по мере развития обобществленного сектора народного хозяйства вексель все более утрачивает свое полезное значение». До того ж, на його думку (Киселев С. М. Роль и значение векселя в частно-капиталистическом и советском хозяйстве // Кредит и хозяйство, 1927. – № 10-11. – С. 165, 167).

централізованого державного управління необхідно було ліквідувати вексельний обіг і почати планове державне постачання фондами згідно з лімітами. В зв'язку з цим у 1928 р. почалася дискусія про природу векселя та його значення в плановому господарстві СРСР⁹⁰⁴, а в середині наступного року вона набула особливо гострої форми, передуючи появі проекту Держбанку про повну ліквідацію комерційного кредиту й вексельного обігу та перехід на іншу форму кредитування – так зване кредитування покупця. Потреба в ліквідації вексельних операцій пояснювалася швидким розвитком соціалістичних засад у народному господарстві та підвищенням рівня його планування.

Крім того, прихильники кредитної реформи й заборони векселя вважали, що основною вадою «радянського векселя» було те, що він «майже негайно після своєї появи прагне потрапити в банк на врахування»⁹⁰⁵. Справді, за даними по Ленінграду, більшість векселів мала строк від 1 до 15 днів, а половина з них – від 1 до 5 днів, тобто мінімальний строк, потрібний для одержання і передачі векселя⁹⁰⁶.

⁹⁰⁴ *Каценеленбаум З. С.* К реформе кредитования товарооборота // Вестник финансов. – 1929. – № 6-7; *Шер В. В.* Кредитование товаропроводящей сети // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 6; *Лукейр Н. М.* Современное состояние кредита и необходимость его реформы // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 7-8.

⁹⁰⁵ *Терушкин III. Г.* О переходе крупнейших организаций на безвексельные расчеты и безвексельное кредитование // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 4. – С. 21.

⁹⁰⁶ *Шенгер Ю. Е.* Вексель и вексельный оборот накануне кредитной реформы (Опыт анализа вексельного оборота Ленинграда) // Известия Ленинградского института народного хозяйства. – Вып. 1. – Л., 1930. – С. 154.

М. Г. Гінзберг на основі даних про використання векселів у Сибірському регіоні, відзначав у 1928 р., що значне поширення набула практика видачі для наступного врахування членами правління кооперативних спілок векселів наказу самої спілки від імені й за дорученням кооперативів, що входили в систему спілки. Іноді ці векселі потрапляли в банк від третіх осіб, але частіш за все від самих спілок в порядку врахування. Фабрикація векселів від імені й за дорученням кооперативів, що входили в систему кооперативної спілки, набула масового характеру⁹⁰⁷.

Подібні явища прихильники кредитної реформи розглядали як ознаки незадовільного стану вексельного обігу в СРСР. Аргументи прихильників ліквідації вексельного обігу зводилися до твердження, що за соціалізму не повинна існувати так звана «вексельна строгість», оскільки вона може призвести до продажу власності підприємства-боржника. Як зазначав С. М. Кисельов, разом із зниженням у радянській економіці ролі приватного капіталу, використання векселів стає недоцільним⁹⁰⁸.

Внаслідок дискусії було визнано, що використання векселя в СРСР не тільки непотрібне, але

⁹⁰⁷ Гинзберг М. Л. Кредитование операций под соло-векселя // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 6-7. – С. 33.

⁹⁰⁸ «Вексель функционирует в качестве расчетного знака лишь в условиях благоприятного состояния рынка; при первом же более или менее значительном изменении конъюнктуры рынка несовершенство расчетной функции векселя проявляется с полной наглядностью». Тому, на його думку, «...капиталистический строй по мере усложнения своих организационных форм переходит... к более организованным формам построения кредита» (Киселев С. М. Роль и значение векселя в частно-капиталистическом и советском хозяйстве // Кредит и хозяйство, 1927. – № 10-11. – С. 170.

й шкідливе. Найбільшої критики зазнавала абстрактність векселя та його універсальність через те, що в господарській діяльності 1920-х р. часто у формі векселя втілювалися економічні відносини, які за своєю суттю не мали нічого спільного з цим документом. Абстрактність векселя й, внаслідок цього, абстрактність грошової позики було визнано несумісними з самою природою планового господарства в СРСР. Як спосіб розв'язання цієї проблеми пропонувалося позбавити вексель абстрактності й створити нові типи векселів відповідно до видів господарських операцій, запровадити обіг переказних векселів тощо.

Плани кредитної реформи зустріли опір з боку багатьох господарських організацій, які вбачали в реформі обмеження своєї економічної самостійності, і тому в середині 1929 р. було створено спеціальну урядову комісію, яка визнала за доцільне припинити емісію внутрішніх векселів синдикатів, зберігаючи поки що вексельні операції в цілому як знаряддя міжгалузевого товарно-грошового обігу.

Проте поступово кількість прихильників кредитної реформи зростала, оскільки вона надавала нові можливості для розвитку планового господарства й спрощувала досить складну систему взаємних розрахунків, що існувала на той час. Як зазначав Ю. Е. Шенгер, реформа мала стати суттєвим кроком до зміцнення плановості народного господарства в СРСР і

важливим етапом у перетворенні Державного банку в єдиний розрахунковий центр⁹⁰⁹.

Однією з основних причин того, що Держбанк виступив з пропозицією відмовитися від комерційного кредиту й перейти на систему повного фінансування банком усіх потреб клієнта було те, що банк мав дуже незначні можливості для контролю за використанням наданих коштів через абстрактність векселя і надання кредиту через посередника (пред'явника векселя). Внаслідок цього зменшувалася здатність банку планувати й регулювати економічну діяльність підприємств, що суперечило його завданням як основного банку СРСР⁹¹⁰. Тому комерційну форму кредитування стали розглядати як невдачу, а вексель не тільки втратив в останні роки те значення, яке він мав раніше, але й перестав бути основним інструментом регулювання кредитного обігу і способом надання гарантій⁹¹¹.

Внаслідок дискусії уряд ухвалив рішення про кредитну реформу й Постанову ЦВК та РНК СРСР від 30 січня 1930 р. *«О кредитной реформе»*, яка остаточно ліквідувала використання комерційного кредиту й вексельного обігу. В ст. 1 постанови прямо

⁹⁰⁹ Шенгер Ю. Е. Вексель и вексельный оборот накануне кредитной реформы (Опыт анализа вексельного оборота Ленинграда) // Известия Ленинградского института народного хозяйства. – Вып. 1. – Л., 1930. – С. 135–136, 138–139.

⁹¹⁰ Вейсброд А. О роли коммерческого кредита в советском хозяйстве // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 4. – С. 18.

⁹¹¹ Як відзначав З. С. Каценеленбаум, вексель став часто «играть в нашем обороте отрицательную роль, являясь тормозом для регулирования кредитного оборота» в плановому господарстві (Каценеленбаум З. С. К реформе кредитования оборота // Вестник финансов. – 1929. – № 6. – С. 12).

зазначалося, що державним органам, кооперативним організаціям і змішаним акціонерним товариствам без участі іноземного капіталу забороняється відпускати товари й робити послуги один одному в кредит. Цей кредит замінюється винятково банківським кредитуванням. Здійснення кредитної реформи, реалізація якої мала розпочатися 1 квітня 1930 р., й завершитися протягом третього кварталу цього ж таки року, було доручено Державному банку.

Як зазначалося в передмові до матеріалів Всеукраїнської наради працівників Держбанку, кредитна реформа, що здійснюється на основі Постанови від 30 січня 1930 р., має на меті «сприяти подальшому інтенсивному зростанню соціалістичних елементів народного господарства через забезпечення виконання плану народно-господарського розвитку», а також через «посилення загальних планових засад в народному господарстві»⁹¹².

Таким чином протягом 1930 р. було ліквідовано комерційний кредит і векселі як найважливіший інструмент комерційного кредиту. Надалі векселі незначною мірою використовували в зовнішній торгівлі СРСР, що було зумовлено нормами кредитної практики держав з ринковою економікою (СРСР приєднався до Женевської вексельної конвенції 25 листопада 1936 р.). Внаслідок цього 7 серпня 1937 р. Постановою ЦВК і РНК СРСР № 104/1341 було

⁹¹² Пятаков Г. Л., Певзнер А. М. Про кредитову реформу (за матеріалами всеукраїнської наради робітників держбанку). – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 5.

затверджено «Положение о переводном и простом векселе», яке по суті повторювало текст УВЗ, але на практиці стосувалося лише зовнішньої торгівлі. У внутрішньому обігу в СРСР векселі не використовувалися до початку 1990-х рр.

3 11. Вексельний обіг в Україні кінця ХХ ст.

В Україні, так само як в інших державах, що виникли після розпаду СРСР, відродження вексельного ринку відбувалося в умовах ринкових реформ, у процесі пошуку тих фінансових інструментів, що могли б (принаймні частково) розв'язати проблему неплатежів. Активізація вексельного обігу в Україні почалася наприкінці 1994 р. в зв'язку зі спробами уряду подолати кризу неплатежів у сфері державних підприємств, і саме векселі могли забезпечити покриття взаємної заборгованості.

Перша в новітньому українському законодавстві згадка про вексельний обіг міститься у п. 5. ст. 24. Закону «Про підприємства в Україні» від 27. 03. 1991 р. Згідно з Постановою Верховної Ради УРСР № 888 від 27. 03. 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону УРСР «Про підприємства в Українській РСР»» з 1. 04. 1991 р. став чинним цей закон, який містив положення про застосування векселів для оформлення відносин з надання товарного кредиту продавцям товарів (робіт, послуг) та покупцям (споживачам).

Після проголошення незалежності, 12. 09. 1991 р. в Україні було ухвалено Закон України «Про правонаступництво України» та Постанову Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України актів законодавства СРСР». Ці законодавчі акти підтверджували чинність на території України трьох Женевських конвенцій 1930 р. та «Положення про переказний і простий вексель», ухваленого ЦВК та РНК СРСР від 7. 08. 1937 р.

Через деякий час з'явилися спеціальні законодавчі акти, що регулювали вексельний обіг. Зокрема, 18. 06. 1991 р. було ухвалено Постанову Верховної ради УРСР № 1202-XII «Про порядок набуття чинності Закону Української РСР «Про цінні папери та фондову біржу»», а з 01. 01. 1992 став чинним цей закон, згідно зі ст. 25 якого порядок випуску та обігу векселів має визначити Кабінет Міністрів України (що було доручено зробити до 01. 10. 1991 р.). У ст. 3 цього закону зазначено, що вексель відноситься до цінних паперів, а у ст. 21 наведене визначення векселя як цінного папера, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання терміну зазначену суму грошей власникові векселя (векселедержателю). Досі це єдине визначення векселя, дане на рівні чинного в Україні закону. Крім цього, у ст. 21 було зазначено, що випускаються два види векселів: простий і переказний, а також наведені їхні обов'язкові реквізити.

Цього ж року з'явилися листи НБУ від 09. 09. 1991 р. № 16042 та Мінфіну України від 02. 10. 1991 р. № 03-304. 8-4481 з пропозицією про використання «Положення про переказний і простий вексель», затвердженого постановою ЦВК та РНК СРСР від 07. 08. 1937 № 104/1341.

Нарешті, 17. 06. 1992 р. було ухвалено Постанову Верховної Ради України № 2470-XII «Про застосування векселів в господарському обігу України», якою на території України було запроваджено вексельний обіг з використанням простих та переказних векселів згідно з Женевською конвенцією № 358, а Кабінетові Міністрів та НБУ було доручено розробити правила виготовлення та використання вексельних бланків (чинне на той час «Положення про переказний і простий вексель» 1937 р. не містить вказівок про це, а обмежується лише обов'язковими реквізитами векселя).

10. 09. 1992 р. Кабінет Міністрів України і НБУ спільною Постановою № 528 затвердили «Правила виготовлення та

використання вексельних бланків», які до набуття чинності Закону України «Про обіг векселів в Україні» 5. 04. 2001 р. були основним документом, що регулював вексельний обіг в Україні. «Правила...» передбачали (ч. 2 п. 1), що до затвердження «Порядку випуску та обігу векселів» використання вексельних бланків здійснюється згідно з Постановою ЦВК та РНК 1937 р., але з урахуванням певних особливостей вексельного обігу в Україні. Дві з них відповідали Уніфікованому закону (УВЗ) – 1) в господарському обігу України можуть використовуватися переказні і прості векселі; 2) сума платежу обов'язково потрібно вказувати цифрами й літерами. Ще дві особливості стосувалися заповнення векселя: 1) вексельний бланк може заповнюється як друкованим, так і рукописним чином; 2) вексель підписує керівник і головний бухгалтер.

Дві наступні особливості ще більше обмежували можливості використання векселя в Україні, оскільки в абз. 2 п. 1, розділу II Правил № 528 було визначено, що векседавецями та векселедержателями могли бути тільки юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності. Користуватися векселями не могли фізичні(приватні підприємці) та юридичні особи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності. Проте в абз. 3 п. 1 розділу II вказано, що Міністерство фінансів України та НБУ, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, також мають право видавати векселі. Пізніше було ухвалено ще кілька законодавчих і нормативних актів, згідно з якими векседавецями можуть бути органи Пенсійного фонду та Державного казначейства, які також не є суб'єктами підприємницької діяльності. Ще одним суттєвим обмеженням було те, що векселі могли видаватися лише для оплати за постачання продукції, виконану роботу й надані послуги (крім векселів Міністерства фінансів, НБУ та комерційних банків).

Деякий час векселі використовували у господарських операціях не дуже активно. Протягом 1995–2000 р. було

ухвалено кілька нових законів, інших нормативних документів та офіційних роз'яснень, в яких містилися доповнення до розглянутих вище документів і поступово вексельний обіг в Україні поширювався. Особливо цьому сприяв Указ Президента України від 04. 03. 1998 р. № 167/98 «Про заходи по підвищенню відповідальності за розрахунки з бюджетами та державними цільовими фондами», яким було заборонено укладання угод про переказ боргу. Саме після цього підприємці стали активно використовувати векселі як засіб розрахунку через третіх осіб; розширилося використання векселів і для фінансового кредитування, а також бюджетних розрахунків для покриття заборгованості бюджетних організацій перед суб'єктами підприємницької діяльності й перед бюджетними цільовими фондами (зокрема, Пенсійним фондом)

В липні 1999 р. Верховна Рада України ухвалила три закони про приєднання до трьох Женевських вексельних конвенцій 1930 р. (Конвенції № 358, 359, 360)⁹¹³. Приєднання України до Конвенції № 358 не тільки продемонструвало незалежність українського вексельного законодавства від вексельного законодавства колишнього СРСР, а і надало Україні можливість користуватися правом застосувати будь-які застереження з тих, що зазначені в Додатку II до Конвенції № 358. СРСР в 1937 р. не використав цього права; так само не використала його Верховна Рада України 17. 06. 1992 р., приймаючи Постанову «Про

⁹¹³ Закон № 826-XIV «Про приєднання України до женеvської конвенції 1930 р., якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі» (згідно з цим законом приєднання до Женевської конвенції здійснено з урахуванням застережень, обумовлених Додатком II до цієї Конвенції); Закон № 827-XIV «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 р. про врегулювання деяких колізій законів про переказні векселя та прості векселя»; Закон № 828-XIV «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 р. про гербовий збір стосовно переказних векселів і простих векселів».

застосування векселів у господарському обігу України», оскільки для внесення в УВЗ легітимних поправок потрібне було попереднє приєднання до Женевської конвенції № 358. Нарешті, 4 травня 2001 року було опубліковано Закон України «Про обіг векселів в Україні» (далі – Закон), що став першим національним документом на рівні закону, який регулює вексельний обіг в Україні. Цим законом було визначено застереження з Додатку II, які використовуються в Україні.

Ст. 1 Закону визначає, що законодавство України про вексельний обіг включає в себе Женевську конвенцію № 358, якою було впроваджено Уніфікований закон про переказні та прості векселі (з урахуванням застережень, обумовлених додатком II до цієї Конвенції)⁹¹⁴. Крім того, до вексельного законодавства входить Женевська конвенція № 359 про врегулювання деяких колізій законів про переказні векселі та прості векселі⁹¹⁵; Женевська конвенція № 360 про гербовий збір стосовно переказних векселів та простих векселів⁹¹⁶. Крім того, до українського вексельного законодавства входить Закон України

⁹¹⁴ Україна приєдналася до зазначеної Конвенції Законом України «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року» № 826-XIV від 06. 07. 99 р.

⁹¹⁵ Україна приєдналася до зазначеної Конвенції Законом України «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року про врегулювання деяких колізій законів про переказні векселя і прості векселя» № 827-XIV від 06. 07. 99 р.

⁹¹⁶ До цієї конвенції Україна приєдналася Законом «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року про гербовий збір стосовно переказних векселів і простих векселів» № 828-XIV від 06. 07. 99 р.

«Про цінні папери та фондову біржу» та інші нормативні акти.

Проаналізуємо особливості положень Закону України «Про обіг векселів в Україні» № 2374-III, які визначають особливості вексельного обігу в Україні. Стаття 2 Закону визначає особливості дії УВЗ в Україні; передбачається використання не всіх 23 застережень, а лише тих, що обумовлені в ст. 3, 7, 9, 10 і 13 Додатку II до УВЗ. Зокрема, п. 1 ст. 2 Закону визначає, що ст. 10 УВЗ (регламентує обіг бланкових векселів) в Україні не використовується. Як відомо, ст. 10 не містить докладних положень про бланковий вексель, а присвячена лише одному важливому аспекту: якщо вексель, не повністю заповнений у момент видачі, був потім заповнений не відповідно до укладеної угоди, то до його власника не можна висувати претензії з цього приводу крім тих випадків, якщо він придбав такий вексель з нечесними намірами або виявив неуважність під час придбання такого векселя.

У П. 2. ст. 2 Закону було внесено зміни щодо порядку оплати векселя, виданого в іноземній валюті. Згідно зі ст. 41 УВЗ оплата переказного векселя може бути здійснена у місцевій валюті за надзвичайних обставин (наприклад, якщо та валюта, в якій видано вексель, не має обігу в місці здійснення платежу). Це правило не використовувалося, якщо трасат обумовив валюту сплати. Проте п. 2 ст. 2 Закону визначає:

навіть якщо трасат визначив у векселі валюту, оплата здійснюється в національній валюті за курсом НБУ на день терміну оплати, а в разі прострочення оплати на розсуд держателя векселя може бути використаний курс на момент здійснення платежу.

Таким чином, Закон передбачає, що в Україні вексель, номінований в іноземній валюті, може бути погашеним лише в національній валюті України (і тільки за особливих обставин – в іноземній валюті за індивідуальною ліцензією НБУ). Приєднавшись до цього застереження, Україна фактично визнала існування надзвичайних обставин.

Згідно з п. 3 ст. 2 Закону юридичні ситуації, зазначені в абз. 3 ст. 44 УВЗ передбачають, що протест в разі несплати за переказним векселем, який підлягає сплаті на певну дату (або у визначений строк від моменту складання чи пред'явлення), вексель має бути опротестованим у день, коли він підлягає оплаті, або в один з двох робочих днів, наступних за днем, у який вексель підлягає оплаті. Абзац 3 ст. 44 УВЗ передбачає, що протест у неплатежі за таким переказним векселем повинен здійснюватися в один з двох робочих днів, що настали за днем сплати векселя. П. 3 ст. 2 Закону додає до цього терміну ще один день – той день, коли вексель підлягає оплаті.

Проаналізуємо специфіку положень п. 4 ст. 2 Закону. Ст. 10 Додатку II УВЗ передбачає, що законодавство кожної з країн, що приєдналися до УВЗ,

має право точно визначати юридичні ситуації, передбачені в п. 2 та 3 ст. 43, а також в абз. 6 ст. 44. При цьому держатель векселя може використовувати своє право регресу проти індосантів, трасанта та інших зобов'язаних осіб у таких випадках: 1) якщо настав строк платежу, але платіж не було здійснено; 2) до настання строку платежу у разі банкрутства трасата (незалежно від того, чи здійснив він акцепт); коли він призупинив платіж, навіть якщо цієї обставини і не встановлено судовим рішенням; а також у разі безрезультатного звернення стягнення на майно трасата. Водночас п. 4 ст. 2 Закону передбачає, що держатель векселя може використати своє право регресу тільки тоді, коли порушено справу про банкрутство трасата та його визнано банкрутом. Подібні за своєю суттю обмеження можна бачити і в абз. 6 ст. 44 УВЗ, але там йдеться про *визнання* трасата банкрутом, тоді як у Законі йдеться про *оголошення* трасата банкрутом.

Суттєві, на наш погляд, обмеження вексельного обігу в Україні створює п. 5 ст. 2 Закону. Якщо п. 2 ст. 48 та п. 2 ст. 49 УВЗ обумовлюють відсотки за неакцептованим або несплаченим векселем у розмірі 6% від суми, то Закон передбачає, що відсотки на вексельну суму нараховуються на основі розміру облікової ставки НБУ на день надання чека. Оскільки облікова ставка в Україні досить висока, то це гальмує розвиток вексельного обігу.

Згідно зі ст. 4 Закону переказні та прості векселі можна видавати лише для оформлення грошового боргу за фактичні поставки товарів, виконані роботи або надані послуги. При цьому сума платежу за векселем не може перевищувати вартості товарів, робіт та послуг, а під час укладання відповідного договору в нього неодмінно потрібно вносити умову, що розрахунки будуть здійснюватися з використанням векселів.

На наш погляд, важливим моментом у даній статті Закону є те, що проведення розрахунків із застосуванням векселів потрібно обов'язково відображати у відповідному договорі. Якщо згідно з договором видається такий вексель, то грошові зобов'язання за договором припиняються і виникають зобов'язання за виданим векселем. Таким чином, згідно з цим положенням Закону в Україні вексель має винятково товарний характер. Про фінансові банківські векселі Закон взагалі не згадує, на відміну від Положення № 528.

Ще одне суттєве обмеження вексельного обігу можна бачити в п. 3 ст. 5 ЗО, в якому сказано, що вексель від імені юридичної особи підписують керівник та головний бухгалтер; ці підписи мають бути завірені печаткою. Не зважаючи на звичність такої практики оформлення документів в Україні, не можна не зазначити явної суперечності даного положення з УВЗ, згідно ст. 7-8 якого вексель повинен містити

лише один підпис; для завірення цього підпису не потрібна печатка. Це положення суперечить не тільки УВЗ, а і Закону України № 3767-XII від 22. 12. 93 р. «Про міжнародні договори України», згідно з яким, якщо міжнародним договором передбачені інші правила, ніж українським законодавством, то застосовують правила міжнародного договору.

Крім того, ст. 6 Закону визначає, що вексельні платежі на території України здійснюються тільки у безготівковій формі; ст. 9 Закону регулює особливості видачі та індосування векселів для нерезидентів, а також інші умови проведення розрахунків між резидентами й нерезидентами у зовнішньоекономічній діяльності (УВЗ про це взагалі не згадує).

Ще одним обмеженням вексельного обігу можна вважати вимогу ст. 10 Закону вести реєстр виданих векселів за формою, затвердженою Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР). При цьому не визначено, як можна проконтролювати ведення такого реєстру фізичними особами, тим більше, що конкретної відповідальності за невиконання цієї вимоги не передбачено в Законі.

Нарешті, ст. 12 Закону забороняє використовувати векселі як внесок до статутного фонду господарських товариств, що суперечить ст. 4 цього самого закону, згідно з якою товарність векселя обов'язкова. На наш погляд, це положення також суттєво обмежує вексельний обіг.

Прогресивними рисами Закону (ст. 3) можна вважати те, що з 1. 01. 2002 р. приймати вексельні зобов'язання та набувати права за простими й переказними й векселями можуть не тільки юридичні, а й фізичні особи. Згідно зі ст. 3 Закону (спирається на ст. 2 Женевської конвенції № 359, де вказано, що здатність особи приймати на себе зобов'язання за переказним або простим векселем визначається національним законодавством) видавати векселі та отримувати їх можуть юридичні й фізичні особи, які є суб'єктами підприємницької діяльності.

Крім того, Закон дозволяє видачу та індосамент за кордон як простих, так і переказних векселів для розрахунків з нерезидентами за зовнішньоекономічними контрактами, але контракт має містити умову, що розрахунок здійснюватиметься за допомогою векселя (відповідно до валютного законодавства України)⁹¹⁷. Також Закон визначає, що для бюджетних організацій Кабінет Міністрів України встановлює порядок, згідно з яким вони можуть за певних обставин використовувати переказні і прості векселі (ст. 3). До узгодження із Законом нормативно-правових актів, що регулюють вексельний обіг в Україні, ці акти діятимуть у тій своїй частині, яка не суперечить Закону (п. 4 ст. 14).

Потрібно зупинитися на питанні про функції розрахункових палат (див. ст. 39 УВЗ, згідно з якою

⁹¹⁷ Див. також Указ Президента України від 07. 03. 2001 р. № 162/2001 «Про визнання такою, що втратила чинність, статті 1 Указу Президента України від 2 листопада 1993 р. № 504».

пред'явлення переказного векселя до розрахункової палати рівнозначне пред'явленню векселя до платежу). Згідно зі ст. 7 Закону ці функції будуть виконувати органи Державного казначейства України та установи банків, що здійснюють розрахункове обслуговування векселедавців та трасантів (постанова правління НБУ № 403 від 25. 09. 2001 «Про затвердження Положення про розрахункові палати для пред'явлення векселів до платежу»). Це положення набуло чинності з 16. 10. 2001 р. і передбачає, що відповідно до ст. 38 УВЗ та ст. 7 Закону функції таких палат в Україні виконують установи банків, в яких відкрито поточні рахунки платника за векселем. Зокрема, ст. 4 положення передбачає, що в разі надходження до установи банку письмового запиту від особи, яка може документально підтвердити, що є векселедержателем певних векселів, установа банку зобов'язана протягом двох робочих днів письмово підтвердити можливість виконання нею функції розрахункової палати, але тільки в тому разі, якщо є договір між установою банку та платником за векселем про можливість підтвердження установою банку свого статусу розрахункової палати.

Поява даного положення пояснюється тим, що проблема пред'явлення векселів існує в Україні з початку їх використання й полягає в тому, що відомі непоодинокі випадки, коли платники за векселем, на бажачи сплачувати борг, заявляють у суді, що їм не

пред'являли до оплати даний вексель і, відповідно, судовий позов є безпідставним. Таке становище, на наш погляд, почасти зумовлене тим, що «Положення...» 1937 р., на основі якого тривалий час здійснювався вексельний обіг в Україні, не передбачало можливості пред'явлення векселя в розрахункову палату.

З ухваленням «Положення...» 2001 р. факт пред'явлення векселя до сплати стало важко заперечувати, оскільки згідно зі ст. 38 та ст. 77 УВЗ пред'явлення як переказних, так і простих векселів в розрахункову палату рівнозначне пред'явленню векселя до сплати. Положення передбачає сім етапів у здійсненні установами банків функцій розрахункових палат: 1) подання векселедержателем заяви про намір пред'явити вексель до сплати; 2) згода установи банку виконувати функцію розрахункової палати; 3) повідомлення банком платника за векселем; 4) повідомлення платником розрахункової палати про свою реакцію на бажання векселедержателя отримати платіж за векселем; 5) пред'явлення векселя до сплати; 6) оплата векселя; 6) передача векселя платникові (якщо вексель сплачено) або повернення векселедержателеві (якщо вексель не сплачено). Крім того, п. 4 розділу 1 положення передбачає, що банки можуть сприяти інформуванню векселедержателя про можливість виконання ними функції розрахункової палати.

Хоча нормативні документи, що визначають правила обігу в Україні векселів (насамперед Закон України «Про обіг векселів в Україні») достатньо детально розроблені, оцінка того, наскільки запроваджені цим законом зміни сприяють розвитку вексельному обігу, досить неоднозначна. При створенні Закону було використано переважно досвід вексельних операцій початку ХХ ст. Новітні тенденції еволюції вексельного ринку в економічно розвинутих країнах, що виявилися в кінці ХХ ст. (використання комерційних паперів, міжнародних банківських акцептів тощо), не знайшли належного відображення в українському вексельному законодавстві.

Вексельний обіг в Україні відновився в умовах кризи неплатежів, тому розрахунково-платіжна функція векселів витіснила функцію кредиту й стала провідною. Про це свідчить, зокрема, застосування векселів для зарахування взаємних вимог, розшивання неплатежів, створення розрахунково-платіжних ланцюжків. Деформація функцій векселя в Україні кінця ХХ ст. та його використання як розрахункового засобу перешкоджає застосуванню векселя за призначенням як інструмента комерційного кредиту і внаслідок цього заважає оздоровленню і зміцненню фінансового стану підприємств.

До того ж на фінансовому ринку України векселі, що багаторазово передаються, практично не обмінюють на гроші, а використовують як обіговий інструмент. Як відзначає М. М. Коваль, в українській економіці вексель є замінником грошей у 99 випадках зі 100, оскільки сплата векселів відбувається через погашення взаємної зустрічної заборгованості постачальників товарів, робіт і послуг⁹¹⁸. Тому векселі в економіці України обслуговують лише обмежений вид торгових операцій і найчастіше надходять до постачальників високоліквідної продукції або до структур з великим обсягом грошових потоків (наприклад, таких як «Укрзалізниця», «Укртелеком», ВАТ «Нікопольський феросплавний завод», підприємств паливно-енергетичного комплексу).

Серед основних типів векселів, що використовувалися на українському фінансовому ринку, потрібно відзначити 1) казначейські, 2) корпоративні, 3) податкові, 4) регіональні та 5) пенсійні векселі.

Початок випуску казначейських векселів в 1996 р. став новим поштовхом для розвитку вексельного обігу в Україні. Проте майже півтора року казначейські векселі в обігу фактично не зустрічалися, і тільки іноді повідомлялося про використання державою казначейських векселів,

⁹¹⁸ Коваль М. М. До питання оцінки ринкової вартості векселів // Фондовий ринок. – 2000. – № 11. – С. 12.

отримані у недержавних фінансових структур, як застави під кредити.

Хоча було створено законодавчу базу й механізм функціонування казначейських векселів⁹¹⁹, можливості цього різновиду векселів в ефективному покритті дефіциту державного бюджету, а також їхня активна функція у формуванні базової ставки цінних паперів на фондовому ринку використовується недостатньо.

У другій половині 90-х р. ХХ ст. на українському вексельному ринку поширилися корпоративні векселі. Специфіка використання корпоративних векселів в Україні полягала в тому, що за їхньою допомогою вимивалися кошти з державних підприємств. Промислові підприємства змушені були продавати векселі з величезним дисконтом, щоб одержати потрібні у виробничому циклі гроші від фінансових посередників.

Найбільший пік торгівлі корпоративними векселями припадав на період масових неплатежів у паливно-енергетичному комплексі. Борги за електроенергію оформляли векселями, які продавалися з величезним дисконтом, іноді до 50%. Потім ці векселі зосереджувалися в приватних структурах, які одержували завдяки цьому значні прибутки. Так за допомогою векселів вимивалися кошти з державних підприємств паливно-

⁹¹⁹ Основним нормативним документом, що визначає правила обігу казначейських векселів, є Інструкція Головного управління Державного казначейства і Державної податкової адміністрації України «Про застосування порядку викупу кредиторської заборгованості дотаційних підприємств», затверджена Наказом № 100/219 від 21. 04. 1999р.

енергетичного комплексу в приватні фірми, які потім за ці векселі змогли приватизувати більшість цих державних підприємств⁹²⁰.

Незважаючи на відзначені негативні сторони в історії так званих «енерговекселів», вони були не тільки першими відомчими (тобто, по суті, корпоративними) векселями, випущеними Міністерством енергетики, а й узагалі першими векселями, що набули масове поширення на українському ринку цінних паперів.

Ще одним специфічним різновидом векселів на українському вексельному ринку є податкові векселі. Це прості векселі, що видаються платниками податків (за їхнім бажанням та згодою) з метою відстрочення платежів за податковими зобов'язаннями. Через недостатню кількість грошей в обігу і кризу неплатежів почалося використання векселів не тільки відомств паливно-енергетичного комплексу, але й керівників окремих регіонів України. Принцип використання так званих регіональних векселів пов'язаний з механізмом передачі в регіональні бюджети податків. У травні 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Порядок випуску і обігу векселів обласних державних адміністрацій, що давало змогу зараховувати платежі в місцеві бюджети, після чого керівники областей почали розробляти й запроваджувати свої системи зарахування. Схема

⁹²⁰ Вексельное обращение / Аваков А. Б., Гаевой Г. И., Бешанов В. А. и др. – Харьков: Фолио, 2000. – С. 91.

використання регіональних векселів замінила систему взаємного зарахування, що існувала раніше.

Фінансовий дисбаланс окремих сфер української економіки зумовив появу форм векселів, в яких можна бачити суттєві відхилення від загальновизнаних норм вексельного права. Прикладом таких модифікованих векселів можна вважати не тільки векселі, що виписувалися під час примусового зарахування взаємної заборгованості або для розрахунків за електроенергію чи регіональні векселі, але й векселі, пов'язані з відстроченням заборгованості платежів до Пенсійного фонду України. Це так звані пенсійні векселі, які містили в тексті векселя умову «для забезпечення платежів до Пенсійного фонду», що неприпустимо для класичних векселів.

--

Не зважаючи на складне макроекономічне становище в Україні, що загальмувало діяльність фінансових ринків, вексельний обіг виконує важливу стабілізуючу функцію. За даними Державного комітету статистики України⁹²¹, можна простежити за період з 1993 до 2004 р. динаміку змін вартості цінних паперів в цілому і, зокрема, векселів (див. табл. 3. 11. 1)

Таблиця 3. 11. 1

Співвідношення вартості цінних паперів і векселів з 1993 по 2004 р. (1993–1995 рр. – в млрд крб; 1996–2004 – в млрд грн)

⁹²¹ Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: Консультант, 2004. – 631 с.

Рік	Усього цінних паперів, млрд	Векселі		Казначейські зобов'язання	
		млрд	%	млрд	%
1993	4557,8	–	–	1206,9	26,5
1994	5708,5	30,1	0,5	1223,9	21,4
1995	55122,8	31401,4	57,0	1,2	0,0
1996	1994,6	550,5	27,6	52,8	2,6
1997	5103,6	780,4	15,3	76,5	1,5
1998	12320,0	1359,2	11,0	29,6	0,3
1999	21909,8	4704,2	21,5	–	0,2
2000	34406,2	9800,8	28,5	–	–
2001	52950,8	14863,0	28,1	–	–
2002	67483,1	20120,0	29,8	–	–
2003	88818,1	26720,0	30,1	–	–
2004	113888,2	31137,4	27,3	148,7	0,1

Якщо проаналізувати структуру вексельної маси, то можна відзначити деякі її характерні особливості:

- 1) абсолютне переважання простих векселів;
- 2) відсутність комерційних паперів в традиційному розумінні (цінних паперів з великим номіналом, що поширюються переважно серед банків та інституційних інвесторів);
- 3) домінуюче використання векселя як розрахункового засобу, витіснення кредитної функції;
- 4) велика валюта векселів, абсолютне переважання їх в обігу великого бізнесу і відсутність вексельних операцій в середньому і дрібному бізнесі;

5) переважання дисконтних векселів над відсотковими, що свідчить про обмеженість використання векселів як замінників депозитів;

6) значна кількість векселів є проблемними активами вже на час їхньої видачі;

7) переважна більшість векселів не передбачає погашення;

8) поширення боргових зобов'язань, що спираються на вексельне право, але не є вексями (в Україні це податкові казначейські векселі);

9) наявність відомчих векселів («енерговекселі», газові векселі).

Серед тенденцій розвитку вексельного обігу можна назвати зниження прибутковості вексельного ринку та зростання грошового наповнення векся. Крім того, зменшується кількість спекулятивних операцій на вексельному ринку (це пов'язано зі зниженням прибутковості векся) та послаблюється інтерес до вексельного ринку тих його учасників, що орієнтувалися на спекулятивні операції й високу прибутковість. Нарешті, можна відзначити і зростання інформаційної прозорості вексельного ринку.

ПІСЛЯМОВА

Найпростіші форми письмові боргових зобов'язань виникли незалежно в різних країнах і різні епохи – скрізь, де торгівля й товарно-грошовий обіг досягли достатньо високого рівня розвитку. Економічні причини виникнення векселя існували так само давно, як і торгівля на далекі відстані, що завжди була пов'язана з незручністю перевезення великих сум грошей та з ризиком їхньої втрати.

Перші з відомих нам боргових зобов'язань з'явилися у Вавілонії, а найбільш розвинутими за межами Європи були інститути таких зобов'язань у Китаї (з VIII ст.) й Арабському халіфаті (в X–XIII ст.). Як стародавні прототипи векселя, так і неєвропейські форми письмових боргових зобов'язань дійсно мали певну подібність з класичним векселем європейського типу, проте це була лише подібність. Вони були засновані на інших системах права, чим зумовлена принципова відмінність цих письмових боргових зобов'язань від векселя європейського типу.

Щодо європейського векселя (він виник в Італії в XII ст., очевидно під арабським впливом), його історія також була не однозначною. В різних регіонах Європи були свої національні особливості торговельних звичаїв, тому специфічні форми приймали письмові боргові зобов'язання. Це зобов'язальні листи на

півночі Європи, зокрема в Англії й містах Ганзейського союзу; мамрани, що виниклі під впливом єврейських купців й були розповсюджені в Польщі й Україні; обліги епохи Гетьманщини, а також боргові кабали в Росії. У більшості випадків ці подібні до векселя кредитні інструменти повністю зникли – їх замінив уніфікований вексель класичного типу (в Україні та в Росії залишками цієї національної специфіки стало переважання простих векселів, у Польщі – значна поширеність бланкових векселів). Безперешкодно розвиватися національні особливості боргових документів змогли в Англії, що призвело до виникнення окремої й своєрідної системи англо-американського вексельного права.

Наприкінці ХХ ст., з початком постіндустріальної епохи, вексель зазнав подальшої еволюції, що було зумовлено особливостями економіки постіндустріального суспільства – виробництво й споживання набули глобального, транснаціонального характеру; глобальними стали фінансові потоки, а розвиток електронних засобів комунікації спричинив новації в банківському бізнесі й способах здійснення платежів, а також призвів до поширення електронних документів з цифровим підписом. Все більшого значення набувають нові форми письмових боргових зобов'язань – комерційні папери й банківські акцепти, які можна вважати формами подальшої еволюції вексельного зобов'язання.

Хоча сьогодні зберігаються відмінності між ринками комерційних паперів у США й країнах ЄС, актуальності набуває інтеграція цих ринків, а також взаємодія з цими ринками держав Східної Європи (зокрема України). Проблема такої інтеграції є перспективним напрямком подальших досліджень автора.

Література

1. *Алексеев В. М.* В старом Китае. Дневник путешествия 1907 г. – М.: Наука, 1958.
2. Античная Греция. Проблемы развития полиса: В 2-х т. / Отв. ред. Е. С. Голубцова. – М.: Наука, 1983. – Т. 1. Становление и развитие полиса. Т. 2. Кризис полиса.
3. Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Т. 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914.
4. Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Т. 2: Биржи. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1917.
5. *Барац С. М.* Курс вексельного права. – СПб.: Т-во «Общественная польза», 1893.
6. *Барац С. М.* Задачи вексельной реформы в России. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1896.
7. *Барон Ю.* Система римского гражданского права. – СПб.: Изд. книжного магазина К. К. Мартынова, 1910.
8. *Бартошек М.* Римское право: понятия, термины, определения. – М.: Юрид. лит-ра, 1984.
9. *Белов В. А.* Очерки по вексельному праву. – М.: ЮрИнфоР, 2000.
10. *Белявский В. А.* Вавилон легендарный и Вавилон исторический. – М.: Мысль, 1971.

11. *Бервено С. Н., Яроцкий В. Л.* Правовое регулирование вексельного обращения в Украине. – Харьков: Право, 2001.
12. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – М.: МГУ, 1994.
13. *Бимман А. Б.* История банков. – СПб.: Типография Г. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1917.
14. *Бичурин Н. Я.* Китай в гражданском и нравственном состоянии. – М.: Вост. Дом, 2002.
15. *Боголепов М. И.* Государственный банк и коммерческий кредит // Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Т. 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 283–330.
16. *Большаков А. М., Рожков Н. А.* История хозяйства России в материалах и документах. Вып. 1. – 2-е изд. – Л.: Гос. изд-во, 1926.
17. *Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока. VII–середина XIII в.: Социально-экономические отношения. – 2-е изд. – М.: Вост. лит-ра, 2001.
18. *Боровой С. Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958.
19. *Бродель Ф.* Что такое Франция?: В 2-х кн. Кн. 1. Пространство и территория. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994.

20. *Бродель Ф.* Что такое Франция?: В 2-х кн. Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 1-2. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995.
21. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3-х т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995.
22. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3-х т. Т. 2. Ігри обміну. – К.: Основи, 1997.
23. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3-х т. Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998.
24. *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II.: В 3-х ч. Ч. 1. Роль среды. – М.: Языки славянской культуры, 2002.
25. *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II.: В 3-х ч. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
26. *Бугров А. В.* Очерки по истории Государственного банка Российской империи. – М. (б. в.), 2000.
27. *Бутинець Ф. Ф.* Історія бухгалтерського обліку: У 2-х ч. – Житомир: ПП «Рута», 2001.
28. *Вальтер Ф.* Вексель // Финансовая энциклопедия / Под общ. ред. Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого,

- Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. – 2-е изд. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1927. – С. 239-251.
29. *Васильевский В.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – 1988. – № 7. – С. 142-154.
30. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
31. *Вебер М.* История хозяйства. Город. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001.
32. *Вейсброд А.* О роли коммерческого кредита в советском хозяйстве // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 4. – С. 14-21.
33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002.
34. *Вернадский Г. В.* Древняя Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999.
35. *Вернадский Г. В.* Киевская Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999.
36. *Вернадский Г. В.* Монголы и Русь. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1999.
37. *Вернадский Г. В.* Россия в средние века. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 2000.
38. *Виндшейд Б.* Об обязательствах по римскому праву / Пер. с нем. под ред. А. Б. Думашевского – СПб.: Тип. А. Думашевского, 1875.
39. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.

40. *Воблый К. Г.* Очерки по истории польской фабричной промышленности.: В 2-х т. Т. 1. – К., 1909.
41. *Волков И. М.* Законы вавилонского царя Хаммураби – М.: Изд-во Левенсона, 1914.
42. *Гамбаров Л.* Двадцать пять лет деятельности германского имперского банка. – Рига (б. в.), 1902.
43. *Гиндин И. Ф.* Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. – М.: Госфиниздат, 1948.
44. *Гинзберг М. Л.* Кредитование операций под соло-векселя // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 6-7. – С. 30-38.
45. *Голинський О.* Вексель і чек у практиці. – Вид. 2-е доп. – Краків, Львів: Укр. вид-во, 1944.
46. *Гольденвейзер А. А.* Зачатки банкового дела. Древний мир // Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ ред проф Л. Н. Яснопольского. – Т. 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 23-30.
47. *Гордон В. М.* Положение о векселях в частной кодификации. – Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1925.
48. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.: В XVII т. Т. VI. Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII вв. – К., Львів: Накладом автора, 1907 (Репринтне видання: К.: Наукова думка, 1995).

49. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968.
50. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К.: ВД «Альтернативи», 1999.
51. Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – СПб, 1904 // (Репринт) Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России: кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995.
52. Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – К.: Основи, 2001.
53. Демкин А. В. Русское купечество XVII-XVIII вв.: Города Верхневолжья. – М.: Наука, 1990.
54. Демківський А. В. Вексельна справа: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003.
55. Джиливегов А. К. Торговля на Западе в средние века. – СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1904.
56. Дильтей Ф. Г. Начальные основания вексельного права: В 2-х ч. – Владимир: В типографии губернского правления, 1801.
57. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993.
- 58.** Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства: В 2-х т. Т. 1. – К.: Изд-во Оглоблина, 1911.
59. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при

- Ягеллонах: В 2-х т. Т. 1. – К.: В типографии ун-та св. Владимира., 1901.
60. *Дюрант В.* Жизнь Греции. – М.: Крон-Пресс, 1997.
61. З історії кооперації на Буковині – [www. 2000. sv. ua/2003/09/62](http://www.ua/2003/09/62)
62. Западноевропейские страны: особенности социально-экономических моделей / Отв. ред. В. П. Гутник. – М.: Наука, 2002.
63. *Захаров В. Н.* Западноевропейские купцы в России: Эпоха Петра I. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 1996.
64. *Зомбарт В.* Современный капитализм: В 3-х т. – М. – Л.: ОГИЗ, 1928. – Т. 1. Введение в докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. Кн. 1.
65. *Зомбарт В.* Современный капитализм: В 3-х т. – М. – Л.: ОГИЗ, 1929. – Т. 3. Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма.
66. *Иванов А.* Бумажное обращение в Китае до XV в. // Материалы по этнографии России / Под ред. Ф. К. Волкова: В 2-х т. Т. 2. – СПб.: Изд. этнограф. отд. Русского музея, 1914.
67. *Ивочкина Н. В.* Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае. Эпохи Тан и Сун. – М.: Наука, 1990.
68. *Ионичев Н. П.* Внешние экономические связи России (IX – начало XX века). – М.: Аспект-пресс, 2001.

69. *Исаев А. А.* Начала политической экономии. – 5-е изд., доп. – СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1900.
70. История Польши. В 3 т. Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.
71. История стран зарубежной Азии в средние века / Отв. ред. А. М. Голдобин, Д. И. Гольдберг, И. П. Петрушевский. – М.: Наука, 1970.
72. Итальянские коммуны XIV-XV веков. Сборник документов / Под ред. В. И. Рутенбурга. – М.: Наука, 1965.
73. *Итс Р. Ф., Смолин Г. Я.* Очерки истории Китая с древнейших времен до середины XVIII ст. – Л.: Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1971.
74. *Ісаєвич Я. Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. / НАН України. Ін-т українознавства. Міжнар. асоціація українців. – Львів (Б. в.), 1996.
75. Історія Української культури. В 5 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст.
76. *Каллю Х.* Функция денег в римском обществе в период Империи. – М.: Наука, 1970.
77. *Каминка А. И.* Объединение вексельного права. – СПб.: Тип. т-ва «Общ. Польза», 1913.
78. *Каминка А. И.* Очерки торгового права. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР». 2002.

79. *Капраль М.* Національні громади Львова XVI-XVIII ст. – Львів: Піраміда, 2003.
80. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV в.: проблемы торговли. – М.: МГУ, 1990.
81. *Катков В. Д.* Общее учение о векселе. – Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1904.
82. *Кауфман И. И.* Кредит, банки и денежное обращение. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1873.
83. *Кауфман И. И.* Из истории бумажных денег в России. – Пг., (б. в.), 1929.
84. *Каценеленбаум З. С.* Учение о деньгах и кредите: В 2-х ч. Ч. 1. Деньги и денежное обращение. – М.: Экономическая жизнь, 1926.
85. *Каценеленбаум З. С.* Учение о деньгах и кредите: В 2-х ч. Ч. 2. Кредит и кредитные учреждения. – М.: Экономическая жизнь, 1928.
86. *Каценеленбаум З. С.* К реформе кредитования оборота // Вестник финансов. – 1929. – № 6. – С. 10–18.
87. *Кёнигсбергер Г.* Средневековая Европа, 400–1500 годы. – М.: Весь Мир, 2001.
88. *Киселев С. М.* Роль и значение векселя в частно-капиталистическом и советском хозяйстве // Кредит и хозяйство. – 1927. – № 10–11. – С. 165–171.
89. *Ключевский В. О.* Боярская дума Древней Руси. – Изд. 5-е. – Петербург, Лит.-изд. отд. Народного комиссариата по просвещению, 1919.

90. *Ключевский В. О.* Исторические портреты. – М.: НПО «Эталон», 1991.
91. *Коберський К.* Про кредит і сільські каси (райфайзенки). – Львів: Накладом «Сільського господаря», 1928.
92. *Колб Р., Родригес Дж.* Финансовые институты и рынки. – М.: Дело и Сервис, 2003.
93. *Комаров А. С.* Правовое регулирование внешнеэкономических операций и унификация права международной торговли // Внешняя торговля России на рубеже веков. – М.: Экономика, 2001. – С. 383-400.
94. *Коран. Пер. И. Ю. Крачковского.* – М.: МПО «Волокнор», 1990.
95. *Кормош Т.* Практичний підручник для товариств задаткових, оснований на підставі закону з дня 9. IV. 1873. – Перемишль, 1895.
96. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971.
97. *Котляр М. Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XVI-XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1981.
98. *Кравець В. М., Кравець О. В.* Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність. – К.: Знання-прес, 2003.
99. *Кузнєцова Н. С., Назарук І. Р.* Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування. – К.: Юрінком Інтер, 1998.

100. Кулишер И. М. История русского народного хозяйства: В 2-х т. Т. 1. – М.: Мир, 1925.
101. Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы. В 2 т. – Изд. 7-е. – М. – Л.: Госиздат, 1926.
102. Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. – Петербург: Атеней, 1923.
103. Кулишер И. М. Очерк истории русской промышленности // Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности. – Челябинск: Социум, 2003.
104. Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. – Л.: Сеятель, 1925.
105. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1907.
106. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2001.
107. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000.
108. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс, 1992.
109. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России: В 2-х т. Т. 1. – Петроград, 1917.
110. Лексис В. Кредит и банки. – М.: Перспектива, 1994.

111. *Летурно Ш.* Эволюция торговли. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1899.
112. *Ли Гоу.* О государственном управлении // Искусство властвовать. – М.: Белые альвы, 2001. – 288 с. – С. 33–175.
113. *Лотман М. Ю.* Пушкин. – СПб: Искусство – СПб, 2000.
114. *Лотман Ю. М.* Семиосфера. – СПб.: Искусство – СПб, 2001.
115. *Лукейр Н. М.* Современное состояние кредита и необходимость его реформы // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 7–8.
116. *Луццато Дж.* Экономическая история Италии. Античность и средние века. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954.
117. *Лютер М.* О торговле и ростовщичестве // Собрание сочинений. – СПб: Изд-во. Сытина, 1899.
118. *М. Л.* Государственный банк. Его современное устройство и коммерческие операции // Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Т. 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киевской 2-й артели, 1914. – С. 343–370.
119. *Ма Дуанлинь.* Вэнсянь тункао (Свод письменных источников): В 2-х т. Т. 1. – Шанхай, 1936 (Кит. мовою).
120. *Макарчук В. С.* Основи римського приватного права. – К.: Атіка, 2003.

121. *Мартиросян А. А.* Деловой дом Эгиби. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989.
122. *Марченко М. Н.* Правовые системы современного мира. – М.: Зерцало-М, 2001.
123. *Марголин М. М.* Исторический очерк развития банковских учреждений // Нов. энциклопед. Словарь: В 5-ти т. Т. 5. – СПб.: Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, 1911. – С. 53-93.
124. *Мейер Д. И.* Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: ЮрИнфорР, 2003.
125. *Мейер Д. И.* Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. Гл. 4. Вексельное обращение // Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфорР». 2003. – С. 210-221.
126. *Мейер Э.* Экономическое развитие древнего мира. – М.: Мир, 1910. – 108 с.
127. *Меламед В. М.* Евреи во Львове (XIII-первая половина XX века). – Львов: Совместное укр. – амер. предпр. «Текоп», 1994.
128. *Мельвиль М.* История ордена Тамплиеров. – СПб.: Евразия, 2000.
129. *Месяц В. Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. – К.: Наук. думка, 1963.
130. *Мец А.* Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973.

131. *Микитась В. Л.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994.
132. *Михалевский Ф. И.* Очерки истории денег и денежного обращения: В 2-х т. Т. 1. Деньги в феодальном хозяйстве. – Л., 1948.
133. *Мишкин Ф.* Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. – М.: Аспект Пресс, 1999.
134. *Мних Є. В., Швець В. Є., Яремко І. Й.* Розвиток обліку в Галичині: історичні та методологічні аспекти. – Львів: Каменяр, 2000.
135. *Мовчановский Б. Ф.* Вексель. – М.: Финанс. изд-во НКФ СССР, 1927.
136. *Мороз Ю. Н.* Вексельное дело. – К.: Наук. думка, Лад, 1996.
137. *Москвина Л. А.* Функции банка Кореи // Банковские услуги. – 1996. – № 4.
138. *Мэтьюс М. Р., Перера М. Х. Б.* Теория бухгалтерского учета. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1999.
139. *Муромцев С. А.* Гражданское право Древнего Рима. – М.: Статут, 2003.
140. *Мусорин А. Ю.* Латинизмы в юридической терминологии Статута Великого княжества литовского 1588 года // Менеджмент, право и культура. – Новосибирск, 1997. – С. 43-46.
141. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – СПб.: Наука, 2002.

142. *Насонов А. Н.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси // «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – СПб.: Наука, 2002. – С. 215–345.
143. *Несторович В.* Упрощене книговодство і податки. – Львів: Союз укр. купців і промисловців, 1935.
144. *Нефедьев Е. А.* Вексельное право. Банковские сделки. Морское право. – М.: Ун-тская тип., 1907.
145. *Никитский А. И.* История экономического быта великого Новгорода. – М.: Ун-тская тип., 1893.
146. *Нисселович Л. Н.* О векселях и их обращении // Счетоводство. – 1890. – № 11-12 – С. 127-130.
147. *Ноздрев Н.* Денежный рынок Японии: Структура и перспективы развития // Финансовый бизнес. – 1994. – № 4.
148. *Нолькен А.* Высочайше утвержденный 27 мая 1902 года Устав о векселях: Практик. руководство. – СПб.: Право, 1902.
149. *Нолькен А.* Объединенное законодательство о векселях в применении к России. – СПб. (б. в.), 1913.
150. *Осипов А. М.* Вексель в его прошедшем и настоящем. – Казань: Тип. Ун-та, 1873.
151. *Оглоблин О. П.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів, 2003.
152. Отчет Государственного банка за 1860 г. – СПб. (б. в.), 1861.

153. Очерки истории Китая (с древности до «опиумных войн») / Под ред. Шан Юэ. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959.
154. Очерки истории распространения исламской цивилизации: В 2-х т. Т. 1. От рождения исламской цивилизации до монгольского завоевания. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 2002.
155. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2002.
156. *Панеях В. М.* Кабальное холопство на Руси в XVII в. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.
157. *Пачоли Л.* Трактат о счетах и записях. – М.: Финансы и статистика, 2001.
- 158.** *Петрів Р. В.* Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). – Івано-Франківськ, (б. в.), 1993.
159. *Петрів Р.* Центральні і місцеві органи державної влади і управління Австрії та Східної Галичини. – www.mesogaia.il.if.ua/petriv_galicien.htm
160. *Підопригора О. А., Харитонов Є. О.* Римське право. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
161. *Поло М.* Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1873.
162. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.: В 3-х т. Т. 3. – СПб.: Тип. 2-го отделения собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830.

163. Право средневековой Франции: В 2-х ч.// История государства и права зарубежных стран / Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А и проф. Жидкова О. А. Ч. 1. – М.: Изд. группа НОРМА– ИНФРА М, 1998.
164. Пристер Е. Краткая история Австрии. – М.: Политиздат, 1952.
165. Пэн Синьвэй. Чжунго хоби ши (История денег в Китае): В 2-х т. Т. 1. – Шанхай, 1954 (Кит. мовою).
166. Пятаков Г. Л., Певзнер А. М. Про кредитову реформу (за матеріалами всеукраїнської наради робітників держбанку). – Харків: Держ. вид-во України, 1930.
167. Пятов М. Л. Вексель: вопросы учета, анализа и налогообложения. – М.: Финансы и статистика, 1997.
168. Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики): В 4-х т. – 2-е изд. – М. – Л.: Книга, 1928. – Т. 2. Феодализм. Т. 3. Падение феодализма.
169. Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики): В 4-х т. Т. 4. Дворянская революция в России. – 3-е изд. – М. – Л.: Книга, 1928.
170. Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1985.

171. Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1986.
172. Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. Т. 5. Законодательства периода расцвета абсолютизма / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1987.
173. *Ростовцев М. И.* Общество и хозяйство в Римской империи: В 2-х т. Т. 1. – СПб.: Наука, 2000.
174. *Ростовцев М. И.* Общество и хозяйство в Римской империи: В 2-х т. Т. 2. – СПб.: Наука, 2001.
175. *Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу. – К.: Либідь, 2002.
176. *Рубрук, Гильом де.* Путешествие в восточные страны // Дж. дель Плано Карпини. История монгалов. – М.: Гос. изд-во географич. лит-ры, 1957.
177. *Рубцов Б. Б.* Организация корпоративного рынка долговых ценных бумаг – векселей: зарубежная практика. – М.: Московское агентство ценных бумаг, 1997.
178. *Рубцов Б. Б.* Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. – 1998. – № 1. – С. 18–21.
179. *Рубцов Б. Б.* Рынок векселей и коммерческих бумаг за рубежом // Банковские услуги. – 1998. – № 2. – С. 30–33.

180. *Рубцов Б. Б.* Мировые рынки ценных бумаг / Б. Б. Рубцов – М.: Экзамен, 2002.
- 181.** *Рувер Р.* Как возникла двойная бухгалтерия. – М.: Госфиниздат, 1958.
182. *Русинова О. В.* Україна під татарами та Литвою. – К.: Альтернативи, 1998.
183. *Рутенбург В. И.* Очерк из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века. – М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
184. *Рутенбург В. И.* Итальянский город. От раннего Средневековья до Возрождения. – Л.: Наука, 1987.
185. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1953.
186. Рынок ценных бумаг и биржевое дело / Под ред. О. И. Дегятревой, Н. М. Коршунова, Е. Ф. Жукова. – М.: ИНИТИ-ДАНА, 2002.
187. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999.
188. *Сас П. М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-е годы XVI в. – К.: Наук. думка, 1989.
189. *Селиванкин В. А.* Вексель. – Л. (б. в.), 1925.
190. *Скворцов Н.* Московская церковная старина: Уничтоженные в московском Китай-городе церкви. – М. (б. в.), 1895.
191. *Скоморович И. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін.* Історія грошей і банківництва. – К.: Атіка, 2004.

192. *Скрынников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965.
193. *Слабченко М. Є.* Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст.: В 3-х т. Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства. – Одеса: Держ. вид-во України, 1923.
194. *Слабченко М. Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст.: В 3-х т. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922.
195. *Слабченко М. Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст.: В 3-х т. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1923.
196. *Смирнов К. М.* Банки и банкирский депозит в Риме. – Одесса: Эконом. тип., 1909.
197. *Соколов Я. В.* Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996.
198. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: В 8-ми т. Т. 1–5. Кн. 1. – СПб.: Общественная польза, 1900.
199. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: В 8-ми т. Т. 7. – М.: Тип. ун-та, 1879.
200. *Спасский И. Г.* Русская монетна система. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.
201. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. Т. III. – СПб., 1852.

202. Статути Великого князівства Литовського: В 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2002.
203. Статути Великого князівства Литовського: В 3-х т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2003.
204. *Стернюк І.* Підручник торговельно-кооперативного книговодства. – Львів: Накладом автора, 1926.
205. *Стефчик Ф.* Підручник для спілок ощадності і позичкових системи Ф. Райфазена. – Львів, 1900.
206. *Стужина Э. П.* Китайский город XI-XIII вв.: экономическая и социальная жизнь. – М.: Наука, 1979.
207. *Стужина Э. П.* Формы организации городской торговли в Китае в XI-XII вв. // Вестник МГУ. – 1974. – № 2. – Сер. 14. Востоковедение.
208. *Сюкияйнен Л. Р.* Окно в исламский мир: религия. право, банки – www.kollegi.ru/iss/t2/n6/35.htm
209. *Табашников И. Г.* Прошлое векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1891.
210. *Тарнас Р.* История западного мышления. – М.: Крон-Пресс, 1995.
211. *Терушкин Ш. Г.* О переходе крупнейших организаций на безвексельные расчеты и безвексельное кредитование // Кредит и хозяйство. – 1929. – № 4. – С. 16-24.

212. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975.
213. Тихомиров М. Н. Древняя Москва XII–XV вв. Средневековая Россия на международных путях XIV–XV вв. – М.: Моск. рабочий, 1992.
214. Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К.: Крещатик, 1997.
215. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К.: Наук. думка, 1968.
216. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996.
217. Тораваль И. Мусульманская цивилизация. – М.: Лори, 2001.
218. Тюменев А. И. Очерки экономической и социальной истории Древней Греции: В 2-х т. Т. 1. Революция. – Петербург: Гос. изд-во, 1920.
219. Удинцев В. А. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. – М.: АО «Центр ЮрИнфорР», 2003.
220. Устав о векселях / Сост. А. И. Каминка. – СПб.: Типография А. Е. Ландау, 1902.
221. Федоров А. Ф. История векселя. Историко-юридическое исследование. – Одесса: Тип. штаба Одес. воен. округа, 1895.
222. Федоров А. Ф. Прошлое векселя. Историко-юридические исследования проф. Новороссийского ун-та И. Табашникова: Рецензия. – Одесса: Тип. штаба Одес. воен. округа, 1898.

223. Финансовая энциклопедия / Под общей ред. Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого, Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. 2-е изд. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1927.
224. *Ханенко М.* Диариуш. – К.: Изд-во журн. “Киевская Старина”, 1884.
225. *Хасанов Ш.* Неплатежи – взгляд изнутри // Рынок ценных бумаг. – 1998. – № 21–27.
226. *Хино Кайсабуро.* Коси но хаттацу-ни цуите (О развитии цзяоцзы) // Сигаку дзасси, 1934. – Е. 45. – №. 2–3. – С. 190–195 (яп. мовою).
227. *Ходов Л. Г.* Регулирование рынка ценных бумаг в США и Великобритании // Внешнеэкономический бюллетень. – 1998. – № 7.
228. *Хорошкевич А. Л.* Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках. – М.: АН СССР, 1963.
229. *Хорошкевич А. Л.* Мартин Груневег о Москве 1585 года // Россия и Германия. Вып. 2. – М.: Наука, 2001. – С. 19–41.
230. Ценные бумаги и еврейский закон (www.jewish.ru/4035-7.asp).
231. *Цитович П. П.* Вексель и задачи его кодификации в Росии. – К.: Типогр. И. Н. Кушнерева и К., 1887.
232. *Цитович П. П.* Курс вексельного права. – К.: Типогр. И. Н. Кушнерева и К., 1887.
233. *Цитович П. П.* К истории векселя. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1893.

234. Чапля І. Книговодство поодиноке і подвійне. Загальна частина. – Ужгород.: Унію, 1931.
235. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву. – М.: Юрид. лит-ра, 1991.
236. Ческидов Б. М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. – М.: Финансы и статистика, 1997.
237. Чехович В. А., Усенко И. Б. Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Респ. научн. конференции, посвящ. 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского гос. ун-та, 1989. – С. 99-100.
238. Чижевський Д. І. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феліна, 1994.
239. Чугуевский Л. И. Мирские объединения «шэ» при буддийских монастырях в Дуньхуане // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в средние века. – М.: Наука. 1982. – С. 78-89.
240. Шапкин И. Н. Вексель: возникновение и становление // Вексель и вексельное обращение в России: Практ. энциклопедия. – М.: Банкоцентр, 1996. – С. 7-36.
241. Шафаревич И. Р. Трехтысячелетняя загадка. – <http://shafarevich.voskres.ru/08.htm>.

242. *Шенгер Ю. Е.* Вексель и вексельный оборот накануне кредитной реформы (Опыт анализа вексельного оборота Ленинграда) // Известия Ленингр. ин-та нар. хозяйства. – 1930. – Вып. 1. – С. 135–165.
243. *Шер В. В.* Кредитование товаропроводящей сети // Кредит и хозяйство. – 1929. – №6.
244. *Шершеневич Г. Ф.* Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001.
245. *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3-х т. Т. 3. Вексельное право. Морское право. – Изд. 4-е – СПб.: Изд-во братьев Башмаковых, 1909.
246. *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права: В 3-х т. Т. 1. Введение. Торговые деятели. – М.: Статут, 2003.
247. *Шифман И. Ш.* Угаритское общество (XIV–XIII вв. до н. э.). – М.: Наука, 1982.
248. *Штаерман Е. М.* Древний Рим: проблемы экономического развития. – М.: Наука, 1978.
249. *Юровский Б. С.* Возникновение и развитие вексельного обращения и вексельного права // Экспресс. – 2002. – № 12. – С. 17–18.
250. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002.
251. *Яснопольский Л. Н.* Зачатки коммерческого банкового кредита в России // Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н.

- Яснопольского. – Т. 2: Биржи. – К.: Тип. Киев. 2-й артели, 1917. – С. 269–275.
252. *Яффе Э.* История и современная организация английских кредитных банков // Банковая энциклопедия: В 2-х т. / Под общ. ред. проф. Л. Н. Яснопольского. – Т. 1. Коммерческие банки. – К.: Тип. Киев. 2-й артели, 1914. – С. 33–97.
253. *Andreau J.* La vie financiere dans le monde romain. Les metier de manieurs d'argents. – Roma: Ecole francaise de Rome, 1987.
254. *Andreau, J.* Banking and business in the Roman world / Jean Andreau; translated by Janet Lloyd. – N. Y.: Cambridge University Press, 1999.
255. *Ashtor E.* Les metaux precieux et la balance des payments du Proche Orient a la basse-epoque. – P.: Arman Colin, 1971.
256. *Ashtor E.* A social and economic history of the Near East in the Middle Ages. – Berkeley: University of California Press, 1976.
257. *Ashtor E.* Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West // Journal of European Economic History. – 1973. – Vol. 1.
258. *Ashtor E.* Levant Trade in the Latter Middle Ages. – Princeton: Princeton University Press, 1983.
259. *Bakhtiar L.* Encyclopedia of Islamic Law: A Compendium of the Views of the Major Schools. – Chicago: ABC International Group, 1996.

260. *Balazs E.* Chinese Civilization and Bureaucracy: Variations on a Theme. – New Haven, Conn.: Yale Univ. press, 1964.
261. Banque et capitalisme commercial. La lettre de change au XVIII siecle. – Provence: Institut historique de Provence, 1976.
262. *Baumol W. J.* Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98. – № 5. – P. 893–920.
- 263.** *Bednarczyk, J.* Wexsel w przystepny sposob. – Warszawa: Beck, 2004.
264. *Berg, van den.* De beginselen van het Mohammedaansche recht volgens de imâms Aboe Hanîfat en Sjafi'î. – Batavia-s'Gravenhage, 1883.
265. *Bergier J. F.* Geneve et l'Economie Europeenne de la Renaissance. – P., 1963.
266. *Biener F.* Historische Erorterungen uber den Ursprung und den Begriff des Wechsels // Biener F. Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte. – Band 1. – Leipzig: B. Tauchnitz, 1846.
267. *Biener F.* Wechselrechtliche Abhandlungen. – Leipzig: B. Tauchnitz, 1859.
268. *Blendinger F.* Zwei Augsburger Unierkaufbucher aus dem Jahren 1551 bis 1558. – Stuttgart, 1994.
269. *Bloch M.* Esquisse d'une histoioire monetaire de l'Europe. – Paris: Arman Colin, 1954.
270. *Bloomquist T.* Some observations on early foreign exchange banking based upon new evidence from

- thirteenth century Lucca // Journal of European Economic History. – 1990. – Vol. 19, №2. – P. 353–375.
271. *Bogaert R.* Les origines antiques de la banque de depot. Une mise au point accompagnee d'une esquisse operations de banque en Mesopotamie. – Leyden: A. W. Sijthoff, 1966.
272. *Bogaert R.* Banques et banquiers dans les cites grecques – Leiden: A. W. Sijthoff, 1968.
273. *Bogaert R.* Essays zur historischen Entwicklung des Bankensystems / von Raymond Bogaert, Peter Claus Hartmann. – Mannheim – Wien: Bibliographisches Institut, 1980.
274. *Bogaert R.* La banque a Athens au IV siecle avant J. C. Etat de la question // Museum Helveticum. – 1986. – Marz. – Vol. 43. – № 1. – P. 19–49.
275. *Bogaert R.* La Banque en Occident / R. Bogaert, G. Kurgan-van Hentenryk, H. van der Wee; sous la direction de H. van der Wee. – Anvers: Fonds Mercator, 1991.
276. *Bogobowicz J.* Podstawowe zagadnienia prawa wekslowego czekowego i handlowego // Problemy praworzadnosc. – Warszawa. 1988. – № 39. – S. 5–27.
277. *Braudel F.* Civilisation materielle et capitalisme. 3 t. T. 1–3. – P., 1967.
278. *Bromberg B.* The origin of banking. Religious finance in Babylonia // The Journal of Economic History. – 1942. – № 2. – P. 77–88.

279. *Brule W.* Antwerpens Bloetijd // Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden. – 1964. – T. XIX. – № 2. – S. 159–168.
280. *Buoninsegni T.* Trattato delli sconti e del legliar, che tra mercanti si costumano. – Florence, 1585.
281. *Busch J.* Theoretich-practische Darstellung der Handlung. 3 t. T. 1, b. 1. – Hamburg, 1792.
282. *Canstein F. von* Das Weschelrecht Osterreichs. – Berlin: Carl Heymann`s Verlag, 1903.
283. *Carriere C.* Escopmte. Escomptait-on les lettres de change au XVIII siecle? // Banque et capitalisme commercial. La lettre de change au XVIII siecle. – Provence: Institut historique de Provence, 1976. – P. 21–48.
284. *Castillo A.* Les Baquiers Portugals et le circuit d'Amsterdam // Annales. – 1964. – T. 19. № 2. – P. 311–316.
285. *Chaput Y.* Effets de commerce, cheques et instruments de paiement. – P.: Presses universitaires de France, 1998.
286. *Clapham J.* The bank of England. A History. Vol. 1–2. – Cambridge; N. Y.: Macmillan Company, 1945.
287. Code de commerce. Ed. originale et seule officielle. – P.: Imprimerie imperiale, 1807.
288. *Damoreau E.* Traites des negociations de banque et des monnoyes etrangeres. – P., 1727.
289. *Des Marez G.* La lettre de foire a Ypres au XIIIe siecle. – Bruxelles: H. Lamertin, 1901.

290. *Dillen J. G., van.* The Bank of Amsterdam // History of the Principal Public Banks. – La Haye, 1934.
291. Documents of the Jewish pious foundations from the Cairo Geniza / Edited with translations, annotations and general introduction by Moshe Gil. – Leiden: Brill, 1976.
292. *Dolinski A.* Wykłady austriackiego prawa wekslowego. – Lwow: Nakladom tow. “Biblioteka stuch. prawa”, 1912.
293. *Dolinski A.* Polskie prawo wekslowe. – Poznan: Nakladom Krajowego Instytutu wydawniczego, 1925.
294. *Doughertry R. P.* Nabonidus and Belshazaar. – New Haven, 1929.
295. *Dupichot J., Guevel D.* Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – P.: Montchrestien, 1996.
296. *Dupius de la Serra.* L`art des lettres de change // Savary J. Le parfait negociant ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce de marchandises de France et des pays etrangers. T. 1. – Geneve: J. Guignard, 1752. – S. 431-478.
297. *Einert C.* Das Wechselrecht nach dem Bedurfniss des Wechselgeschäftes im XIX Jahrhundert. – Leipzig, 1839. (reprint: Aalen: Scientia Verlag, 1969).
298. *Endemann W.* Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre. – Berlin: Verlag von J. Guttentag, 1874.

299. *Fierich F. K.* Prawo wekslowe w Polsce na podstawie konstytucyi seimowych 1775, 1776, 1780. – Krakow, 1908.
300. *Fleischer H.* Grammatik der lebenden persischen Sprache / nach Mirza Mohammed Ibrahim's grammar of the persian language neu bearbeitet von Heinrich Leberecht Fleischer. – 2. Auflage. – Leipzig, 1875.
301. *Frank T.* An economic history of Rome: 2d ed., rev. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1927.
302. *Fremery A.* Droit Commercial. – P.: Alex-Gobelet, Press l'Ecole de Droit, 1833.
303. *Freundt C.* Das Veschelrecht der Postglossatoren. – Leipzig, 1899–1900, T. 1–2.
304. *Garelli P.* Les Assyriens en Cappadoce – P., 1962.
305. *Garelli P.* Marchands, diplomates et empereurs: etudes sur la civilisation mesopotamienne. – P.: Editions Recherche sur les civilisations, 1991.
306. *Giraudeau P.* La banque rendue facile aus principales nations de l'Europe. – Geneve, 1756.
307. *Goitein S. D.* A Mediterranean Society. The Jewish Community of the Arab world as portraited in the documents of the Cairo Geniza. 2 vol. – Berkeley; Los Angeles – L., 1967–1971. – Vol. 1. Economic Foundations; Vol. 2. The Community.
308. *Goldschmidt L.* Inhaber-Order und executoiriche Ukunden im klass Altertum. Zeitschr. der Sabigny – Still. fur Becktgesch., Roman. Abt. B. X., 1889.

309. *Goldschmidt L.* Handbuch des Handelsrechts. – Stuttgart: F. Enke, 1891.
310. *Goldschmidt L.* System des Handelsrechts: mit Einschluss des Wechsel-, See- und Versicherungsrechts im Grundriss. – Stuttgart: F. Enke, 1891.
311. *Goldschmidt L.* Universalgeschichte des Handelsrecht. – Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1891.
312. *Goldsztein S.* Polska ustawy wekslowa // Przegląd prawa handlowego. – 1925. – № 1. – S. 11.
313. *Grady S.* A manual of the Mahomedan law of inheritance and contract comprising the doctrines of the Soonee and Sheea schools and based upon the text of Sir W. H. Macnaghten's principles and precedents, together, with the decisions of the privy council and high courts of the presidencies in India, by Standish Grove Grady. – L., 1869.
314. *Grashoff R.* Die suftaga und hawala der Araber. Ein Beitrag zur Geschichte des Weschels. – Gottingen: Druck der Univ. Buchdruck von W. Kastner, 1899.
315. *Grunhut C. S.* Weschelrecht. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1897.
316. *Guhl T.* Das Schweizerische Obligationenrecht. – Zurich: Polygraphischer Verlag, 1956.
317. *Jager E. L.* Der Weschel an ende des 15 Jahrhunderts. – Stuttgart: Adolf Liefching & Comp. 1903.
318. *Jastrow M.* Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria. – N. Y., 1911.

319. *Jeannin P.* Change, credit et circulation monetaire a Augsburg au milieu du XVIe siecle. – P.: EHESS, 2001.
320. *Juglar B., Ippolito B., Dupichot J.* Les effets de commerce. Lettre de change, billet a ordre, cheque. – P.: Montchrestien, 1996.
321. *Hamilton Ch.* (Transl., Ed.) The Hedaya or guide, a commentary on the mussulman laws translated by Charles Hamilton. – Vol. 1. – L., 1791.
322. Hammurabi Gezet. /Ed. by J. Kohler. 4 t. T. 1-4. – Leipzig, 1909-11, 1923.
323. *Hartmann M.* Arabischer Sprachführer. – Leipzig, 1881.
324. *Hartwell R.* The Evolution of the Early Northern Sung Monetary System A. D. 960-1025 // Journal of the American Oriental Society. – 1967. – Vol. 87. – № 3. – P. 281-288.
325. *Heers J.* Le livres de comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d`arraires genoais (1456-1459). – P., 1959.
326. *Holdsworth W.* A history of English law. Vol. VIII. – L.: Methuen & Co., 1903.
327. *Hopkins K.* Trade in the ancient economy / edited by Peter Garnsey, Keith Hopkins, and C. R. Whittaker. – Berkeley: University of California Press, 1983.
328. *Kahle P.* The Cairo Geniza. 2d ed. – N. Y.: Praeger, 1960.
329. *Kankrin G.* Die Oeconomie der menschlichen Gesellschaften und Finanzwesen. – Stuttgart, 1845.

330. *Kankrin G.* Weltreichtum, Nationalreichtum und Staatswissenschaft. – München, 1921.
331. *Karabacek J.* Das arabische Papier, eine historisch-antiquarische Untersuchung von Dr. Joseph Karabacek. – Wien, 1887.
332. *Kohler J.* Die Commenda im islamischen Rechte. Ein Beitrag zur Geschichte des Handelsrechts – Würzburg, 1885.
333. *Kohler J.* Moderne Rechtsfragen bei islamitischen Juristen. Ein Beitrag zu ihrer Lösung von Dr. Jos. Köhler. – Würzburg, 1885.
334. *Kohler J.* Aus dem babylonischen Recht. – Berlin, 1890.
335. *Kohler J.* Juristischer Excurs zu Peiser's Babylonische Verträge. – Berlin, 1890.
336. *Kohler J.* Rechtsvergleichende Studien über islamitisches Recht von Dr. J. Kohler. – Berlin, 1889.
337. *Kohn M.* Bills of Exchange and the Money Market to 1600 (www.dartmouth.edu/~mkohn/99-04.pdf).
338. *Kozinski M.* Weksle // Baczyk V., Kozinski M., Mihaliski M. Papiery Wartosciowe. – Warszawa: Zakamycze, 2000.
339. *Kuntze J. E.* Die Lehre von den Inhaberpapieren oder Obligationen au porteur, rechtsgeschichtlich, dogmatisch und mit Berücksichtigung der deutschen Parikularrechte. – Leipzig, 1857.
340. *Kuntze J. E.* Deutsches Wechselrecht. – Leipzig, 1862.

341. *Liebe F.* Entwurt einer Weschelordnung fur das Herzohthum Braunschweig sammt Motiven. – Braunschweig, 1843.
342. *Lapeyre H.* Une Famille de Merchands: les Ruiz. – P., 1955.
343. *Lattes A.* Genova bella storia del diritto cambiario italiano // Rivista del diritto commerciale, 15, fasc. 1. – 1915. – P. 181-189.
344. *Lastig G.* Entwicklungswege und Quellen des Handelsrechts. – 1877.
345. *Lastig G.* Beitrage zur Geschichte des Handelsrecht // Zeitschrift fur das gesammte Handelsrecht. – 1878. – T. 23. – S. 138-178.
346. *Laszyn H. U.* Kontrakty Kijovskie. – СПб., 1900.
347. *Lessius, L.* De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus libri IV: ad 2. 2. D. Thomae, a quaest. 47. vsque ad quaest. 171 (authore Leonardo Lessio, Societate Iesu, S. Theol. in Academia Louaniensi professore. – Louanii: Ex officina Ioannis Masij, Typ. Iur., anno 1605.
348. *Levy-Bruhl H.* Histoire de la lettre de change en france aux XVII et XVIII siecles. – P.: Recueil Sirey, 1933.
349. *Link M.* Der Weschel als instrument der Exportfinanzierung. – Frankfurt am Main: Lang, 1994.
350. *Littleton A. C.* The antecedents of double-entry book-keeping // Accounting evolution to 1900. – N. Y.: Russel and Russel, 1966. – P. 13-21.

351. *Longe G. de.* Coutumes du Pays et Duché de Brabant. Quartier d'Anvers. T. IV: Coutumes de la ville d'Anvers. – Bruxelles, 1874.
352. *Ludovici C. G.* Grundriss eines vollständigen Kaufmanns-System. – Berlin, 1932.
353. *Luzzato G.* Les Banques Publiques de Venise // History of the Principal Public Banks collected by J. G. van Dillen. – La Haye, 1934. – P. 39–78.
354. *Machnikowski P.* Weksel własny in blanco. – Warszawa: Beck, 2002.
355. *Macleod H. D.* The theory and practice of banking. – Vol. 1. – L.: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866.
356. *Mandich G.* Delle fiere genovesi di cambi particolarmente studinte come mercati periodici del credito // Rivista di storia economica. – 1939. – № 4. – P. 257–276.
357. *Martens G. F. von* Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts von Georg Friedrich von Martens. – Göttingen, 1797.
358. *Martens G. F. von* Grundriss des Handelsrechts, insbesondere des Wechsel- und Seerechts, 3 Aufl. – 1820.
359. *Meissner K.* Aus dem altbabylischen Rescht. – Berlin, 1905.
360. *Melis F.* Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'archivio Datini di Prato). – Siena, 1962.
361. *Montesquieu Ch.* De l'Esprit des lois. Livre XXI, ch. 20. – P., Hachette, 1873.

362. *Mueller R.* The Venetian Money Market: Banks, Panics and the Public Debt 1200-1500. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1997.
363. *Munro J.* The international law merchant and the evolution of negotiable credit in late-medieval England and the Low Countries // *Banchi pubblici, banchi privati, e monti di pieta nell'Europa preindustriale.* – Genova: Sociata Ligure di Storia Patria, 1990.
364. *Munro J.* Billionism and the bill of exchange in England, 1272-2663: A study in monetary management and popular prejudice // *The Dawn of Modern Banking.* – New Haven: Yale University Press, 1979.
365. *Neumann M.* Geschichte des Wechsels im Hansagebiete bis zum XVII Jahrhnndert. – Erlangen, 1863.
366. *Nougier J.* Des lettres de change et des effets de commerce en general. Seconde edition. – Bruxelles, 1840.
367. *Piccinnelli G. M.* Il diritto agli interessi nei paesi abrabbi / Diritto del commercio internatrionale. 1996. – №9. – P. 35-74.
368. *Piquet J.* Les Templiers: etude de leurs operations financieres. – Paris: Hachette, 1939.
369. *Pinches T. G.* A fragment of Babylonian Tith-list // *The Babylonian and Oriental Records.* – 1887. – №1, March – P. 71-85.

370. *Postan M. M.* Private Financial Instruments in Medieval England // Dans Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. – 1930. – T. 23. – P. 26–75.
371. *Postlethwayt M.* The Universal dictionary of trade and Commerce. T. 1. – London, 1757.
372. *Radziszewski H.* Bank Polski. – Warszawa, 1910.
373. *Revillout E.* Les obligations en droit égyptien comparé aux autres droits de l'antiquité. T. 2. – P., 1886.
374. *Richards R. D.* The Early History of Banking in England. – L., 1929.
375. *Roover de R.* Money, banking and Credit in Medieval Bruges. – Cambridge (Mass.), 1948.
376. *Roover de R.* L'Évolution de la lettre de change. – P.: Librairie Armand Colin, 1953.
377. *Roover de R.* The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397–1494. – Cambridge (Mass.), 1963.
378. *Rostovtzeff M.* The social and economic history of Hellenistic world. Vol. I–III. – Oxford, 1953.
379. *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. – Poznań, 1928.
380. *Sallmann J.-M.* Revue: Jeannin P. Change, crédit et circulation monétaire à Augsbourg au milieu du XVIe siècle. Paris: EHESS, 2001 // Études rurales. Terre, territoire, appartenances. – P., 2002, – P. 163–164.
381. *Sayous A.* Les mandats de saint Louis sur son Trésor et le mouvement international des capitaux pendant la

- septieme croisade // Rev. historique. – 1931. – T. 167. – P. 254–304.
382. *Sayous A.* L`origine de la lettrre de change // Revue Historiquede droit francais et etranger. – 1933. – №2. – P. 60–113.
383. *Savary J.* Dictionnaire universel de Commerce. T. 1. – P., 1723.
384. *Savary J.* Le parfait negocian ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce de marchandises de France et des pays etrangers. T. 1–2. – P.: J. Guignard, 1675.
385. *Scaccia S.* Tractatus de commerciis et cambio. – Romae: Andrea Brugiotti, ex typographia Iacobi Mascardi, 1619.
386. *Scaccia S.* Tractatus de commerciis et cambio. Opus nunc quarto editum. – Colonia: W. Metternich, 1738.
387. *Schaht J.* Der Islam. – Berlin, 1926.
388. *Shaked S.* A tentative bibliography of Geniza documents. Prepared under the direction of D. H. Baneth and S. D. Goitein. – P.: Mouton, 1964.
389. *Schaube A.* Aufange der Tratte // Zeutschrift fur die gesammte Handelsrecht. – 1895. – T. XLIII. – S.21–37.
390. *Sombart W.* Die Juden und das Wirtschaftsleben. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1911.
391. *Sprenger A.* (ed). A dictionary of the technical terms used in the sciences of the musulmans edited by Mowlawies Mohammad Wagih, Abd al-Haqq and Gholam Kadir / Under the superintendence of Dr. Aloys

- Sprenger and Captain W. Nassau Lees. – Calcutta, 1862.
392. *Stobbe O.* Geschichte des deutschen rechts – Braunschweig: C. A. Schwetschke, 1865.
393. *Stobbe O.* Miscellen zur Geschichte des deutschen Handelsrecht // Zeitschrift fur das gesammte Handellsrecht / Ed. L. Goldschmidt. – T. 8. – 1965. – S. 28-55.
394. *Straccha B.* Tractatus de mercatura decisiones et tractatus varii... qui de mercatura, cambijs, sponsionibus. . . Amsterdami: Expensis Petri Landry, 1608.
395. *Tessier A.* Une expertise comptable au temps de Ciceron // Revue francaise de Comptabilite. – 1962. – № 41. – P. 132-143.
396. *Tornauw V von.* Das moslemische Recht. – Leipzig, 1855.
397. *Turri de R.* Tractatus de cambiis. – Francofurti ad Moenum, 1641.
398. *Turri de R.* Restaurandae antiquae iurisprudentiae. – Genevae, 1666.
399. *Twitchett D. C.* Financial Administration under the T`ang Dynasty. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1970.
400. *Yang Lien-Sheng.* Money and Credit in China. A Short History (Harvard-Yenching Institute Studies. Vol. 12. – Cambridge (Mass.), 1952.

401. Ypres Archives. Comptes de la ville d'Ypres de 1267 a 1329. – Bruxelles: Kiessling et cie, P. Imbreghts, successeur, 1909-13. – T. 1-2.
402. *Valdez S.* An Introduction to Global Financial Markets. – L.: Harper, 1997.
403. *Wee H. van der.* Sporen van Disconto te Antwerpen tijdens de XYI eeuw // Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, – 1955. – T. X. – S. 68-77.
404. *Wee H. van der.* Anvers: et les innovations de la technique financiere aux XVI et XVII siecle // Annales. Economies, Societes, Civilisations. – 1967. – V. 22 – P. 1067-1089.
405. *Wee H. van der.* The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (XV-XVI centuries). – La Haye, 1964. Vol. 2.
406. *Wen Wan-go, Yang Bo-da.* The Palace Museum Peking. Treasures of the Forbidden City. – N. Y., 1982.
407. *Werveke, H. van.* Monnaie de compte et monnaie reelle // Revue Belge de Philologie et d'Histoire. – 1933. – XIII. – № 1-2. – P. 123-152.
408. *Will E.* Trois quarts de siecle de recherdes sur l'economie grecque antique // Annales. Economies. Societe. Civilisation. – 1954. – № 9. – P. 7-19.
409. *Zabinski A.* Prawo wekslowe Krolewstwa Polskiego. – Krakow, 1922.
410. *Zipffel H.* Tractatus von Wechsel-Brieffen und der Usancen. – Frankfurt und Leipzig, 1701.